

КНЯЖА ДОБА

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

КНЯЖА ДОБА

ІСТОРІЯ І КУЛЬТУРА

IV

Львів 2011

ББК 63.3 (4 Укр)
ISSN 2221-6294

Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2011. – Вип. 4. – 308 с.

Збірник статей присвячений дослідженню історії та культури княжої доби в Україні, в основному території галицько-волинських земель X–XV століть. Більшість статей присвячена XIII ст.

Редакційна колегія:

Александрович В., доктор історичних наук
(відповідальний редактор)

Войтович Л., професор, доктор історичних наук

Литвин М., професор, доктор історичних наук

Любашенко В., доктор філософських наук

Ситник О., доктор історичних наук

Опубліковано за сприяння Фонду Катедр Українознавства, освітньої неприбуткової доброчинної інституції (США)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 16443-4915 Р від 19.02.2010

CTATTI

Леонтій ВОЙТОВИЧ

ДИСКУСІЯ ПРО РАННЮ ДЕРЖАВУ

Розглянуто проблему визначення ранньої держави та стадій її розвитку в сучасній історіографії. Подано аргументацію на підтвердження гіпотези щодо існування “дружинної держави” на Русі, у Скандинавії та інших європейських народів ще у IX ст. Звернено увагу на деякі паралелі ранньодержавної еволюції Скандинавії та Русі.

Ключові слова: *Русь, вождівство, дружинна держава, віче, тінг, хусебю, погост.*

Історична наука пострадянського періоду відрізняється від інших гуманітарних наук відсутністю усталеної термінології. Відколи впали постулати марксистсько-ленінської ідеології, історики стали довільно трактувати терміни, нерідко вкладаючи в них протилежний зміст. З часом почали виникати кумедні ситуації, коли дискутують прихильники подібних думок через те, що вони по-різному їх викладають. Спроби організувати дискусію задля усталення значення основних термінів медієвістики результатів не дали¹. Ці проблеми були пріоритетними в дослідженнях Ярослава Дмитровича Ісаєвича, особливо в останні роки, коли він працював над коментарями до англійського видання “Історії України-Руси” Михайла Грушевського².

Термінологія, пов’язана з визначенням держави, належить до найдискусійніших проблем. Для сучасної науки визначає значення терміна “держава” – особлива політико-територіальна організація, що володіє суверенітетом

¹ *Войтович Л. В.* Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2003. – № 4. – С. 134–139; *Його ж.* Середні віки в Україні: хронологічні рамки і проблеми періодизації // П’ятий конгрес Міжнародної асоціації українців. Історія. – Чернівці, 2003. – Ч. 1. – С. 17–20; *Його ж.* Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації // Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Київ, 2004. – Т. 2: Наукові студії. – С. 385–394; *Його ж.* Проблеми історичної термінології: Київська Русь, середні віки, княжа доба, феодалізм, держава, віче // Історичні записки. Зб. наук. праць. Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2007. – Вип. 15. – С. 13–32.

² *Ісаєвич Я. Д.* До історії титулатури володарів у Східній Європі // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 3–29; *Його ж.* Королівство Галиції і Людомерії // Енциклопедія історії України. – Київ, 2009. – Т. 5. – С. 172–173; *Його ж.* Королівство Русь // Там само. – С. 173.

спеціального апарату управління і примусу та здатна надавати своїм рішенням загальнообов'язкового характеру. При всій розмаїтості теорій походження держави – теологічної (Тома Аквінський), патріархальної (Арістотель, Роберт Філмер, Микола Михайловський) до договірної (Гуго Гроцій, Барух Спіноза, Томас Гоббс, Жан-Жак Руссо), психологічної (Лев Петражицький), насильницької (Карл-Євгеній Дюрінг, Карл Каутський), органічної (Герберт Спенсер), матеріалістичної (Люїс Генрі Морган) та комуністичної (Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Володимир Ленін), основні її функції та ознаки великих розбіжностей в баченні різних шкіл не мають³.

Довге неподільне панування єдиної марксистської ідеології відчувається досі навіть у розмірковуваннях кращих дослідників із “пострадянського простору”. Такий видатний і далекий від догматизму автор, як Ігор Данилевський продовжує покликатися на “класичні” марксистські визначення і готовий відмовити Київській Русі у державності, позаяк вона явно не була “державою економічно панівного класу”⁴.

Ще складнішими виявилися суперечки щодо моделі ранньої держави. Більшість диспутантів схиляється до думки, що найраніший соціальний організм, самодостатність якого визначало виробництво матеріальних благ, необхідних для існування людей, біологічне репродукування шляхом народження нового покоління і соціальне відтворення шляхом передачі цьому поколінню певних соціально-культурних цінностей і традицій⁵, пов'язується з плем'ям⁶, що поєднує етнічну спільність (сукупність кланів) із політичною структурою на чолі з визнаним вождем⁷. Таку максимальну общину – плем'я археологи фіксують як гніздо поселень⁸. Просте племінне вождівство веде через компаундне (змішане, передбачає водночас і функції жерця) до складного (консолідованого) вождівства, яке об'єднує декілька племен, утворюючи племінну протодержаву – чіфдом – сталу структуру з централізованим управлінням та спадковою ієрархією правителів і знаті, але ще без

³ Крадин Н. Н. Политическая антропология. – Москва, 2001; Кревельд М. ван. Расцвет и упадок государства. – Москва, 2006; Гринин Л. Е. Государство и исторический процесс. – Москва, 2007; Ясаи Э. де. Государство. – Москва, 2008; Нозик Р. Анархия, государство, утопия. – Москва, 2008.

⁴ Данилевский И. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). – Москва, 2001. – С. 164–165.

⁵ Козлов В. М. О понятии этнической общности // Советская этнография. – 1967. – № 2. – С. 100–111.

⁶ Семенов Ю. И. Категория “социальный организм” и ее значение для исторической науки // Вопросы истории. – 1966. – № 8. – С. 88–106; Кубель Л. Е. Племя // Свод этнографических понятий и терминов. Социально-экономические отношения и соционормативная культура. – Москва, 1986. – С. 145.

⁷ Васильев Л. С. Протогосударство-чифдом как политическая структура // Народы Азии и Африки. – 1981. – № 6. – С. 158–160.

⁸ Михайлина Л. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. – Київ, 2007. – С. 246–247.

формального апарату примусу⁹. Тобто, поодинокі племена об'єднуються в союзи, утворюючи складні вождівства, в руських джерелах – княжіння¹⁰. Як справедливо зауважив Ярослав Баран, інший давній слов'янський термін – “верв”, давши назву общині-верві, став автохтонним відповідником позначення кланових зв'язків у межах чифдому-вождівства¹¹. Це знову засвідчує необхідність дуже обережного ставлення до термінології.

Сучасна етнологія вбачає у вождівстві універсальну політичну структуру і обов'язковий етап суспільного розвитку, через який мусить пройти кожна держава у поступальній еволюції від додержавних до державних форм¹². Намагаючись узгодити з цим постулатом дяконовсько-фрояновську схему, один з найбільших її прихильників Андрій Дворніченко слушно, на мій погляд, критикуючи версію Ігоря Фроянова щодо виникнення міст-полісів у IX–X ст. на родоплемінній основі, запропонував, однак, нову схему, за якою у VI–VIII ст. східні слов'яни жили в умовах військової демократії, що розвивалася не дуже динамічно. А далі маємо рух від простого вождівства через компаундне до консолідованого (упродовж IX–X ст.) і формування громадянської общини (XI – перша половина XII ст.)¹³. Отож, держави не було ні за часів Володимира Святославича, ні за Ярослава Мудрого.

Варто дослухатися до спостереження Володимира Пузанова: “...виведена на етнографічних матеріалах Океанії теорія вождівства зустрічається з проблемами при застосуванні її до конкретного матеріалу в інших частинах світу”¹⁴. Погоджуючись з можливістю існування періоду вождівства як обов'язкового етапу суспільного розвитку всіх держав, можливо, варто критичніше підійти до нього перш за все з огляду хронології та локальних особливостей. На островах Океанії ремесло і торгівля не відділилися від рибальства, мисливства та землеробства, суспільство не диференціювалося за професійними ознаками, там не було металургійних комплексів (подібних до комплексу X ст. у Рудниках на Дністрі) чи велетенських городищ, таких як Пліснесько, Солонсько чи Стільсько, для будівництва яких потрібні були тисячі робочих рук. Цілі системи подібних городищ від Дністра та Сяну аж до Новгороду і ремісничі комплекси, які однозначно свідчать

⁹ Service E. *Origins of the State and Civilization*. – New York, 1975. – P. 25; Карнейро Р. Процесс или стадии: ложная дихотомия в исследовании истории возникновения государства // *Альтернативные пути к цивилизации*. – Москва, 2000. – С. 91–93.

¹⁰ Михайлина Л. Слов'яни VIII–X ст... – С. 246–247.

¹¹ Баран Я. В. Слов'янська община. – Київ, Чернівці, 2004. – С. 36.

¹² Васильев Л. С. Протогосударство-чифдом... – С. 175.

¹³ Дворниченко А. Ю. О восточнославянском политогенезе в VI–X вв. // *Rossica Antiqua*. 2006. Исследования и материалы. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 184–195.

¹⁴ Пузанов В. В. Образование Древнерусского государства: межэтнический симбиоз и иерархия территорий // Долгов В. В., Котляров Д. А., Кривошеев Ю. В., Пузанов В. В. *Формирование Российской государственности: разнообразие взаимодействий “центр-периферия” (этнокультурный и социально-политический аспекты)*. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 108.

про відділення ремесла від землеробства, розвинена торгівля, підтверджена статутами німецьких міст ще в IX–X ст., зрештою, гігантські території навіть племінних союзів (за старою термінологією), заповнені містами та укріпленими городищами й свідчення політичної діяльності їх правителів, аж до угод з Візантією, не відповідають схемам вождівства в Океанії чи серед північноамериканських індіців. Крім того, на Русі було розвинене право: заперечення висновків Олександра Зиміна стосовно “Руської правди” і твердження, ніби ця пам’ятка мало пов’язана з князівською діяльністю, звучить наївно¹⁵.

Дискусія навколо ранньої державності на Русі найкраще висвітлена у працях В. Пузанова¹⁶. Останнім часом спостерігається явна тенденція узгодити старі схеми з новими віяннями, перш за все з “вождівством”.

За А. Дворніченком, упродовж VI–VIII ст. у слов’ян існувала військова демократія, еволюція якої йшла не дуже динамічно. Пізніше відбувся розвиток вождівства від ранньої, примітивної форми до розвинутої (IX–X ст.), тобто від простого вождівства через компаундне до консолідованого як попередника громадянської общини: її формування дослідник відносить до XI – першої половини XII ст. Надалі відбувається розпад міст-держав на дрібніші, до того ж в поодиноких землях цей процес мав свої особливості¹⁷.

В. Пузанов запропонував складнішу і виважену схему, певною мірою поєднавши давні і нові ідеї зі схемою Дьяконова–Фроянова. На його думку, слов’яни, частково знищуючи, а частково асимілюючи фіно-угорське, балтське та іраномовне місцеве населення (цікаво, як це можна зробити без державної організації, адже різноетнічні громади навіть за умов середньовічних держав зберігали окремішність упродовж століть), формуючи ієрархію общин і територій внаслідок припливу нових хвиль мігрантів, створювали союзи і суперсоюзи племен (“союзи союзів” у давніших працях¹⁸). Каталізатором виступили потужні зовнішні впливи хозар і варягів. Наслідком “норманського завоювання” стало утворення під егідою Рюрика північного поліетнічного суперсоюзу племен, який шляхом експансії переніс свій центр із Ладоги до Києва. Київська Русь X ст. була складним (з елементами різних рівнів інтеграції) суперсоюзом племен. У міру формування міст-держав він трансформувався на федерацію земель (міст-держав) з центром у Києві. Від середини XI ст. федерація набула ознак складної федерації, а з кінця XI – початку XII ст. – розпалася на незалежні землі (міста-держави), ієрархія яких формувалася за принципом поділу на старші та молодші общини. Основними формотворчими елементами, витвореної на той час у процесі внутрішнього розвитку політичної

¹⁵ Дворніченко А. Ю. О восточнославянском политогенезе... – С. 193.

¹⁶ Пузанов В. В. О спорных вопросах изучения генезиса восточнославянской государственности в новейшей отечественной историографии // Средневековая и новая Россия. Сб. к 60-летию И. Я. Фроянова. – Санкт-Петербург, 1996. – С. 148–167; *Его же*. Древнерусская государственность: генезис, этнокультурная среда, идеологические конструкции. – Ижевск, 2007. – С. 3–51.

¹⁷ Дворніченко А. Ю. О восточнославянском политогенезе... – С. 184–196.

¹⁸ Пузанов В. В. Образование Древнерусского государства. – С. 167.

системи були князь і місто (град). Союз земель відповідно персоніфікувався в союзі князів (правлячій князівській родині)¹⁹.

З великої кількості існуючих версій найпереконливішими, на мій погляд, видаються міркування Олени Мельникової, яка досить аргументовано виділяє періоди вождівства, “дружинної держави” та ранньофеодальної держави вже на середину IX ст.²⁰ При цьому “дружинна держава” чи “військова держава” (military government) характеризується універсальним етапом розвитку суспільства, при якому функції держави, що зароджується, виконує, головню, військова організація – дружина чи аналогічна їй військова структура²¹. Цікавими є дослідження на цю тему Олександра Назаренка²², Антона Горського (який доводить, що в X–XI ст. дружина і державний апарат співпадали і тільки наприкінці XII – у XIII ст. дружину в цій ролі замінив княжий двір)²³ та Миколи Крадіна²⁴. Схему О. Мельникової підтримали Костянтин Соловйов²⁵, Микола Котляр²⁶, Євген Пчолов²⁷, Олександр

¹⁹ *Его же*. О спорных вопросах... – С. 149–160; *Его же*. Образование Древнерусского государства. – С. 107; *Его же*. Древнерусская государственность... (висновки див.: С. 614–621).

²⁰ *Мельникова Е. А.* К типологии становления государства в Северной и Восточной Европе (Постановка проблемы) // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы: Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 13–15 апреля 1992 г. Тез. докл. / Отв. ред. А. П. Новосельцев. – Москва, 1992. – С. 40–45; *Ее же*. К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе (Постановка проблемы) // Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 1992–1993. – Москва, 1995. – С. 20–23; *Ее же*. К типологии контактных зон и зон контактов: скандинавы в Западной и Восточной Европе // Восточная Европа в древности и средневековье: контакты, зоны контактов и контактные зоны / XI Чтения памяти В. Т. Пашуто. – Москва, 2003. – С. 20.

²¹ *Мельникова Е. А.* К типологии контактных зон... – С. 17–23.

²² *Назаренко А. В.* Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (X–XI вв.) // Древнейшие государства на территории СССР. 1985 г. – Москва, 1986. – С. 149–157.

²³ *Горский А. А.* Дружина и генезис феодализма на Руси // Вопросы истории. – 1984. – № 9; *Его же*. Древнерусская дружина. – Москва, 1989. – С. 33, 58–75, 109–114.

²⁴ *Крадин Н. Н.* Вождество: современное состояние и проблемы изучения // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. – Москва, 1995. – С. 9–15.

²⁵ *Соловьев К. А.* Властители и судьи: легитимизация государственной власти в Древней и Средневековой Руси: IX – первая половина XV в. – Москва, 1991. – С. 29–30; *Его же*. Потестарные отношения в Древней и Средневековой Руси IX – первой половины XV в. – Москва, 1998.

²⁶ *Котляр Н. Ф.* Между язычеством и христианством (эволюция древнерусской государственности в X веке) // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1995. – С. 25–28; *Его же*. Древнерусская государственность. – Санкт-Петербург, 1998.

²⁷ *Пчолов Е. В.* К вопросу о времени возникновения Древнерусского государства // Альтернативные пути к ранней государственности. – Владивосток, 1995. – С. 117–127.

Моця²⁸, Володимир Ричка²⁹, Леонтій Войтович³⁰, Сергій Нікольський³¹ та інші. Заперечення Олександра Майорова, який вважає, що термін *дружинна держава* нічим не відрізняється від *рабовласницька, феодальна чи обичинна держава*³², не переконливі. Як справедливо зауважив В. Пузанов, тут дружина є формою організації правлячої еліти в окремих суспільствах³³. Етапи розвитку *дружинної держави* добре простежуються на матеріалах західних, полабських і поморських слов'ян, ранніх германців та скандинавів. Особливо багато паралелей між скандинавськими та давньоруськими реаліями, які не обов'язково мали бути запозиченнями, а могли розвиватися синхронно. Яскравим прикладом є, скажімо, *полюддя*, аналог якого – скандинавська *вейцла*³⁴. У Скандинавії, як і на Русі в докиївський період, була поширена система хуторів або дрібних сіл, об'єднаних у гнізда поселень навколо центральних садиб, які виконували примітивні культові, а пізніше – фіскальні функції³⁵. Сотенна система притаманна всім германським народам

²⁸ Моця О. П. Східнослов'янське суспільство напередодні утворення Київської Русі // Давня історія України. – Київ, 2000. – Т. 3. – С. 477.

²⁹ Ричка В. М. Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації // УІЖ. – 2001. – № 2. – С. 26–28.

³⁰ Войтович Л. В. Середні віки в Україні: хронологія... – С. 138.

³¹ Нікольський С. Л. О дружинном праве в эпоху становления государственности на Руси // Средневековая Русь. – Москва, 2004. – Вып. 4. – С. 5.

³² Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Князь, бояре и городская община. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 30.

³³ Пузанов В. В. Древнерусская государственность. – С. 16.

³⁴ Балушок В. Г. Полюддя: прагматична дія і ритуал // УІЖ. – 1994. – № 1. – С. 113–116; Кобыщанов Ю. М. Полюдье: явление отечественной и всемирной истории. – Москва, 1995; Тимощук Б. О. Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. – Чернівці, 1999; Зубашевський Н. П. Про місце інститутів данництва і полюддя в переказі про останній похід Ігоря за древлянською даниною // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2006. – Вип. 10. – С. 86–107; Його ж. Руське полюддя і скандинавська вейцла: спроба порівняльного аналізу // Історичні записки. Зб. наук. праць. Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2007. – Вип. 15. – С. 77–85; Михайлина Л. П. Полюддя у східнослов'янських князіннях // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2007. – Т. 1(23). – С. 19–24.

³⁵ Ambrosiani B. Fornbanningar och beguggelse. – Uppsala, 1964. – S. 202–208; Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – Київ, 1976; Тимощук Б. А., Русанова І. П., Михайлина Л. П. Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V–X вв. // Советская археология. – 1981. – № 2. – С. 80–93; Hyenstrand A. The Molaren Area. – Stockholm, 1981. – P. 21; Larson T., Lundmark H. Bebyggelsemonstet – er utgangspunkt vid studier av forhistoriska samhällen. – Fornvannen, 1982. – S. 161–169; Михайлина Л. П. Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. – Чернівці, 1997; Його ж. Топографія, розміри та планування селищ VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2003. – Т. 1. – С. 93–99; Його ж. Типологія східнослов'янських жител VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами // Археологічні студії. – Київ; Чернівці, 2003. – Вип. 2. – С. 116–131; Його ж. Слов'яни VIII–X ст... – С. 43–56, 75–105, 159–169; Баран Я. Слов'янська община...

і раннім слов'янам, самостійно складалося на конкретній стадії еволюції та за відповідних історичних умов так само знана й у скандинавів (*hundari* – у свеїв, *herad* – у решті Швеції та Норвегії, *syssel* – в Ютландії)³⁶. Сотні були складовими областей (фольків), слов'янськими аналогами яких можна вважати союзи племен. Центр таких фольків формувався навколо садиби правлячого хевдінга. Це засвідчують топоніми з *туна* і, судячи з рунічних написів, вони були місцями *tingiv* – скандинавських і германських аналогів *віча*³⁷. Слов'янська сотня – це укріплене поселення з гніздом селищ та хуторів. Гніздо таких городищ складало тисячу (первісний союз об'єднань племен)³⁸. Сотня зі своїм виборним управлінням та судом нижчої інстанції виступала первинною адміністративною одиницею у всіх германських та слов'янських народів. Формування постійних княжих дружин, утримання яких вимагало від суспільства частини його сукупного продукту, створило і систему збору цього продукту. Характерно, що скандинавські конунги під час об'їздів фольків, де вони, окрім збору пожертвувань на свою дружину (*кормління*), виконували ще певні сакральні та судові функції, не заїжджали у традиційні центри фольків – *туни*, а визначали для цього спеціальні пункти – *хусебю* (*husaby*)³⁹. Таких *хусебю* відомо у Швеції – 70, Норвегії – 46, Данії – 9. Так кожен адміністративний округ мав два центри: традиційний племянний з тінгом-вічем – *туна* і дружинний ранньодержавний з місцем зупинки конунга і збору вейцли-полюддя – *хусебю*⁴⁰. Цікаво, що і резиденції конунгів знаходилися за межами *віків* – центрів міжплемянного обміну, де відбувалися “ради знатних” (*principes*)⁴¹.

³⁶ *Tunberg S.* Studier rörande Skandinaviens aldsta politiska indelning. – Uppsala, 1911; *Hafstrom G.* Hundare // Kulturhistoriskt leksikon för nordisk middelalder. – Kobenhavn, 1962. – В. 7. – С. 74–78; *Sporrong U.* Kolonisation bebyggelseutveckling och administration. – Lund, 1971; *Ekbom C. A.* Viennetionde och hundaresindelning. Studier rörande Sveriges aldsta politiska indelning. – Lund, 1974; *Ковалевський С.* Образование классового общества и государства в Швеции. – Москва, 1977. – С. 99–100.

³⁷ *Jansson S. B. F.* The Runes of Sweden. – Stockholm, 1962. – Р. 103–112; *Holmberg K. A.* De svenska Tuna-namen. – Uppsala, 1969; *Olsson I.* Tuna-namen i Sverige. Foerkningslaget. – Fornvannen, 1976. – С. 71–78; *Гуревич А. Я.* Норвежское общество в раннее средневековье. Проблемы социального строя и культуры. – Москва, 1977. – С. 217–225.

³⁸ *Рыбаков Б. А.* Союзы племен и проблемы генезиса феодализма на Руси // Проблемы возникновения феодализма у народов СССР. – Москва, 1969. – С. 25–28.

³⁹ *Steinnes A.* Husaby. – Oslo, 1955; *Rosen J.* Husaby // Kulturhistoriskt leksikon för nordisk middelalder. – Kobenhavn, 1962. – В. 7. – С. 94–96; *Andras C. G.* Kungsgard (Sverige) // Kulturhistoriskt leksikon för nordisk middelalder. – Kobenhavn, 1964. – В. 9. – С. 513–515; *Rasmussen P.* Kingsgard (Denmark) // Ibidem. – С. 516; *Гуревич А. Я.* Свободное крестьянство феодальной Норвегии. – Москва, 1967. – С. 118, 128.

⁴⁰ *Мельникова Е. А.* Формирование сети раннегородских центров и становление государства (Древняя Русь и Скандинавия) // История СССР. – 1986. – № 5. – С. 66–69.

⁴¹ Там же. – С. 70; *Sawyer P. H.* Wies, Kings and Vikings // The Vikings. Symposia Universitates Upsaliensis. – Uppsala, 1978. – Р. 28–31.

Така ж практика побутувала й на Русі, а відповідниками *хусебю* виступали *погости*⁴². Їх традиційно пов'язують з реформами княгині Ольги (945–961)⁴³, але погости у Гніздові поряд зі Смоленськом, Шестовиці поряд із Черніговом, Сарському городищі поряд з Ростовом чи Тимереві виникли, безперечно, раніше⁴⁴. Видно, що цей процес був тривалим і розпочався чи не від появи Рюрика та його нащадків. З часом тут закріпилися постійні дружинні гарнізони, погости почали трансформуватися на торгово-промислові центри. З прийняттям християнства церковна адміністрація з'являлася саме в хусебю (погостах), які контролювали конунги (князі)⁴⁵. Частина погостів поряд з племінними центрами перетворилися на ранні міста. Цей процес на Русі та у Скандинавії доволі подібний і назагал навіть практично синхронний за часом⁴⁶.

Появу і розвиток погостів (*хусебю*) як певної протипаги старим племінним центрам союзів (тунам), а також виділення княжих резиденцій окремо від міжплемінних центрів суперсоюзів (віків) можна вважати елементом формування ранньодержавних інститутів *дружинної держави*. У цьому процесі розпочалася боротьба за підміну функцій виборних органів віча (тінгів) княжими службовцями (міністеріалами). Очевидно, певний час *соцькі* та їхні менші підручні *десяцькі*, а також *тисяцький* залишалися магістратами виборними. Як і в королівстві франків, їх поступово замінили бояри – представники княжої дружини. Цей процес зафіксували літописи, билини і навіть графіті київського собору Святої Софії, яке залишив колишній соцький Ставр Городятинич, позбавлений уряду на початку XII ст. за великого князя Володимира Всеволодовича Мономаха⁴⁷.

Археологічний матеріал показує, що в окремих регіонах Русі, зокрема в землях, заселених хорватськими та волинськими племенами, де розташовувалися велетенські городища як Пліснесько, Стольсько чи Солонсько, які в десятки разів були більшими від тодішнього Києва чи Ладоги, та цілі комплекси з високим рівнем спеціалізованого виробництва як Рудники, вже перед кінцем X ст. існува-

⁴² Петрухин В. Я., Пушкіна Т. А. К предистории древнерусского города // История СССР. – 1979. – № 4. – С. 100–112; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982. – С. 366.

⁴³ Корзухина Г. Ф. Новые находки скандинавских вещей близ Торопца // Скандинавский сборник. – Таллин, 1964. – Вып. 8. – С. 297–313; Горюнова В. М. Поселок ремесленников на Ловати // Проблемы археологии. – Ленинград, 1978. – Вып. 2. – С. 140–148; Заключевская Н. И. К вопросу о возникновении погостов на Верхней Луге // Северная Русь и ее соседи в эпоху раннего средневековья. – Ленинград, 1982. – С. 53.

⁴⁴ Див., наприклад: Леонтьев Е. А. Ростов (предпосылки образования древнерусского города) // Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии. – Москва, 1985. – С. 61–62; Шестаков Б. А. К вопросу о происхождении раннесредневековых городов Брянского Полесья // Там же. – С. 75.

⁴⁵ Мельникова Е. А. Формирование сети раннегородских центров... – С. 75.

⁴⁶ Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Начальные этапы урбанизации и становление государства (на материале Древней Руси и Скандинавии) // Древнейшие государства на территории СССР. 1985 г. – Москва, 1986. – С. 99–107.

⁴⁷ Висоцький С. О. Про що розповіли давні стіни. – Київ, 1978. – С. 48–52.

ло розвинене диференційоване суспільство, здатне до утворення й утвердження державних механізмів⁴⁸.

Можна стверджувати про наявність уже в X ст. особливої публічної влади (князів і віча) із системою органів та інституцій, які постійно розвивалися і удосконалювалися від намісників-посадників і бояр (до них перейшли уряди тисяцьких, соцьких, десяцьких, а далі двірських та печатників-канцлерів) до княжих урядників двірцевої (конюших, мечників, чашників, стольників, скарбників, тіунів двірцевих, ключників, сокольничих, ловчих, стольників) та регіональної адміністрації (тіунів городових, волоцьких, сільських, огнищних, ратайних), служби міських укріплень та доріг (городничих і мостівничих), митної служби (осьмеників і вірників), суддів та поліції (ємців і ябедників)⁴⁹ до боярської думи – панів-ради, старост і воєвод, путних бояр (поштових, ловчих, бровників, гаєвників), панцирних і замкових слуг, отаманів; “князів” (кенезів і крайників), земських та міських урядів⁵⁰. Княжі урядовці, подібно до інших країв Європи, рекрутувалися з дружинників та княжої челяді. Процеси злиття вихідців з княжої челяді з вихідцями з дружинного середовища в один суспільний стан як процеси трансформації дружинної держави в ранньофеодалну тривали протягом XI–XII ст. і не збігалися в часі у різних землях. Отже, можна стверджувати про наявність права (від звичаєвого права та перших кодифікацій, сліди яких зафіксовані в угодах із Візантією початку X ст., до “Руської Правди”, князівських статутів, запровадження церковного канонічного

⁴⁸ *Войтович Л.* Слідами білих хорватів // Літопис Червоної Калини. – 1993. – № 5–6. – С. 2–10, 57; *Його ж.* Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – Т. 1: Пам’яті І. К. Свешнікова (1915–1995). – С. 286–294; *Його ж.* “Білі хорвати” чи “карпатські хорвати” // Миколаївщина. Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – Т. 1. – С. 49–79; *Його ж.* Князівства карпатських хорватів // Етногенез та рання історія слов’ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали Міжнародної наукової археологічної конференції Львів, 30–31 березня 2001 р. – Львів, 2001. – С. 195–210; *Його ж.* “Черв’яни” у працях І. Крип’якевича (До питання про початок державності) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Т. 8: Іван Крип’якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 818–822; *Його ж.* Перемицьке князівство. Джерела державності // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. – Львів, 2003. – Вип. 3: Інституції / Під ред. Степана Заброварного. – С. 39–50; *Його ж.* Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Київ, 2004. – Вип. 4. – С. 105–132; *Його ж.* “Білі” хорвати чи “карпатські” хорвати? Продовження дискусії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2004. – Вип. 8. – С. 38–45; *Его же.* Карпатские хорваты // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2: История. – 2005. – Вип. 1. – С. 133–146; *Його ж.* Замість вступу: Найдавніший промисловий комплекс України // *Ковтало Б., Сколоздря Р., Яцишин С.* Рудники. Історико-краєзнавчий нарис. – Львів, 2005. – С. 3–5; *Его же.* Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности // *Rossica Antiqua* 2006. – С. 6–39.

⁴⁹ *Войтович Л.* Князівські династії... – С. 398–402.

⁵⁰ Там само. – С. 451–457.

права за візантійськими зразками та магдебурзького права) та здійснення судочинства (від громадських та вічевих судів, вирішення конфліктів під час “полюддя” до намісничих, тіунських, старостинських та магдебурзьких судів).

Інший висновок полягає у тому, що від часів племінних князівств та їх об’єднань (суперсоюзів) існували території (вони здебільшого піддаються локалізації), в межах яких середньовічні держави, що функціонували на пізніших українських чи російських землях, здійснювали свою владу і суверенітет. Тобто, більшість первинних удільних князівств виникали не хаотично, а на старих територіях таких ранніх дружинних держав.

Зрозуміло також, що одним з неодмінних кроків успішного продовження дискусії могло б бути узгодження термінології, пов’язаної з ранніми етапами державності, що дало б змогу уникнути багатьох зайвих суперечок.

Leontiy Voytovych. DISCUSSION ON THE EARLY STATE

The problem of definition of the state and early stages of its development as it posed in modern historiography was considered. Arguments in support of military government in Rus', Scandinavia and other European lands back to the ninth century are provided. Also was focused on some parallels in the development of early state in Scandinavia and Rus'.

Key words: *Rus', chiefdom, military government, viche, ting, husebyu, pohost.*

Львівський національний університет ім. Івана Франка.

Віра ГУПАЛО

АПОТРОПЕЇЧНІ ПРЕДМЕТИ З ЛІТОПИСНОГО ЗВЕНИГОРОДА

Розглянуто колекції особливих артефактів XII – першої половини XIII ст. з довголітніх розкопок городища літописного Звенигорода на Білці. До категорії магічних предметів віднесено писанки, кігті та ікла тварин, брунчалки та фігурки домовиків. Подано докладний опис знахідок із зазначенням зв'язку з житлово-господарськими та виробничими комплексами, а також артефактів. Їх поділено на кілька груп виробів: а) перетворені на культові предмети; б) на поверхні яких зображено хрест; в) з написами релігійного змісту; г) на поверхні яких вміщено апотропеїчні зображення євангельської тематики.

Ключові слова: літописний Звенигород на Білці, артефакти XII – першої половини XIII ст., апотропеїчні зображення.

З 1953 по 1994 рр. під час археологічних досліджень на території літописного Звенигорода (нині село Звенигород Пустомитівського району Львівської області) знайдено декілька десятків тисяч артефактів, датованих XII – першою половиною XIII ст. Серед загалу траплялися окремі предмети, які, окрім функціонального призначення (наприклад: пряслиця, столове начиння, предмети інтер'єру тощо), наділені додатковим змістовим навантаженням. Ці вироби разом зі знахідками, традиційно трактованими як обереги, утворюють сукупність речей, пов'язаних із особливими виявами духовної культури. Так, за час досліджень у Звенигороді сформувалася своя колекція “магічних” артефактів. Їх опис та характеристику відображено, переважно, в поточних наукових звітах польових сезонів. Частину знахідок побіжно введено до наукового обігу як згадки в переліку загальної сукупності виявлених предметів і лише децидую ілюстровано. Непересічна наукова цінність спонукала звернутися до їх докладнішої характеристики і поставити питання про їхню роль у системі ранньосередньовічної обрядовості.

Розглянемо збірку знахідок із 34 предметів. Їх умовно поділено на дві групи: обереги та предмети, вторинно наділені захисними властивостями. Серед останніх виокремлюються артефакти, пов'язані безпосередньо із поширенням християнства.

ОБЕРЕГИ

До цієї категорії віднесено 16 знахідок – керамічні писанки (3), амулети з іклів та кігтів диких тварин (4), аерофони (2), дерев'яні палички з зооморфним та антропоморфним завершенням (7).

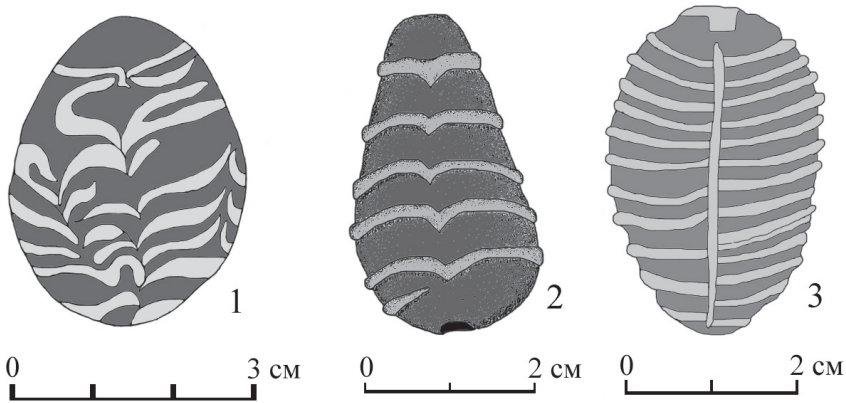

Рис. 1. Звенигород. Писанки. Східна частина окольного города: а – житло 10; північно-східний пригород: б – споруда 27; в – проїжджа частина вулиці. Глина, полива

Писанки. У Звенигороді в межах житлово-господарської забудови виявлено три писанки (рис. 1). Одна з них походить зі східної частини окольного города, де її зафіксовано в заповненні житла 10¹, що належить до найдавнішої фази забудови ділянки і датується останньою чвертю XI – початком XII ст.² Виріб має розширену основу і злегка звужену, оформлену дугасто вершину (рис. 1.1). Поверхня писанки вкрита темною поливою, на яку нанесено орнамент жовтою поливою. Розпис виконаний гарячими поливами в техніці фляндрування (або пастилажу). Розміри предмета – 32x42 мм.

Дві інші писанки походять з північно-східного пригорода. Одна з них виявлена поблизу мошення вулиці в межах деструкції комплексу виробничої споруди 27, що датується XII ст.³ Їй притаманна дещо витягнута форма, що нагадує сонону шишку (рис. 1.2). У ширшому кінці зроблено маленький округлий отвір, а

¹ Ратич О. О. Звіт про археологічні дослідження в с. Звенигороді Львівської області за 1969 рік. Рукопис // Науковий архів Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України (далі – НАІУ). – Оп. 5. – Од. зб. 450. – С. 11. – Табл. IV, 13; *Його ж.* Літописний Звенигород // Археологія. – Київ, 1973. – Вип. 12. – С. 92–93. – Рис. 4, 24.

² Гупало В. До питання про планувальну структуру та забудову східної частини окольного города Звенигорода на Білці // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині (далі – МДАПВ). – Львів, 2010. – Вип. 14. – С. 200–201.

³ Свєшиніков І. К. Звіт про роботу Звенигородської археологічної експедиції у 1984 році. Рукопис // НАІУ. – Оп. 2. – Од. зб. 1045. – С. 15. – Табл. XX, 17; *Его же.* Новые находки произведений древнерусского искусства из Звенигорода // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС / Тезисы докладов Всесоюзной конференции. – Суздаль, 1987. – С. 227; *Его же.* Исследование пригорода древнерусского Звенигорода // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – Киев, 1988. – Т. 2. – С. 146.

всередині вміщена глиняна кулька. Поверхня писанки вкрита темно-коричневою поливою, поверх якої густою поливою світлішої барви нанесено відрізки дугастих валиків. Розпис виконаний холодними поливами (до випалу в печі). Розміри предмета – 22х37 мм.

У межах проїжджої частини вулиці серед балок настилу середнього будівельного горизонту знайдено цілу писанку з виразними слідами перебування у вогні⁴. Вона відтворює форму яйця (рис. 1.3). Полива, якою вкрита поверхня, внаслідок перебування в пожежі набула сталевого кольору. Орнамент у вигляді паралельних ліній виконаний коричневою поливою в техніці холодного розпису. Розміри виробу – 25х40 мм.

У яйцеподібній формі писанки відображено давні уявлення про зародження життя. Писанки з кульками всередині виконували ще й роль брязкалец, призначених для відлякування злих духів і охорони житла. З цією ж метою, очевидно, використовувались і курячі яйця, рештки шкаралуп яких, знайдені під підвалинами наріжних будинків, є ймовірним свідченням закладної жертви. У межах багатого дворища житлового будинку 13 знайдено навіть шкаралупу крашанки у дерев'яному черпаку⁵.

Кігті та ікла тварин. Функцію оберегів виконували також гострі зуби та кігті тварин. На території північно-східного пригорода в культурному шарі виявлено кіготь бурого ведмедя⁶. У його розширеній частині просвердлено округлий отвір діаметром 5 мм для підвішування. Загальна довжина – 44 мм. Ведмежий кіготь без дірки виявлено біля дитячого (?) поховання під курганным насипом на північній околиці⁷. Два амулети з просвердлених іклів бурого ведмедя знайдено на черені печі житла 1 у західній частині окольного города⁸. Подібні обереги в ранньому середньовіччі були в ужитку на усій території Давньої Русі та за її межами⁹. Вважалося, що гострота ікла і сама сила “лютого” звіра мали захищати власника амулета від ворогів видимих і невидимих¹⁰. Як ознаки ритуальних звичаїв, пов'язаних із побутовою магією, Ігор Свешніков розглядав знахідки черепів собак на площі споруд 12, 13, 15, а також виявлений під північно-західним кутом будівлі 15 кістяк корови¹¹.

⁴ Свешніков І. К. Звіт про роботу Звенигородської археологічної експедиції у 1990 році. Рукопис // НАІУ. – Оп. 2. – Без №. – С. 10. – Табл. X, 17.

⁵ Там само. – С. 18.

⁶ Його ж. Звіт про роботу Звенигородської археологічної експедиції в 1987 році. Рукопис // НАІУ. – Оп. 2. – Од. зб. 1160. – С. 7. – Табл. VII, 4.

⁷ Власова Г. М. Звіт про роботу археологічної експедиції Львівського державного історичного музею в с. Звенигород Львівської області за 1960 рік. Рукопис // НАІУ. – Оп. 5. – Од. зб. 280. – С. 3.

⁸ Терский-Шеломенцев В. С. Исследования детинца Звенигорода Галицкого // Советская археология. – 1978. – № 1. – С. 212. – Рис. 6, 23.

⁹ Kostrzewski J. Kultura prapolska. – Warszawa, 1962. – S. 359.

¹⁰ Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. – Москва, 1987. – С. 547.

¹¹ Свешніков І. К. Звіт про роботу Звенигородської археологічної експедиції у 1990 році. – С. 3, 18.

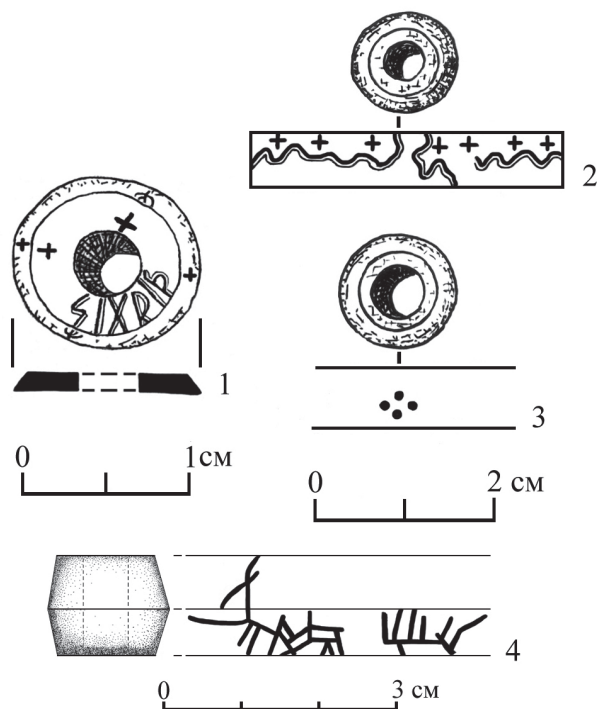

Рис. 2. Звенигород. Північно-східний пригород. Пряслиця: 1 – проїжджа частина вулиці, середній горизонт; 2 – споруда 43; 3 – споруда 47; 4 – споруда 38. Сланець (рис. 1. Свешніков, 1988, 1990)

мість голови нанесено якусь незрозумілу фігуру, дуже подібну до ярма. Якщо розглядати це зображення як завершене, можна припустити, що передано запряжену в ярмо рогату тварину (бика?). Перший рисунок, найімовірніше, – кінь або олень. Зооморфні зображення на пряслицях досі належать до рідкісних. Подібна знахідка відома з Києва¹³. Щодо інтерпретації тварин на пряслицях, то малоімовірно, щоб це були звичайні розпізнавальні позначення власниць. Очевидно, присутність аналогічних рисунків на побутових предметах у чомусь споріднена із зооморфними амулетами – відображенням культу тварин, особливо підвісками. Водночас дослідники відзначають, що зооморфні підвіски носили тільки жінки.

До оберегів, пов'язаних із культом тварин, очевидно, треба віднести пряслице¹², виявлене на площі господарської споруди XII ст. (СП–38). Виріб біконічної форми виконаний із темно-рожевого шиферу. Максимальний діаметр пряслиця – 17 мм, висота – 11 мм. На ретельно відполіровану поверхню нанесено короткі насічки, укладені в певній послідовності як два окремих рисунки. На одному з них схематично передано обриси тварини: на довгій шії видовжена голова з двома рогами чи вухами, тулуб на чотирьох ногах, виділений хвіст (рис. 2.4). До нього впритул прилягає ще якась композиція, дуже подібна до другого рисунка, переверненого. На ньому також простежується тулуб на чотирьох ногах, хвіст, але за-

¹² Свешніков І. К. Звіт про роботу Звенигородської археологічної експедиції в 1987 році. – С. 19. – Табл. VIII, 17.

¹³ Толочко П. П., Кириєвич С. Р. Раскопки на Старокиевской горе // Археологические открытия 1966 года. – Москва, 1967. – С. 247.

Це пов'язано із призначенням таких оберегів: “захищати груди і лоно жінки і повідомляти та позитивно впливати на її плодючість”¹⁴. Рисунок тварини на пряслиці, атрибуті винятково жіночому, можливо, відображає якийсь зв'язок із культом тварин. Однак при цьому потрібно мати на увазі поширення вірувань, в основі яких лежало поклоніння тотемним тваринам переважно на тих теренах, де слов'яни контактували з балтами і фіномовними народами.

Брунчалки. Серед багатого остеологічного матеріалу виділено два предмети із наскрізними отворами. Одну з кісток – цілу фалангу тварини – знайдено в межах житлового будинку кінця XI – першої половини XII ст. (СП–47). Її поверхня злегка заглажена. Посередині просвердлено дірку діаметром 5 мм. Загальна довжина предмета – 55 мм, діаметр – 11 мм¹⁵.

Аналогічну фалангу зафіксовано на території південної частини окольного міста в культурному шарі XII – першої половини XIII ст. поблизу виробничо-господарської споруди (СП–2–2010 р.). Поверхня зберегла виразні сліди заглажування і полірування. Необробленими залишилися лише природної форми кінці кістки. Посередині просвердлено наскрізний отвір діаметром 6 мм. Загальна довжина знахідки – 64 мм, діаметр – 13x9 мм.

Подібні вироби виявлені у Львові, Луцьку, Дорогобужі¹⁶. Однак вони відомі з багатьох ранньосередньовічних міст Східної та Центральної Європи. Найбільшу кількість таких просвердлених кісточок зафіксовано в Новгороді – 35. Дослідники інтерпретують їх як аерофони¹⁷ і ототожнюють із духовими музичними інструментами, згідно з етнографічними матеріалами трактованими як брунчалки. Через отвір у кістці пропускався вісімкоподібно скручений шнурок, під час розкручування якого кістка оберталася, видаючи характерний звук. Існує думка, що у такий спосіб також відганяли злих духів, а сама брунчалка – один із найархаїчніших оберегів¹⁸, який згодом перетворився у звичайну дитячу забавку.

Домовики. Завдяки вологому торфовому ґрунту на території північно-східного пригороду знайдено декілька зразків дерев'яної дрібної пластики. Вони належать до особливої категорії оберегів – зображень домашніх духів, домовиків, як антропоморфних, так і зооморфних.

¹⁴ Голубева Л. А. Амулети // Археология. Древняя Русь. Быт и культура. – Москва, 1997. – С. 157.

¹⁵ Свєшніков І. К. Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції в 1989 році. – Рукопис // НАІУ. – Без №.. – Табл. IX, 6.

¹⁶ Терський С. В. Вироби з кістки і рогу X–XIII ст. з території Прикарпаття і Волині у фондах Львівського історичного музею // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1993. – Вип. 1. – С. 83; Прищепя Б. А., Никольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. – Рівне, 1996. – С. 212. – Рис. 78, 11.

¹⁷ Staššikova-Štukovska D. K problematike středoeurópskich aerofónov 7–13 storocia // Slovenská archeológia. – Bratislava, 1981. – Т. 29. – Нр 2. – Obr. 6, 6.

¹⁸ Поветкин В. И. Об одной из детских музыкальных забав на Руси // Материалы по археологии Новгорода 1988. – Москва, 1990. – С. 187–191.

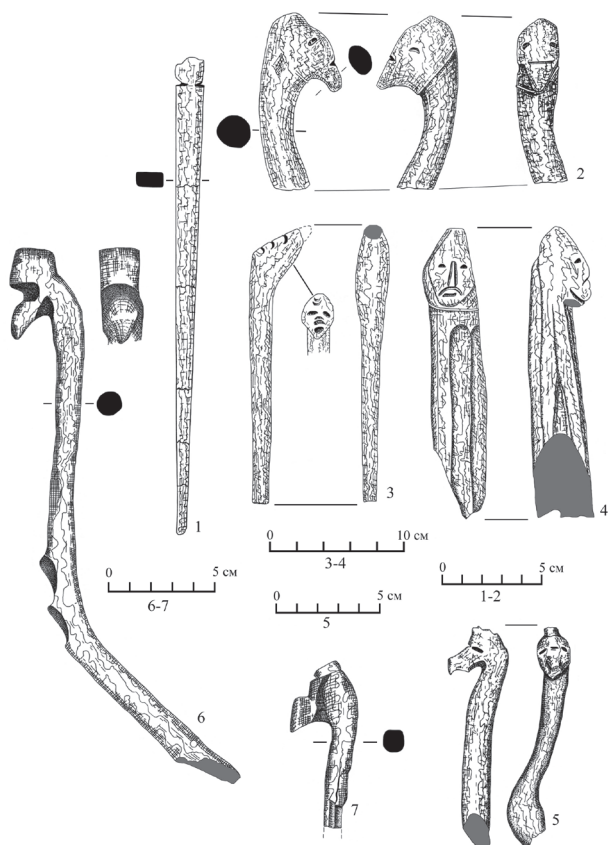

Рис. 3. Звенигород. Північно-східний пригород. Фігурки домовиків: 1 – споруда 32а; 2 – бічний провулок; 3, 4 – проїжджа частина вулиці, середній горизонт; 5 – споруда 19; 6 – споруда 33; 7 – споруда 20. Дерево (рис. І. Свєшніков, 1985–1990)

на – 115 мм, діаметр – 22 мм. На верхньому кінці предмета вирізьблено антропоморфну голівку в конічному накритті голови. Чітко передано овал обличчя, очі-ямки, ніс відтворено невисоким рельєфом, під ним заглибленими борознами зазначено вуса й уста²⁰. Висота голівки – 34 мм.

У межах мошчення, серед балок настилу середнього будівельного горизонту, зафіксовано паличку з відігнутих кінцем під тупим кутом кінцем (рис. 3.4). Її основна частина злегка розширюється знизу до відігнутого кінця і має у діаметрі 6–10 мм, загальна довжина – 110 мм. Відігнутий кінець завдовжки – 22 мм потовщений і звужений, по зовнішньому краю обламаний. На зовнішній сплюсненій поверхні дугастими насічками передано рот, ніс, очі, над якими двома борознами зазначено або волосся, або накриття голови¹⁹. У такий спосіб на паличці зображено антропоморфну голівку, звернену обличчям вгору, до неба.

Неподалік від неї, між мошченням і північно-східним кутом господарсько-виробничої споруди 19 зафіксовано масивний восьмигранний в перерізі стрижень зі скісно зрізаним нижнім кінцем (рис. 3.3). Його довжи-

¹⁹ Свєшніков І. К. Звіт про роботу Звенигородської археологічної експедиції у 1990 році. – С. 17. – Табл. XII.

²⁰ Там само. – С. 17. – Табл. XII, 2.

Під знищеною пожежею господарською спорудою 32 знайдено паличку в насипному шарі, на згарищі давнішої споруди (СП-32а), одночасної зі знахідкою. Довжина виробу – 247 мм, стрижень-основа прямокутний у перерізі розмірами 8x14 мм (рис. 3.1). Нижній кінець заокруглений, верхній – сформований округлим потовщенням (діаметром 13 мм) з основою, профільованою двома бічними врізами. Голівка змодельована горизонтальною площиною, підкресленою вигнутістю, але без зазначених рис обличчя. І. Свешніков розглядав потовщення як стилізовану антропоморфну голівку²¹.

На рівні середнього будівельного горизонту в межах провулку між спорудами 20 і 21 на проїжджій частині знайдено уламок необробленої палички. Вона округла в поперечному перерізі діаметром 17 мм, збереглася на довжину 90 мм²². Верхній край сформовано овально-видовженим потовщенням, якому надано антропоморфних рис (рис. 3.2). Так, голова відділена від стрижня палички тонким валиком-комірцем. Чітко спрофільовано клиноподібну бороду, рот передано горизонтальною борозною, очі – овальними ямками, незначна вигнутість на площині зовнішнього краю потовщення схематично моделює ніс і високе чоло або накриття голови. Висота голівки – 38 мм.

На площі споруди 20, яка мала господарське призначення, зафіксовано паличку із пташиною голівкою²³. Паличка, квадратна в поперечному перерізі розмірами 10x10 мм, збереглася на довжину 80 мм (рис. 3.7). Нижній її кінець обламаний, а на верхньому, потовщеному, вирізьблено пташину голівку. При цьому верхній край злегка звужено і косо зрізано з утворенням циліндроподібного виступу заввишки 5 мм, підкресленого при основі борозною. Під цим виступом, подібним на гребінь чи чубчик, гострими заломами площин сформовано пташиний дзьоб. Висота голівки – 32 мм.

Подібну фігурку виявлено в межах садиби ювелірної майстерні. Виріб зафіксовано поблизу споруди 33 на подвір'ї чи хіднику²⁴. Необроблена паличка, округла в перерізі діаметром 10–15 мм і дугасто вигнута, збереглася на довжину 290 мм (рис. 3.6). Нижній її кінець обламано, а в місці вигину помітні два дугасті заглиблення. Верхній кінець горизонтально зрізано і сформовано циліндричним виступом. Із зовнішнього боку його профільовано глибоким врізом, що оточує ретельно змодельований дзьоб. Висота голівки – 45 мм.

У межах південної частини мощення на рівні середнього будівельного горизонту у ґрунті, що заповнював простір між дерев'яними конструкціями, знайдено фігурку. Злегка вигнутий стрижень палички округлий в поперечному перерізі

²¹ Свешніков І. К. Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції в 1989 році. – С. 17. – Табл. XII, 8.

²² Там само. – С. 17. – Табл. X, 5.

²³ Його жс. Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції в 1986 році. Рукопис // НАІУ. – Оп. 2. – Без №. – С. 29. – Табл. XIX, 7; Его же. Новые находки... – С. 227.

²⁴ Його жс. Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції в 1986 році. – С. 7. – Табл. XIX, 8; Его же. Новые находки... – С. 227.

діаметром 13–16 мм, необроблений, з обламаним нижнім кінцем²⁵. На верхньому потовщеному кінці вирізьблена пташина голівка з чітким гребенем та дзьобом (рис. 3.5). Широкий і довгий ніс при основі на переніссі зазначений короткою горизонтальною борозною і змодельований скісно зрізаними площинами, очі передано прямокутними ямками. Збережена довжина – 109 мм, висота голівки 25 мм.

Подібні до описаних фігурки на паличках відомі з інших пам'яток, де датуються IX–XIV ст. Найбільше їх (понад 150) виявлено в Новгороді²⁶. Однак серед загалу антропоморфна пластика належить до рідкісних різновидів: Новгород – 10, Рига – 1, Стара Руса – 1²⁷, Стара Ладога – 4²⁸. Про призначення таких як зооморфних, так і антропоморфних фігурок досі дискутують. Основні гіпотези зводяться до того, що ці предмети в той чи інший спосіб пов'язані із язичницькими віруваннями та побутовою магією: духи-захисники сім'ї, представники верховних язичницьких богів чи невизначених ідолів, русальські жезли-тояги тощо²⁹; або виконували різні утилітарні функції: завершення ручок від переносних шахових дощок, жезли середньовічних блазнів³⁰. Прихильники утилітарності предметів, серед іншого, схильні розглядати зооморфні палички, особливо зі стилізованою пташиною голівкою, як завершення руків'я канчуків. Таке призначення розглянутих знахідок зі Звенигорода – сумнівне з огляду на необробленість поверхні й форму стрижнів, не придатну для руків'я батогів. Натомість, щодо використання паличок з антропоморфним завершенням, більшість дослідників висловлюється на користь язичницької інтерпретації.

АПОТРОПЕЇЧНІ ЗНАКИ

До цієї категорії віднесено предмети (18), на поверхні яких простежено заглиблені зображення. Ці графіті – вторинні, тобто знаки не наніс майстер під час викінчення виробів, а вирізьбили власники вже згодом, при їх використанні. Зміст застосованих символів пов'язаний, переважно, із основами християнського віровчення.

Такі артефакти поділяються на декілька сукупностей виробів: а) перероблені на предмети культу (1); б) зі знаком хреста (9); в) із написами релігійного змісту (6); г) з євангельськими сюжетами (2).

²⁵ *Свешніков І. К.*. Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції в 1988 р. – Рукопис // НАІУ. – Без №. – С. 21. – Табл. XXII, 1.

²⁶ *Колчин Б. А.* Новгородские древности. Резное дерево // Свод археологических источников. – Москва, 1971. – Вып. Е 1–55. – С. 42.

²⁷ *Гайдуков П. Г., Дубровин Г. Е.* Антропоморфное деревянное навершие с Троицкого XI раскопа // Новгород и Новгородская земля. История и археология. – Новгород, 1996. – С. 80.

²⁸ *Старая Ладога древняя столица Руси.* Каталог выставки. – Санкт–Петербург, 2003. – С. 108–109.

²⁹ *Колчин Б. А.* Новгородские древности. Резное дерево. – С. 42; *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси. – С. 683–684.

³⁰ *Дубровин Г. Е.* Зооморфные деревянные навершия // Материалы по археологии Новгорода 1988. – Москва, 1990. – С. 10 (там само огляд літератури).

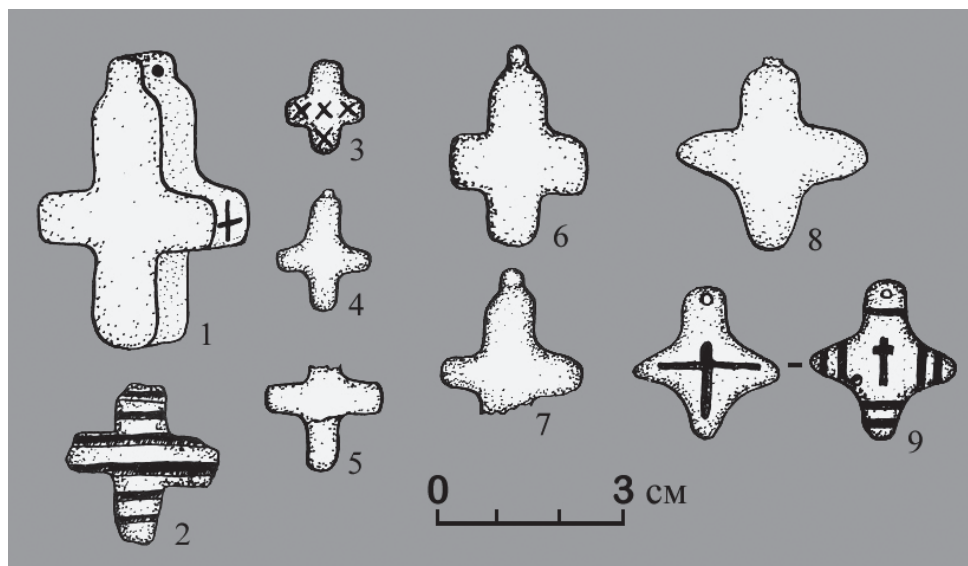

Рис. 4. Зеленче. Натільні хрестики. Глина. XII – перша половина XIII ст.

Вироби, перероблені на предмети культу. У 2010 р. на території збереженої ділянки південної частини окольного города знайдено підвісну свинцеву печатку округлої форми розмірами 17х19 мм і товщиною 2–2,5 мм. По гурту збереглися два отвори діаметром 1,5 мм, розташованих діаметрально, призначених для шнурочків. На реверсі печатки зображено погруддя святого, ліворуч – прочитується напис “АГИОС”, що ледь можна відчитати, літери імені святого затерті. На аверсі з рештками субстанції червоного кольору вибито п’ятираменний розквітлий хрест. На печатці в області обличчя святого пробито отвір. Цікаво, що пробивали дірку зі сторони аверсу, там, де були декоративні елементи, намагаючись не пошкодити зображення хреста. Так печатку, що первісно скріплювала якийсь документ, перетворено на медальйон.

Особисті предмети християнського культу виготовляли й з інших підручних матеріалів. У цьому контексті цікавою є знахідка натільного хрестика в одному з поховань ґрунтового могильника XII – першої половини XIII ст. в околицях літописної Теребовлі (на території села Зеленче Теребовлянського району Тернопільської області), що в першій половині XII ст. входила до об’єднаного Звенигородського князівства. Виріб вирізано зі стінки кружального горщика, випаленого до коричневого кольору із тришаровим зламом (рис. 4, 2). На поверхні хрестика зберігся прямолінійний орнамент. Знайдено також хрестики, виліплені із глини і випалені до цегляного кольору. Додатково поверхню ще до випалу оздобили заглибленими зображеннями хрестів (рис. 4, 9). На окремих зразках рівнораменний та косі хрестики нанесено вже після випалення (рис. 4, 1, 3). Можливо, це зробили їх власники задля підсилення захисної функції амулетів.

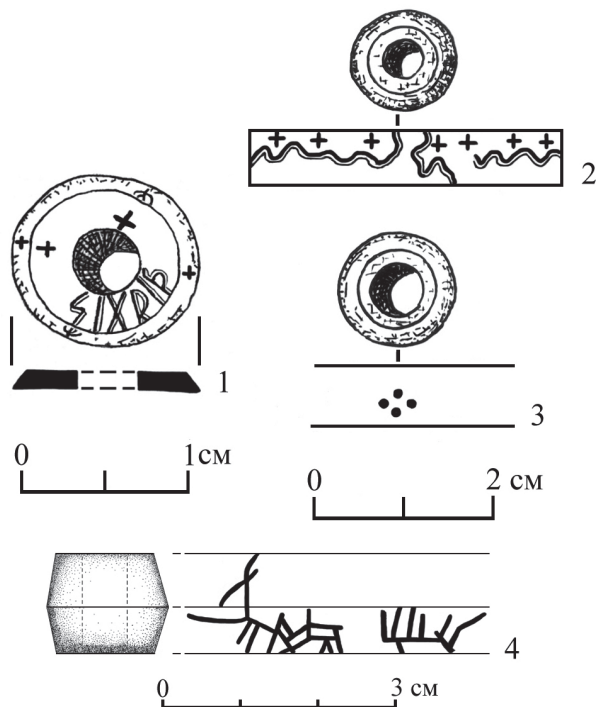

Рис. 2. Звенигород. Північно-східний пригород. Пряслиця: 1 – проїжджа частина вулиці, середній горизонт; 2 – споруда 43; 3 – споруда 47; 4 – споруда 38. Сланець (рис. 1. Сवेशніков, 1988, 1990)

над якою за периметром нанесено сім рівнораменних хрестиків (рис. 2, б).

Цікаве пряслице із темно-рожевого шиферу у формі зрізаного конуса діаметром 23 мм і висотою 2,5 мм зафіксовано на рівні середнього ярусу настилу дерев'яного мощення вулиці (рис. 2, 1). На пласкій площині довкола отвору чітко вирізьблено напис “Сігрід”, який, за припущення І. Сवेशнікова, виконано рунічним письмом. Пряслиця відомі із Теробовлі, Ленківецького городища, Пліснеська³¹. Найімовірніше, ці слова означали імена власниць, що не було рідкісним явищем на Русі³². Окрім

Вироби, на поверхні яких зображено знак хреста. Знак хреста нерідко бачимо і на пряслицях. У Звенигороді на території північно-східного пригорода виявлено 3 предмети, виконані з рожевого овруцького сланцю (шиферу). Відзначено двоякий спосіб передачі хреста. У житловому будинку кінця XI – першої половини XII ст. (споруда 47) знайдено пряслице біконічної форми діаметром 28 мм і висотою 14 мм, на поверхні якого чотири ямки схематично окреслюють рівнораменний хрест (рис. 2, 3). У межах господарської будівлі (споруда 43), ймовірно, спаленої монголо-татарами у 1241 р., виявлено біконічне пряслице діаметром 25 мм і висотою 13 мм, одну з його похилих площин підкреслено хвилястою лінією,

³¹ Петегирич В. М. Памятники эпиграфики и сфрагистики // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – Львов, 1990. – С. 172–173; Багрій Р. С., Овчинніков О. Г. Нові матеріали до вивчення літописного Пліснеська // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. – С. 13.

³² Голубева Л. А. Граффити и знаки пряслиц из Белоозера // Культура средневековой Руси. – Москва, 1974. – С. 18–22; Медынцева А. А. Эпиграфика, писала (стили) и церы // Археология. Древняя Русь. Быт и культура. – Москва, 1997. – С. 145.

імені, на скісній площині згаданого звенигородського пряслиця нанесено два знаки “Ψ”, розташовані діаметрально, що в найдавніших рунах відповідають літері “М”, відомій з інших пам’яток³³. Для нас передусім цікаві чотири рівнораменні хрестики, нанесені довкола імені. Знаки на пряслицях перетворювали їх на амулети. До захисту яких сил (християнських чи язичницьких) вдавалися їхні власниці – сказати важко. Найімовірніше, тут яскраво відобразилася дуалістичність вірувань, притаманна духовній культурі доби раннього середньовіччя.

Особливу увагу привертають предмети із дерева, наділені значенням магичного захисту, виявлені на території північно-східного пригороду, де у торфовому в ґрунті збереглися релікти дерев’яної забудови і значна кількість артефактів з органічної сировини³⁴. Серед предметів побуту відзначено посуд із прокресленими хрестами. У межах комплексу ювелірної майстерні на хіднику біля споруди 33, що стратиграфічно відповідає останній фазі функціонування пригороду, знайдено роздавлену чашу на високій ніжці (рис. 5). Її виточено на верстаті, висота – 9,5–11 см, діаметр вінець – 12–16 см, діаметр дна ніжки – 9–9,8 см. Попід нахиленими досередини вінцями посудина орнаментована трьома горизонтальними борознами, на перехваті ніжки – валиком. Аналогічні вироби відомі серед старожитностей Новгороду³⁵, де датуються XI–XV ст. і функціонально окреслені як келихи³⁶. Назагал форма посудини нагадує обриси церковних чаш – потирів, що виготовляли здебільша із кольорових металів. Ніжка келиха зі

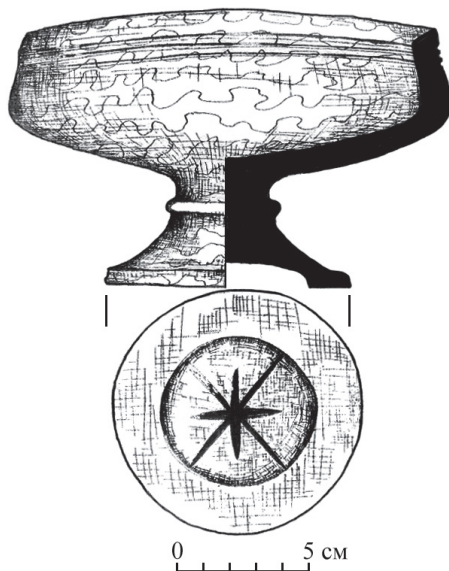

Рис. 5. Звенигород. Північно-східний пригород. Ювелірна майстерня. Келих. Дерево. XII – перша половина XIII ст. (рис. І. Свешников, 1986)

³³ *Buttel-Repeen H.* Ein Netzsenker mit Runen // *Prähistorische Zeitschrift*. – Berlin, 1930. – Т. 21, Н. 3–4. – С. 266–269.

³⁴ *Свешников И. К.* Звенигород // *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Раннеславянский и древнерусский периоды*. – Киев, 1990. – С. 107–110.

³⁵ *Колчин Б. А., Рыбина Е. А.* Раскоп на улице Кирова // *Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода*. – Москва, 1982. – С. 178–238.

³⁶ *Колчин Б. А.* Новгородские древности. Деревянные изделия // *Свод археологических источников*. – Москва, 1968. – Выпуск Е 1–55. – С. 39–40. – Табл. XXII; *Розенфельд Р. Л.* Бытовые изделия: деревянная тара и посуда // *Археология. Древняя Русь. Быт и культура*. – Москва, 1997. – С. 45. – Табл. 34, 14–17.

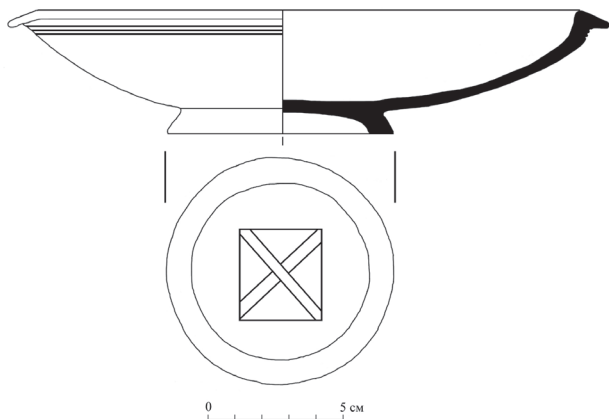

Рис. 6. Звенигород. Північно-східний пригород. Споруда 7. Таріль. Дерево. Перша половина XII ст. (рис. І. Свешніков, 1983)

конічний пустотілий піддон діаметром 8,5 см і висотою 1 см, дугасто розхилені назовні стінки, викінчені вінцями у вигляді комірця, косо зрізаного назовні. Діаметр тареля по вінцях – 24,5 см, загальна висота посудини – 4,5 см. Згідно з типологією кухонного посуду, розробленою для дерев'яного начиння Новгороду, таріль належить до типу І, який з'являється в XI ст.³⁷ На зовнішній поверхні по під вінцями він

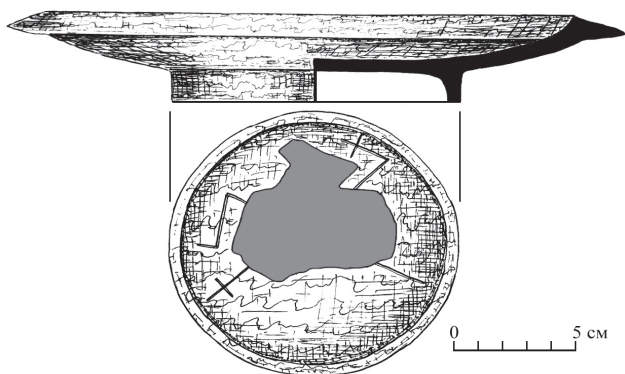

Рис. 7. Звенигород. Північно-східний пригород. Проїжджа частина вулиці. Таріль. Дерево. XII – перша половина XIII ст. (рис. І. Свешніков, 1989)

Звенигорода має заглиблене в центральній частині дно. На цій ввігнутій поверхні вирізьблено рівнораменний хрест, від якого радіально відходять чотири промені, утворюючи більший за розмірами косий хрест.

На території знищеного пожежею житлового будинку першої половини XII ст. (СП-7), серед обгорілого дерев'яного начиння, знайдено один добре збережений таріль (рис. 6). Виточений на токарному верстаті, він мав оздоблений трьома горизонтальними борознами, на ввігнутій поверхні піддона вирізано знак косоного хреста у квадраті.

На проїжджій частині мощення вулиці, що перетинала пригород за віссю північ–південь, виявлено подібний дерев'яний таріль типу І (рис. 7). Виточений на токарному верстаті, він має дугасті стінки, лагідно розхилені назовні й оздоблені вінцем у вигляді комірця, косо зрізаного назовні. Діаметр вінців – 22 см, загальна висота – 4 см.

³⁷ Колчин Б. А. Новгородские древности. Деревянные изделия. – С. 35–36. – Табл. XIII.

Таріль з циліндричним пустотілим піддоном діаметром 12,3 см і висотою 1,4 см, дно піддона вціліло фрагментарно. На збережених ділянках його зовнішньої поверхні накреслено композицію зі знаків, серед яких чітко розрізняються два хрести.

Описані келих і тарелі належали до парадного кухонного посуду, часто оздобленого різьбленням та навіть розмальованого фарбами³⁸. Однак розглянуті знаки не були звичайним декоративним елементом, оскільки їх нанесли на невидиму ділянку виробу, – безперечно із захисною метою.

Серед завалу дерев'яних елементів багатого двоповерхового житлового будинку (СП-13), спаленого татарами, знайдено фрагмент точеної на верстаті дерев'яної посудинки (рис. 8). Збереглася лише нижня частина виробу з кільцевим донним рельєфом діаметром 5 см і висотою 0,2 см, дугасто з розхиленими назовні стінками. Згідно з класифікацією новгородського начиння – це чашка-чарка, індивідуальна посудина для напоїв³⁹. На зовнішній поверхні вирізано літеру “Ж”, виконану доволі вправно і каліграфічно. Подібне зображення літери відоме є й на двох точених чашах із Новгороду⁴⁰. Б. Рибаків, згідно зі значенням цієї букви у слов'янській абетці, інтерпретує такий напис як побажання *нехай усе живе!*⁴¹

Натомість на внутрішній поверхні мисочки, посередині на дні, накреслено хрестоподібний знак. Найімовірніше, намагалися відтворити чотирираменний хрест із розширеними кінцями – так званий візантійський хрест. Однак обриси одного з ramen не вдалося виконати вправно і воно вийшло деформованим. Чітке зображення знаку аналогічного хреста відоме, наприклад, на внутрішній поверхні дерев'яної ложки XI ст. із

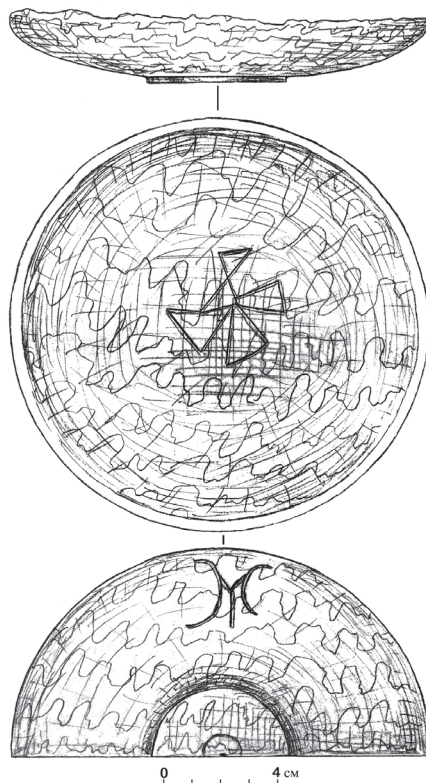

Рис. 8. Звенигород. Північно-східний пригород. Споруда 13. Чашка-чарка. Дерево. XII – перша половина XIII ст. (рис. І. Свєшніков, 1985)

³⁸ Колчин Б. А. Новгородские древности. Деревянные изделия // Свод археологических источников – С. 45.

³⁹ Там же. – С. 32–33. – Табл. IX.

⁴⁰ Там же. – С. 42. – Рис. 31, 5–6.

⁴¹ Рыбаков Б. А. Язычество... – С. 704.

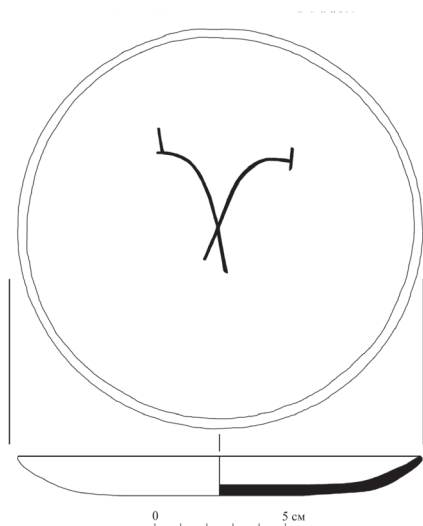

Рис. 9. Звенигород. Північно-східний пригород. Споруда 22. Мілка чаша. Дерево. XII – перша половина XIII ст. (рис. І. Свешніков, 1985)

Новгорода⁴² чи на зовнішній поверхні дерев'яної пляшкоподібної посудини IX ст. зі Старого Міста в Моравії⁴³.

В одній із будівель господарського призначення (СП-22) виявлено посудинку, видовбану із суцільного шматка дерева, її діаметр по вінцях – 13 см, висота – 1,5 см (рис. 9). Їй притаманне рівне невиражене дно, злегка відхилені назвні стінки, край яких заокруглено. Аналогій цьому начинню серед дерев'яного посуду Новгорода не відзначено. За загальною формою воно дуже нагадує сучасні блюда і, найімовірніше, його треба інтерпретувати як маленьку мілку чашу. У центрі на внутрішній поверхні прокреслено два дугастих відрізки, що перетинаються. Цей знак дуже подібний до способу написання літери “X”, відомої з новгородських написів, датованих XII ст.⁴⁴ У цьому контексті напрошується припущення, що цією літерою, можливо, позначили Ісуса Христа, на

зразок, того, що бачимо на сферах у руках архангелів Михаїла та Гавриїла в їх іконах перших десятиліть XIV ст. з молитовного ряду, збережених у церкві святої великомучениці Параскеви в Далаві (Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького)⁴⁵ та пізніших прикладах аналогічної іконографії.

На відміну від келиха і тарелів, знаки на обох згаданих чашах нанесено на видимі ділянки виробів. Необхідно, однак, думати, що незалежно від місця розташування, сенс знаків був тотожним – вони слугували оберегами. Цю думку підтверджує знахідка на площі знищеного пожежею житлового будинку (СП-49) чотирьох обпалених дубових дощок від одного стола⁴⁶, завдовжки 110-120 см, завширшки 34-40 см і товщиною 5 см. На зовнішній поверхні однієї з них чітко вирізьблено знак свастики, охоронне призначення якої очевидне. Показовий у цьому контексті

⁴² Колчин Б. А. Новгородские древности. Резное дерево. – С. 13. – Табл. 3, 36.

⁴³ Hensel W. Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. – Warszawa, 1965. – S. 236. – Рис. 173.

⁴⁴ Мединцева А. А. Эпиграфика, писала (стили) и церы // Археология. Древняя Русь. Быт и культура. – Москва, 1997. – С. 334. – Табл. 88.

⁴⁵ Міляева Л. за участю М. Гелитович. Українська ікона XI–XVIII століть. – Київ, 2007. – Іл. 26, 27.

⁴⁶ Свешніков І. К. Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції в 1989 році. – С. 14. – Табл. V, 2.

знак розквітлого хреста на дитячій колісці із Новгородода⁴⁷.

Вироби з написами релігійного змісту. До рідкісної категорії знахідок належать артефакти із написами, зафіксовані, переважно, в межах садиб.

Так, на території північно-східного пригорода розкрито рештки хліва рубежу XI–XII – першої половини XII ст. (СП-10), знищеного пожежею, його місце знівелювали, підсипали ґрунтом із культурного шару і побудували нову велику будівлю (СП-1). У насипному шарі, матеріал якого хронологічно відповідає часу функціонування хліва, виявлено багато різних предметів, зокрема дерев'яний хрестик. Він репрезентує тип рівносторонніх хрестів (рис. 10, а) розмірами – 26x37 мм, рамена, округлі

в поперечному перерізі, мають у діаметрі 7 мм. У верхній частині вертикального рамена просвердлено поперечний отвір діаметром 3 мм; середхрестя профільоване скісними нарізами, які у проекції утворюють косий хрест. На нижній частині вертикального рамена вирізано шість літер: “СВ Д ІСХ”. І. Свешніков вважав набір літери скороченням напису “Святе дерево Ісуса Христа”⁴⁸. Згідно з дендрологічним аналізом, хрест виконано з дерева південного походження – ліванського кедра або середземноморської сосни*. Появу таких амулетів започаткувала подія, що відбулася 3 травня 326 р., коли свята Олена, мати візантійського імператора Костянтина Великого, знайшла на Голгофі рештки хреста, на якому розіп’яли Ісуса. Відтоді частинки дерева Животворящого Хреста розіслано по всій імперії. Амулети, виготовлені нібито з оригінального хреста, особливо заповнили Європу після першого хрестового походу західноєвропейського лицарства у Палестину в 1096–1099 рр.⁴⁹ Торгівлю аналогічними виробами широко налагодили й у самій Візантії, звідкіля мініатюрні копії “справжнього хреста” могли потрапляти на Русь. Про те, що ці реліквії доходили, зокрема, до Південно-Західної Русі, свідчить той факт, що польський король Казимир III, здобувши у 1340 р. Львів, вивіз у Краків серед трофеїв також два фрагменти дерева “справжнього хреста”

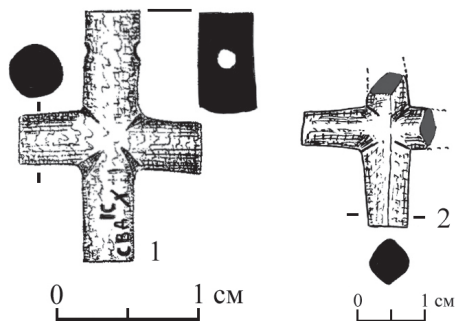

Рис. 10. Звенигород. Північно-східний пригород. Натільні хрестики: а – споруда 10; б – споруда 32а. Дерево. Візантія (?). XII – перша половина XIII ст. (рис. І. Свешніков, 1983, 1989)

⁴⁷ Колчин Б. А. Новгородские древности. Деревянные изделия. – С. 82. – Рис. 66.

⁴⁸ Свешніков І. К. Звіт про роботу Звенигородської археологічної експедиції у 1984 році. – С. 26; Его же. Исследование пригорода древнерусского Звенигорода // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – Киев, 1988. – Т. 2. – С. 146.

* Визначення ботаніків Львівського лісотехнічного інституту професора С. В. Шевченка та доцента Б. Й. Цибика.

⁴⁹ Korabiewicz W. Śladami amuletu. – Warszawa, 1974. – S. 46–58.

Христового зі скарбниці галицько-волинських князів⁵⁰. Їх присутність на західно-українських землях фіксує й Галицько-Волинський літопис: срібний хрест із реліквією Хреста князь Володимир Василькович подарував собору святого Іоана Богослова в Луцьку⁵¹. Цікавий релікварій XII–XIII ст. виявлено на Шепетівському городищі: невеличка срібна скринька зберігала частки мошей святого Стефана і дерева Хреста Господнього⁵².

На призьбі житлового будинку (СП-3), знищеного пожежею в останній період функціонування звенигородського пригорода, знайдено цілий разок намиста з 31 намистини, виконаних із прозорого синього та зеленого скла з непрозорої скляної маси, оздобленої завитками з білої та жовтої поливи. До намиста належав дерев'яний хрестик, від якого збереглася лише верхня частина⁵³.

Ще один фрагмент подібного хрестика знайдено в насипі заповнення під знищеною пожежею господарською будівлею (СП-32) з останньої фази існування Звенигорода. Насипом вирівняли деструкцію давнішої, також згорілої споруди (СП-32а), з якою хрестик синхронний у часі, на підставі чого датується XII ст. Він зберігся фрагментарно – лише два рамена (рис. 10, 2). Довжина нижньої частини вертикального рамена до середхрестя – 15 мм, реконструйована довжина горизонтального рамена сягала 25 мм. Отже, за розмірами і профілюванням середхрестя він майже тотожний хресту зі споруди 10. Однак, на відміну від нього, вертикальне рамено хрестика зі споруди 32а профільоване гострим реберцем як на аверсі, так і на реверсі.

Цікавою є думка дослідників, схильних припускати принесення фрагментів дерева Хреста Господнього також із Західної Європи. Відомо, що загальним символом прочанського братства були морські черепашки апостола прочан святого Якова. Подібну черепашку з отворами для підвішування виявлено на Шепетівському городищі⁵⁴. Це дозволило здогадуватися, що знайдена на городищі частка Хреста Господнього потрапила сюди західноєвропейськими шляхами. До цього належить лише додати, що у Звенигороді в межах комплексу ювелірної майстерні також виявлено морську черепашку із Середземного моря. Можливо, згадані хрестик із написом і черепашка зі спільною метрикою – це та ланка, що вказує шлях, яким подібні реліквії і амулети потрапляли на територію Південно-Західної Русі. Водночас виявлені у Звенигороді дерев'яні натільні хрестики – єдині і найдавніші аналогічні знахідки на теренах Галицько-Волинської Русі.

⁵⁰ *Długoss J. Historiae polonicae. – Cracoviae, 1870 – L. XII. – S. 197.*

⁵¹ *Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 926.*

⁵² *Пескова А. А. Паломнические древности в древнерусском городе // Ладога и религиозное сознание. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 48–50.*

⁵³ *Свешников І. К. Звіт про роботу Звенигородського загону Львівської обласної археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у 1983 році. – Рукопис // НАІУ. – Без №. – С. 9; *Його ж.* Дослідження давнього Звенигорода у 1982–1983 рр. // *Археологія.* – 1987. – Вип. 57. – С. 97.*

⁵⁴ *Пескова А. А. Паломнические древности... – С. 48–50.*

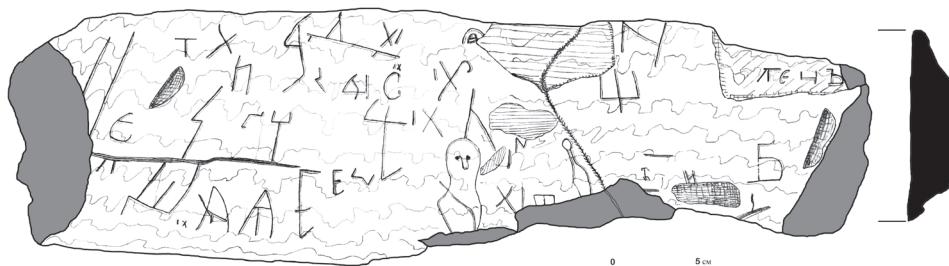
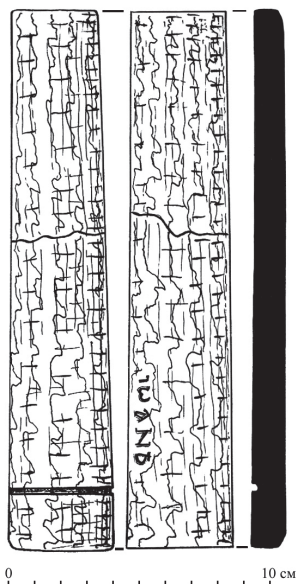

Рис. 11. Звенигород. Північно-східний пригород. Проїжджа частина вулиці. Фрагмент учнівської дошки. Дуб. XII ст. (рис. І. Свешніков, 1990)

Заглиблені знаки простежено на ще одному натільному хрестіку з шару, підсипаного під житловий двоповерховий будинок (СП-8). Споруду з останнього фази періоду існування пригороду знищила руйнівна пожежа. За стратиграфією час ужитку хрестика передував побудові цього будинку, отже, може окреслюватися досить широко – в межах XII ст. Хрестик виконаний із сірого сланцю, рівнораменний, розмірами 33x44 мм. Рамена округлі в поперечному перерізі, діаметром 1 см, на аверсі і реверсі профільовані поздовжнім гострим реберцем, середохрестя профільоване скісними борознами, що утворюють косий хрест. У верхній частині вертикального рамена просвердлено поперечний отвір діаметром 4 мм для шнурочка. На цій же ділянці рамена нанесено чотири знаки, які І. Свешніков ототожнював зі скандинавськими рунами. Напис досі залишається непрочитаним. Однак, щоби він не означав, сама його присутність вказує на сакральний чи магічно-охоронний зміст.

Буквосполучення, які є підстави розглядати монограмою Ісуса Христа, відзначені на фрагменті дубової дошки. Вона знайдена поблизу мощення вулиці і походила, ймовірно, з розташованого поруч обійстя, яке функціонувало у XII ст. Знахідка – грубо оброблена дошка з обламаними кінцями довжиною 50,5 см, шириною 11–14,8 см, товщиною – до 2,8 см (рис. 11). Її поздовжні краї скісно стесані, внутрішня поверхня пласка, а зовнішня злегка опукла. Гострим вістрям (можливо, ножиком) на зовнішній поверхні вирізані літери кириличного алфавіту – хаотично, подекуди перевернені. Серед літер у середній частині дошки схематично зображено дві людські фігурки, а у правому верхньому куті ціле слово (можливо, ім'я). Найчастіше серед цього скупчення літер трапляються скорочення "IX" і раз "ICX", у написанні яких автор досяг більшої вправності. І. Свешніков припускав, що дошка первісно могла слугувати підвіконням, а загал вирізьблених літер створює враження учнівських вправ. Підтверджують цю думку і антропоморфні зображення, оскільки дослідники давньоруського шкільництва твердять, що подібні прості картинки на домашнє завдання могли виконувати учні, в яких був хист до малювання⁵⁵. Наявність монограми Христа посередньо вказує на методи навчання грамоті, при якому, очевидно, починаючи з азів, учням прищеплювали основи християнського віровчення.

⁵⁵ Бабишин С. Д. Школа та освіта Давньої Русі (IX – перша половина XIII ст.). – Київ, 1973. – С. 28.

*Рис. 12. Звенигород.
Північно-східний
пригород. Споруда 49.
Клепка від відра.
Дерево, сосна. XII –
перша половина
XIII ст. (рис. І. Свеш-
ніков, 1989)*

Варто згадати ще одну знахідку – соснову клепку від відра. Її зафіксовано на площі знищеного пожежею житлового будинку (СП-49) з останнього періоду функціонування пригорода. У плані клепка прямокутна, злегка звужена у верхній частині, розмірами 4х21,5 см і товщиною 1,3 см (рис. 12). На зовнішній поверхні в нижній (придонній) частині вирізьблено ім'я “*ІѠАНЬ*”, виконане ретельно і каліграфічно. Порівнюючи особливості написання цього слова з текстом звенигородських берестяних грамот, І. Свешніков відзначав певні відмінності у його правописі, а власне: ім'я “*ІѠАНЬ*” написано через літеру “*Г*” з крапкою та грецьку омегу, що доволі рідко використовувалася в давньоруському письмі, і закінчене твердим знаком, тоді як у звенигородських грамотах він всюди замінений буквою “*о*”. На цій підставі дослідник зробив висновок, що напис зроблено не за правописом розмовної мови, а на зразок церковнослов'янських текстів. Тому І. Свешніков припускав, що на клепці написано ім'я власника, який належав до церковних служителів, або й був священиком.

Вироби з євангельськими сюжетами. В окрему сукупність виділено предмети, на поверхні яких зображено сукупність рисунків. У межах споруди 49 знайдено виріб невизначеного призначення. Це дерев'яний брусок, прямокутний у поперечному перерізі розмірами 4х5,5 см, завдовжки 14 см із косо затесаним одним кінцем (рис. 13). На одній грані бруска прямими вертикальними і горизонтальними борознами передано площини хреста так званого латинського типу, в підніжжі якого короткою дугастою борозною намічено підвищення – “голгофу”. Праворуч рисунка хреста зображено драбину, оперту на горизонтальне рамено хреста. Особливості побудови рисунка, без сумніву, вказують на відтворення Хреста на Голгофі.

Те, що мотив Страстей Господніх відображався в релігійній уяві місцевої християнської спільноти, свідчить знахідка подібного зображення на бурштиновій підвісці (рис. 14), виявленій у межах господарсько-виробничої будівлі XII ст. (СП-19). Її виконано із прозорого бурштину червоно-оранжевого кольору, сформованого трикутником з дугастою основою: висота – 30 мм, довжина бічних сторін – 29 мм, товщина – 5–7 мм, у звуженій частині просвердлено поперечний отвір діаметром 3 мм. На ретельно відполірованих поверхнях дуже тонким вістрям нанесено рисунки і написи, виконані настільки непрофесійно, що в них доводиться вбачати витвір аматора (найімовірніше, самого власника). На аверсі у нижньому правому куті підвіски зображено хрест на пагорбі: двома горизонтальними борознами передано площину вертикального рамена, а горизонтальне підкреслене лише однією

борозною; від основи хреста праворуч і ліворуч відходять майже під прямим кутом борозни, які замикають прямокутну площину, що схематично відтворює гору. Так автор намагався передати мотив хреста на Голгофі. Натомість на реверсі в центрі вміщено дві борозни (довшу і коротшу), які перетинаються і мають потовщення на кінцях. На думку І. Свешнікова, це схематичне зображення – копія сотника Лонгина і тростина з губкою. Довкола цих предметів слабо видно літери “А” “ІС” “ХС”. Є підстави вважати їх скороченим написом “АГІОС(?) ІСУС ХРИСТОС”*. Так звичайну бурштинову підвіску перетворено на особистий предмет християнського культу.

Підсумовуючи, потрібно відзначити декілька аспектів. Розглянуті артефакти із графічними символами християнського культу знайдено на площах житлових будинків, господарських та виробничих споруд у межах багатших та бідніших садиб XII – першої половини XIII ст., що підтверджує проникнення християнського віровчення в усі соціальні прошарки звенигородських міщан. Натомість, значна кількість натільних хрестиків, медальйонів, іконок, виконаних переважно із різних порід каменю та дешевих сплавів кольорових металів (міді, олова, срібла), дає можливість стверджувати існування підвищеного попиту на особисті предмети християнського культу серед широких мас населення, з чого випливає, що вже у XII ст. християнство посідало у Звенигороді чільні позиції. Однак у зв'язку з давніми традиціями “побутової” магії, заснованими до цього винятково на язичницьких обрядових практиках, тепер вдаються ще й до захисту основних священнодіючих сил нової релігії. Християнська символіка на начинні, предметах хатнього вжитку, прикрасах мала сприяти захисту здоров'я, добробуту і самого життя людини. Окрім цього, накреслені власноруч знаки хреста, христогорами, євангельські сюжети треба розглядати як вираз духовної потреби кожної окремої особистості, світосприйняття якої переломлювалося через основи християнського віровчення.

Рис. 13. Звенигород. Північно-східний пригород. Споруда 49. Брусоч. Дерево. XII – перша половина XIII ст. (рис. І. Свешніков, 1989)

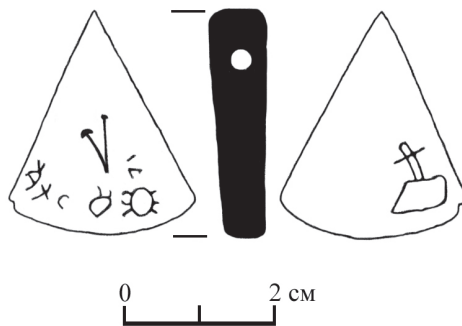

Рис. 14. Звенигород. Північно-східний пригород. Споруда 19. Кулон. Бурштин. XII ст. (рис. І. Свешніков, 1985)

* Розшифрування цих зображень завдячую доктору історичних наук Сергієві Висоцькому.

Натомість писанки, амулети із кігтів та іклів диких тварин, зооморфні та антропоморфні дерев'яні фігурки репрезентують як релікти язичницької обрядовості. Сукупність знахідок з окремих споруд (череп собаки і чаша-чарка зі знаком візантійського хреста на дні – СП-13; домовик і чаша зі знаком хреста на ніжці – СП-33; домовик і натільний дерев'яний хрестик – СП-32а; домовик і бурштинова підвіска зі знаряддями Страстей – СП-19; знак свастики і брус із Голгофою – СП-49) – найкращі свідки того, як поганський та християнський нурти співіснували в часі, своєрідно уживаючись у свідомості тогочасної особистості. Життя людини, яке постійно перебувало під загрозою, потребувало інтенсивного захисту, що обумовлювало запобігання перед обома силами, найімовірніше, не з метою їх взаємовиключення, а, навпаки, взаємного підсилення, аби досягти ефекту найбільшої безпеки для себе, своєї родини і господарства.

Vira Hupalo. APOTROPAIC SIGNS ON DOMESTIC ITEMS FROM ZVENYHOROD

The article deals with a small complex of specific artifacts from XII – first half of XIII century. They were collected during many years of excavations of the territory of hill-fort of annalistic Zvenyhorod on Bilka River. These finds are interpreted as talismans, which must protect people and their homes from the evil. Such artifacts as Easter eggs, claws and fangs of animals, brunchalky, figures of brownies are classified as magic items. Detailed description of finds and their relation to residential, economic complexes and workshops are presented.

Another set includes artifacts, on the surface of which deepened pictures are traced. "Graffiti" are secondary by origin. These signs were not made by master during making of things, but by their owners during usage time. Artifacts are divided into several groups: a) products, transformed into cult objects, b) products, on the surface of which a cross is depicted, c) products with inscriptions of religious content, d) products, on surface of which the images of evangelical plots are placed. Appointment of these marks has apotropaic character.

Key words: annalistic Zvenyhorod on Bilka River; specific artifacts from XII – first half of XIII century; Appointment of these marks has apotropaic character.

Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України

Наталія КАЛЬНИЦЬКА

ВПЛИВ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ НА МІЖКНЯЗІВСЬКУ ДИПЛОМАТІЮ ПІВДЕННОЇ РУСІ В ХІ–ХІІ СТОЛІТТЯХ

Проаналізовано зовнішньополітичні впливи на формування внутрішньої князівської дипломатії в часи феодальної роздробленості. Окрему увагу приділено визначенню територіальних особливостей розвитку дипломатії князівств Південної Русі.

Ключові слова: *Південна Русь, феодальна роздробленість, князь, дипломатія.*

Давньоруська держава за часів її політичної єдності мала доволі виважену систему міжкнязівських відносин і чітко встановлену практику зовнішньої політики. Після формування окремих земель, кожна з яких намагалася проводити власну політику, часом відмінну від позицій київських князів, виникає нова схема внутрішньополітичних відносин, певною мірою залежна від зовнішнього оточення відповідного утворення. До того ж, продовжувався процес виділення менших територій. Регіональна особливість призводила до формування характерних рис і зовнішньої, і внутрішньої політики окремих князівств. Актуальність теми полягає саме в окресленні специфічних рис внутрішньої політики Русі, що в подальшому вплинули на формування та кристалізацію регіональних особливостей українських земель.

Серед вчених, які досліджували проблеми внутрішньої дипломатії, варто відзначити Михайла Грушевського, Миколу Котляра, Олексія Толочка, Петра Толочка, Леонтія Войтовича, Степана Федаку. Історичними джерелами є літописні повідомлення.

Необхідно визнати, що князівства центральної частини Русі – Київське, Чернігово-Сіверське та Переяславське були тісно пов'язані із Половецьким степом. Проте взаємовідносини кожного з них мали свої відмінності. Так, Переяславщина постійно страждала від нападів кочовиків і шукала підтримки правителів віддаленого Володимиро-Суздальського князівства. Зовсім іншою, природно, була ситуація Київського і тим більше – Чернігово-Сіверського князівств.

Княжі династії проводили різнобічну політику щодо Степу. Як зазначає М. Котляр, Половецький степ був поділений на своєрідні сфери впливу. Придніпровські та заорельські половці тяжіли до Києва, донські – до Чернігова, лукоморські – до Галицького князівства, а заволзькі – до Володимиро-Суздальського¹. Лише

¹ Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. – Київ, 2002. – С. 63.

чернігівські та – пізніше – суздальські князі відрізнялися дотриманням однієї політичної лінії щодо співпраці з половцями. З іншого боку, половецькі орди виявлялися політичною та військовою силою, яку регулярно використовували давньоруські князі, насамперед, чернігівські та новгород-сіверські.

Загалом взаємовідносини Русі зі Степом були досить суперечливими. Проведення антиполовецької політики – загальновідомий напрямок зовнішньої політики давньоруських князів. Проте будь-яке явище має свої винятки, оскільки залучення половецьких загонів до вирішення внутрішніх проблем Русі стало досить поширеним. Першим із князів, який звернувся за військовою допомогою до половців, був претендент на чернігівський престол Роман Святославич. Враховуючи помилки свого батька, він уклав військову угоду з половцями, але скористатися їхньою допомогою не зумів: у київських князів було більше за чисельністю військо, ніж у Святославичів².

Його брат Олег Святославич союз з половцями і використання їх військової сили вважав основою своєї політики. Літописець повідомляє, що в серпні 1078 р. Олег Святославич ризикнув і привів половців на “Руську землю”³. Князя Всеволода Ярославича було розбито, але він дістався до Києва і заховався за його стінами. Тим часом Олег оволодів Черніговом і пішов за допомогою до Тмутаракані. Ізяслав, Всеволод Ярославичі та смоленський князь Володимир Мономах відразу ж розпочали облогу Чернігова. Місту вдалося врятуватися завдяки Олегу та Борису, військо яких вчасно підійшло до Чернігова і захистило його мешканців. Відтоді Олег Святославич багато разів приводив половців на Русь. Він та його нащадки підтримували тісні стосунки з половцями, скріплюючи їх шлюбними угодами⁴. З іншого боку, половці підтримували Ольговичів у міжусобних війнах за чернігівський стіл, а потім – і за першість на Русі.

За часів правління князя Олега виборювалося право Святославичів на чернігівський стіл. Зі зміцненням становища Святославичів у Чернігові зростали їх політичні апетити. Надалі половецький напрям інтересів чернігівської династії був уже пов’язаний з боротьбою за Київ. “Справа у тому, що той, хто володів Києвом, мав змогу використовувати у міжусобних чварах чорних клобуків, котрі являли собою значні військові сили... “Коуї чернігівські”, підпорядковані безпосередньо чернігівському князю, мали вежі по Десні. Однак їх загонів для боротьби за Київ було недостатньо, тому чернігівські князі й спирались на допомогу половців. Як правило, кінні загони вирішували долю війни, а тому без допомоги половецьких вершників сподівання на перемогу були марні”⁵.

Так, із 1087 р. між чернігівськими династами і половецьким Степом встановлюються тісні дружні відносинами. Курське князівство було своєрідною брамою

² Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь. – Москва, 1989. – С. 307.

³ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 191.

⁴ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 397–408.

⁵ Бодрухин В. М. Особливості розвитку Чернігівського князівства // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 28–30.

Чернігівської землі до Степу, на цій території будувалися прикордонні оборонні споруди, тут мешкали переможені тюркські кочові племена – так звані чернігівські “погані”, звідси проходила у Степ слов’янська колонізація⁶.

Не тільки чернігівські Ольговичі використовували половецькі загоны. За наказом Володимира Мономаха, наприклад, половці знищили Мінськ⁷. Проте проблема залучення кочовиків для вирішення внутрішніх справ Русі ставала все гострішою. Тому не дивно, що питання про заборону застосування половецької сили у князівських чварах було піднято на князівських з’їздах. На з’їзді 1097 р. в Любечі князь Володимир Мономах звинуватив князя Олега у дружбі з половцями. Одним із рішень з’їзду стала заборона використання половців у внутрішній політиці Русі. Виникла необхідність об’єднання всіх зусиль у боротьбі з ворогом.

Саме боротьба за Київ, за право першості в Південній Русі стають головними напрямками політики найвпливовіших князівських кланів Русі – Мономаховичів та Ольговичів у XII ст. До того ж, характерних для чернігівських правителів залишається використання половецьких військ у разі необхідності. Друга половина XII ст. – це третій період взаємовідносин давньоруських князів зі Степом (за С. О. Плетнєвою), для якого була характерною різноманітність стосунків: від воєнних сутичок до шлюбних угод⁸.

Для Київського князівства звичним було використання чорних клобуків. Від першої писемної згадки про них під 1146 р. розпочалися майже щорічні відзначення у літописах пороських васалів великих київських князів. Київський князь Ізяслав першим надав цим кочівникам можливість оселитися у Пороссі. Причому, за право займати відведену для них територію клобуки повинні були нести військову службу, бути васалами великого київського князя: “...и ту прислашася к нему чернии клобуки и все Поросье и рекоша ему: ты наш князь, а Ольгович не хочем; а поеди в борзе, а мы с тобою”⁹. Князю Ізяславу клобуки служили вірою і правдою. Головно, їх використовували для приборкання половців. Проте є й інші приклади. Так, у війні з князем Юрієм Довгоруком Ізяслав декілька разів втрачав Київ, при цьому чорні клобуки залишалися його вірними васалами. Зокрема, 1150 р. вони “с радостью великою” приїхали до Ізяслава з великим військом. Відомий лише один випадок, коли клобуки вмовляли Ізяслава відступити, боячись війська князя Юрія. Доказом відданості Ізяславу була їхня реакція на його смерть у 1154 р.: “...и плакася по нем... и вси чернии клобуки”¹⁰. Наступному київському князеві Ростиславу чорні клобуки теж присягнули на вірність. Літопис наголошує, що подібних прикладів порушення присяги клобуками не було. Цікавий той факт, що вона складалася конкретному київському князеві. Можливо, так встановлювалася додаткова підлеглисть клобуків. Лише в нечастих випадках найбільша частина клобуків – берендеї – робили спроби проводити самостійну політику. Так, під час

⁶ Гумилев Л. Н. Древняя Русь... – С. 385.

⁷ Плетнєва С. А. Половцы. – Москва, 1990. – С. 65.

⁸ Там же. – С. 41, 146, 167–168.

⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 328.

¹⁰ Там же. – Стб. 346.

конфлікту київського князя Мстислава з братом Володимиром берендеї підтримали (хоча й тимчасово) останнього. Проте потім вони відмовилися проливати свою кров за Володимира і навіть поранили його. У зв'язку з цим можна зазначити, що саме володіння Києвом надавало можливість використовувати в міжусобних чварях потужні військові сили чорних клобуків.

Зовсім іншою видається ситуація в Галичині та на Волині. Тут не було такого активного використання половецьких загонів, а формулювалася дипломатія під впливом Європи та Візантії. Особливо це виявилось за часів правління галицького князя Ярослава Володимировича та волинського, згодом – галицько-волинського Романа Мстиславича. Русько-візантійські відносини у другій половині XII – першій третині XIII ст. відрізнялися від дипломатичних стосунків попереднього часу. Окремі удільні князівства проводили локальні та нерегулярні обміни посольствами. До того ж, пріоритет у відносинах належав Церкві.

У 60-х роках XII ст. галицький князь Ярослав, продовжуючи політику батька, спрямовану на мирні відносини з Візантією, підтримав суперника імператора Мануїла I – Андроника: "...прибеже ис Царягорода брат царев кюр Андроник к Ярославу у Галич, и прия и Ярослав с великою любов'ю"¹¹. Андроник був сином севастократора Ісаака Комніна та Ірини Володарівни, тітки галицького князя, тобто доводився останньому двоюрідним братом¹², тому, за свідченням літопису, навіть брав участь у засіданнях князівської ради. Галицькій землі вдалося закріпитися в Пониззі Дністра та Дунаю¹³. Тому не дивно, що літописці наголошують на наявності дружніх стосунків між Візантією та Галицькою і Волинською землями в наступні часи. Особливо яскраво простежується ця завзята прихильність Візантії до Південно-Західної Русі за часів Романа Мстиславича. Так, у 1197–1198 рр. половецькі орди прорвалися через Дунай і навіть почали загрожувати Константинополю. Відомості про цей похід збереглися у візантійського сучасника, знаменитого історика Микити Хоніата, а також у скупих звістках декількох інших хроністів¹⁴. Один із них патетично писав, що Роман здійснив низку походів до степу, чим "зупинив половецькі нашествия".

Припускають, що наприкінці 90-х років XII ст. князь Роман виступив на боці Візантії, яка воювала з половцями, оскільки між ним і візантійським імператором

¹¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 359.

¹² *Войтович Л., Целуйко О.* Правлячі династії Європи. – Біла Церква, 2008. – С. 254–255.

¹³ Див.: *Войтович Л.* Князь Іван Бирладник: загадкова постать // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2008. – Вип. 11–12. – С. 51–62; *Його ж.* Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за Ангелів // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 30–39; *Його ж.* Галицьке князівство на Нижньому Дунаї // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали міжнародної наукової конференції, Галич, 10–11 жовтня 2008. – Галич, 2008. – С. 3–18; *Его же.* Галицька земля і Візантія в XI–XIV вв. // Кондаковские чтения. – Белгород, 2010. – Т. 3. – С. 255–280.

¹⁴ *Майоров А.* Малоизвестные источники по истории русско-византийских отношений начала XIII века: текст, перевод, комментарий // Український історичний збірник. – Київ, 2009. – Вип. 12. – С. 294–297.

існувала союзницька угода¹⁵. Дружні стосунки Романа Мстиславича з візантійським правителем підтримувалися досить довго. Про це свідчить посольство Романа до Візантії на чолі з Твердятою Остромиричем – його бачив у Константинополі 1200 р. новгородський прочанин Добрина. Також припускається, що притулок у Галицькій землі знайшов один із візантійських правителів – Олексій Ангел, в результаті заколоту вимушений залишити батьківщину. Так, Ян Длугош у XV ст., залежні від нього польські історики XVI ст. та Густинський літопис XVII ст. повідомляють, що після здобуття учасниками IV Хрестового походу Константинополя 1204 р. візантійський імператор Олексій Ангел утік до князя Романа, який прийняв його з великою честью. Недавно цю версію підкріпив обширною аргументацією Олександр Майоров¹⁶.

Отож, навколо давньої версії М. Котляра, який, покликаючись на візантійські джерела, відкидав таку можливість, розгорнулася полеміка. За його твердженням, імператор Олексій зник з обложеного хрестоносцями Константинополя влітку 1203 р., якийсь час перебував на материковій Греції, а потім потрапив у полон до одного з ватажків хрестоносців Боніфация Монферратського, який вислав його до своїх італійських володінь. Згодом колишній імператор звільнився і розпочав боротьбу за владу з главою Нікейської імперії, що виникла на уламках Візантії в Малій Азії – Федором I Ласкарем. У битві поблизу Антіохії Олексія Ангела захопили у полон та ув'язнили в одному з монастирів Нікеї, де він невдовзі помер¹⁷. Не вдаючись у подробиці цієї дискусії (її докладно проаналізовано у згаданій статті О. Майорова), звернемо увагу, що подібна інформація надає підстави стверджувати, що стосунки між галицько-волинським князем та візантійським імператором були більше, ніж союзницькими.

Ще одним доказом виступає версія, пов'язана з другим шлюбом князя Романа Мстиславича. Значна частина дослідників (від М. Баумгартена до О. Майорова) вважають, що другою дружиною галицько-волинського князя була донька візантійського імператора Ісака II Ангела. Шлюб укладено завдяки попереднім переговорам галицько-волинського посольства у складі Твердяти Остромирича, Недана, Домажира і Негвара. Заперечуючи цю версію, М. Котляр зазначав, що це радше лиш бажання істориків підняти значимість князя Романа Мстиславича, оскільки, якщо це було так, то літописці не припиняли би згадувати ім'я знатної візантійки у своїх хроніках, але цього не сталося. Щобільше, вони послідовно замовчували ім'я вдови Романа¹⁸. Водночас М. Котляру не вдалося пояснити цікаві факти, зокрема, – грецьких імен дітей та онуків Романа, не характерних для Рюриковичів: Данило, Лев, Іраклій, Саломея тощо. Готується до друку велика монографія О. Майорова, присвячена цьому питанню. Незважаючи на дискусійність проблеми,

¹⁵ *Котляр М. Ф.* Історія дипломатії... – С. 82.

¹⁶ *Майоров О. В.* Ангел в Галичі: чи міг візантійський імператор Олексій III відвідувати Романа Мстиславича // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 133–164.

¹⁷ *Котляр М. Ф.* Історія дипломатії... – С. 74.

¹⁸ Там само. – С. 78, 84.

подібні версії знову ж свідчать, що відносини Галицько-Волинського князівства з Візантією були дружніми.

Південно-Західна Русь znana також дипломатичними зв'язками з Угорщиною та Польщею. Починаючи від 40-х років XII ст., угорські королі активно втручалися у західноукраїнські справи. 1146 р. волинський князь Ізяслав Мстиславич став київським правителем, обійшовши дядьків В'ячеслава та Юрія Володимировича. Для зміцнення свого становища йому був потрібний надійний зовнішній союзник. Ним виявився угорський король Геза II. Союз 1145 р. деякою мірою об'єднав боротьбу давньоруських князів за Київ із політичним життям Центральної Європи. Окрім активного листування, правителі підтримували один одного військом. Під час вирішальної битви між Ізяславом та Юрієм Довгоруком біля р. Рути саме участь угорців допомогла київському князю перемогти.

Відносини з Польщею також заклав князь Ізяслав, коли був волинським правителем. 1136 р. краківський князь Болеслав IV Кучерявий одружився із небогою Ізяслава Мстиславича. Незважаючи на досить складні відносини між Польщею та Угорщиною, Ізяславу вдавалося маневрувати і мати підтримку обох держав. Цьому сприяло нестабільне становище краківського правителя, який на той час потребував підтримки київського князя Ізяслава. Волинський князь Роман Мстиславич, на жаль, не мав можливості розраховувати на допомогу Польщі, хоча був онуком Болеслава III Кривоустого. Під час боротьби за галицьку спадщину 1188 р. польські родичі так і не надали Романові відповідної допомоги. Проте в 1199 р. польська допомога виявилася одним із вирішальних чинників утвердження Романа Мстиславича в Галичі.

Так, Галицьке та Волинське князівства в зовнішній політиці орієнтувалися на Візантію, Угорщину та Польщу, а Чернігівське – на Половецький степ. Розвиток внутрішньої міжкнязівської дипломатії впродовж XI–XII ст. трансформувалася, змінювалася під впливом зовнішніх обставин. Взаємини між давньоруськими князівствами та сусідніми державами набували регіональних особливостей, що надалі позначалося не тільки на напрямках їх зовнішньої дипломатії, а й внутрішньому житті князівств, формувало особливості політичного життя. Окрім військової допомоги, правителі листувалися, підписували угоди та уклали шлюби. Проблема ця багатогранна і потребує подальшого глибшого дослідження.

Natalia Kalnitska. INFLUENCE OF THE FOREIGN STATES ON INTERNAL PRINCELY DIPLOMACY OF SOUTH RUS' IN THE XI–XII CENTURY

Foreign-policy influences on forming of internal princely diplomacy in the days of the feudal crushing are analyzed. Separate attention is devoted to determination of territorial features on development of diplomacy of principalities of South Rus'.

Key words: South Rus', feudal parceling, prince, diplomacy.

Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля

Павло ПЕНЯК

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ОКОЛИЦЯХ ГОРЯНСЬКОЇ РОТОНДИ

Опубліковано матеріали археологічних досліджень 1988–1991 рр. поблизу Горянської ротонди в Ужгороді, які належать до доби раннього заліза (VIII–VII ст. до н. е.), пізньоримського періоду (III–IV ст.) та епохи Київської Русі (XI–XIII ст.).

Ключові слова: Ужгород, Горянська ротонда, археологічні дослідження, епоха Київської Русі.

Церква-ротонда в Горянах – одна з найтаємничіших і найстаровинніших християнських святинь Закарпаття. Круглий храм знаходиться в селі Горяни, у 1976 р. включеному до Ужгорода. Навіть за поверхового огляду місцевості, на якій побудована ротонда, кидається у вічі її стратегічне значення, сприятливе природно-географічне розташування. Тому не дивно, що в околиці Горян відомі стоянки кам'яного віку, неоліту (V тис. до н. е.), доби бронзи (XIV–XIII ст. до н. е.), перших століть нашої ери, давньослов'янські і давньоруські поселення VI–XIII ст., комплекс старожитностей середньовіччя – ротонда, залишки кам'яних стін і фундаментів замку-палацу, спорудженого не пізніше XIV ст.¹

На час приходу угорців у Тисо-Дунайський басейн (кінець IX ст.) Горяни, як поселення давніх слов'ян, уже певний час існувало. Вірогідно, надалі воно переросло в укріплене поселення-городище. Таке припущення цілком ймовірно, якщо згадати, що від слов'янського заселення Верхнього Потисся (кінець V–VI ст.) минуло майже чотири століття. За цей час відбулися значні зміни в соціально-економічному розвитку слов'ян, що призвело до розпаду родового ладу і появи ранньофеодальних об'єднань типу “Славиній”, перші згадки про які зафіксовано у писемних джерелах кінця VI–VII ст. Ймовірно, центром одного з таких об'єднань мали стати Горяни.

Відкриття Горянської ротонди припадає на 1879 р., коли розпочалися ремонтні роботи у храмі святої Анни. Тоді ж на засіданні Угорської тимчасової комісії з охорони пам'яток культури повідомлено про відкриття там унікальних фресок. Із входженням у 1919 р. Закарпаття до Чехословаччини, в якій завдяки державній підтримці функціонувала потужна історична школа, інтерес до ротонди зріс, з'явилися численні публікації, автори яких намагалися визначити час спорудження

¹ *Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Пеняк С. І., Тимошук Б. О., Якубовський В. І.* Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – Київ, 1984. – С. 172–173.

храму. Одні вважали, що він був побудований у візантійському стилі в IX–X ст.², інші відносили його до часу розквіту романського стилю³, найчастіше ротонду датували періодом панування в Угорщині династії Арпадів (1000–1301) або часом від XII до XIV ст.⁴ Й хоча нині більшість дослідників датує храм кінцем X – початком XI ст., досі достеменно невідомо, коли, хто і з якою метою збудував цю унікальну святиню.

Горянська ротонда типова для романської доби будівля – заокруглений шестигранник, товщина стін якого сягає 2–2,5 м. Його перекриття склепінчасте, всередині – шість ніш. Новіша частина пам’ятки – готична нава, прибудована XIV ст.⁵

З Горянами пов’язана й досі дискусійна проблема виникнення та первісного місця розташування середньовічного Ужгорода. Грунтуючись на писемних та окремих археологічних джерелах, Кароль Мейсарош, Іреней Кондратович вважали, що давній Ужгород до XIV ст. знаходився на місці сучасних Горян⁶. На противагу їм, Петро Сова, Константин Бернякович висловлювали думку, що центр Ужгорода сформувався навколо Замкової гори після об’єднання поселень Галагова і Радванки⁷. У писемних джерелах XI–XIII ст. відсутня окремо згадка про Ужгород і Горяни, там фігурує тільки одна назва Унгвар (Ужгород). Щойно в XIV ст. (1332) у зв’язку з будівництвом “нової” фортеці на Замковій горі Горяни вперше згадано під назвою “*dominium de Gerin*”⁸. Назву Горяни-Герин виводять від поняття “гора”, “гурка”. На нашу думку, походження назви Горяни варто пов’язувати з соціальним змістом, який вкладався тоді в термін “гора”, наприклад, у Києві XI–XIII ст. це місце розташування дитинця, де проживала князівсько-боярська верхівка, в той же час “подол” зосереджував торгово-ремісничий люд, міську бідноту. Така паралель цілком можлива, якщо врахувати, що сільські поселення в горах нараховуються десятками, а тільки одне одержало назву Горяни. Ймовірно, в Горянах до приходу угорців існував осередок однієї із “Славиній”. Щоб підтвердити або спростувати висловлені думки щодо найдавнішої історії Горян необхідні нові джерела, зокрема, археологічні.

² *Новаківський М.* Горянська ротонда // Руська нива. – 1921. – 5 травня. – С. 3; *Свобода А.* Візантійська ротонда в Горянах біля Ужгорода. – Кромеріж, 1928.

³ *Крал І.* Заселення Подкарпатської Русі. – Прага, 1923. – С. 42–43; *Залозецький В.* Горянська замкова каплиця // Науковий збірник товариства “Просвіта”. – Ужгород, 1924. – С. 67.

⁴ *Заплетал Ф.* Горянська ротонда. – Оломоуц, 1923. – С. 23; *Сова П.* Прошлое Ужгорода. – Ужгород, 1939. – С. 84; *Поп Д., Поп И.* В горах и долинах Закарпатья. – Москва, 1991. – С. 51.

⁵ *Знаменская Н. Г.* Горянская ротонда. – Ужгород, 1967. – С. 3.

⁶ *Meszaros K.* Ungvárváros története. – Pest, 1861. – Old. 68; *Кондратович І.* История Подкарпатской Руси для народа. – Ужгород, 1924. – С. 102.

⁷ *Szova P. D.* Ungvár öskora. – Ungvár, 1943. – Old. 37; *Бернякович К. В.* Исследование древнеславянского поселения VIII–IX вв. в Ужгороде // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – Киев; 1954. – Вып. 3. – С. 48.

⁸ *Ungvár és Ung vármegye.* – Budapest, 1940. – Old. 43–44.

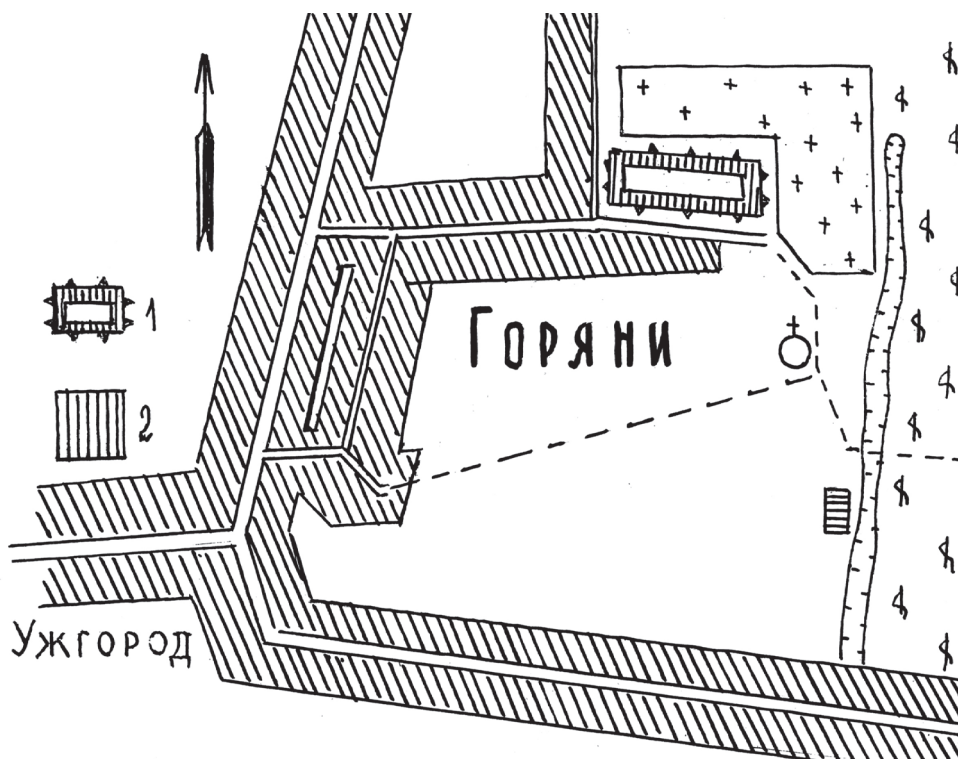

Рис 1. Схематичний план розташування кам'яної споруди та розкопу.
1 – кам'яна споруда; 2 – розкоп

Закарпатська археологічна експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України під керівництвом Степана Пеняка наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. проводила в Горянах дослідження. Роботи велися у двох напрямках: розкривалися фундаменти і стіни кам'яної споруди на північний схід від ротонди і на дільниці південніше від неї (рис. 1). У 1988 р. розкривалися фундаменти і стіни кам'яної споруди, зокрема, розчищено стіну “А” довжиною 13 м, шириною 1,6 м, муровану на вапняному розчині, камінь бутовий (рваний), від середин стінка отинькована (фото 1). На віддалі 3,2 м засвідчено отвір вікна у вигляді

Фото 1. Горяни.
Частина стінки “А”

Фото 2. Горяни. Вид на стінку “Б”

трапеції розміром $2,3 \times 1,65 \text{ м}^9$. Прорив у стінці “А” засвідчено на віддалі 10,9 м від стінки “Б” шириною 1,95 м із зовнішнього і 2,23 м із внутрішнього боку. Вірогідно, це був один із входів у споруду. Про це, зокрема, свідчать стінки зазначеного прориву, викладені з тесаного каменю.

Вивільнена від будівельних залишків і сміття стіна “Б” має 16,37 м довжини і 1,2 м ширина (фото 2). Тільки у східній частині вона розширювалася до 2 м, а в місці, ймовірно, отвору вікна звужується до 0,4 м. Зі східного боку до неї прилягало два контрфорси: перший розмірами $1,25 \times 1 \text{ м}$, другий – $1,6 \times 1 \text{ м}^{10}$. Стіна “Б” споруджена аналогічно як і стіна “А”, її висота коливається від 0,2 до 1,6 м, із внутрішнього боку вона отинькована. Стіна “В” розкрита на довжину 17 м, вона збереглася, виходячи від нульового позначення, на 0,3–0,4 м висоти, ширина – 1,55 м. Під час розчищення

на траплялася фрагментована і ціла цегла розмірами $28 \times 11 \times 6 \text{ см}$. Вона, ймовірно, походить від банеподібних склепінь. На віддалі 9 м від з’єднання зі стіною “Б” засвідчено вхід, позначений двома різьбленими каменями, відстань між якими – 3 м. Праворуч від входу зберігся різьблений кутовий камінь із заокругленими кутами.

Заслужують на увагу різьблені кам’яні деталі архітектурних частин споруди. Це, наприклад, різьблене багатопрофільне обрамлення дверей довжиною 0,6 м, товщиною 0,17 м. На кам’яній круглій різьбленій базі діаметром у верхній частині 0,36 м, у нижній – 0,46 м, висотою 0,3 м зафіксовано рослинний орнамент, притаманний романським будівлям Центральної Європи XI–XII ст. Це єдина конкретна знахідка для визначення стилю та часу спорудження палацової будівлі поблизу Горяньської ротонди.

У 1989 р. роботи з розчищення стін і фундаментів продовжилися на відрізку стіни “В” (фото 3). Виявлено стіну довжиною 6 м, після чого загальна довжина стіни “В” сягнула 28 м. Стіну “Г” очищено від будівельних завалів і встановлено, що на глибині 0,5–0,6 м фундамент зберігся досить добре. Каміні скріплені вапняковим розчином, використано місцевий андезит. У тих місцях, де виявлено

⁹ Пеняк С. І., Попович І. І., Потошняк М. Ф. Звіт Закарпатської археологічної експедиції про результати розвідок і розкопок в 1988 році // Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА). – 1988/154. – Ф. е. 23198. – С. 5.

¹⁰ Там само. – С. 6.

Фото 3. Горяни. Частина розчищеної стінки “В”

різьблені деталі, зазвичай, використовувався туф і пісковик. Загальна довжина фундаменту і стіни “Г” – 16,2 м, ширина – 1,7 м¹¹.

У північно-східному куті будівлі виявлено залишки стін і фундаментів. На денну поверхню вийшли стіни і фундаменти чотирикутної у плані споруди розмірами 6х5,1 м. План дозволив припустити, що в цьому місці була одна з веж. Її фундаменти і стіни викладено з бутового каменю і скріплено вапняковим розчином. Центральна частина вежі, утворена чотирма стінами, мала площу розмірами 2,9х1,7 м¹². На глибині 0,6 м від сучасного верху стін зафіксовано сліди долівки, вимощеної кам’яними плитами, яка займала внутрішню частину вежі площею 1,7х0,8 м. Ймовірно, на ній стояла дерев’яна драбина, що вела на поверхи. Крім каменів та кількох фрагментів поливної кераміки, розчищення внутрішньої частини вежі на глибину 1,4 м від сучасної поверхні знахідок не дало. Основа фундаменту залягала на глибині 1,33–1,39 м на материк глинисто-піскового прошарку. Тут знайдено декілька фрагментів кераміки XI–XIII ст. При розчищенні стін і фундаментів виявлено кільканадцять речових знахідок, серед яких фрагменти плитки для оздоблення стін, фрагменти плитки від грубки, орнаментальні плитки, уламки від посудин, декоративний фриз, залізні речі (цвяхи, пробійник, острога)¹³ (рис. 2, 3).

¹¹ Пеняк С. І., Попович І. І., Потушняк М. Ф. Звіт Закарпатської археологічної експедиції про наслідки розкопок 1989 року // НА ІА. – 1989/231. – С. 5.

¹² Там само.

¹³ Там само. – С. 6–9.

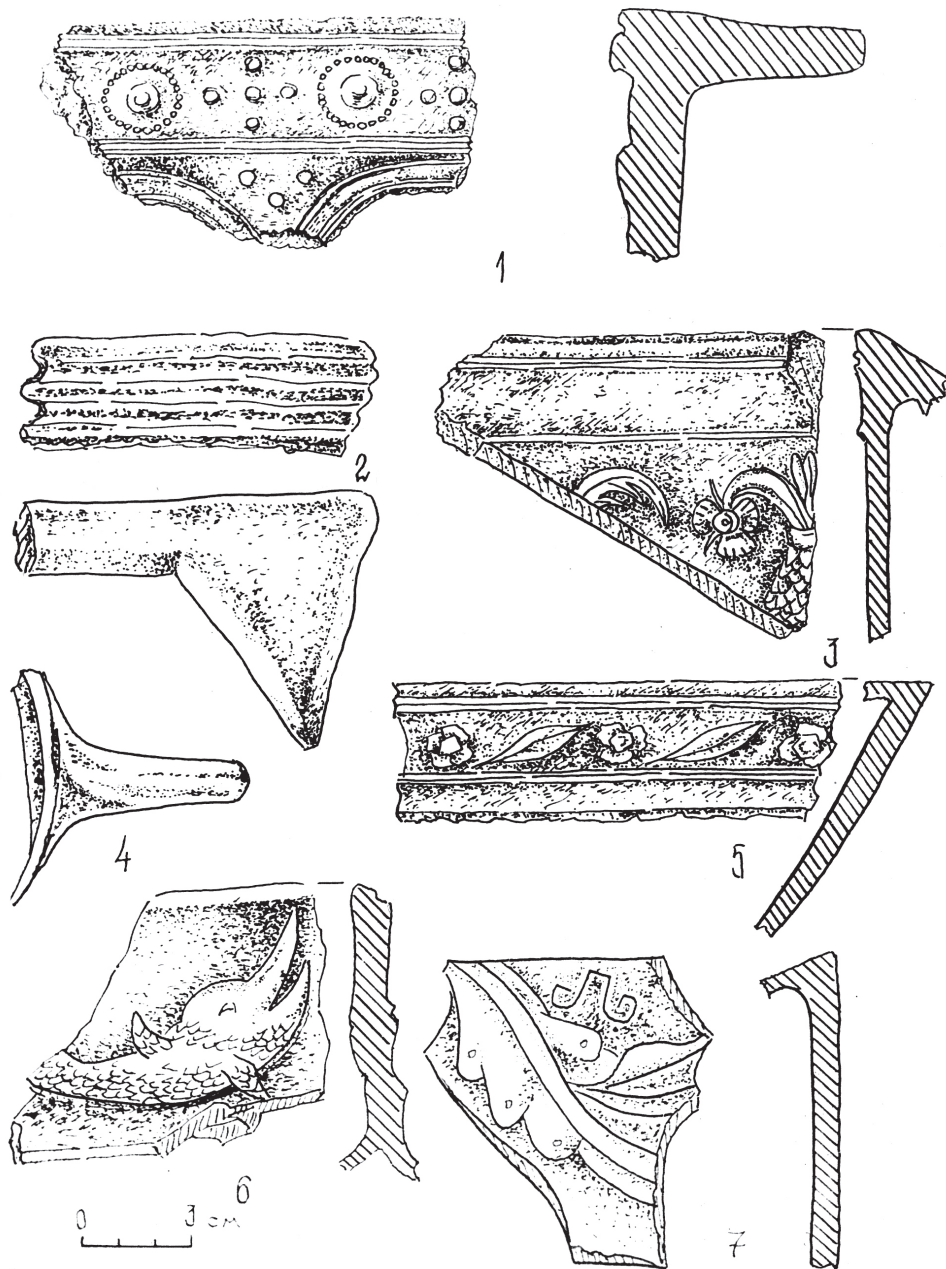

Рис. 2. 1–7 – фрагменти орнаментальних плиток та кахлів

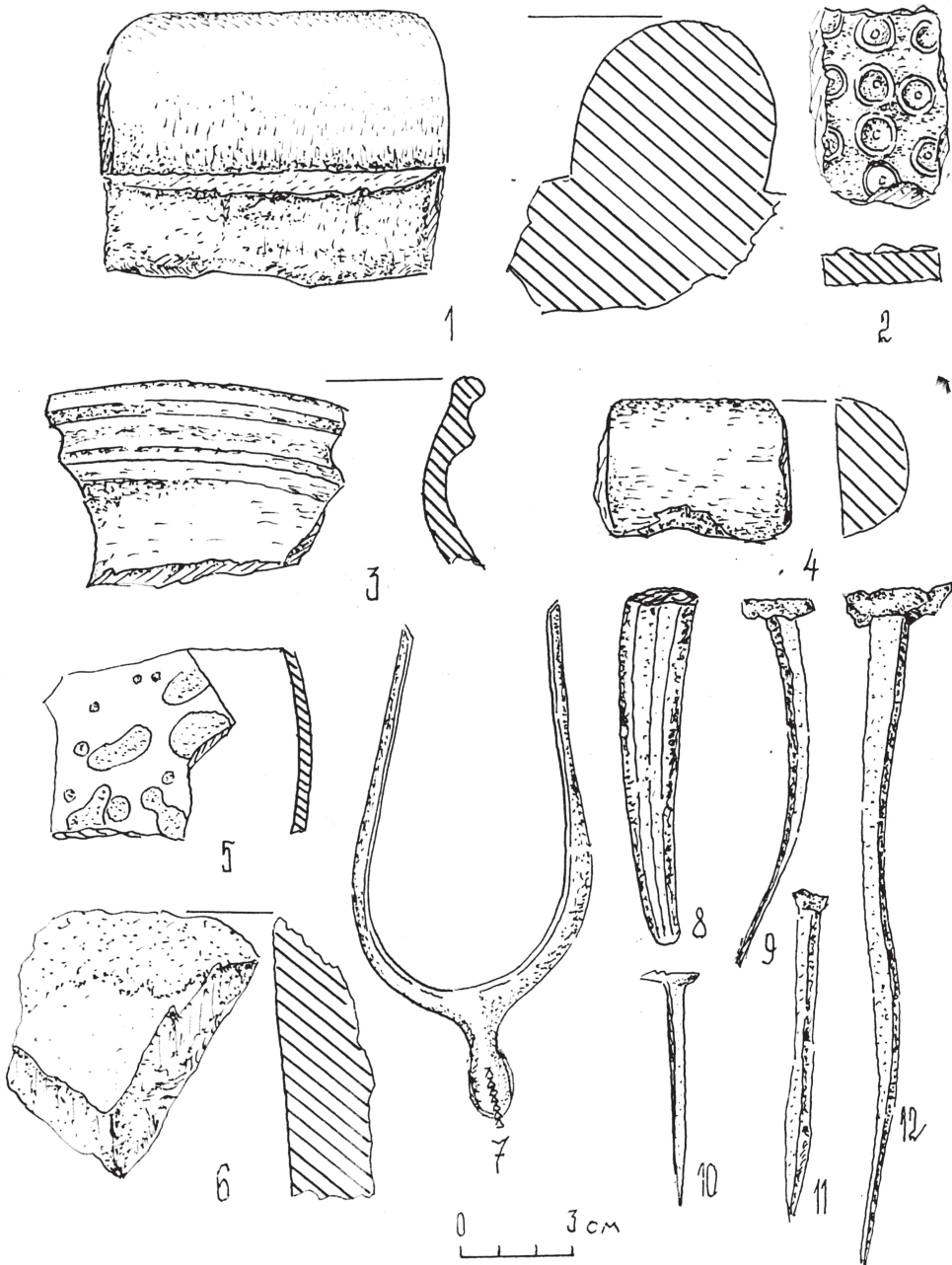

Рис 3. Речові знахідки із кам'яної споруди. 1, 4 – кам'яна деталь; 2–3, 5 – кераміка; 6 – поливний фрагмент; 7 – острога; 8–12 – залізні вироби

На віддалі 150 м у південному напрямку від ротонди навесні 1989 р. оголено від гумусу невелику ділянку, де зібрано фрагменти кераміки різних епох, що було підставою для закладання розкопу. У його східній частині, на місці виявлення об'єктів 1–3 траплялися нуклеуси з андезиту і кременю, відщепи з обсидіану, уламки від зернотерок, ножевидні пластини тощо. Тут же знайдено фрагменти кераміки ранньозалізного віку, римського і давньоруського часів.

На глибині 0,34 м окреслилися контури об'єкта 1 – круглої ями розмірами 0,8x0,8 м, заповненої сірим суглинком, у якому зафіксовано шматки печини, фрагменти кераміки¹⁴ з горщиків ліпного виробництва з домішкою шамоту в тісті. На основі кераміки об'єкт 1 треба віднести до горизонту ранньозалізного віку. Об'єкт 2 був розташований в північному куті розкопу, його розміри – 1,2x0,6 м. Темно-сіре заповнення складалося з уламків печини, каменів, перегнутою товщиною до 10 см. З'ясувати його призначення не вдалося.

Об'єкт 3 – кругла яма розмірами 0,9x0,9 м, глибиною 0,25 м. У темно-сірому заповненні виявлено фрагменти кераміки, шматки печини та камені. Серед кераміки можна виділити фрагменти двох технологічних гатунків: з чорнолощеною зовнішньою або внутрішньою поверхнею, в тісті якої є домішки шамоту, а також з шершавою поверхнею та домішками в тісті дрібнозернистого піску, вінчики мають плавно відігнуті краї вінець. Посуд такої форми і техніки виготовлення датується VIII–VII ст. до н. е.¹⁵

Об'єкт 4 – кругла яма розмірами 0,8x0,6 м, глибиною 0,23 м, заповнена сірим гумусом, у якому траплялися фрагменти кераміки ранньозалізного і давньоруського часів. Фрагменти кераміки ранньозалізного віку – з посудин із тіста з домішкою жорстви, поверхня шершава, колір охристій, товщина стінок 0,7–1,2 см. Багаточисленні фрагменти середньовічної кераміки, виготовленої на важкому гончарському крузі. Тісто з домішками дрібнозернистого піску, стінки посудин тонкі (0,4–0,5), поверхня світло- або темно-сірого кольору, орнаментована дрібними хвилями, штампами квадратиків, горизонтальними заглибленими лініями.

Об'єкт 5 – продовгуватий рівчак довжиною 8 м, шириною від 0,8 до 1,3 м, глибиною від 0,2 до 0,32 м, стінки похилі, спускаються до рівного або конічного дна¹⁶. Заповнення складалося із сірого гумусного шару, в якому були шматки печини, фрагменти ліпленої і гончарської (сіроглиняної) кераміки. На основі останньої об'єкт датується пізньоримським часом (III–IV ст. н. е.).

Об'єкт 6 – округла яма розмірами 1,3x0,9 м, глибиною 0,14 м. Серед темно-сірого заповнення засвідчено деревне вугілля, попіл та фрагменти двох ліплених

¹⁴ Пеняк С. І., Попович І. І., Потошняк М. Ф. Звіт Закарпатської археологічної експедиції про наслідки... – С. 10.

¹⁵ Paulik J. K problematike vychodneho Slovenska v mladšej dobe bronzovej // Zborník Slovenského Národného Múzea. – Bratislava, 1968. – Т. 8. – С. 34; László A. Consideratii asupra ceramicii de tip Gava din hallstattul timpuriu // Studii si cercetari de istorie veche. – București, 1973. – Т. 24. – Nr 4. – Old. 609.

¹⁶ Пеняк С. І., Попович І. І., Потошняк М. Ф. Звіт Закарпатської археологічної експедиції про наслідки... – С. 12.

посудин. Перший походить від чорнолощеного горщика, від якого збереглася нижня частина (рис. 7, 1). Посудина виготовлена з тіста з домішками дрібнозернистого піску і шамоту, поверхня покрита матовим чорним лощенням хорошого гатунку, з внутрішнього боку має охристий колір, отриманий в результаті випалу. Другий розвал походить від великої миски з прямим, ледь вираженим краєм вінець, товщина стінок 0,8 см, внутрішня поверхня чорнолощена, однак є місця, не пролощені або ж лощення втрачене (рис. 7, 4, 5). Рідкісними знахідками є покоришки, виготовлені з чистої відмуленої глини, поверхня гладка, випал рівномірний. Фрагмент однієї з них округлої форми діаметром 12 см мав опуклу верхню частину товщиною 1,4 см (рис. 7, 6). Під нею була ринва для щільнішого покриття посудини. Така кераміка притаманна гальштатській добі і датується VIII–VII ст. до н. е.¹⁷ До цього ж часу відноситься і горизонт ранньозалізного віку поселення в Горянах.

Об'єкт 7 – кругла яма розмірами 0,6x0,6 м, глибиною 0,12 м, у заповненні зафіксовано фрагменти кераміки, зокрема вінчики, денця. За складом тіста і зовнішнім видом кераміка поділяється на три групи: посуд з грубого тіста без будь-яких домішок, поверхня нерівна, бугриста, вінчики слабо профільовані, колір темно-сірий, що переходить у чорний; кераміка виготовлена з тіста з домішками дрібнозернистого піску, поверхня рівна, але шершава, колір охристий, товщина стінок 0,8–1,2 см (рис. 8, 3, 5). кераміка зроблена на гончарному крузі, тісто з домішками дрібнозернистого піску, випал міцний, від середини засвідчено сліди оброблення від гончарського круга. Описана кераміка побутує на Закарпатті в II–III ст. н. е.¹⁸

Об'єкт 8 – скупчення каменів, які виявилися залишками печі-кам'янки. Її конструкцію складали навмисно розколоті камені у вигляді плиток, скріплених глиняним розчином. Перекриття впало на черинь, який завдяки цьому зберігся досить добре, його товщина 0,3–0,4 м¹⁹. У розвали печі виявлено фрагменти кераміки, залізний ніж із прямою спинкою, три кам'яні бруски, кілька точильних каменів, виготовлених із річкового пісковика (рис. 6). Щодо техніки виготовлення, то кераміка поділяється на ліплену і гончарну, однак більшість уламків походить від ліплених посудин. Їх можна поділити на дві групи: перша – товстостінні фрагменти (1,2–1,5 см) великих ліплених посудин, поверхня шорстка з домішками дрібнозернистого піску (рис. 8, 5, 6); друга – уламки, ймовірно, від горщиків, виготовлених із тіста з домішками дрібнозернистого піску, поверхня заглажена, через неї пробиваються зернини піску, випал сильний, але нерівномірний, денця мають закраїни, товщина стінок коливається від 0,5 до 1,3 см (рис. 8, 9). Серед гончарної кераміки можна виділити три групи. До першої належить кераміка з відмуленої глини, гладкостінна, сірого кольору, на поверхні візерунок у вигляді штампів (рис. 9, 3, 7). До другої – кераміка з домішками піску; таким, зокрема, є фрагмент

¹⁷ Paulik J. K problematike... – S. 34; László A. Consideratii asupra ceramicii... – Old. 609.

¹⁸ Котигорошко В. Г. Культуры римского времени // Древняя история Верхнего Потисья. – Львов, 1991. – С. 156, 157; Пеняк П. С. Давнє гончарство Закарпаття. – Ужгород, 2007. – С. 70–74.

¹⁹ Пеняк С. І., Попович І. І., Потушняк М. Ф. Звіт Закарпатської археологічної експедиції про наслідки... – С. 15–16.

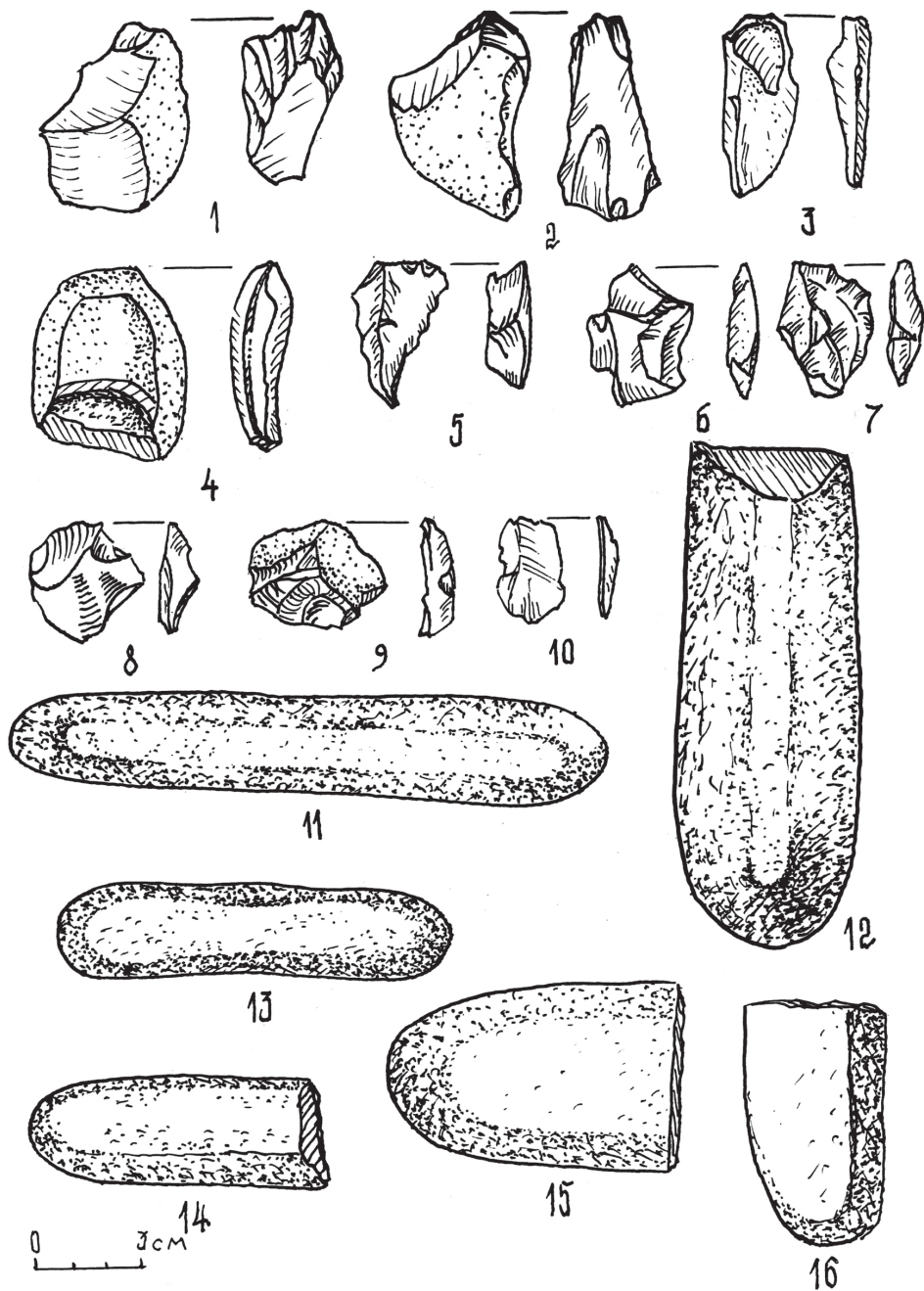

Рис. 4. 1-16 – вироби з каменю

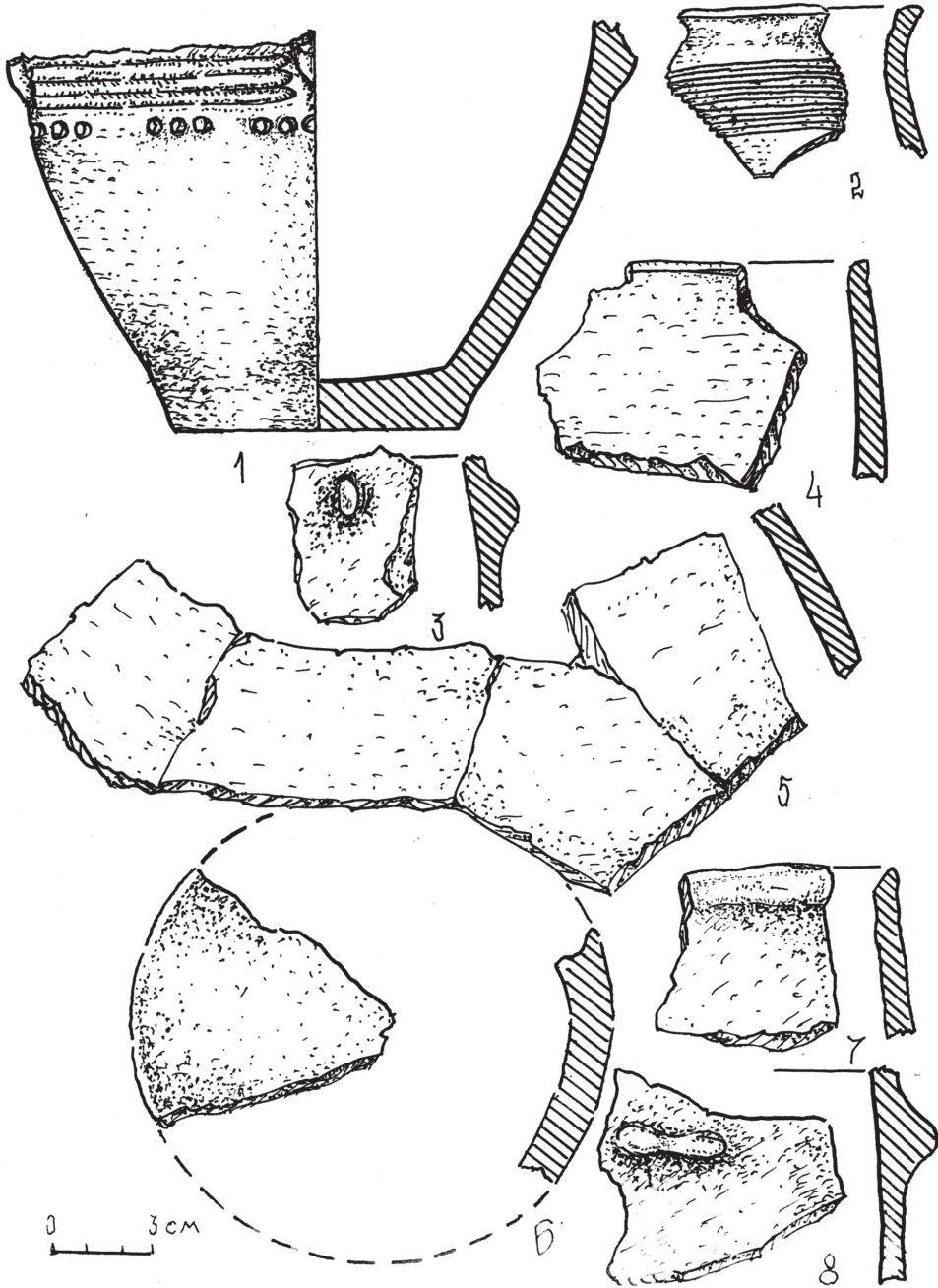

Рис. 5. 1–8 – зразки кераміки ранньозалізного віку

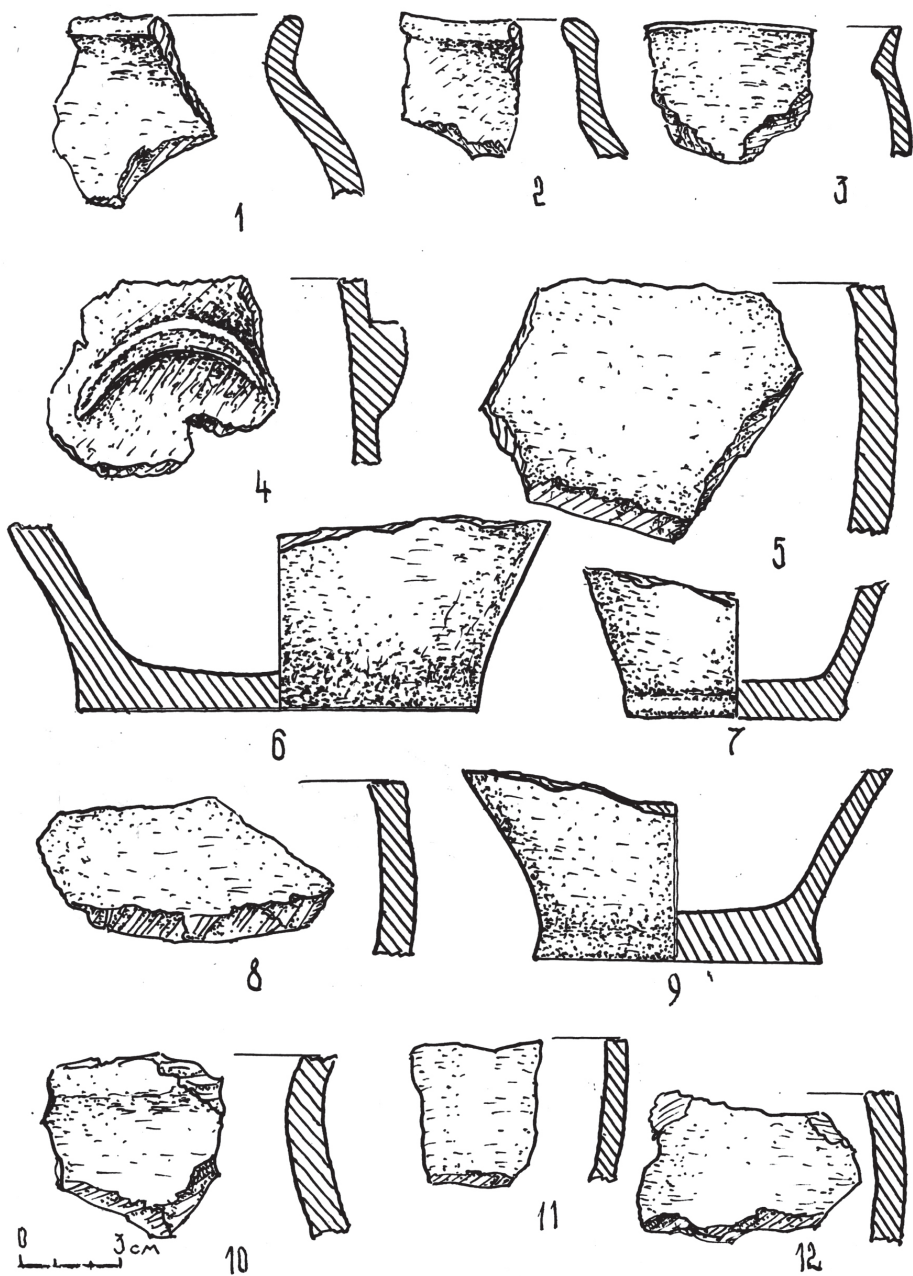

Рис. 6. 1–12 – зразки ліпної кераміки з горизонту римсько-провінційної культури

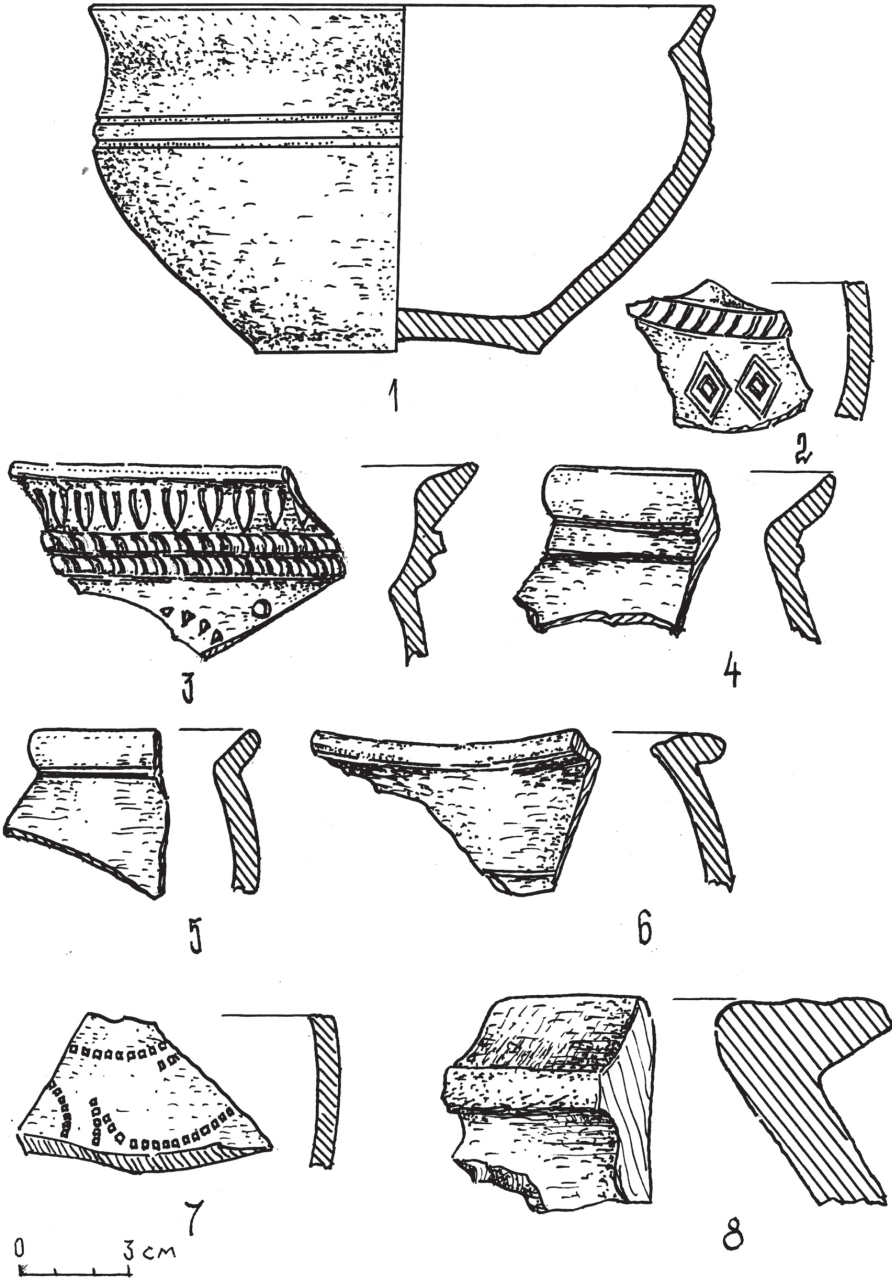

Рис. 7. 1–9 – зразки гончарської кераміки з горизонту римсько-провінційної культури

верхньої частини горщика з горизонтальним вінчиком, що нагадує вінці піфосів, зовнішня поверхня світло-сіра, зсередини – темно-сіра, випал добрий, рівномірний (рис. 9, 6). Третю утворюють фрагменти від великих піфосів-зерновиків, тісто з домішками піску і слюди, внутрішня і зовнішня поверхня покрита чорним ангобом з виблискуючими зернами слюди (рис. 7, 8). У заповненні виявлено декілька не ідентифікованих уламків залізних предметів. Серед них – лезо ножики довжиною 7 см, шириною 1,5 см (рис. 8, 8). Залізний предмет у вигляді літери “П”, ймовірно, використовувався як цвях для кріплення дерев’яних деталей (рис. 8, 10). У розвалі печі зафіксовано кілька точильних каменів із річкового пісковика (рис. 4, 11, 12–14). Зовсім мало остеологічного матеріалу, діагностований тільки великий зуб, вірогідно, траводної тварини. Весь керамічний матеріал на об’єкті 8 вкладається у межі III–IV ст. н. е. Аналогії відомі на численних поселеннях пізньоримської провінційної культури Угорщини, Чехії, Словаччини²⁰.

У польовому сезоні 1991 р. до розкопу I, закладеного 1989 р., зроблено прирізку. Тут вдалося дослідити наземне житло гальштатського часу, два заглиблені об’єкти римського часу та скупчення кераміки давньоруського часу. Опис результатів розкопок подамо за культурно-хронологічними горизонтами.

I. Горизонт ранньозалізного віку. Контури житла вдалося встановити на основі стовпових ям та скупчення залишків обмазки. У плані мало прямокутну форму розмірами 4,5x4,6 м, орієнтоване за напрямом північний схід – південний захід. До комплексу житла входила піч у південно-східному куті споруди, господарська яма, дві стовпові ями, чотири скупчення обмазки, які виступали над стародавньою поверхнею²¹. Отже, до комплексу житла ввійшли п’ять об’єктів, далі описаних за порядком нумерації при відкритті.

Об’єкт 1 – скупчення обмазки, вугілля, каменів виступав на 0,3 м над рівнем стародавнього горизонту, мав форму видовженого овалу, орієнтованого на північ – південь. При розчищенні виявлено 62 фрагменти кераміки, втім 23 від чорнолоскованих посудин²². Кухонна кераміка має особливі гальштатські ознаки, в тісті, переважно, були частинки дрібного шамоту. З-поміж виразніших фрагментів виділяється вінцева частина тюльпаноподібного горщика з витягнутим вінцем, чітко виділеною шийкою й опуклобоким тулубом.

Об’єкт 2 – скупчення обмазки овальної у плані форми діаметром 0,6 м, яке піднімалося над рівнем давньої поверхні на 0,32 м. Виявлено 63 фрагменти кераміки, більшість з яких належала тюльпаноподібним горщикам. Серед столового

²⁰ Erdélyi I., Lamiová-Schmiedlová M. Osada z doby rímskej v Ipolytölgyesi v Madarsku // Východoslovenský pravěk. – Košice, 1971. – Т. 2. – С. 51–72; Budínský-Krička V. Sidlisko z doby rímskej a zo začiatkov stáňovania narodov v Prešove // Slovenská archeológia. – 1965. – 11, 1. – С. 5–40; Kocztur E. Ausgrabungen im sudlichen Stadtviertel von Gorsiam // Gorsium Forschungen. – 1974. – I. – С. 121–147.

²¹ Пеняк С. І., Попович І. І. Звіт про наслідки робіт польового сезону 1991 року Закарпатської археологічної експедиції Інституту суспільних наук // НА ІА. – 1991. – С. 7.

²² Там само.

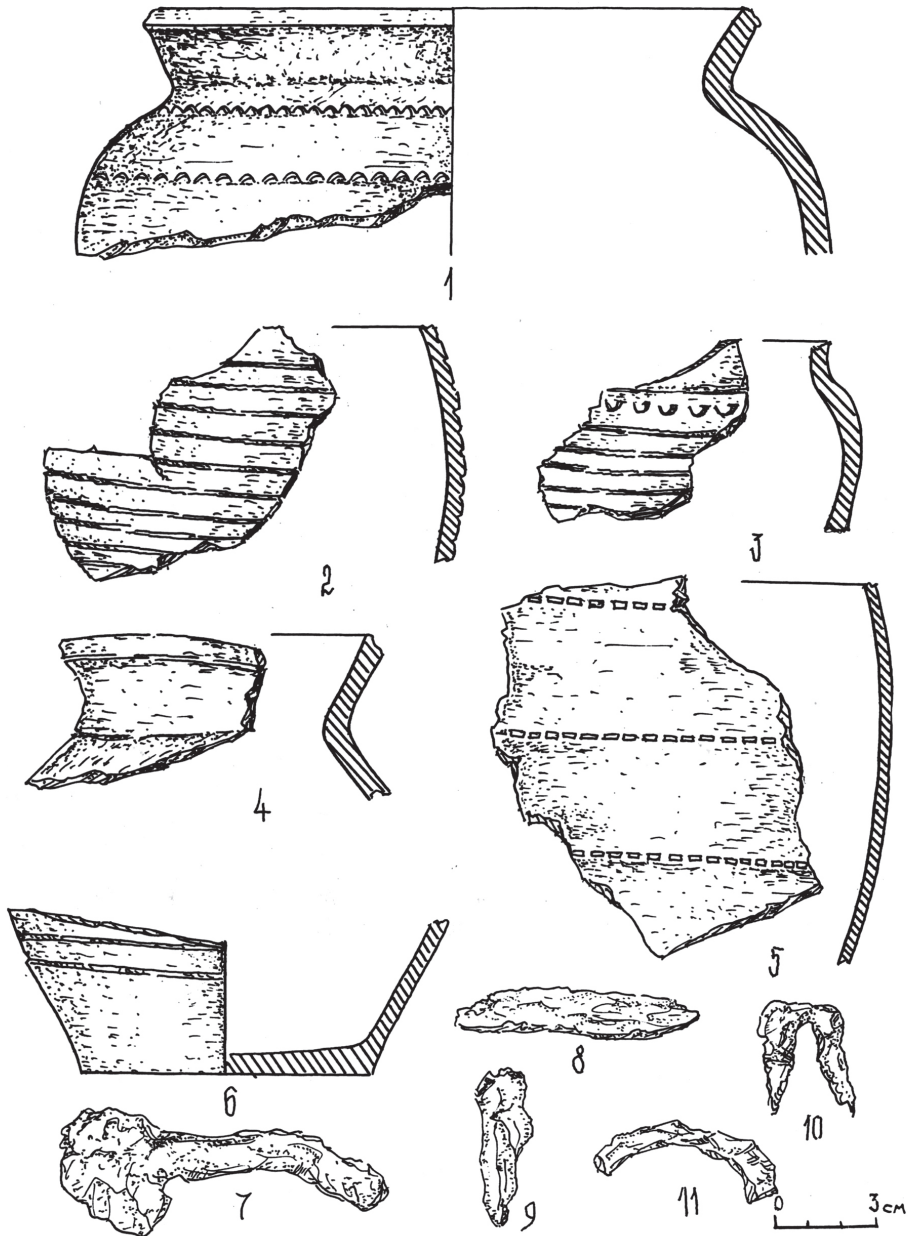

Рис. 8. 1–6 – зразки кераміки давньоруського горизонту;
7–11 – залізні вироби

посуду виділяються миски із ввігнутими косо зрізаними або заокругленими вінцями з чорним лощенням зсередины.

Об'єкт 3 – скупчення обмазки горбкоподібної форми розмірами 1,4x0,6 м, яке виступало на 0,35 м вище стародавнього горизонту. Зафіксовано фрагменти кухонної та столової кераміки.

Об'єкт 4 – овальна яма діаметром 1,4 м, стінки прямі, дно рівне, заповнена каменями середніх розмірів та шматками обмазки. Серед кераміки – фрагменти від гавських амфор, тюльпаноподібних посудин, корчаг. Керамічний матеріал не відрізняється від описаного на попередніх об'єктах.

Об'єкт 5 – піч, споруджена в ямі овальної форми діаметром 1,3 м, глибиною 0,5 м, стінки пічної ями похилі і розширилися до дна²³. Вона була заповнена печиною, обмазкою, каменями. Хоча піч зруйнована, зафіксовані деталі дозволили ідентифікувати її з опалювальними спорудами культури Гава, відомими з території Закарпаття, Східної Словаччини, Угорщини²⁴. Житлам культури Гава притаманні печі в ямах із підбоями, аналогічні до описаної.

Зібраний археологічний матеріал дозволив віднести житло не пізніше як до X–IX ст. до н. е. Такий висновок ґрунтується не тільки на конструктивних особливостях, а й на присутності амфор типу Гава, датованих у межах запропонованого часу. Враховуючи, що житловий комплекс відноситься до X–IX ст. до н. е. і розміщений поза оборонним валом, датованим VIII ст. до н. е., треба вважати, що городище виникло на місці поселення і виконувало оборонну функцію. Саме тоді в Потиссі з'являються войовничі іраномовні племена зі сходу, для захисту від яких, ймовірно, і виникло найдавніше Горянське городище.

II. Горизонт римсько-провінційної культури. Артефакти римсько-провінційного горизонту (заглиблені об'єкти, кераміка, точильні бруски) зафіксовані на глибині 0,4–0,6 м. У тих місцях, де об'єкти цього горизонту стикалися або перерізували об'єкти гальштатського часу (об. 1–3), траплялися змішані комплекси керамічного матеріалу. Як вдалося з'ясувати, скупчення кераміки римського часу окремим шаром спостерігалось тільки в заглиблених об'єктах 2 і 3. Їх спорудження, ймовірно, порушило гальштатське житло.

Об'єкт 2 – фігурне заглиблення в материк на 0,15 м, розмірами 2,4x1 м. Його контури виступали серед розвалів печини гальштатського часу, в заповненні виявлено фрагменти кераміки, камені, шматки печини, кам'яний брусок²⁵. Об'єкт 3 – заглиблення півмісячної форми розмірами 1,9x1 м, знайдено фрагменти кераміки, шматки печини, два кам'яних бруски. Кераміка римсько-провінційного горизонту – ліплена і гончарська. Ліплена за складом тіста, формою та орнаментациєю поділяється на декілька груп. До першої належать фрагменти кераміки горщиків середнього розміру, в яких плечики плавно переходять у шийку з прямим та косо

²³ Пеняк С. І., Попович І. І. Звіт про наслідки робіт... – С. 9.

²⁴ Demeterová S. Hradiská kultury Suci de Sus a Gáva // Archeologické rozhledy. – 1983. – Ročník 35. – S. 33–38; Dušek M. Juhozápadné Slovensko v mladšej dobe halštatskej // Archeologické rozhledy. – 1962. – Ročník 19. – Nr 5. – S. 610–625.

²⁵ Пеняк С. І., Попович І. І. Звіт про наслідки робіт... – С. 11.

зрізаним краєм вінець. У тісті присутні домішки жорстви і шамоту, поверхня нерівна, бугриста, ззовні колір темно-коричневий, зсередини – рожевий.

До другої групи належать фрагменти горщиків середнього розміру, в яких плечики переходять у вертикальний слабо виділений вінчик, відхилений назвні. Тісто грубе, з домішками шамоту і піску, поверхня – нерівна, шорстка, колір ззовні – темно-сірий, зсередини – коричневий, випал добрий, міцний. Третя група – фрагменти горщиків з тонкими стінками, слабо виділеними плечиками і шийкою, які переходять у трохи відхилений назвний вінчик. У тісті присутні домішки шамоту і піску, що робить поверхню шорсткою. Випал міцний, але нерівномірний. Колір поверхні – темно-сірий з рожевими плямами.

Четверту групу сформували фрагменти горщиків, плечики яких переходять у слабо виділену шийку з дещо відхиленим вінцем, краї вінець заокруглені, тісто грубе, з домішками шамоту і піску, поверхня нерівна, бугриста, колір ззовні – темно-коричневий, зсередини – рожево-коричневий. Фрагменти середніх за розмірами горщиків, у яких добре виражені плечики, що переходять у вінчики із заокругленими краями, утворюють п'яту групу. Тісто грубе, з домішками жорстви і шамоту, поверхня нерівна, бугриста, але добре випалена. Колір ззовні коричневий, зсередини – вохристій.

До шостої групи належать фрагменти від невеликих горщиків, у яких плечики переходять у плавно відігнутий із заокругленими краями вінчик. Тісто посудин грубе з домішками шамоту та піску, поверхня нерівна, горбкувата, ззовні і зсередини сірого кольору. Сьома група – це фрагменти малих горщиків, плечики яких переходять у плавно відігнутий назвний вінчик. Тісто без домішок, відмулене. Стінки тонкі – до 0,5 см. Поверхня як зовні, так і зсередини чорного кольору.

Фрагменти великих горщиків, що мають денця із закраїнами, утворюють восьму групу. Стінки товщиною 1–1,5 см, поверхня груба, на якій добре видно крупинки товченого каменю. Тісто з домішками жорстви і шамоту. Колір як ззовні, так і зсередини темно-охристій. До дев'ятої групи належать фрагменти горщиків середніх розмірів, в яких тулуб переходить у прямий вінчик. Край вінець легко відігнуті назвні, тісто посудин із домішками шамоту, поверхня нерівна, горбкувата, колір ззовні – чорний, зсередини – темно-охристій.

Гончарну кераміку репрезентують фрагменти, що походять від піфосів-зерновиків, горщиків, мисок. Залежно від складу тіста, форми і орнаменталії, вона поділяється на декілька груп. До першої належать фрагменти піфосів-зерновиків, стінки товсті – від 2 до 2,5 см. Устя завершується широким горизонтальним вінцем. У тісті домішки жорстви і шамоту. Поверхня оздоблена семирядним хвилястим орнаментом. Друга група – фрагменти горщиків середніх розмірів. Вінця товсті, краї заокруглені та горизонтально посаджені. Тісто з домішками дрібнозернистого піску, що робить поверхню шорсткою. Колір ззовні темно-сірий, зсередини – чорний.

До третьої групи ввійшли фрагменти піфосоподібних зерновиків із широкими горизонтальними вінцями. На плечиках і вінцях орнамент у вигляді п'яти- і семирядних хвиль. Тісто з домішками дрібнозернистого піску, випал пічний, рівномірний, поверхня зсередини і ззовні темно-сірого кольору. Наступну групу утворили фрагменти посудин-піфосів із товщиною стінок 1–1,3 см, тісто з відмуленої глини, на тулубі хвилястий і горизонтальний орнамент, колір як ззовні, так і зсередини темно-сірий.

Фрагменти горщиків середньої величини об'єднані в п'яту групу. Тісто з домішками дрібнозернистого піску, поверхня шорстка, темно-сіра зовні і зсередини. До шостої групи належать фрагменти тонкостінних мисок з чорнолощеною поверхнею, товщина стінок коливається від 0,5 до 0,7 см. Під переломом бочка проходила стрічка як орнаментальний візерунок. Фрагменти із сіро-глиняного і відмуленого тіста від мисок середнього розміру утворили сьому групу. Під вінцем і на тулубі орнаментация зі стрічок з горизонтальними нарізками, нахиленими то ліворуч, то праворуч. Під вінчиком, що плавно відігнутий назовні, спостерігався візерунок у вигляді трикутників з опущеними гострими кутами. Випал пічний, рівномірний, поверхня сіра як ззовні, так і зсередини. До останньої групи ввійшли фрагменти сіро-глиняних горщиків, стінки товщиною 1–1,3 см. Тісто з відмуленої глини, випал пічний, поверхня гладка, сірого кольору.

Отже, кераміка горизонту римсько-провінційної культури належить як ліпленими, так і гончарними комплексами. Часовий її діапазон досить широкий – II–IV – початок V ст. н. е. Ліплені й гончарні горщики, миски, корчаги, піфоси-зерновики свідчать про високий рівень гончарної справи, яка набрала ремісничих ознак. Серед керамічного матеріалу хронологічне навантаження несуть піфоси-зерновики та сіро-глиняна кераміка зі штампованим орнаментом. У Горянах засвідчено два типи піфосів. Перший – з тіста з домішками крупнозернистого піску після випалу набув сірої поверхні. Він датується на основі римських монет II ст. н. е. Такі піфоси і монети виявлено в Оросієві Березівського району та Ратівцях Ужгородського району²⁶. Інший тип з відмуленої глини мав чорну або коричневу поверхню, поширився у III–IV ст. н. е.

Наявність серед ліплених комплексів гончарської сіро-глиняної кераміки зі штампованим орнаментом, що, вірогідно, походять із спеціалізованих гончарних майстерень Верхнього Потисся, дозволяє говорити про існування горизонту римсько-провінційної культури в IV – на початку V ст. н. е. Горизонт римсько-провінційної культури на поселенні в Горянах можна датувати в межах II–IV – початку V ст. н. е.

III. Горизонт давньоруського часу (XI–XIII ст.). На відміну від результатів робіт 1989 р., коли виявлено окремі об'єкти давньоруського часу, в 1991 р. зафіксовано тільки фрагменти кераміки. Вони виготовлені на важкому гончарському крузі і випалені в печі²⁷. Нижче наводимо опис найвиразніших з них:

а) фрагмент устя горщика з карнизоподібним вінчиком, тісто відмулене з гончарської глини, товщина стінок 0,5 см, поверхня ззовні і зсередини біла, випал пічний, рівномірний;

²⁶ *Котигорошко В. Г.* Работы экспедиции Ужгородского университета // Археологические открытия 1985 года. – Москва, 1987. – С. 350; *Пеняк П. С.* Дослідження пам'яток I тис. н.е. на трасі будівництва газопроводу Уренгой – Ужгород // Збірник наукових статей викладачів кафедри суспільних дисциплін ЗакДУ. – Ужгород, 2008. – Вип. 2. – С. 83.

²⁷ *Пеняк С. І., Попович І. І.* Звіт про наслідки робіт... – С. 16–17.

б) фрагмент устя горщика, плечики якого переходять у вінчик, тісто з домішками дрібнозернистого піску, товщина стінок 0,4 см, колір зсередини і ззовні темно-сірий;

в) фрагмент устя глечика з пошкодженою ручкою, тісто з гончарської глини, відмулене, товщина стінок 0,4 см, темно-сірого кольору;

г) фрагмент тулуба тонкостінного горщика, в тісті домішки дрібнозернистого піску, товщина стінок 0,4 см, колір внутрішньої і зовнішньої поверхні охристий;

д) фрагмент ручки глечика, тісто з гончарської глини, відмулене, білого кольору;

ж) фрагмент тулуба горщика, на поверхні орнаментация з двох горизонтальних ліній, товщина стінок 0,6–0,7 см, у тісті домішки дрібнозернистого піску, поверхня шорстка, колір охристий;

з) дещо горщика діаметром 7 см із відмуленої гончарської глини, товщина стінок 0,6–0,7 см;

е) дещо діаметром 9 см від горщика циліндричної форми, на денці імітація піддона, стінки товщиною 0,5 см, колір зовнішньої поверхні темно-сірий, зсередини – охристий;

е) фрагмент тулуба тонкостінної посудини, товщина стінок 0,4 см, у тісті домішки дрібнозернистого піску, поверхня шорстка, колір охристий.

Зібрана гончарська кераміка давньоруського часу досить чітко поділяється на два хронологічні етапи: XI і XII–XIII ст. Кераміку першого етапу репрезентують горщики з плавно відігнутими вінчиками, сірого кольору, в тісті домішки дрібнозернистого піску, орнаментована хвилястими і горизонтальними лініями. Кераміка другого етапу – горщики і глечики з гончарської відмуленої глини, тонкостінні, вохристого та білого кольору, з карнизоподібними вінцями, орнаментовані горизонтальними лініями, заціпами, крапками, комами.

Розріз валу. Південний схил узгір'я, на якому побудована Горянська ротонда, обнесений валоподібною спорудою. Чи справді це вал – повинні були підтвердити чи заперечити дослідження. Наявність культурного шару гальштатського часу наводить на думку про ймовірність існування тут оборонної споруди, якій належать залишки земляного валу. З метою визначення культурно-хронологічної та функціональної належності валу проведено його докладне візуальне обстеження.

Навпроти вхідних дверей до ротонди зроблено поперечний розріз валу. Сучасна довжина валу становить 180 м, максимальна висота сягає 1,6 м. Розріз валу шириною 2 м, довжиною – 22 м дав таку стратиграфічну картину. Вал насипаний з жовтуватого лесового суглинку, взятого зсередини городища²⁸. Основа валу мала кам'яну вимостку, якою забутоване його підніжжя. На рівні давньої поверхні простежено дерев'яні конструкції у вигляді дубового бруска, що, вірогідно, залишився від зруйнованої кліті. На цьому рівні виявлено декілька фрагментів кераміки гальштатського часу, яку хронологічно можна віднести до періоду НВЗ, тобто VIII ст. до н. е. Над суглинком лесу простежено шар сіруватої глини з вкрапленням деревного вугілля та обмазки товщиною 6 см. Тут зафіксовано також декіль-

²⁸ Пеняк С. І., Попович І. І. Звіт про наслідки робіт... – С. 18.

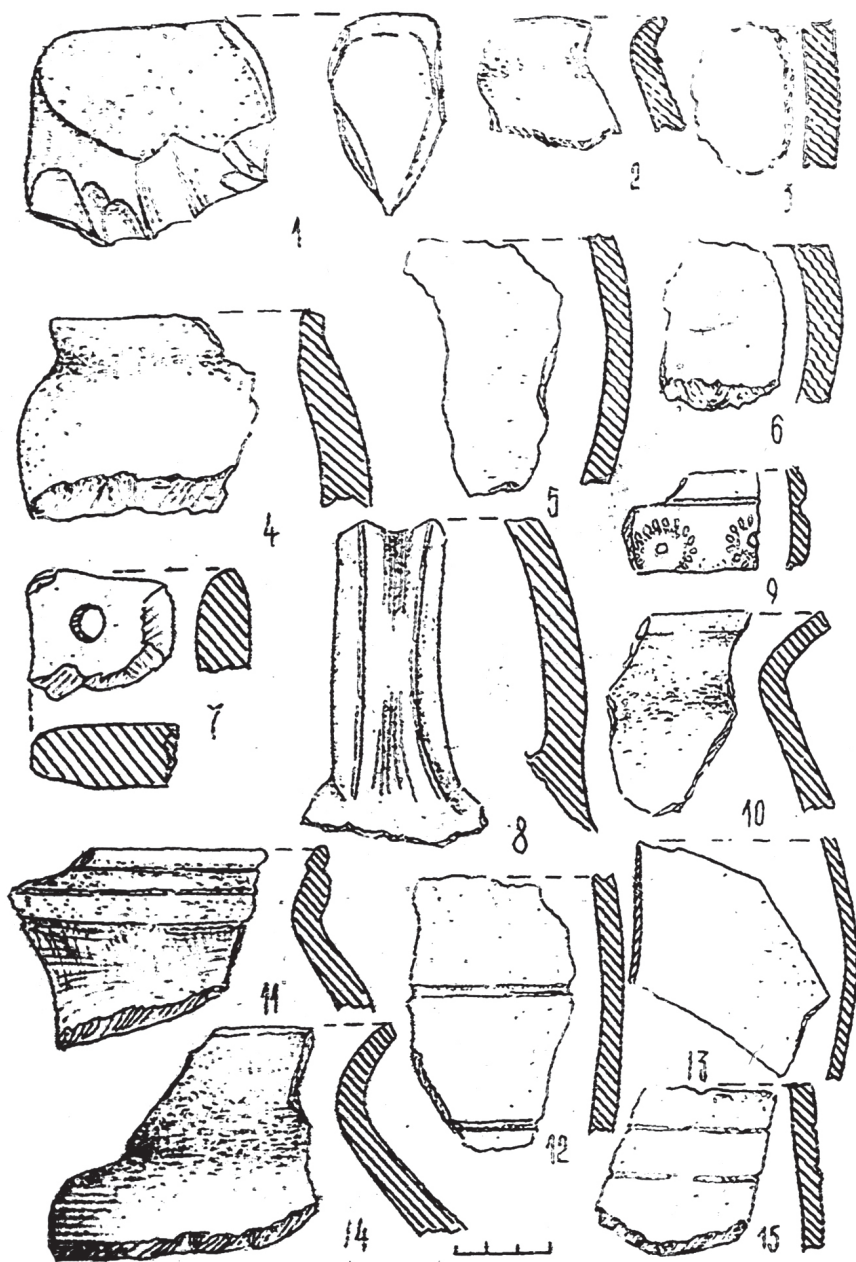

Рис. 9. Знахідки з валу і рову. 1 – кам'яний нуклеус; 2–3 – кераміка гальштатського горизонту; 4–6 – кераміка ранньослов'янського горизонту; 6 – кераміка першої половини I тис.н.е.; 10–15 – кераміка давньоруського часу

ка фрагментів горщиків ранньослов'янського часу. Зазначений шар перекривався прошарком близько 0,4 м із значним вмістом середньовічного матеріалу, переважно кераміки (рис. 12).

Викладене дає змогу стверджувати, що вал неодноразово перебудовували. Ймовірно, найраніший горизонт можна датувати періодом НВз, що свідчить про виникнення городища в період проникнення у Верхнє Потисся іраномовних племен, можливо, сіг'нів, які поклали край існуванню культури Гава²⁹. Вони затрималися до появи кельтів, переживши в кінці VI ст. до н. е. скіфське вторгнення. Наступний будівельний горизонт, вірогідно, відноситься до кінця IX – початку X ст., тобто до проникнення в Карпато-Дунайський басейн угорців. Останній будівельний горизонт пов'язаний з побудовою ротонди та середньовічної фортеці. Такий попередній висновок з проведених робіт. Віднайдені матеріали показали наявність дерев'яної та кам'яної конструкції валу, притаманної гальштатським городищам. Нижче описано найвиразніші фрагменти кераміки, виявлені при розрізі валу.

Горизонт гальштатського часу репрезентований декількома фрагментами. Серед них три уламки ліплених великих посудин, стінки товщиною 1–1,3 см³⁰, у тісті домішки жорстви, крупинки якої виходять на поверхню, роблячи її шорсткою, колір вохристий, темно-сірий. Горизонт римсько-провінційного часу відображають два фрагменти гончарної кераміки. Один із них – уламок сірого глиняного тулуба, поверхня якого орнаментована штампованою розеткою. Тісто відмулене, гладке, добре випалене, товщина стінок 0,5 см. Інший належить до невеликого горщика з плавно відігнутих краєм вінець. У тісті домішки дрібнозернистого піску, поверхня заглажена, вохристого кольору, товщина стінок 0,4–0,6 см.

Три фрагменти репрезентують горизонт ранньослов'янського часу (VI–VII ст. н. е.). Найвиразніший належить горщикові середніх розмірів із легко піднятими плечиками та прямим, дещо відхиленим, косо зрізаним вінчиком. У тісті домішки крупнозернистої жорстви, що виходить на поверхню і робить її шорсткою. Товщина стінок – 1–1,6 см, випал міцний, нерівномірний. Фрагмент нагадує горщики празького типу. Інший фрагмент середньої частини тулуба дещо відрізняється від попереднього. Тісто більше опрацьоване, з домішками дрібнозернистого піску, товщина стінок 0,7–0,8 см, поверхня темно-вохриста.

До давньоруського горизонту (XI–XIII ст.) належить кілька сотень фрагментів від горщиків, мисок, глечиків, покришок, виготовлених на важкому гончарному крузі. За складом тіста виділяються два типи: раніша кераміка з домішками дрібнозернистого піску і кераміка з відмуленої глини вохристого і білого кольору XII–XIII і наступних століть. Нижче подано опис зразків.

Фрагмент горщика із значно відігнутих краєм вінець, косо зрізаним вінчиком, у тісті домішки дрібнозернистого піску, поверхня гладка, сірого кольору, товщина стінок 0,5–0,6 см. Фрагмент ручки від глечика – тісто з відмуленої глини з невеликим, ймовірно, природним домішком піску, поверхня темно-сіра. Фрагмент від

²⁹ *Chochorowski J.* Rola Sigynnów Herodota w środowisku kulturowym wczesnej epoki żelaza na Nizinie Węgierskiej // *Przegląd Archeologiczny*. – 1987. – Т. 34. – С. 218.

³⁰ *Пеняк С. І., Попович І. І.* Звіт про наслідки робіт... – С. 20.

верхньої частини посудини з відігнутих карнизоподібним вінчиком із двома рельєфними потовщеннями, які переходять у слабо виражену шийку. Тісто з відмуленої глини, поверхня гладка, рожевого кольору, товщина стінок 0,5 см. Фрагмент середньої частини тулуба – поверхня прикрашена двома горизонтальними лініями, тісто з домішками дрібнозернистого піску, поверхня трохи шорстка, товщина стінок 0,5–0,7 см. Фрагмент середньої частини тулуба – поверхня орнаментована двома горизонтальними лініями. У тісті домішки дрібнозернистого піску, поверхня трохи шершава, колір темно-сірий, товщина стінок 0,5 см. Фрагмент верхньої частини горщика. Від корпусу до вінчика плавний перехід, край вінець косо зрізаний, в тісті домішки дрібнозернистого піску, колір ззовні охристий, зсередини – сірий, товщина стінок 0,8–0,9 см.

Зафіксовано також декілька кам'яних знарядь, виявлених, здебільшого, в трьох об'єктах (1–3). Досить важко встановити до якого культурного горизонту вони належали, бо об'єкти 1–3 відносяться до гальштатського і римського часу. Окрім кулеподібного каменя діаметром 7x8 см, вірогідно, призначеного для праці, всі інші кам'яні вироби – точильні бруски. Серед них великі і малі екземпляри, зокрема, великі розмірами 20x8 см, 17x5 см, малі – 12x3 см, 10x2,5 см, 9x2,5 см. Бруски зроблені з природного шматка пісковика. На поверхні збереглися сліди оброблення.

Отже, на розкопках поблизу Горянської ротонди зафіксовано три культурних горизонти – ранньозалізного віку (VIII–VII ст. до н. е.); пізньоримського часу (III–IV ст. н. е.); давньоруського часу (XI–XIII ст.). Більша частина Горянського городища забудована, тому важко уявити його первісну конфігурацію. Проте навіть та місцевість, яка ще зберегла культурний шар, залишається важливим джерелом для вивчення стародавньої історії Ужгорода.

Pavlo Penyak. THE SURVEYS NEAR HORIANY ROTONDA

The results of surveys near Horiany Rotonda in Uzhhorod during 1988–1991 years are analyzed. They were dated back to the three periods: early iron age (VIII–VII centuries B.C.), latest Roman period (III–IV centuries A.D.), Kiev Rus period (XI–XIII centuries).

Key words: Uzhhorod, Horiany Rotonda, the surveys, Kiev Rus period.

Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України

Вікторія ЛЮБАЩЕНКО

ЦЕРКОВНІ РУКОПИСИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ РУСІ XII–XIV СТОЛІТЬ: СПРОБА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Порушено дискусійне питання локалізації церковних рукописів XII–XIV ст., що можуть бути віднесені до Галичини і Волині. Серед них – більше і менше відомі, значні за обсягом і невеликі рукописи, навіть фрагменти, зокрема і ті, що вважаються втраченими. Узагальнення цих пам'яток може дати повніше уявлення про церковно-писемну спадщину Галицько-Волинської Русі.

Ключові слова: *Галицько-Волинська Русь, церковні рукописи XII–XIV ст.*

Проблема локалізації церковних рукописів Галицько-Волинської Русі.

У 1883 р. Олексій Соболевський виступив на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця з рефератом “Як розмовляли в Києві у XIV і XV ст.?”¹, в якому доводив, що мова давнього Києва була ближчою великоруській, а мешканці Києва – ближчими до великорусів¹. Із писемних пам'яток XII–XIV ст. він виокремив групу галицько-волинських текстів, відмінних за деякими рисами від київських і північноруських. Книжники Галицько-Волинської землі, зокрема, частіше застосовували Ѣ замість е (відкритий або так званий новий Ѣ, який перейшов пізніше в і), у замість в (і навпаки), жч замість жд, у замість о (і навпаки) та ін.², у чому зазначився відхід від церковнослов'янської мови на користь елементів живої народної мови. Натомість середньо- і північноруські рукописи цього періоду, порівняно із західними і південно-західними, мали обмаль місцевих особливостей, які б виходили за межі загальноприйнятих у церковнослов'янських текстах норм. Ці тексти, створені в Болгарії, частково – Моравії, Македонії, Сербії на основі грецьких богослужбових, канонічних, дидактичних творів, набували певних особливостей (мовних, графічних, мистецьких), які відображали елементи національної писемної культури.

Свої ідеї О. Соболевський поклав в основу багатьох публікацій, якими, фактично, приєднався до Михайла Погодіна – автора теорії галицького походження

¹ В обговоренні теми взяли участь Степан Голубєв, Павло Житецький, Володимир Антонович, Орест Левицький, Іван Лучицький, Петро Голубовський, Микола Дашкевич та ін., які заперечили твердження Олексія Соболевського. Перебіг диспуту див.: Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца (далі – ЧИОНЛ). – Киев, 1880. – Кн. 2, отд. 1. – С. 215–227.

² *Соболевский А. И.* Славяно-русская палеография. – Санкт-Петербург, 1908 (репринт: Лейпциг, 1970; Москва, 2007; Москва, 2010). – С. 84–88; *Его же.* История русского литературного языка. – Москва, 1980. – С. 32–33, 55, 76–78.

“малоруського народу”³. Відтак, за О. Соболевським, “галицько-волинське наріччя” XII–XIV ст. стало підгрунтям “малоруської мови”, риси якої в Київській землі виявилися пізніше (“давньокиївський говір не мав яскравого забарвлення”). На цій підставі дослідник суттєво звузив коло рукописів, створених у Києві, виходячи, здебільшого, з лексичного і фонетичного матеріалу й нерідко відкидаючи палеографічні дані. Адже “наявність вказівок на те, що рукопис написано в певному місці, не завжди дає право думати, що він вийшов з-під пера місцевої людини”⁴.

Історичні погляди і філологічні висновки щодо походження української мови О. Соболевського зазнали критики багатьох істориків, філологів, етнологів. П. Житецький доводив мовну подібність київських і галицько-волинських церковних текстів XII–XIV і навіть XV ст., а відзначені в О. Соболевського елементи народної мови галицько-волинського корпусу рукописів відніс до пізнішого періоду⁵. Олексій Шахматов, підтримавши тезу про “діалектологічне значення так званого нового ь”, звернув увагу на його присутність у пам’ятках, що їх пов’язують з різними регіонами Південної Русі: наприклад, Ізборнику Святослава 1073 р. і Добриніловому Євангелії 1164 р., Успенському збірнику XII ст. і Волинському Євангелії кінця XII (?) – початку XIII ст.⁶ Ігнатій (Ватрослав) Ягич і Олександр Колесса, не заперечуючи присутності в галицько-волинських рукописах нового ь, також не побачили у цьому їхньої унікальності⁷. “Таке ь розповсюджене не лише в галицько-волинських пам’ятниках, але, знаходячи піддержку в живій, народній мові, виступає в широких розмірах в церковнослов’янських пам’ятниках майже всіх українських земель. Являється воно, хоч рідко, вже в XI ст.”⁸. А ось відсут-

³ Наприклад: “Малоруське наріччя, яке спочатку займало великий кут між Чорним морем, Дунаєм і Карпатами і ще до XVI ст. поширилось у своїх межах..., просунулося на схід і південь і зайняло землі від Дніпра до Дону та узбережжя Чорного моря, деінде змішалось з південно-великоруським наріччям і утворило нові говірки”, або: “мова Київської Русі домонгольської доби відрізнялась від мови Галичини і Волині”. Див.: *Соболевский А. И.* Источники для знакомства с древне-киевским говором // Журнал министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – Санкт-Петербург, 1885. – № 2. – С. 353; *Его же.* Древне-киевский говор // Известия Отделения русского языка и словесности Российской академии наук (далі – ИОРЯС). – Санкт-Петербург, 1905. – Т. 10, кн. 1. – С. 314.

⁴ *Соболевский А. И.* Новый труд г. Стасова // Университетские известия (далі – УИ). – Киев, 1887. – № 5. – С. 54.

⁵ *Житецкий П. И.* О переводах Евангелия на малорусский язык // ИОРЯС. – 1905. – Т. 10, кн. 4. – С. 7–9.

⁶ *Шахматов А. А.* Исследования в области русской фонетики. – Варшава, 1893. – С. 26–27, 32, 36, 44, 51, 54–55; *Его же.* Курс истории русского языка. – Санкт-Петербург, 1910. – Ч. 2. – С. 166–167.

⁷ Див. насамперед: *Ягич И. В.* Четыре критико-палеографические статьи. Приложение к Отчету о присуждении 18-й Ломоносовской премии за 1883 г. – Санкт-Петербург, 1884; *Его же.* Критические заметки по истории русского языка. – Санкт-Петербург, 1889; *Колесса О.* Причинок до історії малоруської мови. – Львів, 1895; *Його ж.* Південно-волинське Городище і городиські рукописні пам’ятники XII–XVI вв. – Прага, 1923.

⁸ *Колесса О.* Південно-волинське Городище... – С. 34.

ність елементів живої мови в київських рукописах засвідчує, що місцеві книжники, добре знаючи церковнослов'янську і народну мови, дорожили нормативністю протографа й уникали різких відхилень від нього⁹.

Критиком погодінської теорії був Агафангел Кримський, який назвав її “безглуздою”, а новий Ъ О. Соболевського – “лжеетимологічним Ъ”. Адже у Києві, Галичині і на Волині XII–XV ст. розмовляли єдиною мовою, лише з певними відмінностями, які збереглися дотепер¹⁰. Водночас А. Кримський визнав галицько-волинське походження деяких рукописів, що в них “змішання Ъ та е подані цілком яскравими, різко характерними рисами”¹¹. А Володимир Розов спробував узагальнити наукову полеміку, спричинену виступом О. Соболевського: вона “кинула світло на багато прикмет української мови й на її минулу долю”¹².

Незважаючи на критику, О. Соболевський послідовно відстоював свої погляди. Його спостереження над лексикою давньоруських пам'яток доповнили Ізмаїл Срезневський, Григорій Воскресенський, Павло Владимиров, Ігнатій Ягич, Микола Дурново та ін. Утім, попри підтвердження мовних особливостей церковних рукописів Південно-Західної Русі, на які вказав О. Соболевський, саме поняття “галицько-волинське наріччя” окремі мовознавці прийняли обережно. Хоча вони не заперечували того факту, що після захоплення Києва татарами і виникнення нових центрів книгописання в Галицько-Волинській Русі, тут утворилась “певна школа письма”, в якій продовжено київську писемну традицію¹³. Учень О. Соболевського Микола Волков в огляді давньоруських рукописів XII–XIV ст. узагальнив галицько-волинські кодекси, вважаючи, вочевидь, їх локалізацію доведеним фактом¹⁴.

⁹ Ягич И. В. Четыре критико-палеографические статьи. – С. 98.

¹⁰ Крымский А. Е. Филология и Погодинская гипотеза. Дает ли филология малейшие основания поддерживать гипотезу г. Погодина и г. Соболевского о галицко-волинском происхождении малоруссов? – Киев, 1904. – С. 8. Див. також: Шахматов О., Крымский А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської стародавньої України XI–XVIII вв. – Київ, 1922.

¹¹ Крымский А. Е. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. – Москва, 1907. – Т. 1, вып. 1. – С. 51, 52, 56, 63, 70, 72, 208.

¹² Розов В. До старо-руської діалектології (Іще про питання про галицько-волинське наріччя) // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка (далі – Записки НТШ). – 1907. – Т. 77. – С. 5.

¹³ Соболевский А. И. Очерки из истории русского языка. – Киев, 1884. – С. 110–111; Шахматов А. А. Несколько заметок о языке псковских памятников XIV–XV вв. // ЖМНП. – 1909. – № 7. – С. 170–171. “Не слід забувати, що хоча зв'язки з Києвом перервались, його писемні традиції ще довго жили в західних частих України” (Панькевич І. Про відношене пам'ятників стародавньої української мови до полудневославянських під лексикальним оглядом // Записки НТШ. – 1918. – Т. 126–127. – С. 157–158, 160).

¹⁴ І, фактично, подав той перелік пам'яток, який запропонував О. Соболевський, доповнивши його Лавришівським Євангелієм XIII–XIV ст. і згадавши побіжно про низку уривків з богослужбових книг, “знайдених в Галичині”. Згодом Ілля Шляпкін відтворив список М. Волкова. Порівн.: Соболевский А. И. Очерки... – С. 3–110; Волков Н. В. Статистические сведения о сохранившихся древнерусских книгах XI–XIV вв. и их

Авторитет О. Соболевського-філолога значно вплинув на сучасну палеославистику. У працях багатьох мовознавців і палеографів ХХ ст. його локалізація давньоруських текстів, фактично, не переглядалася. Тому, наприклад, належність рукопису, особливо XIII–XIV ст., до галицько-волинського регіону пояснюється мовними рисами “південноруського типу”, в якому немає північноруських “окань” і “акань”, новгородських “цокань” і “чокань”, білоруських “цекань” і “дзекань”. Щобільше, “...не маємо жодного давньоруського рукопису XII–XIV ст., для якого було доведено, що він написаний в межах Київської землі”¹⁵. Вивчаючи численні списки Євангелія цього періоду, Лідія Жуковська зробила висновок: “Переважає більшість їх написана у Галицько-Волинській, Новгородській, Псковській, Ростово-Суздальській, Смоленсько-Полоцькій мовних областях і навіть у Москві, говірки яких зіграли важливу роль у формуванні російської та української мов. Порівняно мала кількість давніх списків... з Київської землі пояснюється тим, що вони... були втрачені за монголо-татарської навали”¹⁶.

Однак зазначимо: проблема локалізації церковних пам’яток залишається дискусійною – місцеві мовні традиції давньої Русі вивчені ще недостатньо. Марія Гальченко, аналізуючи 15 рукописів, які О. Соболевський прийняв за галицько-волинські, простежила частоту зміни в них ѣ і е. На її думку, це явище менше спостерігаємо у Бучацькому XIII ст. і Галицькому 1266–1301 рр. Євангеліях, більше – в Добриловому і Типографському № 6 Євангеліях XII ст., ще більше – у Виголексинському збірнику кінця XII ст. та Євангелії Верковича XIV ст. І хоча, за авторкою, “написання з е замість ѣ у давньоруських рукописах становить значну складність для лінгвістичної інтерпретації”, ретельний аналіз графіко-орфографічної системи галицько-волинських пам’яток засвідчує: ні для південнослов’янських, ні для давньоруських рукописних книг інших регіонів подібні написання не були характерними¹⁷. Ольга Лосева класифікувала галицько-волинські рукописи на основі аналізу місяцесловів, у яких відсутні місцеві свята, а пам’ять руських святих, переважно київських князів Бориса і Гліба, та Юрія – святого Георгія Зміборця, відзначена лаконічністю¹⁸. Календарі

указатель. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 34, 54; *Шлякин И. А.* Русская палеография. – Санкт-Петербург, 1913. – С. 99.

¹⁵ *Князевская О. А.* Фрагменты одной древнерусской рукописи XII в. // История русского языка в древнейший период. – Москва, 1984. – С. 188.

¹⁶ *Жуковская Л. П.* Текстология и язык древнейших славянских памятников. – Москва, 1976. – С. 114. Порівн.: “...більшість із збережених пам’яток книжкового мистецтва того часу походить із Волині й Галичини, де у XIII і на початку XIV ст. умови для книгописання та збереження створеного були сприятливіші, ніж у постійно спустошуваних південних землях” (*Запаско Я.* Скрипторій волинського князя Володимира Васильовича // *Записки НТШ.* – 1993. – Т. 225. – С. 185).

¹⁷ *Гальченко М. Г.* О написаниях с е вместо ѣ в юго-западных рукописях XII–XIV вв. // Русистика. Славистика. Индоевропеистика: Сб. к 60-летию А. А. Зализняка. – Москва, 1996. – С. 294, 297.

¹⁸ Подаючи список галицько-волинських рукописів з пам’ятю київських князів, дослідниця не погодилася з думкою Анджея Поппе про незначний інтерес до культу святих Бориса і Гліба в Галицькій Русі. А. Поппе відкликався, зокрема, до відсутності згадування

Добрилового, Типографского № 6, Волинського, Галицького 1266–1301 рр., Євсевієвого 1283 р. Євангелій подають лише найпоширеніші в Південній Русі і Заліссі пам'яті руських і слов'янських святих, а також важливі церковні дати. Місяцеслови першої чверті XIV ст. на зразок Холмського, другої половини – кінця XIII ст. і Полікарпового 1307 р. Євангелій згадують також деякі історичні події (наприклад, землетрус 1107 р.), які не збереглися в південноруських і північно руських місяцесловах¹⁹.

Локалізація давньоруських церковних рукописів, яку запропонував О. Соболевський, знайшла відображення у зведених каталогах²⁰. Узагальнений у них корпус галицько-волинських пам'яток кількісно поступається псковсько-новгородському, водночас цілком співмірний зі смоленським і полоцьким. Однак чимало пам'яток XII–XIII і XIV ст. залишаються нелокалізованими. Це ілюструють рукописи, які не потрапили до Каталогу 1984, натомість подані та описані як галицько-волинські в Каталозі 2002. Немає також зведеного опису давньоруських рукописів, що зберігаються в архівних, бібліотечних, монастирських і приватних колекціях за межами колишнього СРСР. Фрагментарні свідчення про них розкидані в окремих виданнях. Деякі з пам'яток галицько-волинського регіону²¹ вважаються загубленими.

князів у Галицькому Євангелії 1144 р., храмів в ім'я Бориса і Гліба у цій землі та їхніх імен серед місцевих князів XI–XII ст. О. Лосева вважає приклад із Галицьким Євангелієм непереконливим, адже його місяцеслов – частина пізнішого доповнення, датованого XIV ст. (Див.: *Поннэ А.* О времени зарождения культа Бориса и Глеба // *Russia Mediaevalis.* – München, 1995. – Т. 1. – С. 28; *Лосева О. В.* Русские праздники в древнейших церковных календарях // *Русское средневековье.* 1999. – Москва, 1999. – С. 9). І взагалі, з-понад 40 рукописних Євангелій XI–XIV ст., які дослідила О. Лосева, пам'яті руських святих є лише у 12 кодексах.

¹⁹ *Лосева О. В.* Русские праздники... – С. 48.

²⁰ Див.: Предварительный список славяно-русских рукописей XI–XIV вв., хранящихся в СССР (далі – Список) // *Археографический ежегодник за 1965 г.* (далі – АЕ). – Москва, 1966; Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР (XI–XIII вв.) / Редкол.: Л. П. Жуковская (отв. ред.), Н. Б. Тихомиров, Н. Б. Шеломанова. – Москва, 1984 (далі – Каталог 1984); Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV век / Отв. ред. А. А. Турилов. – Москва, 2002. – Вып. 1 (далі – Каталог 2002); Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України: Каталог. – Львів, 2007. – Т. 1: XI–XVI ст. (далі – Каталог 2007).

²¹ До його церковно-рукописної спадщини потрібно віднести також пам'ятки Карпатської Русі і деяких прикордонних із Волиню територій. І не лише з огляду на межі Галицько-Волинського князівства в різні періоди XII–XIV ст., а й культурну близькість польських, галицько-волинських і карпатських земель. Не випадково усе ще дискутують з приводу походження окремих рукописів білорусько-волинського ареалу (Туровського XI ст., Оршанського XIII ст., Лавришівського XIII–XIV ст. Євангелій). Наголошуючи на історично-культурній і мовній спорідненості Галицько-Волинської і Карпатської Русі, Юліан Яворський писав: “Окрім загальних літературних інтересів... об'єднує їх сам... спосіб сприйняття і опрацювання матеріалу... часто навіть... на кордонах поєднана в одне мова, не кажучи вже, що і самі їх рукописи, розходячись вільно по всій території, перемішалися по обидва боки Карпат, так що іноді їх за місцем написання і точно

Коли виходити з такого важливого елемента, як запис переписувача про місце чи історичні обставини створення рукопису (хоча і це, з огляду на міграцію книг і переписувачів, не абсолютне джерело²²), до церковно-писемного корпусу галицько-волинського регіону необхідно віднести незначну кількість пам'яток. Якщо ж узяти до уваги насамперед їх мовно-графічні особливості, визнані у палеографії найпріоритетнішими, ця група може бути розширена. У багатьох рукописах, попри традицію відтворення сакрального оригіналу, є мовний матеріал різних руських земель, елементи народних говірок. Найбільшу близькість до протографу показують пам'ятки XI–XII ст. У кодексах XIII ст. і, особливо, – XIV ст. місцеві мовні риси передані виразніше. Важливий елемент локалізації рукописної книги – це також її мистецьке оздоблення (орнамент, стиль виконання заставок, ініціалів, в'язь, мініатюри, інші елементи прикрас, графіка букв), у якій відображено певний художній принцип і регіональні особливості. Крім лексичної, мовно-графічної, мистецької характеристики, враховуються непрямі дані: посторінкові записи (переписувачів, читачів-сучасників, власників, пізніші маргіналії), місце віднайдення і збереження, побутування в певному середовищі, історія створення і міграції. У випадку з фрагментами можна взяти до уваги їх використання в палітурках інших книг, поширених у певному регіоні.

З огляду на дискусійність непрямих даних, головне значення в локалізації рукопису має мовний аналіз. При цьому важливо врахувати весь спектр наукових оцінок, які підтверджують або спростовують походження, пам'ятаючи, що в лексичному вивченні давніх текстів донині чимало неусталеного. Відтак, важко не погодитися з тим, що більшість книг чи фрагментів можна вважати галицько-волинськими умовно або взагалі поставити під сумнів їх походження²³.

Водночас в історіографії уже запропоновано огляд багатьох церковних рукописів Галицько-Волинської Русі XII–XIV ст. Окрім зведених каталогів, це описи окремих бібліотечних зібрань²⁴ і наукові дослідження, зокрема Іларіона Свенціцького,

розпізнати і розділити неможливо” (*Яворский Ю. А.* Значение и место Закарпатья в общей схеме русской письменности. – Прага, 1930. – С. 4–5).

²² “У більшості пам'яток, писаних кирилицею у XI–XIV ст., не зазначено, де й ким вони створені... Частина з них містить відомості такого ґатунку, але навіть до них треба ставитися обережно і критично... мовні особливості при визначенні приналежності тексту важать більше, ніж прямі вказівки в самому тексті” (*Шевельов Ю.* Історична фонологія української мови. – Харків, 2002. – С. 283).

²³ *Фрис В.* Галицько-волинська книга XIII ст. // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2007. – Вип. 1. – С. 211. Навіть більше: “Стосовно церковної вимови, особливо Південно-Західної Русі, ми не можемо вийти з царини гіпотез, не маємо та, імовірно, ніколи не матимемо щодо цього питання цілком надійних даних” (*Гальченко М. Г.* О написаниях... – С. 296).

²⁴ Наприклад: *Конюхова Э. И.* Славянские рукописи XIII–XVII вв. Научной библиотеки им. А. М. Горького Московского государственного университета (Описание). – Москва, 1964; *Пергаменные рукописи Библиотеки Академии Наук СССР: Описание русских и славянских рукописей XI–XVI века / Сост. Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская.* – Ленинград, 1976; *Кобяк Н. А., Поздеева И. В.* Славяно-русские рукописи XIV–XVII веков научной библиотеки Московского госуниверситета (поступления 1964–1984 годов). – Москва, 1986.

Олександра Колесси, Юрія Шевельова, Якіма Запаса, Ярослава Ісаєвича, Віри Фрис. Однак їхні списки неповні – враховують, переважно, найвідоміші кодекси²⁵. Тому подальше вивчення пам'яток, потрактованих галицько-волинськими, з урахуванням сучасних досліджень у царині філологічного, текстологічного, історично-богословського, мистецтвознавчого аналізу, має очевидні перспективи.

Спробуємо узагальнити ці пам'ятки, беручи до уваги більш і менш відомі, значні за обсягом і невеликі тексти, навіть їх фрагменти (зокрема і ті, що вважаються втраченими), які можуть дати повніше уявлення про церковні рукописи Галицько-Волинської Русі. Цей список не пропонує вичерпного палеографічного опису, а є, радше, досвідом систематизації як самих рукописів, так і джерельного та бібліографічного матеріалу, що може бути використаний у наступних дослідженнях і, можливо, – при укладанні зведеного каталогу. У короткому описі кожної з пам'яток звертаємо увагу на історію створення і побутування, мовні, текстуальні, графічні та мистецькі особливості, а також результати наукового вивчення.

І. Рукописи галицько-волинського регіону

До цієї групи належать тексти з найбільшою кількістю прямих вказівок на походження: лексичних, мистецьких, історичних (насамперед, записи переписувачів із фактологічними свідченнями і персоналіями). Водночас беремо до уваги непрямі відомості: місце віднайдення і функціонування пам'яток. Їх віднесення до Галицько-Волинської Русі загальноприйняте.

а) рукописи, що зберігаються в Росії, Україні, Білорусі, державах Балтії

1. *Євангеліє апракос повний “Галицьке”*²⁶. Датоване 1266–1301 рр. 175 арк. Пергамен, устав, два почерки (другий – на арк. 1 зв.)²⁷. Зміст рукопису: євангельські читання на весь рік, короткий місяцеслов (пам'яті перенесення Нерукотворного

²⁵ При цьому Я. Запаско в огляді українських рукописних книг головну увагу звернув на їх мистецьке оздоблення (див.: *Запаско Я. П.* Орнаментальне оформлення української рукописної книги. – Київ, 1960; *Його ж.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. – Львів, 1995; *Його ж.* Ошатність української рукописної книги. – Львів, 1998; *Його ж.* “Доброписці тоді славі були” Нариси з історії українського рукописного мистецтва. – Львів, 2003). І. Свенціцький, крім спеціального вивчення кількох пам'яток (наприклад, Бучацького Євангелія XIII ст.), описав рукописні фрагменти, що зберігаються нині в Національному музеї у Львові імені Андрея Шептицького (*Свенціцький І.* Опис рукописів. Кириличні пергамені XII–XV ст. Збірки Національного музею у Львові. – Львів, 1933). Ю. Шевельов дав невеликий список давніх українських рукописів, частину з яких відніс до галицько-волинського регіону. Я. Ісаєвич і В. Фрис звернули увагу на пам'ятки, галицько-волинське походження яких очевидне (*Ісаєвич Я.* Світ рукописної книжності. – Львів, 1993; *Фрис В.* Історія кириличної рукописної книги в Україні. – Львів, 2003; *Йі ж.* Галицько-волинська книга... – С. 211–232).

²⁶ Публікація пам'ятки: *Соболевский А. И.* Приложение к Очеркам по истории русского языка // УИ. – 1883. – № 12, прибав. 2. – С. 37–43 (уривки).

²⁷ Санкт-Петербург, Російська національна бібліотека, відділ рукописів і рідкісних книг (далі – РНБ). – Ф.п. I. 64.

Образу в 944 р. з Едеси до Константинополя, князів Бориса і Гліба та святого Георгія) зі згадкою про “трус” (тобто землетрус), утрені недільні Євангелія, читання на окремі випадки – освячення церкви, всякий страх, посуху і лайку, над елеєм і хворим, покажчик утрених недільних читань на рік. Рукопис придбаний 1874 р.

На арк. 175зв. зберігся запис переписувача – пресвітера Георгія про роботу над книгою за галицько-волинських князів Лева Даниловича (близько 1228 – близько 1301) і Юрія Львовича (1252–1308). І. Срезневський першим опублікував запис Георгія і відніс пам’ятку до 1288 р.²⁸ Олексій Соболевський, Володимир Стасов, Микола Волков, Євфимій Карський, Євгенія Гранстрем висловили впевненість у галицько-волинському родоводі кодексу, Григорій Воскресенський – в його “галицько-волинському наріччі”²⁹. А. Кримський назвав рукопис північногалицьким³⁰, І. Ягич – таким, “південно-західне походження якого не викликає жодного сумніву”³¹. Ольга Малкова, аналізуючи мовні особливості, зазначені ще в О. Соболевського (нове ѣ, оу замість в, жч замість жд та ін.), зробила висновок, що Євангеліє “посідає особливе місце серед інших, адже за ним датується ряд мовних рис у південно-західних говірках давньоруської мови, що увійшли пізніше до української мови”³². О. Малкова проаналізувала описки і помилки пресвітера Георгія, що можуть дати уявлення про орфографію протографу і манеру переписувача, який застосував звичніше для свого середовища написання³³. Належність кодексу до спадщини Галицько-Волинської Русі підтверджена в Каталозі 1984³⁴.

2. *Євангеліє апракос короткй “Євсевієве”*³⁵ 1283 р. 140 арк. Пергамен, устав зі слідами південнослов’янського протографу. На арк. 105 зв. помітні “вкраплен-

²⁸ *Срезневский И. И.* Древние памятники русского письма и языка (X–XIV веков). Общее повременное обозрение. – Санкт-Петербург, 1882 (репринт: Лейпциг, 1973; Москва, 2011). – Стб. 158.

²⁹ *Стасов В. В.* Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени. – Санкт-Петербург, 1884. – Табл. 44; *Соболевский А. И.* Очерки... – С. 20–26; *Волков Н. В.* Статистические сведения... – С. 52; *Воскресенский Г. А.* Характеристические черты четырех редакций славянского перевода Евангелия от Марка по сто двадцати рукописям Евангелия XI–XIV вв. – Москва, 1896. – С. 45; *Карский Е. Ф.* Славянская кирилловская палеография. – Ленинград, 1928. – С. 46, 130, 202; *Гранстрем Е. Э.* Описание русских и славянских пергаменных рукописей [ГПБ]. Рукописи русские, болгарские, молдавлахийские, сербские. – Ленинград, 1953. – С. 22–23.

³⁰ *Крымский А. Е.* Украинская грамматика... – С. 206, 230, 407.

³¹ *Ягич И. В.* Четыре критико-палеографические статьи. – С. 86.

³² *Малкова О. В.* Палеографическое описание галицко-волинской рукописи (ГПБ. Ф. п. I. 64) // История русского языка. Исследования и тексты. – Москва, 1982. – С. 298; *Ее же.* К истории образования восточнославянских языков (По данным Галицкого евангелия 1266–1301 гг.) // Вопросы языкознания (далі – ВЯ). – Москва, 1984. – № 4. – С. 45–57.

³³ *Ее же.* Ошибки писцов и лингвистическая интерпретация древних текстов // ВЯ. – 1979. – № 6. – С. 120.

³⁴ Каталог 1984. – С. 202–203.

³⁵ Публікація пам’ятки: *Голоскевич Г. К.* Евсевиево Евангелие 1283 г. Опыт историко-филологического исследования // Исследования по русскому языку. – Санкт-Петербург,

ня” іншого почерку³⁶. Зміст рукопису: євангельські читання від П’ятидесятниці до Великого посту – на суботу і неділю, утрєні читання на Страсному тижні, читання “Ново́муоу лѣтоу”, утрєні недільні Євангелія, місяцеслов з покажчиком читань (пам’яті преподобних Лампада Іринопольського та Фоми Малєїна, князів Бориса і Гліба та святого Георгія), уставні покажчики до церковних служб. На арк. 1 малюнок із зображенням голови Христа і жіночої фігури з нимбом (накритою головою?). Більшість ініціалів – південнослов’янського типу з галицько-волинськими рисами³⁷. Л. Жуковська вважала Євсевієве Євангеліє пізнім списком із рукопису, подібного до Архангельського Євангелія 1092 р., в якому одна частина переписана з короткого, інша – з повного апракосу³⁸. У XVII ст. кодекс перебував на території Молдавії, придбаний у Яссах 1893 р.

На арк. 62зв. є запис переписувача, поповича церкви святого Іоана, Євсевія із вказівкою на час створення рукопису – 1283 рік – за князювання Лева Даниловича і його сина Юрія, “коли сѧ женило Горгии. князе а о҃тець ємоу в оугры ходило”. Запис дозволяє локалізувати пам’ятку Перемишлем, де у XIII ст. існувала церква Різдва святого Іоана Предтечі³⁹, або Холмом – цього ж часу церква святого Іоана Златоуста, згадана у Галицько-Волинському літописі⁴⁰. У Каталозі 1984 книгу датовано 1282 р., з огляду на хронологію подій у цьому літописі. На арк. 62зв. вміщено власницький запис кінця XIII (?) – початку XIV ст. Костянтина Маноїло, який придбав Євангеліє, а також перелік імен для молитовного поминання. У рукописі є покрайні записи, що вказують на його побутування у південно-західному регіоні. Так, на арк. 32 зберігся запис 1600 р. грецькими, латинськими і слов’янськими літерами про пожертвування (рукопису?) Стефаном воєводою “на та Манна”, на арк. 4зв.–19 – майже затертий румунсько-молдавський запис 1639 р. з іменем

1914. – Т. 3, вып. 2. – С. 64–67 (уривки); Євсевієве Євангеліє / Відп. ред. В. В. Німчук. – Київ, 2001.

³⁶ Москва, Російська державна бібліотека, науково-дослідний відділ рукописів (далі – РДБ). – М. 3168.

³⁷ Каталог 1984. – С. 211.

³⁸ Жуковская Л. Н. Новые данные об оригиналах русской рукописи 1092 г. // Источниковедение и история русского языка. – Москва, 1964. – С. 94–109.

³⁹ Див.: Добрянський А. История епископов трех соединенных епархий Перемышльской, Самборской и Саноцкой от найдавейших времен до 1794 г. – Львов, 1893; Лакота Г. Дві престольні церкви Перемиські // Блаженний Григорій Лакота перемиський єпископ-помічник. Зібрані історичні праці. – Перемишль, 2003. – С. 35–36; Петрик В. Церковна архітектура Перемішля X–XVI ст. // Sztuka cerkiewna w diecezji przemyskiej. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 25–26 marca 1995 roku. – Łańcut, 1999. – С. 236–237.

⁴⁰ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2. – Стб. 575–576; Мицько І. Про час зведення деяких давніх храмів Галичини // Народознавчі зошити. – Львів, 2000. – № 5. – С. 935–940; Александрович В. Мистецькі сюжети Холмського літопису князя Данила Романовича. Нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела // Український археографічний щорічник. – Київ, 2009. – Вип. 13–14. – С. 46–59.

Вондор Гаврил. На арк. 9 залишено власницький запис XIX ст. зі згадкою про старообрядницький монастир “Слатин[и?]”⁴¹, якому, за однією версією, міг належати рукопис⁴². За іншою версією, згадка про монастир вказує на зв’язок Євангелія з давньою шанованою старообрядцями редакцією євангельських текстів⁴³. Беручи до уваги вірогідність історичних повідомлень поповича Євсевія, кодекс “може бути еталоном для порівняння з рукописами невизначеного походження”⁴⁴.

Першими впевненість у галицько-волинському родоводі пам’ятки висловили Г. Воскресенський і О. Соболевський⁴⁵. Михайло Возняк пов’язав її з Холмом – столицею галицько-волинського князя Данила Романовича (1201–1264)⁴⁶, Григорій Голоскевич, Яким Запаско – Холмом або Перемишлем⁴⁷. О. Шахматов виявив у мові рукопису так зване нове Ъ, відзначивши вплив на переписувача південнослов’янського оригіналу⁴⁸. А. Кримський, назвавши список південно-галицьким, побачив у ньому болгарський оригінал і елементи сербської мови⁴⁹. Галицько-волинське походження пам’ятки визнав Ярослав Ісаєвич⁵⁰. Василь Німчук, автор ґрунтового коментаря, зазначив: “Аналіз мови Євсевієвого Євангелія переконливо доводить, що на час написання пам’ятки сформувалися всі основні риси, котрі характеризують українську мову як окрему лінгвальну систему, виразно відмінну від інших слов’янських... Найімовірніше, попович Євсей був носієм наддністрянського діалекту української мови і походив із давнього Галича або

⁴¹ Каталог 1984. – С. 211. Ідеться, вочевидь, про Слатин – хутір біля с. Красноільськ (Чернівецька обл., Сторожинецький р-н.), в якому мешкає чимало етнічних румунів. Нині тут діє жіночий православний монастир святого великомученика Іоана Сучавського. Перша згадка про Красноільськ є у грамоті 1431 р. молдавського господаря Олександра Доброго (у 1400–1432 рр. – правитель Молдавського князівства). Своєю історією регіон пов’язаний з Галицько-Волинським князівством, православні церкви – з Галицькою митрополією. Відомі православні монастирі регіону – у Путні (нині – Румунія), Гуморі, Сучевіці, Молдовіці, Воронці, Арборі. Із входженням Буковини до складу Австро-Угорської імперії тут поширилось старообрядництво, від середини XIX ст. діє його центр у Білій Криниці. Звідси до книгосховищ України і Росії потрапило чимало церковних рукописів, зокрема з колекціями Олександра Яцимирського і Поліхронія Сирку.

⁴² Долгов С. О. [заметка о Евсевиевом Евангелии] // Археологические известия и заметки, издаваемые Московским Археологическим обществом. – Москва, 1893. – Т. 1, № 11. – С. 421; Голоскевич Г. К. Евсевиево Евангелие... – С. 7–8.

⁴³ Каталог 1984. – С. 211.

⁴⁴ Фрис В. Галицько-Волинська книга... – С. 216.

⁴⁵ Воскресенский Г. А. Характеристические черты... – С. 33–34; Соболевский А. И. Две замечательные рукописи XIII века // ЧИОНЛ. – 1898. – Кн. 12, отд. 3. – С. 3–14.

⁴⁶ Возняк М. Історія української літератури. – Львів, 1992. – Кн. 1. – С. 75.

⁴⁷ Голоскевич Г. К. Евсевиево Евангелие... – С. 5; Запаско Я. П. Пам’ятки... – С. 222.

⁴⁸ Шахматов А. А. Несколько заметок... – С. 161–163, 170.

⁴⁹ Крымский А. Е. Украинская грамматика... – С. 206, 230, 389, 396, 407.

⁵⁰ Исаевич Я. Д. Культура Галицко-Волынской Руси // Вопросы истории. – 1973. – № 1. – С. 97.

прилеглих до нього територій, але не можна категорично заперечувати походження Євсевія з Холма⁵¹.

3. *Євангеліє апракос повний “Холмське”*⁵². Друга половина – кінець XIII ст. 167 арк. Пергамен, устав⁵³. Зміст рукопису: євангельські читання від Пасхи до Великого посту на всі дні тижня, недільні утрени Євангелія, місяцеслов – пам’яті константинопольського патріарха Антонія II Кавлея (893–901), священномученика Памфіла, князя Гліба з відсиленням до служби, Кирила Філософа з відсиленням до служби, євангельські читання на свято Нерукотворного Спаса й Усікновення глави Іоана Предтечі. Кодекс прикрашають три мініатюри XVI ст. – євангелістів Матвія, Луки, Марка (арк. 1–3), що мають “виразне українське походження” (Я. Запаско). Рукопис придбано 1821 р. в Одесі від вихідця з Молдавії для канцлера Миколи Румянцева.

На арк. 4–11 вписано дарчий запис 1376 р. холмського князя Юрія-Андрія Даниловича († близько 1377) “к цркви бжои преч(с)тои бгѡмѣтри к столцу ѡп(с)пѡи холмское при бгѡлюбезномъ калисти ѡп(с)пи холмскомъ и белзскомъ” на села Стрижово, Слепче, Космово, Цуцнево, “з обема береги ѡбаполъ бугу”⁵⁴. Г. Воскресенський побачив у мові пам’ятки “південно-руський правопис за галицько-волинською говіркою”, А. Кримський назвав рукопис західноволинським⁵⁵. Я. Запаско ж відзначив у ньому Ѣ замість е, вважаючи, що дарчий запис свідчить не лише про збереження, а й створення кодексу в Холмі⁵⁶. На Холм вказали також Олександр Востоков, Олексій Соболевський, Микола Волков, Микола Миловський, Іларіон Свенціцький та ін.⁵⁷ О. Лосева звернула увагу на цікавий запис у місяцеслові Євангелія (арк. 166) про землетрус, що стався 5 лютого 1107 р.⁵⁸ Згадка про

⁵¹ Німчук В. В. Євсевіє Євангеліє 1283 р. як пам’ятка української мови // Євсевіє Євангеліє... – С. 35.

⁵² Публікація пам’ятки: *Соболевский А. И.* Приложение... – 1883. – № 12, прибав. 2. – С. 44–51 (уривки).

⁵³ РДБ. – Рум. 106.

⁵⁴ Фотокопію грамоти, з якої взято цей запис, див.: Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-показчики М. М. Пещак. – Київ, 1974. – С. 54 (№ 25).

⁵⁵ *Воскресенский Г. А.* Характеристические черты... – С. 37; *Крымский А. Е.* Украинская грамматика... – С. 375.

⁵⁶ *Запаско Я. П.* Пам’ятки... – С. 242–245.

⁵⁷ *Востоков А. Х.* Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музея. – Санкт-Петербург, 1842 (репринт: Wiesbaden, 1964). – С. 173–174; *Соболевский А. И.* Очерки... – С. 26–29; *Волков Н. В.* Статистические сведения... – С. 34, 53; *Миловский Н.* О древнем Евангелии Холмского края, хранящемся в Москве. – Б. м., б. г.; *Свенцицкий И.* Нариси з історії української мови. – Львів, 1920. – С. 41, 45, 46; Каталог 1984. – С. 292–294.

⁵⁸ *Лосева О. В.* О землетрясениях в греческих и древнерусских месяцесловах и об особенностях Холмского Евангелия XIII в. // Записки Отдела рукописей РГБ. – Москва, 2000. – Вып. 51. – С. 339–349.

нього є також у місяцеслові Лавришівського Євангелія⁵⁹, а також у Лаврентіївському і Галицько-Волинському (в останньому з помилкою у даті – “мѣца генваря. во вторы на ѝ днь. мѣца вѣ. ѿ. днь. трасе передь лазорами”) літописах⁶⁰.

4. **Пандекти Антіоха⁶¹ 1307 р. 306 арк. Пергамен, устав⁶². Зміст пам’ятки: аскетично-дидактичний збірник 130 Слів палестинського ченця Антіоха Савваїта († близько 635), компендіум читань з Біблії і святих отців у питаннях християнської моралі. Рукопис виявлено у Львові в бібліотеці собору святого Юра. 1907 р. надійшов до музейної рукописної збірки.**

На арк. 306 зберігся запис переписувача з датою закінчення рукопису, створеного для еромонаха Марка, пресвітера великої лаври Богородиці. У палеографічних описах пам’ятки зазначено складність прочитання запису, який треба, радше, розуміти так, що саме “Марко мних прозвितер” був переписувачем. Першим на регіон створення кодексу вказав О. Кочубинський, який звернув увагу на дату – вона збіглася з днем пам’яті святого пустельника Онуфрія Великого († 400)⁶³, особливо шанованого в Галицько-Волинській Русі⁶⁴. Деякі автори – Іван Панькевич, Іларіон Свенціцький, Агафангел Кримський, Яким Запаско – місцем створення кодексу визнали Володимир: тут церква Успіння Богородиці була кафедральною, а за волинського князя Володимира Васильковича (до 1247–1288) існував рукописний центр. Водночас, запис Марка як пресвітера великої лаври Богородиці свідчить про монастир. Чи не міг переписувач назвати так Зимнен-

⁵⁹ *Свенцицкий И. С. Лаврашевское Евангелие начала XIV в. // ИОРЯС. – 1913. – Т. 18. – С. 213.*

⁶⁰ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Ленинград, 1926–1928. – Т. 1. – Стб. 284; Ипатьевская летопись. – Стб. 259. Причому, в Лавришівському Євангелії докладно вказаний час, коли стався землетрус, що відсутнє у літописах, а, отже, пам’ять про цю подію одразу потрапила до деяких церковних календарів (*Лосева О. В. Русские праздники... – С. 28–29*).

⁶¹ Публікація пам’ятки: *Свенцицкий И. Опис рукописів... – Табл. 18–19 (уривки).*

⁶² Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького (далі – НМЛ). – Рк 48/257.

⁶³ *Кочубинский А. Отчет о занятиях славянскими наречиями командированного за границу доцента имп. Новороссийского университета. За время от 1-го августа 1874 г. по 1-е февраля 1875 г. // Записки Императорского Новороссийского университета (далі – ЗИНУ). – Одесса, 1876. – Т. 18, ч. 1. – С. 14.*

⁶⁴ У Західній Україні збережено чимало монастирів і храмів святого Онуфрія, див. про них: *Зверинский В. Материалы для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи. – Санкт-Петербург, 1897. – Т. 3; Григорьев А. Устав 1488 г. Яблочинского Свято-Онуфриевского монастыря Холмской губернии // Русский филологический вестник (далі – РФВ). – Варшава, 1913. – № 4. – С. 441–445; Крип’якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині: спроба каталогу // Записки Чина святого Василя Великого (далі – Записки ЧСВВ). – Жовква, 1926–1927. – Т. 2, вип. 1–2. – С. 95; Голубець М. Лаврів (Історично-археологічна студія) // Записки ЧСВВ. – 1926–1927. – Т. 2, вип. 1–2. – С. 30–69; вип. 3–4. – С. 317–335; Мицько І. До історії львівських церков // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 91–94.*

ський Успенський монастир⁶⁵, який, за церковною традицією, був заміською резиденцією володимирських єпископів⁶⁶

О. Соболевський, виходячи з мовних особливостей, однозначно відніс рукопис до Галицько-Волинської Русі⁶⁷. О. Кочубинський зазначив у ньому “зміну ь в і, вільний обмін оу і в, як у нинішній мові бойків у Карпатах, утримання за свистячими їх м’якої вимови”, і спільні риси між Пандектами і Галицько-Волинським літописом, в якому “чується чимало особливостей сучасної карпато-руської вимови”. Отже, очевидним є виразний місцевий колорит Пандектів, що робить їх пам’яткою, яка “яскраво висвітлює стан малоруського наріччя того часу”⁶⁸. Висновок підтримав І. Панькевич, показавши фонетичні особливості збірки порівняно з київськими текстами, її близькість до “галицько-волинської групи”. Відзначаючи вплив на “перепищика львівських Пандектів живих говорів”, І. Панькевич припустив: пресвітер Марко належав до “тої школи, яка руководилась українським чуттям”⁶⁹. Ю. Шевельов відніс рукопис до Волині, хоча не виключив його київського походження⁷⁰. Пам’ятка за правописом нагадує додатки до Галицького Євангелія 1114 р., датовані XIV ст., в яких простежуються галицько-волинські особливості⁷¹.

⁶⁵ За переданням, його заснував у 992–993 рр. великий київський князь Володимир (близько 960–1015). Див. про це: *Андрейшев А.* Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. – Киев, 1888. – С. 54; *Дверницкий Е.* Памятники древнего православия в г. Владимире-Волынском. – Киев, 1889. – С. 33. Найрання писемна згадка про Зимненський монастир пов’язана з історією паломництва до Константинополя першого ігумена Києво-Печерського монастиря Варлаама, який, повертаючись додому, захворів і помер “в монастире, нарицаемом Святая гора, сущи близ града Володимира”. Цей факт засвідчено у тексті “Житія Феодосія Печерського” (XI ст.). Див.: *Житие Феодосия Печерского // Памятники литературы Древней Руси. XI–XII вв.* – Москва, 1978. – С. 310, 340; *Киево-Печерский патерик // Библиотека литературы Древней Руси.* – Санкт-Петербург, 1997. – Т. 4. – С. 316.

⁶⁶ Про історію монастиря див. також: *Теодорович Н. И.* Город Владимир Волынской губернии, в связи с историей Волынской иерархии. – Почаев, 1893; *Щанов Я. Н.* Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – Москва, 1989; *Рожко В.* Православні монастирі Волині і Полісся. – Луцьк, 2000; *Годованюк О.* Монастирі та храми Волинського краю. – Київ, 2004.

⁶⁷ *Соболевский А. И.* Очерки... – С. 66. Ця ж думка підтверджена: *Воронин Н. Н., Гузий Н. К.* Литература Галицко-Волынского княжества XIII в. // *История русской литературы.* – Москва; Ленинград, 1941. – Т. 2, ч. 1. – С. 21.

⁶⁸ *Кочубинский А.* Отчет... – С. 18, 30, 11.

⁶⁹ *Панькевич И.* Пандекти Антиоха 1307 р. Фільольогічна студія // *Записки НТШ.* – 1917. – Т. 123–124. – С. 2, 8.

⁷⁰ *Шевельов Ю.* Исторична фонологія... – С. 283. Про Київ як можливий варіант див. також: *Перетц В. Н.* Отчет о занятиях во время заграничной командировки в летнее вакационное время 1907 г. // *УИ.* – 1907. – № 12. – С. 8.

⁷¹ *Турилов А. А.* Галицкое Евангелие // *Православная энциклопедия (далі – ПЭ).* – Москва, 2005. – Т. 10. – С. 340.

5. *Євангеліє апракос повний* (“Євангеліє князя Горчакова”, або Євангеліє зібрання Валер’яна Величка). XIV ст. (арк. 30–46, 49–109, 112–159, 177–204, 207–235); XIX ст. (арк. 1–29, 47–48, 110–111, 160–161, 173, 176, 205, 206, 236–263). 263 арк. Пергамен, устав (втрачені аркуші відновлені XIX ст. на пергамені по черком, що імітує устав)⁷². Зміст пам’ятки: євангельські читання від Великодня до Страсної суботи, 12 Страсних Євангелій, утрєні недільні Євангелія, місяцєслов (1 вересня – 2 лютого). Чотири мініатюри (відновлені XIX ст.): євангелист Іоан із Прохором (арк. Зв.), Матвій (арк. 48), Лука (арк. 111), Марко (арк. 160). До 1914 р. кодекс зберігався в Калузі у князя Дмитрія Горчакова, згодом потрапив на антикварний ринок у Москві. До бібліотеки надійшов із рукописами бібліофіла В. Величка⁷³.

Основна частина Євангелія переписана в XIV ст. зі списку кінця XIII або першої половини XIV ст.⁷⁴ Його текст відновлений у XIX ст. за списком, близьким до Остромирового Євангелія 1056–1057 рр., можливо, як припущено у Каталозі 2002, за виданням О. Востокова⁷⁵. На арк. 261зв.–262 збережено запис уставом XIX ст. про написання Євангелія за князя Лева Даниловича і перемишльського владики Ларіона. Вказано ім’я переписувача Василька і час роботи над рукописом: 1299–1301 рр. Запис визнаний в історіографії фальсифікатом XIX ст., на це першим вказав І. Срезневський⁷⁶. Особливий інтерес у записі має згадка про галицького митрополита Григорія як сучасника князя Лева. Джерелом запису є, найімовірніше, грамота Лева Даниловича церкві Успіння Богородиці у Крилосі (Івано-Франківська обл.) з датою 8 березня 1301 р.⁷⁷ Натомість ім’я Григорія відсутнє у грамоті 1370 р. польського короля Казимира III (1310–1370) до константинопольського патріарха Філофея Коккіна (1353–1354, 1364–1376), в якій названо перших

⁷² Наукова бібліотека імені О. Горького Московського державного університету (далі – НБ МДУ). – № 1367.

⁷³ Див.: *Великодняя И. Л.* Собрание В. В. Величко в Московском университете // Из фонда редких книг и рукописей Научной библиотеки Московского университета. – Москва, 1993. – С. 85–102.

⁷⁴ *Шпектрова Т. В.* К вопросу об описании одной древнерусской рукописи XIV в. // Проблемы научного описания рукописей и факсимильного издания памятников письменности. – Ленинград, 1981. – С. 247–250.

⁷⁵ *Востоков А. Х.* Остромирово Евангелие. С приложением греческого текста Евангелий и с грамматическими объяснениями. – Санкт-Петербург, 1843 (репринт: Остромирово Евангелие 1056–1057 года по изданию А. Х. Востокова. – Москва, 2007; електронна версія фрагменту: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=180738).

⁷⁶ *Срезневский И. И.* Древние памятники... – Стб. 301–303.

⁷⁷ Збереглося 39 списків грамоти. Ці списки, текст грамоти давньоукраїнською, латинською, старопольською мовами і коментарі див.: *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – С. 380, 627–668. У грамоті під тим же роком є помилка, відтворена у записі Євангелія, а саме: 8 березня назване четвергом, а не середою, див.: Грамоти XIV ст. – С. 12–14 (№ 4).

галицьких митрополитів⁷⁸. Климентій Ходикевич і Михайло Гарасевич, ґрунтуючись на грамотах князя Лева Даниловича, в яких фігурує Григорій, визнали його за галицького митрополита⁷⁹. Однак автентичність цієї грамоти в історичній науці викликала сумнів. Попри це, на думку Олега Купчинського, не варто ігнорувати запис Василька хоча б тому, що він міг спиратись на якесь нині невідоме вірогідне джерело⁸⁰. Є припущення, що в основу сфабрикованого від імені князя акта (створення якого пов'язують з львівським і галицьким єпископом Гедеоном Балабаном) покладено справжню грамоту, віднесenu, через згадку в ній про київського митрополита Кипріяна, до 1376–1406 рр. Утім, існування Галицької митрополії до 1303 р., а, отже, митрополитство Григорія заперечене в сучасній історіографії. Хоча єпископа Ларіона названо в Каталозі 2002 особою, яка могла діяти в кінці XIV – на початку XV ст.

Короткий мовний опис Євангелія як галицько-волинського (на чому наголошено в Каталозі 2002) подали Андрій Залізник, який відзначив у ньому український принцип протиставлення о і ѿ, та Яким Запаско (побачив у рукописі на місці е новий ѣ, взаємну заміну оу – в перед приголосними)⁸¹.

б) галицько-волинські рукописи XII–XIV ст., що зберігаються в європейських зібраннях

6. **Октоїх “Віденський” (Кодекс Ганкеништайна)**⁸². Кінець XII – початок XIII ст.⁸³, 290 арк. Пергамен, устав двох почерків⁸⁴. Зміст збірника: частина скороченого Осьмогласника – Шестоднев службовий, євангельські та апостольські читання для Октоїха, Мінея загальна і святкова, кондаки недільні на 8 гласів і

⁷⁸ Текст грамоти: Памятники древнерусского канонического права. Ч. 1 // Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссиею. – Санкт-Петербург, 1880. – Т. 6. Приложения. – С. 125–128.

⁷⁹ *Chodykiewicz Cl.* Dissertationes historicocriticae de Utroque Archiepiscopatu Metropolitano Kijoviensi et Haliciensi... – [Leopoli], 1770. – P. 69; *Harasiewicz M.* Annales Ecclesiae Ruthenae... – Leopoli, 1862. – P. 11–12.

⁸⁰ *Купчинський О.* Акти... – С. 131.

⁸¹ *Залізник А. А.* Противопоставление букв о и ѿ в “Мериле праведном” // *Его же.* “Мерило праведное” XIV века как акцентологический источник. – München, 1990. – С. 30, 34–35, 52–56; *Запаско Я. П.* Пам’ятки... – С. 279.

⁸² Публікація пам’ятки: *Smal-Stockyj S.* Über den Inhalt des Codex Hankensteinianus. Sitzungsberichte der philosophisch-historische Classe der Kaiserlichen Academie der Wissenschaften. – Wien, 1886. – Bd. 110, Heft. 2. – S. 601–689; *Станчев К., Попов Г.* Климент Охридски: Живот и творчество. – София, 1988. – С. 189–210, 14–24 (Мінея загальна); *Birkfellner G.* Codex Hankenstein. Codex Vindobonensis slavicus 37. Neutestamentliche Perikopen. Münstersche Texte zur Slavistik. – Berlin, 2007 (з паралельним перекладом німецькою мовою і примітками; електронний варіант: <http://books.google.com.ua/books?id=81Arcq7AXMEC&printsec=frontcover&dq=Hankenstein>).

⁸³ На думку Анатолія Турилова, рукопис треба датувати раннім XIII ст. (*Турилов А. А.* Ганкеништайна кодекс // ПЭ. – Т. 10. – С. 411–412).

⁸⁴ Відень, Австрійська національна бібліотека. – Cod. Slav. 37.

скорочений Анфологіон із читаннями на щодень, неділю і найбільші свята, канони пророкам, апостолам і святым отцям. На широких полях дрібнішим уставом дописані піснеспіви, що доповнюють канони Шестоднева до повних служб, неканонічна молитва до Христа на прогнання злого з лічбою 72 імен Божих, канон святому Миколаю Чудотворцю, місяцеслов (у кодексі – синаксар) із тропарями і кондаками з пам'яттю на свято Покрову Богородиці й перенесення мощів князів Бориса і Гліба, а також Мінея святкова (служби і канони на дванадцять великих свят, зокрема Паску, до Причастя і заупокійний, канон-молебен Богоматері). У першій половині XV ст. старшим півуставом приписані недільні стихирини на 8 гласів. Численні по-крайні записи датовані кінцем XIII – першою половиною XV ст. Основна, давня частина збірника і доповнення до нього відображають галицько-волинські мовні особливості⁸⁵. Ще у XV ст. кодекс перебував у галицько-волинських теренах, та, судячи з проби пера на арк. 80зв., у XVII–XVIII ст. потрапив, імовірно, до Трансільванії або австрійських сербів. Бібліотекар з Оломоуца Алоїз Ганка фон Ганкенштайн 1804 р. (?) передав його до Віденської придворної бібліотеки (нині Австрійська національна бібліотека)⁸⁶.

У такому значному обсязі Октоїх, що зберігається у Відні, – один із найдавніших взірців універсального богослужбового збірника. Частина його текстів визнана досить рідкісними як для старослов'янської, так і давньоруської традиції. Це, зокрема, Мінея загальна, пера, імовірно, святого Климента Охридського, молитва до Христа, список канонів Шестоднева службового⁸⁷.

Перші відгуки про пам'ятку дали А. Г. фон Ганкенштайн (помилково відніс її до VIII ст.) і Йосиф Добровський (заперечив це)⁸⁸. У 1841 р. короткий опис збірника зробили Сергій Строев і Петро Прейс, які побачили ідентичність його синаксара з місяцесловом Галицького Євангелія 1144 р.⁸⁹ На думку С. Смаль-Стоцького,

⁸⁵ Турилов А. А. Ганкенштейна кодекс. – С. 411.

⁸⁶ Степан Смаль-Стоцький в одному зі своїх листів писав, що А. Г. фон Ганкенштайн придбав Октоїх у Галичині (Листування українських славістів з Францем Міклошичем. – Київ, 1993. – С. 353).

⁸⁷ Станчев К., Попов Г. Климент Охридски... – С. 139–140; Темчин С. Столпный апракос – еще один структурный тип славянского служебного Евангелия (по рукописам XIII–XVI веков) // Библия в духовной жизни, истории и культуре России и православного славянского мира. К 500-летию Геннадиевской Библии. Сборник материалов международной конференции (Москва, 21–26 сентября 1999 г.). – Москва, 1999. – С. 130; Йовчева М. Солунският Октоих в контекста на южнославянските Октоиси до XIV в. – София, 2004. – С. 85–188; Турилов А. А. Ганкенштейна кодекс. – С. 412.

⁸⁸ Hankenstein H. A. Recension der ältesten Urkunde der slavischen Kirchengeschichte, Litteratur und Sprache: eines pergamenten Codex aus dem VIII. Jh. – Budapest, 1804; Dobrovsky J. Institutiones linguae slavicae dialecti veteris. – Vindobonae, 1822. – P. XXVII–XXIX, 679–685. Про історію і вивчення пам'ятки див. також: Birkfellner G. Codex... – S. I–LIII.

⁸⁹ Строев С. Описание памятников древнерусской литературы, хранящихся в публичных библиотеках Германии и Франции. – Москва, 1841. – С. 52–55. Прейс П. И. Отчет о занятиях памятниками в Венской королевской библиотеке // ЖМНП. – 1842. – Ч. 33, отд. 4. – С. 43–62.

палеографічні та мовні особливості Октоїха близькі Добриловому Євангелію і виразно вказують, що книга походить із галицько-волинського регіону. Таку ж локалізацію зазначили Олексій Соболевський, Агафангел Кримський, Олександр Яцимирський, Кость Кисілевський, Юрій Шевельов⁹⁰. І. Срезневський⁹¹ припустив, що книга може бути збірником, згаданим у Галицько-Волинському літописі як “соборник великий отця його”, який вклав до Благовіщенської церкви в Кам’яніцї князь Володимир Василькович⁹². Г. Воскресенський відзначив у мові чимало діалектизмів⁹³, особливо виразно виявлених у синаксарі з повним списком слов’янських назв місяців, подібним до синаксара Ужгородського Півуставу⁹⁴.

Докладніший опис Віденського Октоїха зробили Юрій Шевельов, Кость Кисілевський, а також Герхард Біркфелльнер⁹⁵. Порівнюючи його і давньоруський юридичний збірник “Мірило праведне” (створений у Суздальській землі впродовж XII–XIII ст., дійшов у списках XIV ст.), написаний за омеговою орфографією, виразно присутньою в Октоїху, Ю. Шевельов дійшов висновку про переписування “Мірила” з південно-західного (українського) оригіналу. Цей факт відзначив А. Залізник: “Переписування «Мірила» з південно-західного оригіналу цілком імовірно якщо врахувати інтенсивні зв’язки Твері (зокрема культурні) з Південно-Західною Руссю у XIV ст.”⁹⁶. За припущенням церковних істориків Макарія (Булгакова) та Філарета (Гумілевського), підтримуваним в історіографії⁹⁷, уже до ранніх списків

⁹⁰ Соболевский А. И. Очерки... – С. 18–20, 48–50; Крымский А. Е. Украинская грамматика... – С. 42, 389; Яцимирский А. И. Описание южнославянских и русских рукописей заграничных библиотек. – Петроград, 1921. – С. 87–89; Kislewskyj K. Über die sprachlichen Merkmale der kleinrussischen Denkmäler des XI–XIV Jh. mit besonderer Rücksicht auf Codex Hankensteinianus. – Wien, 1912; Кисілевський К. Кодекс Ганкенштайна – староукраїнська пам’ятка // Записки НТШ. – Нью-Йорк; Париж, 1953. – Т. 124. – С. 11–35; Шевельов Ю. Історична фонологія... – С. 294.

⁹¹ Срезневский И. И. Древние памятники... – Стб. 148.

⁹² Ипатьевская летопись. – Стб. . Гіпотезу І. Срезневського спростував Я. Запаско на тій підставі, що Віденський Октоїх датується кінцем XII – початком XIII ст., а скрипторій князя Володимира Васильковича діяв в останній третині XIII ст. (Запаско Я. Скрипторій... – С. 186).

⁹³ Воскресенский Г. А. Славянские рукописи, хранящиеся в заграничных библиотеках: Берлинской, Пражской, Венской, Люблинской, Загребской и других Белградских // Сборник отделения русского языка и словесности Императорской академии наук (далі – СОРЯС). – Санкт-Петербург, 1883. – Т. 31. – С. 36–39.

⁹⁴ Колесса О. Ужгородський “Полуустан” у пергаментній рукописі XIV в. – Львів, 1925. – С. 33–35. Про цю пам’ятку – див. у продовженні статті в наступному випуску.

⁹⁵ Shevelov G. Y. Omega in the Codex Hankenstein // Studia Linguistica Alexandro Vasiliu Isatschenko a Collegis Amicisque oblata. – Lisse, 1978. – P. 369–386; Birkfellner G. Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich. – Wien, 1975. – S. 321–324.

⁹⁶ Залізник А. А. Дополнительные замечания об омеге в “Мериле праведном” // Его же. “Мерило праведное”... – С. 151.

⁹⁷ Макарій (Булгаков), митр. О сочинениях митрополита Киевского Кирилла II // ИОРЯС. – 1958. – Т. 8, отд. 3. – С. 165–176; Філарет (Гумілевський), архієп. Обзор

“Мірила”, внесено кілька текстів, найімовірніше – “Правило Кюрила митрополита руського” (зі статтями з Кормчої книги), можливо й – “Поучение к попом”, атрибутованих київському митрополиту Кирилу II (1242–1281), вихідцю з Галицько-Волинської Русі. Відзначена орфографічна характеристика Віденського Октоїха може бути ще одним аргументом у визначенні його походження.

На прикладі Віденського Октоїха Сергій Темчин дослідив майже не вивчений у палеославістиці тип столпного (що є різновидом службового) апракоса, в якому євангельські читання чергуються з апостольськими. У ньому невелика група текстів (стовпів) 8 суботніх й 8 недільних євангельських читань по гласах Октоїха повторюється впродовж церковного року. І саме віденський список – найраніший серед семи богослужбових слов’янських і руських пам’яток XIII–XIV ст., що мають цей тип апракоса⁹⁸.

7. **Євангеліє апракос короткий “Путненське”**⁹⁹. Кінець XIII – перша половина XIV ст. 146 арк., без початку. Пергамен, устав, два переписувачі¹⁰⁰. Зміст пам’ятки: євангельські читання на окремі дні і місяцеслов (слов’янські назви місяців із діалектизмами).

На думку Еміліяна Калужняцького (який вважав, що текст переписаний з глаголичного протографу, висхідного до кирило-мефодіївських пам’яток і за лексикою близького до Остромирового і Ассеманієвого Євангелій XI ст.¹⁰¹), Олексія Соболевського, Павла Владимірова, Агафангела Кримського, Миколи Дурново, Якіма Запаса та ін., текст належить Буковині¹⁰², Івана Панькевича – Галичині¹⁰³,

русской духовной литературы. 862–1720. – Харьков, 1859. – С. 84–86; *Творогов О. В.* Кирилл // *Словарь книжников и книжности Древней Руси.* – Москва, 1987. – Т. 1: XI – первая половина XIV в. – С. 226; *Концевич И. М.* Стяжание Духа Святаго в путях Древней Руси. – Москва, 2002. – С. 86; *Николаев Г.* “Мерило праведное” (заметки о составе памятника) // *Православный собеседник: Альманах Казанской Духовной Семинарии.* – 2007. – № 1. – С. 74–83.

⁹⁸ Аналіз євангельських і апостольських читань Віденського Октоїха див.: *Темчин С.* Столпный апракос... – С. 130–137.

⁹⁹ Публікація пам’ятки: *Kalužniacki Aet. Evangelium Putnanum* // *Monumenta linguae palaeslovenicae collecta et in lucem egiat.* – Vindobonae, 1888. – Т. 1. – S. 1–270 (електронний варіант: http://rapidshare.com/files/458460841/Kaluzhnyackij_E_Monumenta_linguae_palaeslovenicae_01_Evangeliarum_putnanum_1888.pdf).

¹⁰⁰ Монастир у Путні. – № 506/II.

¹⁰¹ *Kalužniacki Aet. Evangelium Putnanum...* – S. VI.

¹⁰² *Соболевский А. И.* Лекции по истории русского языка. – Санкт-Петербург, 1891. – С. 16; *Владимиров П. В.* Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII в. // *ЧИОНЛ.* – 1890. – Кн. 4, отд. 2. – С. 16; *Крымский А. Е.* Украинская грамматика... – С. 77; *Дурново Н. Н.* Введение в историю русского языка. – Москва, 1969. – С. 68; *Смокина Н. П., Смокина Н. Н.* Вновь найденный фрагмент древнего Евангелия // *Изучение русского языка и источниковедение.* – Москва, 1969. – С. 71, 75, 78; *Запаско Я. П.* Пам’ятки... – С. 254.

¹⁰³ *Панькевич І.* Про відношене пам’ятників... – С. 152.

Григорія Надріша – галицько-волинському регіону¹⁰⁴. Елена Лінца відзначає подібність кодексу до Галицького Євангелія 1266–1301 рр.¹⁰⁵

8. Псалтир “Луцький”¹⁰⁶ 1384 р. 211 арк. Пергамен, устав¹⁰⁷. Зміст пам’ятки: Псалтир Слідований – з молитвами із Часослова. Надійшов до бібліотеки у 1932 р.

Кілька покрайніх власницьких записів XVI–XVII ст. засвідчують, що кодекс належав волинській гілці польської шляхетської родини Орловських. На арк. 198зв. збережено запис переписувача – священика церкви святої Катерини Івана про закінчення роботи над книгою (хоча Іван визнає, що складні обставини не дозволили її закінчити) в Луцьку 4 серпня 1384 р., в річницю смерті литовського, з 1340 р. – володимирського князя Любарта-Дмитра Гедиміновича († 1383) за князювання його дітей Федота, Лазаря, Семена. Згаданий також луцький єпископ Іоан. Аналізуючи запис про обставини, в яких працював переписувач, – “блше верема не строино. но бѣдно”, Карло Вердіані і Вадим Крисько¹⁰⁸ припускають бажання священика Івана передати драматизм історичних подій: князівські війни за Волинь, які спричинили втечу населення (“оуставаше бѣство”), епідемія чуми (“срѣти напрасны”), відчуття небезпеки і страху, що охопили людей (“и то слышаче и видаче. трепетно оужасахомса. пекоушеса собою. ѿ срѣти”). Дані про смерть князя Любарта (які допомогли закінчити тривалу наукову дискусію з цього приводу), факти з реального життя, яскраві особисті свідчення священика Івана вирізняють кодекс з-поміж багатьох церковних рукописів XII–XIV ст.

К. Вердіані і В. Крисько водночас підкреслили особливу цінність Псалтиря як джерела з історії “волинського говору” XIV ст., вказуючи на риси рідного діалекту, елементи живої мови в записах переписувача, часті написання слів і висловів, характерних для інших південно-західних рукописів. Мері Мак-Роберт, беручи до уваги текстуальні особливості пам’ятки – переставлені фрази і слова, подвійні читання (В. Крисько фіксує також часові зміни дієслів і низку неточностей у передачі тексту), визнала протографом луцького списку другу редакцію тлумачного Псалтиря, прийняту в церковному богослужінні вже з XI ст. При цьому дослідниця

¹⁰⁴ *Nandriș Gr.* Aspectele verbale in Evangheliarul slav de la Putna (sec. XIII–XIV) // *Codrul Cosminului. Analele Stiintifice ale Universitatii “Stefan cel Mare” din Suceava.* – Cernăuți, 1924. – N 1. – P. 9–18.

¹⁰⁵ *Lința El.* Cele mai vechi manuscrise slave din țara noastră // *Romanoslavica.* – București, 1972. – T. 18. – P. 253–254.

¹⁰⁶ Публікація пам’ятки: *Verdiani C.* Il Salterio Laurenziano-Voliense: Codice paleoslavo del 1384 // *Ricerche slavistiche.* – Rome, 1954. – Vol. 3. – P. 1–29 (один псалом, початок тропаря і молитов, фотокопія запису переписувача). Відтворення запису див. також: *Столярова Л. В.* Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков. – Москва, 2000. – С. 351; *Крысько В. Б.* Запись писца в Луцкой псалтыри 1384 г. // *Его же.* Очерк истории русского языка. – Москва, 2007. – С. 37.

¹⁰⁷ Флоренція, Бібліотека Лауренціана (Бібліотека Лоренцо Медічі). – А. Д. 360.

¹⁰⁸ *Verdiani C.* Il Salterio... – P. 26–27; *Крысько В. Б.* Блше верема не строино, но бѣдно: запись писца в Луцкой псалтыри 1384 г. // *Славистика: синхрония и диахрония.* Сб. науч. статей к 70-летию И. С. Улуканова. – Москва, 2006. – С. 429–438.

наголосила на особливостях списку порівняно з цією редакцією і чималих новацій, типових для нових південнослов'янських редакцій Псалтиря XIV ст. Переписувач застосував своєрідні пояснювальні ініціали на початку кожного вірша, хоча цю роботу також не встиг закінчити. Зазначені риси уподібнюють Луцький Псалтир до групи північноруських кодексів кінця XIV – початку XV ст. і дозволяють уточнити час і шляхи поширення нових редакцій церковних книг із балканських країн до східнослов'янського ареалу, а також формування нових норм церковнослов'янської мови у XIV ст.¹⁰⁹ Галицько-волинське походження пам'ятки першим визнав О. Соболевський¹¹⁰, Ю. Шевельов цілком з цим погодився¹¹¹. Таку локалізацію поділяють сучасні філологи-славісти¹¹²: “Луцький Псалтир можна віднести, на підставі його орфографічних і фонетичних особливостей, до групи рукописів південно-західного походження, описаних Соболевським. У ньому явно видно перехід *въ* в *ou*, а також, хоча і менше, змішання *ѣ* з *e*, іноді з *i*”¹¹³.

в) пізніші списки з рукописів XIII–XIV ст., що зберігаються в Росії, Україні, Білорусі, державах Балтії

9. Четья 1489 р.¹¹⁴ Копія з оригіналу XIV ст. (?). 375 арк. Пергамен, устав¹¹⁵. Зміст кодексу: перша частина (287 арк.) нагадує Четью-Мінею (житійні тексти, зокрема Житіє князів Бориса і Гліба, похвальні слова на честь Різдва Христового і Богородиці), частково – Торжественник (сказання про церковні свята і повчання). Друга частина (88 арк., незакінчена) – компіляція з Бесід святого Іоана Златоуста та Ізмарагду, апокрифічні оповідання, зокрема Страсті святого Георгія (з чудом про змія в особливій редакції, близькій до сербського тексту з Торжественника XIV ст.), Микити (в оригінальній редакції), Слово на Успіння Богородиці та ін. Пам'ятка 1880 р. надійшла зі Сідлецької губернії (у межах Люблінщини і Холмщини) до Археологічного музею при Київській духовній академії.

¹⁰⁹ Мак-Роберт К. М. Дополнение к исследованию А. И. Соболевского о галицко-волинском наречии: язык и текстологические особенности Луцкой псалтыри 1384 г. // А. И. Соболевский и русское историческое языкознание. Тезисы докладов Международной научной конференции. – Москва, 2007. – С. 38.

¹¹⁰ Соболевский А. И. Очерки... – С. 48–50.

¹¹¹ Шевельов Ю. Исторична фонологія... – С. 297–298.

¹¹² Стислий опис див. також: Capaldo M. Les manuscrits slaves et leur étude en Italie // Полара кньгописная. – Nijmegen, 1978. – № 1. – P. 25; Marti R. Handschrift – Text – Textgruppe – Literatur. – Wiesbaden, 1989. – S. 257.

¹¹³ Мак-Роберт К. М. Дополнение... – С. 38.

¹¹⁴ Публікація пам'ятки: Карпинский М. Западнорусская Четья 1489 года // РФВ. – 1889. – № 1. – С. 57–190 (урывки); Кирпичников А. И. Успение Богородицы в легенде и в искусстве // Труды VI Археологического съезда в Одессе в 1884 г. – Одесса, 1888. – Т. 2. – С. 236–239 (Слово на Успіння Пресвятої Богородиці); Перетц В. Н. К изучению Четьи 1489 г. // Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв. – Ленинград, 1928. – Вып. 2. – С. 11–107.

¹¹⁵ Київ, Національна бібліотека України імені В. Вернадського (далі – НБУ). – ДА/415.

Рукопис визнано копією, зробленою, відповідно до по крайнього запису на арк. 286зв., у 1489 р. із давнішого оригіналу, що зазначили Ізмаїл Срезневський, Микола Петров, Олексій Соболевський, Михайло Карпінський, Володимир Перетц та ін.¹¹⁶ Запис подає інформацію про автора копії: це – Березка, син священника Симеона Долбнича з Новгородка-Литовського (Новогрудка), який працював над рукописом у Кам'янці. Виходячи зі згадки у записі про короля Андрія, якого дослідники ототожили з польським королем Андрієм-Казимиром IV Ягеллоном, йдеться про Кам'янець Литовський (нині Брестська обл. Білорусі). Наприкінці XVII ст. до тексту внесено виправлення (арк. 287), які, за Михайлом Грушевським, зробив священник Іоан Сакович з с. Воїнь¹¹⁷ на Холмщині, де Четья тоді “переховувалась”¹¹⁸.

П. Владимиров визначив мовні особливості пам'ятки: галицько-волинське *ѣ* замість *е*, *жч* замість *жд і*, водночас, білоруські, (хоча і нечисленні) елементи, *е* замість *я*¹¹⁹ та ін., зробивши висновок, що збірник був складений у Південній, потім – переписаний у Західній Русі¹²⁰. Отже, Березка звернувся до лексики, поширеної на українсько-білоруському прикордонні. Тому М. Карпінський, Я. Запаско побачили в Четьї елементи української (“галицько-волинського наріччя”) і білоруської мов. Є. Карський кваліфікував Четью як білоруську¹²¹. А ось оригінал, який скопіював Березка, О. Соболевський однозначно відніс до давнішого (не пізніше XIV ст.) тексту галицько-волинського родоводу¹²², в якому найвиразніше проглядаються волинські і наддністрянські (В. Перетц) діалекти, наявні також полонізми

¹¹⁶ *Срезневский И. И.* Древние памятники... – Стб. 219; *Петров Н. И.* Известия Церковно-археологического общества при Киевской Духовной Академии за октябрь 1880 г. // Труды Киевской духовной академии (далі – ТКДА). – Киев, 1880. – Т. 3, № 9. – С. 533–554; *Его же.* Рукописная “Четья” 1397 года, западно-русского происхождения // РФВ. – 1881. – № 3. – С. 54–58; *Соболевский А. И.* Очерки... – С. 72; *Карпинский М.* Западно-русская Четья... – С. 192–194; *Перетц В. Н.* К изучению... – С. 4–5.

¹¹⁷ Під такою назвою в Літописці руському (Повісті врем'яних літ) повідомлено про поселення в Переяславській землі на правому березі р. Сули, а також про волинське село на лівому березі р. Півонії (Пінови). Останнє з них нині – с. Вогинь на території Польщі (Підляшське воєводство). Див.: Літопис руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – Київ, 1989. – С. 434.

¹¹⁸ *Грушевський М.* Історія української літератури. – Київ, 1995. – Т. 5, кн. 1. – С. 99.

¹¹⁹ Натомість, І. Огієнко вважав, що вживання *е* на місці *я* – “чи не більше ознака такої нашої, української, яку й до канцелярій і літератури XV–XVIII віків занесли також українці з північно- і західноукраїнських земель” (*Огієнко І.* Українська літературна мова XVI в. і Крехівський Апостол 1560-х р. Літературно-лінгвістична монографія. – Варшава, 1930. – Т. 1. – С. 248). Автор доводив, що ця фонетична риса характерна як для північних, так і південно-західних говірок, і в останніх набула навіть більшого поширення.

¹²⁰ *Владимиров П. В.* Обзор... – С. 118–119.

¹²¹ *Карский Е.* Белорусы. Язык белорусского племени. Исторический очерк звуков белорусского наречия. – Варшава, 1908. – Т. 2. – С. 102. Див. також: *Жураўскі А. І.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Мінск, 1967. – Т. 1. – С. 84–89.

¹²² *Соболевский А. И.* Очерки... – С. 72.

(О. Соболевський¹²³). М. Петров зауважив у мові очевидні риси “південно-руського наріччя”, зокрема у словах “завше”, “повченіє”, що найчастіше вживаються в апокрифічних оповіданнях¹²⁴. Дмитро Гринчишин визнав Четью цінною пам’яткою, яка відображає трансформацію церковнослов’янської мови в українську¹²⁵, її насичення українськими фонетичними, морфологічними, лексичними елементами¹²⁶. Ганна Воронич навела додаткові дані “щодо кваліфікації так званих білоруських мовних рис” у рукописі на користь “українськості”, віднісши його до Західної Волині¹²⁷. Пам’ятка засвідчує часті відступи переписувача від церковнослов’янської мови оригіналу, що наблизило Четью до живої народної мови.

10. *Паренесис Єфрема Сирина* 1492 р.¹²⁸ 329 арк. Пергамен, устав¹²⁹. Зміст збірника: морально-повчальні слова сирийського богослова і письменника Єфрема († 373). Копія (з численними помилками у написанні літер) зроблена з оригіналу XIII ст. (1270–1288¹³⁰), в якому відтворено найповніший архаїчний текст, перекладений ще в епоху старослов’янської писемності. Найранніший список Паренесису в давньоруській редакції. Зображення (копія¹³¹) святих Єфрема Сирина і Василя Великого (арк. 1зв.).

На арк. 328–328зв. є покрайній запис 1482 р. переписувача (можливо, копіїста) Ієва, відтворений з оригіналу книги, про її написання за волинського князя Володимира Васильковича і княгині Ольги на замовлення княжого тивуна Петра.

¹²³ Трапляються також у західноукраїнських текстах XV–XVI ст., зокрема, у списку Василя Жугасвича з Біблії Франциска Скорини, Пересопницькому Євангелії в перекладі чотирьох Євангелій Валентина Негалевського. Див.: *Соболевский А. И.* Славяно-русская палеография... – С. 90.

¹²⁴ *Петров Н. И.* Известия... – С. 536.

¹²⁵ *Гринчишин Д. Г.* Четья 1489 року – видатна конфесійна пам’ятка української мови // *Записки НТШ.* – 1995. – Т. 224. – С. 254.

¹²⁶ Порівн.: “...попович Березка – чи його протограф – дуже сильно і, очевидно, свідомо модернізував стару мову не тільки в фонетиці, а і в лексиці, заступаючи старослов’янські форми й вимову уживаними в сучасній живій мові... Декотрі статті носять вигляд цілком нового перекладу, на нову мову...” (*Грушевський М.* Історія... – С. 99).

¹²⁷ *Воронич Г.* Четья Мінея 1489 року: українсько-білоруська мовна дискусія // *Українська мова* (далі – УМ). – Київ, 2008. – № 3. – С. 41–47; *Ії ж.* Дослідження мови пам’ятки як надійний спосіб її локалізації // УМ. – 2008. – № 12. – С. 101–103. Див. також: *Симонюк К. С.* Українська мова в конфесійному письменстві XV ст. (на матеріалі “Четь” (1489)) // *Жанри і стилі в історії української літературної мови.* – Київ, 1989. – С. 56–79.

¹²⁸ Публікація пам’ятки: *Соболевский А. И.* Очерки... – С. 50–58 (уривки).

¹²⁹ РНБ. – Погод. 71а.

¹³⁰ *Срезневский И. И.* Древние памятники... – Стб. 149; *Его же.* Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. – Санкт-Петербург, 1867. – Т. 1, вып. 1. – С. 23–25. Уточнена дата – 1289 р. (*Жолобов О. Ф.* Корпус древнерусских списков Паренесиса Ефрема Сирина. II: РНБ, Погод. 71а. // *Russian Linguistics.* – Springer Netherlands, 2007. – Vol. 33, No 1. – P. 33).

¹³¹ У ній майстрові вдалося зберегти особливості малювання, традиційні для XIII ст. (*Запаско Я.* Скрипторій... – С. 190).

Цікавою є згадка про сина Петра Лаврентія з порадою йому навчатися святих книг¹³². Наприкінці збірника вміщено копію листа Георгія Чорноризця, ченця Зарубської печери, духовному синові (ім'я не вказане) з напученнями у християнських чеснотах. За спостереженням Олега Жолобова, прикметно, що цей список Паренесису зробили миряни, хоча повчання, маючи виразні аскетичні, містичні та есхатологічні мотиви, призначалися для ченців¹³³. Отже, церковне середовище, з якого вийшов рукопис, поєднувало чернече служіння з духовним наставництвом пастви.

Палеографічні особливості кодексу засвідчують його створення на Волині. Волинським назвав оригінал пам'ятки М. Дурново¹³⁴. О. Соболевський (зауважив вплив на неї білоруського наріччя, хоча і незначний¹³⁵), Євфимій Карський (який також побачив білоруські елементи¹³⁶) відзначили галицько-волинські риси в мові рукопису, Ольга Попова – галицько-волинський тип в орнаментиці¹³⁷. І. Ягич підтвердив написання оригіналу у Волинській області між 1271 і 1288 рр.¹³⁸ А. Кримський відніс протограф до Володимира¹³⁹. Опис пам'ятки як галицько-волинської зробили Ярослав Ісаєвич, Яким Запаско, Олег Жолобов, Лада Москальова¹⁴⁰. До ілюстрованих рукописів галицько-волинського походження відніс пам'ятку Володимир Александрович¹⁴¹.

¹³² *Столярова Л. В.* Свод... – С. 122. Текст запису дивись: Никалаєў М. “Палата кнігапісная”. Рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стагоддзях. – Мінск, 1993. – С. 27, 29.

¹³³ *Жолобов О. Ф.* Поучение Ефрема Сирина в итертекстуальных и композиционных отзвуках оригинальной древнерусской письменности // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. III Филология. – Москва, 2007. – Вып. 3(9). – С. 7–13.

¹³⁴ *Дурново Н. Н.* Введение... – С. 67.

¹³⁵ *Соболевский А. И.* Очерки... – С. 50–58, 68, 85. Текст переписаний з галицько-волинського взірця XIII ст.; автор копії переписав його у тому вигляді, в якому знайшов – з галицько-волинським ъ (*Его же.* Славяно-русская палеография... – С. 90).

¹³⁶ *Карский Е. Ф.* Славянская кирилловская палеография... – С. 47.

¹³⁷ *Попова О. С.* Галицко-волинские миниатюры раннего XIII в. (к вопросу о взаимоотношении русского и византийского искусства) // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. – Москва, 1972. – С. 313.

¹³⁸ *Ягич И. В.* Четыре критико-палеографические статьи. – С. 86.

¹³⁹ *Крымский А. Е.* Украинская грамматика... – С. 209.

¹⁴⁰ *Исаевич Я. Д.* Культура... – С. 96–97; *Запаско Я. П.* Пам'ятки... – С. 301–302; *Жолобов О. Ф.* Корпус... – 2007. – Vol. 31, No 1. – P. 31–59; 2009. – Vol. 33, No 1. – P. 37–64; *Его же.* Древнейшие списки славянского Паренесиса Ефрема Сирина: новые данные по орфографии, фонетике и грамматике // Rozprawy Komisji Językowej. – Łódź, 2007. – T. 52. – S. 297–306; *Москалева Л. А.* Графико-орфографические и фонетические особенности Паренесиса Ефрема Сирина по рукописи РНБ, Погод. 71 а ок. 1289. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2007.

¹⁴¹ *Александрович В.* Мистецтво Галицько-Волинської держави. – Львів, 1999. – С. 43–44, 47.

11. *Волинська Кормча* 1286 р.¹⁴² створена у Володимирі за наказом князя Володимира Васильковича, про що повідомив переписувач (запис відтворений у всіх її списках). Своїми структурою і мовними ознаками Волинська Кормча близька до Рязанської Кормчої¹⁴³, що була переписана 1284 р. і надіслана рязанському єпископу Йосифу від київського митрополита Максима (1283–1305). Як засвідчує запис у рязанському кодексі, його скопійовано з Київської Кормчої, підготовленої з ініціативи київського митрополита Кирила II. У 1262 р. Кирило отримав із Болгарії список Сербської Кормчої і додав до нього кілька давньоруських правничих текстів. Київський кодекс, найімовірніше, став протографом і для Волинської Кормчої. Водночас, О. Соболевський відзначив у мові Рязанської Кормчої риси галицько-волинського наріччя¹⁴⁴, І. Ягич зафіксував у ній сліди південно-західного походження¹⁴⁵, Я. Щапов – “новий ь” та інші мовні елементи, притаманні галицько-волинським і південноруським пам’яткам¹⁴⁶. Збереглися чотири списки Волинської Кормчої з Уставом князя Володимира особливої редакції¹⁴⁷, внесеним до кодексу пізніше – на думку Олексія Павлова, в останній чверті XIII ст., Я. Щапова – за короля Юрія Львовича¹⁴⁸. О. Павлов і Я. Щапов висунули гіпотезу (яку не підтримав М. Суворов), що в появі цієї пізнішої редакції Уставу відобразились автономні прагнення місцевої князівсько-церковної влади. Тому її внесення

¹⁴² Публікація пам’ятки: *Макарий (Булгаков), митр.* История Русской Церкви. – Москва, 1995. – Кн. 3, т. 4. Приложение. – С. 432–433 (Устав князя Володимира волинської редакції); *Щапов Я. Н.* Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. – Москва, 1976. – С. 69–71 (Устав князя Володимира волинської редакції).

¹⁴³ Про неї див.: *Срезневский И. И.* Обзорение древних русских списков Кормчей книги. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 47–84; *Соболевский А. И.* Источники... – С. 349–352; *Тихомиров М. Н.* Русская культура X–XVIII вв. – Москва, 1968. – С. 176; *Блохина Э. Д.* Палеографическое и фонетическое описание Рязанской кормчей 1284 г. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ленинград, 1970; *Щапов Я. Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. – Москва, 1978. – С. 151–152; *Столярова Л. В.* Еще раз о протографе Рязанской кормчей 1284 г. // История и культура Ростовской земли. Материалы конференции 2005 г. – Ростов, 2006. – С. 118–138.

¹⁴⁴ *Соболевский А. И.* Источники... – С. 349.

¹⁴⁵ *Ягич И. В.* Четыре критико-палеографические статьи. – С. 72.

¹⁴⁶ *Щапов Я. Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие... – С. 143–144.

¹⁴⁷ Дослідження текстуальних особливостей Волинської Кормчої та Уставу князя Володимира див.: *Суворов Н. С.* К вопросу о западном влиянии на древнерусское право. – Ярославль, 1893. – С. 152–153, 180–185, 212–213; *Павлов А.* Мнимые следы католического влияния в древнейших памятниках юго-славянского и русского церковного права. – Москва, 1892. – С. 131–138; *Щапов Я. Н.* Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв. – Москва, 1972. – С. 53–68, 73–102.

¹⁴⁸ *Павлов А.* Мнимые следы... – С. 131; *Щапов Я. Н.* Княжеские уставы... – С. 57–68. За припущенням Миколи Суворова, “так званий волинський список уставу Володимира створений, вірогідно, у другій половині XIV ст. і вийшов, можливо, з тієї ж майстерні, в якій виготовлені грамоти Лева Даниловича; останні, одначе, з’явилися пізніше уставу”: *Суворов Н. С.* К вопросу... – С. 183–184.

до Волинської Кормчої пов'язане, ймовірно, з планами утворення незалежної церковної кафедри¹⁴⁹.

1) *Харківський список* кінця XV ст. 301 арк. Чотири почерки, повний список кодексу¹⁵⁰. У рукописі поданий аркуш з його змістом у складі 70 статей, частина яких (зокрема, “Правило” митрополита Кирила II, “Вопрошання” Кирика новгородському єпископу Нифонту) відсутня. На арк. 290зв. вміщено запис, відтворений з протографа, про “списаніє” книги князем Володимиром Васильковичем і княгинею Ольгою Романівною, про поїздку князя до хана Ногая і хворобу княгині. У кодексі є вкладна єромонаха Олексія кінця XV – початку XVI ст. до церкви святого Іоана Предтечі в Полоцьку, власницькі записи цієї церкви, Жировицького монастиря 1758 р., полоцького архієпископа і київського митрополита Антонія Селяви, власницький і дарчий записи Павла Доброхотова, ректора Полоцької семінарії, згодом – олонецького і петрозаводського єпископа, про передачу книги 1892 р. до Володимирського братства¹⁵¹. Записи показують ареал побутування Волинської Кормчої і тодішні церковні відносини: Турово-Пінська земля у XIII–XIV ст. була тісно пов'язана з Галицько-Волинською, а Туровська єпископія входила до складу Галицької митрополії.

2) *Арадський список*¹⁵². Друга половина XV ст. (?). 399 арк., список неповний¹⁵³. Має покрайні записи молдавською мовою, які стисло викладають зміст правил. Є припущення, що був переписаний в єпархії сучавського митрополита за життя молдавського господаря Стефана Великого († 1451)¹⁵⁴. Побутування списку в Молдавії – ще одне підтвердження її церковних зв'язків з Галицькою митрополією¹⁵⁵.

3) *Погодінський III список*. Остання третина XVI ст. 359 арк., текстуальні втрати, три почерки¹⁵⁶. На початку рукопису вміщено зошит із двома статтями з Кормчої сербської редакції. На арк. 346 – пошкоджений покрайній запис зі згадкою про Полоцьк.

¹⁴⁹ Про мистецьке оздоблення списків Волинської Кормчої див.: *Запаско Я.* Скрипторій... – С. 188–189.

¹⁵⁰ Харківський історичний музей. – Інв. № 21129.

¹⁵¹ Опис цього та інших списків Волинської Кормчої див.: *Щапов Я. Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие... – С. 270–271.

¹⁵² Огляд кодексу виявив в його палітурці чотири фрагменти короткого апракосного Євангелія руської редакції, див.: *Смокина Н. П., Смокина Н. Н.* Вновь найденный фрагмент... – С. 69–72.

¹⁵³ Румунія, Арадське єпископство. – № 21.

¹⁵⁴ Опис пам'ятки: *Щапов Я. Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие... – С. 271; *Iufu I.* Manuscrisele slave in bibliotecile din Transilvania și Banat // *Romanoslavica.* – 1963. – Т. 8. – Р. 452–453, 464–466.

¹⁵⁵ *Скочильяс І.* Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст.: організаційна структура та правовий статус. – Львів, 2010. – С. 157.

¹⁵⁶ РНБ. – Погод. 234.

4) *Румянцевський III список*. Початок XVII ст. 282 арк., без початку і закінчення¹⁵⁷. На звороті палітурки – проби пера з іменем польського короля Жигимонта III (1588–1632) і митрополита київського і галицького (без імені)¹⁵⁸.

II. Рукописи, віднесені в історіографії до галицько-волинського регіону

Йдеться, насамперед, про пам'ятки, що їх у галицько-волинську групу викремив О. Соболевський. Їх лексичні особливості виявлено також у рукописах, які він спеціально не досліджував, і знайдених або впроваджених до наукового обігу порівняно недавно. Вони не зберегли записів, які б указували на походження, водночас у них є мовні риси та опосередковані свідчення, потрактовані на користь Галицько-Волинської Русі.

а) рукописи, що зберігаються в Росії, Україні, Білорусі, державах Балтії

1. **13 Слів Григорія Богослова**¹⁵⁹. XI ст. (початок XII ст.?). 377 арк. Пергамен, устав, список із глаголичного оригіналу, збережені глаголичні літери¹⁶⁰. Зміст рукопису: частина 45-и бесід (Слів) отця Церкви святого Григорія Назіянського (329–389), зокрема, Слова на хрещення, похорон святого Василя Великого, Різдво Христове, про Юліяна Відступника та ін. Кодекс придбаний 1824 р. від приватної особи.

На арк. 101зв. переписувач залишив про себе запис – Чьгль, що його Антон Будилович назвав жартівливим, а Олександр Востоков переклав як “Щеголь”¹⁶¹. Запис на арк. 252 оповідає про прихід 1276 р. у Новгород архієпископа Климента для огляду ризниць, що свідчить про перебування книги в цей час на півночі Русі. Для Миколи Дурново місцем створення рукопису є, можливо, Північна¹⁶², для

¹⁵⁷ РДБ. – Рум. 235.

¹⁵⁸ Опис пам'ятки див. також: *Востоков А. Х.* Описание... – С. 309–313.

¹⁵⁹ Публікація пам'ятки: *Срезневский И. И.* Слова Григория Богослова // ИОРЯС. – 1854. – Т. 3, вып. 3. – С. 27–38; 1855. – Т. 4, вып. 6. – С. 294–312; 1863. – Т. 10, вып. 5. – С. 486–490 (уривки); *Будилович А. С.* XIII Слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописи Имп. Публичной Библиотеки XI века. – Санкт-Петербург, 1875 (повний текст, частково в порівнянні з грецьким текстом; електронний варіант: http://rapidshare.com/files/353742207/Budilovich_A.S.XIII_slov_Grigoriya_Bogoslova_v_drevneslav_perevode_ro_rukopisi_XI_veka_1875.pdf); *Каринский Н. М.* Хрестоматия по древнеславянскому и русскому языкам. – Санкт-Петербург, 1904. – Ч. 1. – С. 118–125 (уривки в порівнянні з грецьким текстом); *Камчатнов А. М.* Хрестоматия по истории русского литературного языка. Памятники X–XIV веков по рукописям X–XVII веков. – Москва, 2009. – С. 384–390 (Слово 13-те з текстуальними виправленнями упорядника).

¹⁶⁰ РНБ. – Q.n. I. 16.

¹⁶¹ *Будилович А. С.* XIII Слов... – С. X–XII; *Его же.* Исследование языка древнеславянского перевода 13 слов Григория Богослова по рукописи Имп. Публичной Библиотеки XI века. – Санкт-Петербург, 1871. – С. 7, 11, 16–22; *Востоков А. Х.* Филологические наблюдения. – Санкт-Петербург, 1865. – С. 152–155.

¹⁶² *Дурново Н. Н.* Введение... – С. 59.

Ігнатія Ягича та Івана Фалева – Західна¹⁶³, для Євгенії Гранстрем – Південно-Західна Русь¹⁶⁴. О. Соболевський назвав його галицько-волинським, А. Кримський – червоно-руським або південногалицьким¹⁶⁵. А. Будилович і О. Востоков відзначили численні помилки переписувача, який, вочевидь, не завжди розумів оригінал. Ю. Шевельов підтримав цей погляд: рукопис, “що містить 13 слів св. Григорія Назіанзина, написаний, імовірно, в Галичині переписувачем, який погано розумів текст і припустився багатьох помилок”¹⁶⁶. Дмитро Вергун і Василь Микитась віднесли пам’ятку до українського Закарпаття¹⁶⁷, Олександр Колесса – південного Підкарпаття, побачивши у ній змішання українізмів, чехо-моравізмів зі слабовираженими полонізмами¹⁶⁸. У сучасних працях, присвячених історично-богословському, палеографічному, філологічному вивченню рукопису, питання локалізації не порушується¹⁶⁹.

2. *Євангеліє тетр “Галицьке”* 1144 р.¹⁷⁰ Перші 228 арк. кодексу, пергамен, устав, почерк близький до почерку Крестинопольського Апостола (про нього див. далі). Зміст рукопису: читання з чотирьох Євангелій. 1699 р. надійшов до бібліотеки Московського печатного двору (Типографської бібліотеки). З 1786 р. перебував у Синодальній бібліотеці, 1920 р. переданий до музейної збірки¹⁷¹.

¹⁶³ Ягич И. В. Критические заметки... – С. 17; Фалев И. Заметки о “13-ти словах Григория Назианзина”, рукописи XI века // Сборник статей в честь акад. А. И. Соболевского. – Ленинград, 1928. – С. 249.

¹⁶⁴ Гранстрем Е. Э. Описание... – С. 25.

¹⁶⁵ Соболевский А. И. Очерки... – С. 110; Крымский А. Е. Украинская грамматика... – С. 47, 62.

¹⁶⁶ Шевельов Ю. Исторична фонологія... – С. 287.

¹⁶⁷ Вергун Д. Н. Карпаторусская литература: Критический очерк. – Прага, 1925. – С. 4; Микитась В. Л. Литературный процес на Закарпатті доби феодалізму. Конспект лекцій. – Ужгород, 1966. – С. 19.

¹⁶⁸ Колесса О. Погляд на історію української мови. – Прага, 1924. – С. 9, 18. “Ся знаменита рукопись могла бути написана лише в країні, де граничать із собою і перехрещуються етнічні території словацька, українська і польська”: Його ж. Рукописні і палеотипні книги південного Підкарпаття. – Прага, 1927. – С. 4.

¹⁶⁹ Петрова Л. Я. К вопросу о древнеславянском переводе “Слов” Григория Богослова // Славяноведение. – Москва, 1991. – № 4. – С. 70–75; Ее же. Лингвотекстологический анализ древнеславянского перевода Слов Григория Богослова. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ленинград, 1985; Бруни А.-М. Древнеславянские кодексы Слов Григория Назианзина и их византийские прототипы. Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – Москва, 2004; Долгушина Л. В. Славянский перевод “XIII Слов Григория Богослова”: Особенности переводческой техники и словарного состава. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Новосибирск, 2004.

¹⁷⁰ Москва, Государственный исторический музей, відділ рукописів і стародруків (далі – ДІМ). – Син. № 404.

¹⁷¹ Публікація пам’ятки: Буслаев Ф. И. Историческая хрестоматия церковнославянского и древнерусского языков. – Москва, 1861. – С. 41–56 (уривки); Амфилохий (Сергиевский-Казанцев), архим. Палеографическое описание греческих рукописей XI–XVII вв. определенных лет. – Москва, 1879–1880. – Т. 1. – С. 7–8, 15–27; Т. 2. – С. 42–43; Т. 3. – С. 7–8 (уривки); Его же. Четвероевангелие Галичское 1144 г., сличенное с древнеславянскими

На арк. 228 є запис переписувача (без імені) з датою створення кодексу й вказівкою про те, що він виконаний за 50 днів. Тут же записи українським скорописом XVI ст. єпископа Гедеона Балабана про те, що він знайшов його в церкві у Крилосі. Інший півуставний запис XVII ст. свідчить, що 1679 р. митрополит сучавський і молдавській Досифей (1624–1693), до рук якого потрапив манускрипт, а з ним – до Москви (куди Досифей відбув із дипломатичною місією), наказав повернути Євангеліє “на своє місце”. Але наказ не виконано.

Локалізація рукопису пов’язана не лише з його історією, а й мовними ознаками, які дозволяють вважати Галицьке Євангеліє чи не найдавнішою пам’яткою давньоруської південно-західної писемності¹⁷². Цю думку поділяли А. Кримський, М. Дурново (“написане в Галичі”), І. Ягич (“можливо, у межах Галицького князівства... або володимиро-волинської області”)¹⁷³. П. Владимиров, Я. Запаско віднесли пам’ятку до Південної Русі¹⁷⁴. О. Соболевський, з одного боку, не розглядав Євангеліє серед рукописів галицько-волинської групи, з іншого – визнав вірогідність його написання у Галицько-Волинській Русі¹⁷⁵. Павло Бузук, вказавши на мовні особливості, притаманні найдавнішим руським текстам, дійшов висновку: “Називаючи галицько-волинськими ті пам’ятки, що в них є в певних умовах замінюється через ъ, акад. Соболевський цим самим виключив з-поміж українських пам’ятників обидва Святославові Збірники, Архангельську єв. і Галицьку єв. 1144 на тій підставі, що вони не знають цієї особливості... Соболевський допустився методологічної помилки, бо порівнював різночасовий матеріал. Перелічені пам’ятники належать до давніших часів і не відбивають ще занепаду глухих”¹⁷⁶. На думку А. Турилова, це Євангеліє – найстарший з відомих датованих галицько-волинських рукописів¹⁷⁷.

3. *Євангеліє апракос повний “Типографське № 6”* XII ст. 252 арк. Пергамен, устав трьох почерків¹⁷⁸. Зміст рукопису: євангельські читання на рік, місяцеслов (пам’яті князів Бориса і Гліба та святого Георгія), 11 ранкових недільних

рукописними Євангеліями XI–XVII вв. и печатными: Острожским 1581 г. и Киевским 1788 г., с греческим евангельским текстом 835 г. – Москва, 1882–1883. – Т. 1–3; *Воскресенский Г. А.* Характеристические черты... – С. 88–402 (уривки в порівнянні з Остромировим і Архангельським Євангеліями, Савиною книгою XI ст., грецьким оригіналом); *Le-Juge V. von.* Das galizische Tetroevangelium vom Jahre 1144: Eine kritisch-paläographische Studie auf dem Gebiete des Altrussischen. – Leipzig, 1897 (уривки); *Дурново Н. Н.* Хрестоматия по истории русского языка. – Москва, 1914. – С. 10–12 (уривки); *Камчатнов А. М.* Хрестоматия... – С. 61–63 (уривки).

¹⁷² *Воскресенский Г. А.* Характеристические черты... – С. 5, 12.

¹⁷³ *Крымский А. Е.* Украинская грамматика... – С. 46–47; *Дурново Н. Н.* Введение... – С. 57; *Ягич И. В.* Четыре критико-палеографические статьи... – С. 98.

¹⁷⁴ *Владимиров П. В.* Обзор... – С. 109; *Запаско Я. П.* Пам’ятки... – С. 186.

¹⁷⁵ *Соболевський А. И.* История... – С. 76.

¹⁷⁶ *Бузук П. А.* Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія. – Київ, 1927. – С. 44.

¹⁷⁷ *Турилов А. А.* Галицкое Евангелие... – С. 340–341.

¹⁷⁸ Москва, Центральний державний архів давніх актів (далі – ЦДАДА). – Ф. 381: Син. тип. 6.

Євангелій. Кодекс надійшов із бібліотеки Московського печатного двору (Типографської бібліотеки).

О. Соболевський (“належить до галицько-волинської писемності”) і Г. Воскресенський (“правопис руський за галицько-волинським наріччям”) ¹⁷⁹ першими запропонували локалізацію пам’ятки. Натомість І. Ягич відніс її до Києва ¹⁸⁰, П. Владимиров – до Південної Русі ¹⁸¹. А. Кримський побачив у рукописі мовні елементи Північної або Північно-Західної Русі ¹⁸². Думку про галицько-волинський родовід тексту підтримали О. Малкова в дослідженні мови кодексу ¹⁸³ і Я. Запаско – в палеографічному описі ¹⁸⁴.

4. *Апостол тлумачний “Крестинопольський”, або “Городищенський”* ¹⁸⁵. Середина XII ст. 291 арк., без початку (з 9-го арк.) і закінчення ¹⁸⁶, а також уривок із цього ж кодексу 8 арк. ¹⁸⁷ Пергамен, устав (приписки до тексту чотирма почерками, в тому числі почерками XIV–XV і півуставом XVI ст.), глаголичні літери. Зміст пам’ятки: Діяння і Послання апостолів, починаючи з Діяння 13:20 (уривок, що зберігається в Києві, передує цій частині) і закінчуючи 1 Тим. 4:8. Найповніший з найдавніших церковнослов’янських списків Діянь і Послань давньоруської редакції ¹⁸⁸. Цінність рукопису також у наявності в ньому катен, що тлумачать апостольські читання, й у цьому він – єдиний відомий сьогодні повний слов’янський переклад відповідної частини візантійського біблійного коментаря ¹⁸⁹.

¹⁷⁹ Соболевский А. И. Очерки... – С. 11–16; Его же. Источники... – С. 350; Воскресенский Г. А. Характеристические черты... – С. 40–41.

¹⁸⁰ Ягич И. В. Критические заметки... – С. 13–14.

¹⁸¹ Владимиров П. В. Обзор... – С. 110.

¹⁸² Кримський А. Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів. – Львів, 1906. – С. 12, 20–21, 39–41.

¹⁸³ Малкова О. В. К уточнению времени написания Типографского евангелия № 6(7) // Восточнославянские языки: Источники для их изучения. – Москва, 1973. – С. 147–171.

¹⁸⁴ Запаско Я. П. Пам’ятки... – С. 195–199.

¹⁸⁵ Публікація пам’ятки: *Kalužniacki Aet. Actus epistolaeque apostolorum palaeoslovenice: Ad fidem codicis Christinopolitani saeculo XII scripti.* – Vindobonae, 1896 (257 аркушів, без передмови і покрайніх записів; електронний варіант: http://narod.ru/disk/12359123000/r-act_christ_600dpi.djvu.html); *Воскресенский Г. А. Древнеславянский Апостол.* – Сергиев Посад, 1906. – Вып. 2. – С. 6; 1908. – Вып. 3–5. – С. V–VI (уривки в порівнянні з тлумачним Апостолом 1220 р.); *Маслов С. И. Отрывок Христинопольского Апостола, принадлежащий библиотеке Университета св. Владимира // ИОРЯС.* – 1910. – Т. 15, кн. 4. – С. 229–269 (8 аркушів). Електронний варіант пам’ятки з катенами і покрайніми записами: <http://lhm.lviv.ua/projects.shtml>.

¹⁸⁶ Львівський історичний музей (далі – ЛІМ). – Ркп. 39.

¹⁸⁷ НБУ. – VIII. 3.

¹⁸⁸ Маслов С. И. Отрывок... – С. 229.

¹⁸⁹ Ясіновська О. Катени як жанр герменевтичної літератури: візантійська традиція і слов’янська рецепція (на прикладі Крестинопольського Апостола XII століття) // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 3 – С. 72.

Орієнтир для локалізації книги – запис XIV–XV ст. дяка Євхема (арк. 111), що засвідчує її перебування в Богородичному монастирі с. Городище (Сокальський р-н Львівської обл.) за князя Семашка і городищенського намісника Феогноста. Запис на арк. 1 почерком XIX ст. про бібліотеку василіянського монастиря у Кристинополі (Червонограді) дозволив О. Колесі припустити, що Апостол був переданий сюди 1773 р. з Городища разом із монастирською бібліотекою. Мабуть, тоді з нього вийнято 8 аркушів, що потрапили до польського історика і поета Августа Бельовського, згодом – львівського історика і етнографа о. Антона Петрушевича, який передав їх до бібліотеки Київського університету святого Володимира. 1888 р. Апостол (291 арк.) показано на Археологічно-бібліографічній виставці у Ставропігійському інституті¹⁹⁰, у власність якого він згодом перейшов. Під час Першої світової війни кодекс вивезений до Ростова-на-Дону, звідти 1928 р. повернутий до Львова. Під час Другої світової війни зберігався у професора Львівського університету директора Національного музею у Львові І. Свенціцького, який 1948 р. передав його до музею.

На арк. 1 – записи польською, арк. 4 зв. і 219 – латинською мовами. На арк. 39 – запис Андрія Риціцького скорописом XVII ст. про “посполиті рушення” і битви поблизу Кумейок, Збаража, Зборова, Берестечка, Батога, Сокаля. Тлумачення до біблійного тексту, для яких відведено широкі поля, зроблені почерком того ж часу, коли створювався рукопис, тому, можливо, належали самому переписувачеві (Микола Геппенер). За змістом катени мають відмінності порівняно з іншими тлумачними Апостолами¹⁹¹. Галицько-волинське походження рукопису визнали Еміліян Калужняцький, Олексій Соболевський, Павло Владимиров, Сергій Маслов та ін.¹⁹² О. Колесса, Я. Запаско¹⁹³ віднесли його до південної Волині. А. Кримський зауважив у мові Апостола риси, подібні до Галицького Євангелія 1144 р.¹⁹⁴

5. Євангеліє апракос повний “Добрилове”, або “Симеонове” 1164 р. 271 арк. Пергамен, устав¹⁹⁵. Зміст кодексу: євангельські читання від П’ятидесятниці до Великого посту на всі дні тижня, утрени недільні Євангелія, місяцеслов (пам’яті князів Бориса і Гліба та святого Георгія, перенесення Нерукотворного Образу Спасителя у 944 р. з Едеси до Константинополя), читання на особливі потреби (посуху, хворобу). Мініатюри із зображенням євангелистів Іоана (арк. 1зв.), Матвія (арк. 41),

¹⁹⁰ Див.: *Петрушевич А. С.* Каталог церковно-словенских рукописей и старопечатных книг кириллового письма, находящихся на археологическо-библиографической выставке в Ставропигийском заведении. – Львов, 1888. – С. 4–5.

¹⁹¹ Каталог 2002. – С. 102.

¹⁹² *Владимиров П. В.* Обзор... – С. 110; *Маслов С. И.* Отрывок... – С. 229–232; *Геппенер М. В.* (за участю Візира М. П. та Шубинського Й. В.). Слов’янські рукописи XI–XIV ст. у фондах Відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР: Огляд, опис, публікації. – Київ, 1969. – С. 22–26.

¹⁹³ *Колесса О.* Південно-волинське Городище... – С. 16–19; *Запаско Я. П.* Пам’ятки... – С. 199–201.

¹⁹⁴ *Крымский А. Е.* Украинская грамматика... – С. 38, 68, 373.

¹⁹⁵ РДБ. – Рум. 103.

Луки (арк. 109), Марка (арк. 159), віднесені до галицько-волинської традиції¹⁹⁶. Книгу придбав М. Румянцев у Гомелі в 1822 р.¹⁹⁷

На арк. 270зв. вміщено запис, в якому вказані дата створення тексту, ім'я переписувача – дяк (церкви?) святих Апостолів Костянтин, “а мирьскы Добрило” – він готував текст для священника церкви святого Іоана Предтечі Симеона. Більшість учених побачили в Євангелії пам'ятку Південної, Ігнатій Ягич – радше, Київської, Микита Мещерський – Південно-Західної Русі¹⁹⁸. О. Шахматов висловив думку про її галицько-волинське походження¹⁹⁹. До нього приєдналися О. Соболевський (ототожнив церкву святого Іоана з тією, з якою був пов'язаний переписувач Євсевієвого Євангелія²⁰⁰) і М. Волков²⁰¹. Г. Воскресенський відзначив у тексті правопис із галицько-волинською говіркою²⁰². А. Кримський відніс рукопис до Новгородода – і не лише за мовними ознаками (не побачивши відмінностей порівняно з північно-руськими текстами), а й тому, що ім'я Добрило, на його думку, не характерне для Київської землі²⁰³. Іменем переписувача зацікавився Я. Щапов²⁰⁴. Грунтуючись на свідченнях Новгородського І літопису, автор ототожнив Добрила з Добром, який переписав Апостол-апракос із місяцесловом кінця XII – початку XIII ст. (Синай, монастир святої Катерини), а церкву святих Апостолів – з церквою Петра і Павла

¹⁹⁶ “Чотири мініатюри Добрилового Євангелія – єдина вірогідного галицько-волинського походження пам'ятки книжкового малярства XII ст., що дійшла до нашого часу”: *Александрович В.* Мистецтво... – С. 44. Див. також: *Воронин Н. Н., Лазарев В. Н.* Искусство западнорусских княжеств. Галицко-Волынская земля // История русского искусства. – Москва, 1953. – Т. 1. – С. 313–315; *Ганзенко Л.* Люмінування рукописної книги // Історія українського мистецтва: У 5 т. – Київ, 2010. – Т. 2: Мистецтво середніх віків – С. 730–732 (вперше репродуковано всі мініатюри – С. 730–732).

¹⁹⁷ Публікація пам'ятки: *Калайдович К. Ф.* Иоанн, ексарх Болгарский: Исследование, объясняющее историю славянского языка и литературы IX и X столетий. – Москва, 1824. – С. 31, 107, 110–111 (урипки); *Буслаев Ф. И.* Историческая хрестоматия... – С. 57–60 (урипки); *Амфилохий (Сергиевский-Казанцев), архим.* Палеографическое описание... – Т. 2. – С. 37–39, 87–88 (урипки); *Соболевский А. И.* Приложение... – 1883. – № 12, прибав. 2. – С. 1–14 (урипки); *Карский Е. Ф.* Очерк славянской кирилловской палеографии. – Варшава, 1915. – С. 367–368 (урипки); *Бузук П. А.* Нарис... – С. 88–89 (урипки); *Камчатнов А. М.* Хрестоматия... – С. 64–66 (урипки); Добрилово Євангеліє / Відп. редак. В. В. Німчук; упорядн. Ю. В. Осінчук. – Львів, 2011.

¹⁹⁸ *Ягич И. В.* Критические заметки... – С. 11–14, 83–84; *Мещерский Н. А.* Источники и состав древней славяно-русской переводной письменности XI–XV веков. – Ленинград, 1978. – С. 24.

¹⁹⁹ *Schachmatov A.* Beitrage zur russische Grammatik // Archiv für slavische Philologie. – Berlin, 1883. – Bd. 7, Heft. 1. – S. 58, 76.

²⁰⁰ *Соболевский А. И.* Две замечательные рукописи... – С. 4.

²⁰¹ *Его же.* Очерки... – С. 2–8; *Волков Н. В.* Статистические сведения... – С. 34.

²⁰² *Воскресенский Г. А.* Характеристические черты... – С. 34.

²⁰³ *Кримський А.* Деякі непевні критерії... – С. 12, 15–20, 28–29, 34, 39, 52.

²⁰⁴ *Щапов Я. Н.* Новое о русском книгописце Добре, современнике “Слова о полку Игореве” // “Слово о полку Игореве” и его время. – Москва, 1985. – С. 375–384.

“на Синище горе”, збудованою в 1185–1192 рр. у Новгороді. В. Німчук на основі південноруських літописів спростував цю думку, вважаючи, що в записі йдеться про княжу церкву святих Апостолів у Берестові в Києві, що мала скрипторій і де був священником майбутній київський митрополит Іларіон († не раніше 1054). А церква святого Іоана Предтечі, в якій служив Симеон, закладена у Києві 1121 р. При цьому В. Німчук наводить дані про поширеність імені Добрило в Південній Русі²⁰⁵. Схилялись до Києва також Юрій Шевельов і Василь Пуцко (який, однак, вважає: допоки декор книги ретельно не вивчений, зарано робити щодо цього остаточні висновки²⁰⁶). В XI–XIII ст. біля Києва, у Білгородку, існував ще один храм, освячений на честь Дванадцяти апостолів, – його на місці дерев’яної церкви, спорудженої ще за святого князя Володимира, збудував у камені 1195–1197 рр. великий київський князь Рюрик Ростиславович (†1215)²⁰⁷. І. Свенціцький²⁰⁸ і Я. Шапов зауважили в мові Євангелія білоруські елементи. Думку про галицько-волинський родовід рукопису підтримали Ольга Малкова, Григорій Логвин, Лідія Жуковська, Ольга Попова, Яким Запаско²⁰⁹. О. Малкова вважає, що Добрилове Євангеліє створене в тих же діалектних межах, що й Галицьке Євангеліє 1266–1301 рр., і має з ним очевидну лексичну близькість²¹⁰.

6. Життя Нифонта Констанцького і Феодора Студита (“Виголексинський збірник”)²¹¹ кінця XII ст. 171 арк. Пергамен, устав (другий почерк на одному аркуші)²¹². Зміст: коротка редакція Життя єпископа Констанції на Кіпрі Нифонта (IV ст.), на арк. 33 – уривок повчання апокрифічного змісту (?), приписаний

²⁰⁵ Німчук В. В. Походження Добрилового Євангелія // Слов’янська ономастика. Зб. наук. праць на честь 70-річчя проф. П. П. Чучки. – Ужгород, 1998. – С. 171–173.

²⁰⁶ Шевельов Ю. Исторична фонологія... – С. 293–298; Пуцко В. Иллюминированная древнерусская книга XI–XIII в. // Byzantinoslavica. – Praha, 1985. – Т. 46. – С. 49.

²⁰⁷ Каргер М. К. Древний Киев. – Москва; Ленинград, 1957. – С. 35–36; Раннопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв. – Ленинград, 1982. – С. 28–29.

²⁰⁸ Свенціцький І. Нариси... – С. 31.

²⁰⁹ Малкова О. В. Палеографическое описание галицко-волинской рукописи XII века // Исследования по лингвистическому источниковедению. – Москва, 1963. – С. 65–78; Логвин Г. Н. З глибин. Давня книжкова мініатюра XI–XVIII століть. – Київ, 1974. – С. 31, 98, 100, 102, 104; Жуковская Л. П. Типология рукописей древнерусского полного апракоса XI–XIV вв. в связи с лингвистическим изучением их // Памятники древнерусской письменности. Язык и текстология. – Москва, 1968. – С. 236; Попова О. С. Галицко-волинские миниатюры... – С. 283–315; Запаско Я. П. Пам’ятки... – С. 189–195.

²¹⁰ Малкова О. В. Ошибки писцов... – С. 112–113.

²¹¹ Публікація пам’ятки: Поленов Д. В. Житие св. Нифонта Константиноградского по рукописи XII–XIII вв. // ИОРЯС. – 1862. – Т. 10, кн. 4. – С. 374–387 (уривки); Памятники древней письменности и искусства. – Санкт-Петербург, 1880. – Вып. 2(7). – С. 33–51 (Житие Нифонта); Срезневский И. И. Древние памятники... – Стб. 122 (уривок); Выголексинский сборник / Изд. подг. В. Ф. Дубровина, Р. В. Бахтурина, В. С. Гольшенко. – Москва 1977 (повний кодекс у порівнянні з грецькими текстами).

²¹² РДБ. – М. 1832.

у XIII або XIV ст., повна редакція Житія Феодора Студита (759–826), устав якого був прийнятий у Києво-Печерському та інших давньоруських монастирях. Рукопис належав ченцю Феофілу, потім – Юрійському монастиреві в Новгороді, пізніше – бібліотеці Виголексинського жіночого монастиря у Заонежжі. Після закриття монастиря в 1862 р. він перейшов до статського радника Дмитрія Поленова²¹³, який 1878 р. передав книгу до бібліотеки Московського публічного і Румянцевського музею.

Перші повідомлення про пам'ятку подали Д. Поленов, І. Срезневський. Початок лексичного вивчення тексту поклав О. Соболевський, який визначив його галицько-волинський родовід²¹⁴. П. Владимиров, І. Свенціцький, М. Дурново, П. Бузук, Я. Запаско²¹⁵ віднесли рукопис до Південної Русі, А. Кримський побачив у мові новгородські риси²¹⁶. У редакторській вступній статті до сучасного видання кодексу питання локалізації не висвітлюється²¹⁷. І все ж, його галицько-волинське походження визнано в історіографії цілком вірогідним²¹⁸. А. Турилов на основі запису про належність збірника Юрійському монастирю, нагадав подібний шлях на північ Русі іншого галицько-волинського рукопису – Службника перемишльського єпископа Антонія (Добрині Ядрейковича). Ця пам'ятка, відома в давнішій літературі як Службник Варлаама Хутинського, також у першій половині XIII ст. опинилась у Новгороді, куди взимку 1225–1226 рр. повернувся Антоній*. Дослідник висунув гіпотезу, що обидва рукописи перевіз архієпископ або хтось із його оточення.

²¹³ Поленов Д. В. Житие... – С. 374–387.

²¹⁴ Соболевский А. И. Особенности русских переводов домонгольского периода // Труды IX Ахеологического съезда в Вильне в 1893 г. – Москва, 1897. – Т. 2. – С. 59–69; *Его же*. Два древних памятника галицко-волинского наречия // РФВ. – 1884. – № 3. – С. 94–106; *Его же*. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. – Санкт-Петербург, 1910. – С. 166, 172–173.

²¹⁵ Владимиров П. В. Обзор... – С. 112. Свенціцький І. Нариси... – С. 31; Бузук П. А. Нарис... – С. 19; Дурново Н. Н. Введение... – С. 63; Запаско Я. П. Пам'ятки... – С. 38–39, 203–206.

²¹⁶ Кримський А. Деякі непевні критерії... – С. 42–43, 60–62; *Его же*. Украинская грамматика... – С. 55.

²¹⁷ Катков С. И. От редактора // Выголексинский сборник. – С. 5–66.

²¹⁸ Див.: Судник Т. М. Палеографический и фонетический анализ Выголексинского сборника XII–XIII вв. // Ученые записки Института славяноведения. – Москва, 1963. – Т. 27. – С. 173–205; Гальченко М. Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси: Избранные работы. – Москва; Санкт-Петербург, 2001. – С. 62–68, 70; Юхименко Е. М. Рукописно-книжное собрание Выго-Лексинского общежителства // Труды Отдела древнерусской литературы (далі – ТОДРЛ). – Санкт-Петербург, 2001. – Т. 52. – С. 450, 485; Турилов А. А. “Выголексинский сборник” // ПЭ. – Т. 10. – С. 55–56.

* Про неї та її імовірного автора див. у продовженні статті.

7. *Євангеліє апракос повний* XII–XIII ст. Уривки колись єдиної книги, що зберігаються у трьох рукописних зібраннях: 34 арк.²¹⁹, 14 арк.²²⁰ і 1 арк.²²¹ Пергамен, устав²²² (подібний до почерку Галицького Євангелія 1144 р.²²³). Зміст кодексу: євангельські читання на другу половину Страсного тижня, місяцеслов (пам'яті на смерть і перенесення мощів Бориса і Гліба), початок утрених недільних Євангелій. Краще зберігся уривок у Санкт-Петербурзі, гірше – софійський. Фрагмент, що належав раніше Одеському товариству історії і старожитностей, після Другої світової війни передано до Одеського археологічного музею. На арк. 21 цього уривка є запис болгарською мовою XIX ст. зі згадкою про Тирново. Припущено належність рукопису в XVI ст. болгарину або особі, обізнаний з середньоболгарською писемністю. Історія софійського (передав професор Новоросійського університету Петр Оджаков) і Санкт-Петербурзького (потрапив із колекцією рукописів історика і літературознавця П. Сирку) уривків не відома.

Реконструювавши весь рукопис, Ольга Князевська виявила, що першим за змістом є Санкт-Петербурзький, другим – софійський, третім – одеський уривки. Вона переконана: це частини колись єдиної книги, її переписувач працював у великому книгописному центрі. Одні автори висловились на користь південноруського (київського) походження одеського уривка. Інші – віднесли його до південно-західного регіону²²⁴. Імре Тот на основі аналізу фонетичних даних зробив висновок про “галицько-волинське наріччя” софійського уривка²²⁵. На думку О. Князевської, письмо уривків свідчить про їх очевидну близькість з іншими галицько-волинськими рукописами – Добриловим і Типографським № 6 Євангеліями, Виголексинським збірником, Житієм святого Сави Освященного XIII ст., Службеником перемишльського єпископа Антонія та ін.²²⁶ Цієї ж думки дотримується Я. Запаско, який, описавши одеський і софійський уривки, визначив їхні “південнорусизми”, подібні до

²¹⁹ Одеський археологічний музей. – № 59625.

²²⁰ Софія, Народна бібліотека імені Кирила і Мефодія (далі – НБС). – № 25/441.

²²¹ Санкт-Петербург, Бібліотека Російської Академії наук (далі – БАН). – № 115.

²²² Опис уривків: *Ляпунов Б. М.* Несколько слов о рукописи евангельских чтений, хранящихся в библиотеке Императорского одесского общества истории и древностей // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Одесса, 1908. – Т. 27. – С. 76–95; *Рыстенко А. В.* Рукописи, принадлежащие библиотеке Императорского одесского общества истории и древностей // ЗООИД. – 1910. – Т. 28. – С. 35–36; *Цонев Б.* Опис ръкописите и старопечатните книги на народна библиотека в София. – София, 1910. – С. 26; *Тот И.* Един езиков паметник в Софийската народна библиотека “Кирил и Методий” // Език и литература. – София, 1973. – № 3. – С. 22–36; Пергаменные рукописи Библиотеки Академии Наук СССР: Описание русских и славянских рукописей XI–XVI века / Сост. Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская. – Ленинград, 1976. – С. 25.

²²³ *Запаско Я. П.* Пам'ятки... – С. 201.

²²⁴ Каталог 1984. – С. 142–143.

²²⁵ *Тот И.* Един езиков паметник... – С. 23–34.

²²⁶ *Князевская О. А.* Фрагменты одной древнерусской рукописи XII в. // История русского языка в древнейший период. – Москва, 1984. – С. 183.

Галицького Євангелія 1144 р., Добрилового, Типографського № 6 і Галицького Євангелія 1266–1301 рр., зокрема часте використання так званого нового Ъ²²⁷.

(Продовження у наступному випуску)

Viktoriya Lyubashchenko. RELIGIOUS MANUSCRIPTS OF HALYCH-VOLHYNIAN RUS' OF THE 12th–14th CENTURIES: AN ATTEMPT TO GENERALIZATION

The article raised the controversial question about localization of the church manuscripts of the 12th–14th centuries, that may be related to Halychyna and Volhynia, and tried to generalize the manuscripts. Among these texts – a lesser and more known, large and small volume of manuscripts, even fragments of them, including its those have been lost. This generalization can give more complete picture of the church-written heritage of Halych-Volhynian Rus'.

Key words: Halych-Volhynian Rus', church manuscripts of the 12th–14th centuries.

Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України

²²⁷ *Запаско Я. П. Пам'ятки...* – С. 215.

Роман ГОЛИК

“ТОЗЕМЛЬЦЫ И ИНОПЛЕМЄННИКЫ”: “РУСЬКИЙ ПАТРІОТИЗМ”, “ОБРАЗ СВІТУ” ТА ЕТНІЧНІ СТЕРЕОТИПИ СЕРЕДНЬОВІЧНЬОЇ ГАЛИЧНИНИ Й ВОЛИНИ

Проаналізовано уявлення про світ, окремі народи, протиставлення “сво-їх” / “чужих” та руський патріотизм в рецепції авторів Галицько-Волинського літопису.

Ключові слова: *етнічний стереотип, історія, патріотизм, ментальність, Галицько-Волинський літопис.*

Дебати довкола існування та природи “русського патріотизму” княжої доби – одна з давніх проблем модерної історіографії. Її актуалізували вже наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в атмосфері захоплення давніми літописами та “Словом о полку Ігоревім”. Запозичені зі “Слова” мотиви “Руської землі за шеломянем” і “заклику до єдності руських князів” стали стійкими елементами української та російської суспільної міфології XIX–XX ст.¹

Однак (попри усі акценти сучасної медієвістики та недавню появу спеціальних праць), питання рецепції категорій Батьківщини, “своєї” й “чужої” землі, “свого” й “чужих” народів у середньовічній Русі XIII ст. все ще залишається, по-суті, відкритим. З одного боку, як зауважив Олексій Толочко, тодішній етнічний образ світу можна звести до кількох пар опозицій, тобто надати йому вигляду системи². Водночас майже всюди, де йдеться про уявлення, світогляд та культуру загалом, системність виявляється непевною.

Поділ світу на “свій”, рідний, близький, знайомий, відносно безпечний і “чужий”, незнаний, віддалений, мало прогнозований та потенційно загрозливий був одним із тих моментів, які завжди цікавили середньовічну людину. За цими критеріями диференціювали і території, і народи та суспільства, і окремих індивідуумів³. Пропонована стаття – одна зі спроб дослідити етнічні стереотипи в культурі Галицько-Волинського князівства. Основним джерелом такої реконструкції нині слугує текст Галицько-Волинського літопису – неоднорідної

¹ Див., наприклад: *Лихачев Д.* Национальное самосознание Древней Руси: очерки из области русской литературы XI–XVII ст. – Москва; Ленинград, 1945. – С. 49–67.

² *Толочко О.* Образ “чужинця” в картині світу домонгольської Русі // *Mediaevalia ukrainica: ментальність та історія ідей.* – Київ, 1992. – Т. 1. – С. 26–27.

³ Див.: *The Stranger in Medieval Society / Ed. by Akehurst and Stephanie Cain Van D’Elden.* – Minneapolis; London, 1997.

за змістом та композицією пам’ятки, яка віддзеркалює настрої й уявлення кількох культурних середовищ Галичини й Волині XIII ст. (певні доповнення до нашої теми можна знайти також у “паралельних” польських текстах – насамперед у хроніці Вінцентія Кадлубека та Великопольській хроніці). Проблему етнічних стереотипів середньовічної Русі розглядали й раніше⁴. Крім того, ця парадигма наукових досліджень розгорталась у студіях над генезою етнічного самоусвідомлення слов’ян⁵. Образ “свого” й “чужого” в Галицько-Волинському літописі також ставав об’єктом наукових студій. У частині з них його розглядали принагідно – наприклад, як художньо-літературний феномен⁶. Лише віднедавна він привертає увагу дослідників як окреме, самостійне явище. Одним зі свідчень цього стала стаття Вадима Арістова, де автор, полемізуючи з Антоном Генсьорським, розглядає “руську ідентичність” у Галицько-Волинському літописі як залежний від контексту і дещо розмитий конгломерат конфесійних та етнічних уявлень – тобто як очевидний релятивний процес, а не чітко зафіксований стан⁷. Водночас давніша досить велика стаття Міхаеля Мозера про стереотип Литви та литовця в руському літописанні теж змушує по-іншому глянути на проблему в контексті середньовічної Галичини й Волині⁸. Тому зосередимося лише на кількох маловивчених аспектах цієї проблематики.

Загалом, уявлення про “своїх” та “чужих” у середньовічній свідомості має два різних плани: етнічний та соціально-політичний. У першому під “своїм” розуміють усе, так чи інакше пов’язане з етнічно “рідною” спільнотою; натомість під “чужим” – те, що асоціюють з етнічно іншим, нерідним. У другому випадку “свій” та “чужий” означають належність до різних соціальних верств та політичних угруповань у межах однієї й тієї ж етнічної спільноти.

Християнський світ: поляки, чехи, німці. Етнічна карта світу для середньовічних інтелектуалів Галичини й Волині поділялася на два великі простори – західний і східний. “Погляд на Захід” охоплював, передовсім, безпосередніх сусідів Галичини й Волині – поляків⁹. Їхній образ доволі амбівалентний. З одного боку, у свідомості літописців та їх сучасників поляки / “ляхи” виступали союзниками / “мирниками” галицько-волинських володарів чи навіть їхніми родичами. При цьому в центрі уваги авторів, очевидно, опинялися знакові постаті – представники

⁴ Толочко О. Образ “чужинця”... – С. 26–46.

⁵ Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья / Отв. ред. В. Королюк. – Москва, 1982.

⁶ Федорак Н. Поетика Галицько-Волинського літопису. – Львів, 2005. – С. 51–54.

⁷ Арістов В. Руська ідентичність у Галицько-Волинських землях у XIII ст. // Міжкультурний діалог. – Київ, 2009. – Т. 1: Ідентичність. – С. 121–150.

⁸ Moser M. Стереотипы Литвы и сведения о ней в древнейших восточнославянских летописях. Новгородская I, Лаврентьевская и Ипатьевская летописи – до конца XIII в. // Studia Slavica Hungarica. – 2004. – V. 49, Nr. 3–4. – P. 229–280.

⁹ Окремо про це див.: Голик Р. Свій vs чужий: стереотип поляка в ідеології Галицько-Волинського літопису // Średniowiecze Polskie i Powszechnie. – Katowice, 2010. – Т. 2. – S. 81–91.

політичних і військових еліт середньовічної Лехії. Наприклад, Конрад I Мазовецький зображений володарем, який приймає Данила і Василька Романовичів “з любов’ю великою”, а також любить “руський бій”, тобто специфічну для русичів манеру ведення бойових дій¹⁰. Зі свого боку, Романовичі також сприймають Конрада крізь парадигму “братської любові”. Конрад II – “Кондрат Сомовитович” теж вважає руських сусідів “милими браттями”, наголошує на своїй династичній спорідненості з ними та розраховує на одностайну підтримку від Романовичів: “Князь же Конрад почав їздити зі словами: “Брати мої милі, русичі! Потягніть в одне серце!”¹¹. В іншому місці руський автор вкладає в уста послів від Конрада II не просто прохання про підтримку, а декларацію особистої відданості та особливої спорідненості з “братами” – руськими князями, адресовану Володимирові Васильковичу та його потенційному наступникові: “Пане брате мій! Ти мені був замість батька, бо тримав мене під своєю рукою своєю милістю; тобою я, пане, княжив і міста свої тримав і братів моїх відрікся та грізним був; і надіюся на Бога і на тебе, щоби мене, пане мій, з твоєю милістю прийняв брат під свою руку, і постояв би за мене, за мою образу, як і ти, пане мій, стояв за мною за мою образу”¹².

Дружніх Романовичам польських володарів галицькі та волинські літописці описували за допомогою позитивних словесних кліше. Так, Лешко Білий на перших сторінках літопису виступає заступником княгині Романової та її малолітніх дітей. Він “добрий опікун”, який “з великою честю прийняв ятрівку свою і дітей”¹³. Щобільше, літописний Лешко прагне передати свою турботу про долю Романової вдови та її потомства іншим володарям: “Я не пом’янув звади Романової, тобі бо дружним він був, клявся ти до його нащадків, які залишилися, любов мати, нині ж йдемо та, взявши, передамо їм вітчину їхню”¹⁴, – переконує він угорського короля. Позитивне ставлення до польських володарів видно також з їхніх “епітафій”. Так, Конрад I постає уособленням зразкового християнського володаря (“помер князь великий лясський Конрад, який був славним і предобрим; жаліли по ньому Данило і Василько”). Епітафія Болеслава Встидливого переростає у панегірик із фактографічним додатком. Його змальовано бездоганним правителем і смиренным християнином: “упокоївся великий князь краківський Болеслав, добрий і тихий, кроткий і смиренний, незлобивий, братолюбний. У старості добрій відійшов до Господа, тіло ж його, спорядивши, положили в церкві святого Францішка, в місті у Кракові”¹⁵. Натомість епітафію Лешка Чорного – “Лєстька Казимировича” – вкладено за фактографічним канонам. Головний акцент зроблено на церемонії поховання та всезагальному смутку, “великому плачі підданих за добрим володарем”, який її супроводжує: “упокоївся великий князь Лєстько Казимирович

¹⁰ Галицко-Волинская летопись. Текст. Комментарий. Исследование / Сост. Н. Котляр, В. Франчук, А. Плахонин. – Санкт-Петербург, 2005. – С. 95.

¹¹ Там же. – С. 153.

¹² Там же. – С. 162.

¹³ Там же. – С. 79.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же. – С. 150.

краківський. Єпископ же, ігумени, священники та диякони спорядили тіло його та співали належних пісень, і так положили його тіло в місті Кракові, у церкві Святої Трійці, і плакали за ним усі люди, бояри й прості, плачем великим”¹⁶. По-суті, тут маємо кліше, яке літописці застосовували, описуючи смерть своїх, руських володарів – недаремно оточення польського правителя назване “боярами”.

Паралельно літописці викладали й негативні уявлення про “ляхів” – поляків. В одних випадках йшлося лише про звичайне підкреслення переваги “своїх” над “чужими”. Наприклад, Конрад I у Галицько-Волинському літописі не просто захоплений “руським боєм”. Під час облоги Каліша в 1229 р. він заохочує своїх воїнів битися з таким же завзяттям, як русичі. Проте ті залишаються пасивними: “Конрад же любив руський бій і спонукав своїх ляхів, але ті не хотіли”¹⁷. Зрештою, далі літописець вказує приховану причину цього небажання: разом із руськими союзниками Конрадові поляки виступають не проти “чужих”, а проти “своїх”. Тому оточені мешканці Каліша апелюють саме до етнічної спорідненості – братерства з нападаючими. Захоплення “свого” міста для лехітського правителя – зазначають вони – втрата його воїнської честі: “Чи це не твоє місто? Чи ми, мужі, знеможені у граді цьому – чужоземці? Ні, ми – твої люди і брати ваші; чому над нами не змилосердитесь? Якщо нас русь полонить, то яку славу Конрад дістане? Якщо руська хоругва стане на забороллах, то кому честь учиниш? Чи не Романовичам? А свою честь знищиш: нині брату твоєму служимо, а завтра твої будемо: не дай русі погубити цього міста”¹⁸.

Не дивно, що в описі боротьби проти ятвягів літописні поляки, приховані союзники “язичників”, “заздять руській славі”. З погляду галицького редактора, це кидає тінь не лише на політичну лояльність, а й християнську ідентичність польських володарів: “ляхи ж, сповнившись заздрості та лєсті, почали сприяти поганам”¹⁹. Натомість ворожі Романовичам польські воїни Ростислава Михайловича зображені в Галицько-Волинському літописі ще інакше. Це – агресивно налаштовані супротивники, для підтримки бойового духу вони співають “керліш” / “керелес” / “корелесь” (приспів “Кириє елейсон” / “Kyrie elejson” з “Vogurodzicy”) і прагнуть “погнати на великі бороди” – напасти на русичів, яких ідентифікують зі знаковим елементом зовнішності – довгою бородою. У відповідь Данило та Василько Романовичі протиставляють бойовим гаслам поляків власні лозунги, які репрезентували у вигідному світлі Русь: “Данило ж побачив ляхів, які міцно йшли на Василька, “корелес” співаючи і сильним голосом ревли в полку своїм, ... ляхи ж кричали, кажучи: “Поженемо на великі бороди”. Василько ж відказав: “Брехня слова ваші, Бог є нашим помічником”²⁰.

Такі уявлення з обох боків сприймали як усталені. Це ілюструють також етнополітичні кліше, які руські та польські хроністи використовували для характеристики

¹⁶ Галицько-Волинская летопись. – С. 158.

¹⁷ Там же. – С. 95.

¹⁸ Там же. – С. 96.

¹⁹ Там же. – С. 128.

²⁰ Там же. – С. 117.

тих самих персонажів – наприклад, того ж Романа Мстиславовича²¹. Назагал же ставлення до поляків у галицько-волинських літописців диктувала логіка подій, за якою періоди примирення змінюються періодами збройних конфліктів. З одного боку, руські автори разом з Данилом Романовичем радіють його перемогам над “ляхами” як непересічним військовим досягненням: “...увійшли вони з славою у землю свою: ніякий – бо князь не входив у землю Ляську так глибоко, крім Володимира Великого, який землю [Руську] хрестив”²². Проте з таким же задоволенням повідомляється й про мирні перемовини польських та руських правителів: “...й уложили між собою угоду про землю Руську і Ляшську, й утвердилися хрестом чесним”²³), а також про досягнуті домовленості та компроміси: “...сътворша межі собою клятву русь и ляхове: аще по семь коли будетъ межі ними усобица, не воевати ляхомъ руское челяди, ни руси лядкое”²⁴ тощо.

Водночас драматичні події змушують літописців вийти за межі звичних кліше в зображенні польських сусідів. Це демонструє розповідь про взяття Сандомира монголами 1259 р. Автор детально описує картину “Судомирсакого взятія” з усіма драстичними деталями, акцентуючи на героїзмі одного з безіменних воїнів, а не, як звично, – правителів: “Один з ляхів – не боярин, не знатного роду, але простий чоловік, не в доспіхах, з сулицею, захистився відчайдушністю як твердим щитом і сотворив справу, пам’яті гідну: побіг проти татарина і, зійшовшись з ним, так убив татарина, аж другий татарин, надійшовши ззаду, потяв ляха, і тут убитий був лях”²⁵. Особливо трагічним для літописця стає прикінцевий етап винищення сандомирян. Він перетворюється на жахливий ритуал: всезагальна сповідь, вихід за місто з моторошною “весільною” процесією, принизливе сидіння на березі Вісли і масова смерть від рук монголів, яку приречені приймають з плачем: “І потім пішли з міста з хрестами, свічами та кадилами; пішли ж бояри й боярині, нарядившись у весільні вбрання та ризи; слуги ж боярські несли перед ними дітей їх. І був плач великий і ридання: чоловіки плакали за своїми дружинами, матері ж плакали за своїми дітьми, брат – за братом. І не було кому помилувати їх: гнів бо Божий звершився на них”²⁶. У цьому тексті людське усвідомлення трагедії сусіднього народу – християн, яких безжалюно вбивають погани, – частково витіснило етнічні упередження й трафарети. Щоправда, версію сандомирських подій, яку подавали галицькі літописці, не поділяли польські середньовічні хроністи. Для них винуватцями різанини були не тільки головні вороги – монголи, але й їхні союзники, руські князі – Данило і Василько Романовичі: саме за допомогою

²¹ Докладніше про це: *Голик Р.* Левь, имь же половци дѣти страшаху: стереотипи Романа Мстиславича у Галицько-Волинському літописі, Великопольській хроніці та модерній історичній традиції // *Княжа доба: історія і культура*. – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 165–200.

²² Галицько-Волинская летопись. – С. 97.

²³ Там же. – С. 140–141.

²⁴ Там же. – С. 97.

²⁵ Там же. – С. 138.

²⁶ Там же. – С. 139.

русі татари й переконали сандомирців покинути міські укріплення та піддатися²⁷. Таке різноголосся – не лише доказ діаметрально протилежного трактування подій, а й наслідок прихованої дії етнічних стереотипів на ментальність середньовічних істориків.

Водночас руські правителі розглядали сусідні польські території не як повністю чужу землю, а як простір, на який вони мають законні права через династичні зв'язки. Руські літописці також вважали такі претензії цілком логічними: “По смерті ж великого князя Болеслава не було кому княжити в Ляській землі, бо не було в нього сина; і захотів Лев землі, але бояри були сильні і не дали йому землі”²⁸. Зі свого боку, польські володарі та хроністи також вважали галицькі та волинські землі територією, на яку з повним правом можна поширювати свою владу. У цей спосіб межа між “своїм” і “чужим” виглядала досить непевною і розмитою.

Але, попри етнічні бар'єри й політичні кордони, середньовічна польська і руська культурні сфери взаємодіяли, впливали одна на одну. Так, вже давніші лінгвістичні дослідження А. Генсьорського довели, що автори Галицько-Волинського літопису знали та використовували запозичені з польської й адаптовані до руської мови терміни й конструкції: *коруна, королевство, керльишь, крижевник, пребоиц, стоць святаго Петра, бискупъ* тощо²⁹. Руські автори орієнтувалися також у польській топонімії. Географічний образ польської території вкладався, насамперед, у такі топоніми, як *Краковъ / Краків, Судомиръ / Сандомир (Судомирскую землю / Сандомирську землю), Съхачев / Сохачев, Люблинь / Люблін, Мазовише, Висла* тощо, але найчастіше фігурував як *ляхы* чи *Лядская земля*. Поляків також диференціювали за іменами, прізвиськами та патронімами, трансформуючи їх за нормами тогочасного руського слововжитку: *Лестько, Болеславъ, Вячеславъ, Судиславъ, Пакославъ, Держиславъ, Судъ, Творіанъ, Кондратъ, Самовитъ; Кондрат Самовитовичъ, Лестько Казимиричъ, Яртак*. За таким же принципом на сторінках Галицько-Волинського літопису з'являються “ляхи” Держислав Абрамович, Станіслав Микулич, Творіан Войтихович, Юрій Толіптович тощо.

Менше деталізованою у свідомості руських середньовічних книжників виглядає картина Чеської землі. Ця територія асоціюється у літописців із землею Муравською (Моравською) та Опавською, де воює князь Данило Романович. Так, описуючи його похід в околиці Опави, літописець звертає увагу, переважно, на описи боїв і на військові успіхи руського князя. Для нього це ще одна нагода наголосити на унікальності Данила Романовича: “не було в землі Руській перше, щоби хто воював землю Чеську: ні Святослав Хоробрий, ні Володимир Святий”³⁰. Водночас хроніст намагався зафіксувати географічний образ і топоніміку захопленої місцевості. Так на його словесній карті з'явилися ріка Одра, город *Козлій, Опава*,

²⁷ Див.: “Великая хроника” о Польше, Литве и их соседях XI–XII ст. – Москва, 1987. – С. 184–185.

²⁸ “Великая хроника”... – С. 151.

²⁹ Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис (Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). – Київ, 1961. – С. 99 – 101.

³⁰ Галицко-Волинская летопись. – С. 125.

Глубычичи, Особолога тощо³¹. Проте місцевих жителів згадано лише принагідно як об'єкт нападу руських військ. Зрештою, чеська територія в літописі фігурує як своєрідний трофей, яким гордяться руські князі та їхні союзники: “І сказали собі Данило, Болеслав і Лев: “Усю землю ми полонили”³². Лише наприкінці літопису Чеську землю згадано не в контексті війни, а як місце проведення снему, за участі й галицьких князів³³.

Не менш двозначний і стереотип “угра” / угорця. Інколи автори вагаються між позитивною та негативною оцінкою угорських правителів та їхніх підданих. Так, на початку хроніки стереотип прихильного Романовичам “короля Андрія” (Ендре II) (“Король же Андрій не забув любові своєї колишньої, яку мав до брата свого, великого князя Романа”) поєднано з демонізованим образом його посланця – воєводи Бенедикта (Бора) Лисого. Король разом із наближеними “боярами” виступає патроном малолітніх Романовичів, пов’язує з ним далекосяжні матримоніальні проекти, плануючи віддати за галицького князя свою доньку³⁴. Натомість посланий до Галича Бенедикт одержує стійке окреслення мучителя / “томителя”. Його ім’я асоціюється з Антихристом, і літописець вважає такі натяки цілком виправданими: “...був бо мучитель бояр і городян, і блуд творив, і оскверняв жінок і черниць, і попадів, на правду був антихрист поганими ділами своїми”³⁵. Не менш негативно зображений й угорський воєвода бан Фільній. Його супроводжує стійкий негативний епітет “древле прегордного Філі” чи “Філі гордого”, відповідно трактованого³⁶. Літописний Фільній прагне закріпити у свідомості своїх воїнів образ галицьких русичів як слабких супротивників, вдаючись до фразеологізмів: “Єдинъ камень много грнцевъ побиваше”, “Острый мечю, борзый коню – многаа руси [погибель?]” (“гострий мечу, швидкий коню – велика русі [погибель]”³⁷, “Русь тщиви суть на брань, да стерпимъ устремленія ихъ, не стерпими суть долго время на съчи” тощо³⁸. Літописець прагне на зарозумілості Фільнія як людини з амбіціями (“сподівався обняти землю, висушити море”), гідної Божої карі: “Богу же того не търпяшу, во ино время убиень бысть Филя”³⁹. Звідси й загальний образ “злих угрів”, які намагаються захопити галицькі й волинські землі, але за кару помирають “злою смертю”. Така риторика війни й притистояння мала свою мотивацію.

³¹ Галицко-Волынская летопись. – С. 125–127.

³² Там же. – С. 127.

³³ Там же. – С. 176.

³⁴ Там же. – С. 81

³⁵ Там же. – С. 80.

³⁶ *Волощук М.* Філя древле прегорды / Fila Supruniensis. Маловідомі сюжети з історії Галицької землі першої половини XIII ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 189–196.

³⁷ Галицко-Волынская летопись. – С. 87

³⁸ Там же. – С. 117.

³⁹ Там же. – С. 87.

У певний момент угорські володарі справді сприймали Галичину й Волинь територією схизми, яку потрібно викоринювати всіма методами, латинізуючи ці землі⁴⁰. Проте, очевидно, таке ставлення згодом змінювалося. Невипадково в інших літописних контекстах угорці, навпаки, захоплюються військовою міццю галичан та волинян. “Такого города не зустрічав я навіть у німецьких краях”, – стверджує в одному з контекстів угорський король Андрій, дивуючись укріпленням Володимира⁴¹. Ще в інших ситуаціях угорські володарі виступають союзниками руських князів і ставляться до них, як до собі рівних. Загалом угорці, як і поляки, в одних ситуаціях зображені союзниками, а в інших – навпаки, ворогами Галицької та Волинської земель. Водночас сам образ угорської Корони не дуже чіткий. Галицько-Волинська Русь підтримує з нею контакти, періодично навіть стає залежною від неї, але сама територія Угорщини опиняється, переважно, за межами літописної розповіді. Проте літописець докладно нотує все, пов’язане з угорцями. Так, описуючи події 1208 р., автор називає угорських вельмож, які брали участь у поході на Галицьку землю: “великий двірський” Пот, воєводи Міка Бородатий, Лотохарот, Банко, Мокіян, Табрець, Марцел” тощо⁴². При цьому угорські антропоніми в літописному тексті мають різний ступінь слов’янізації, потрібної руському книжникові і читачеві для їх розуміння та ідентифікації (Ендре – Андрій, Калман – Коломан, Фільній – Філя тощо). Водночас у слововжитку літописця помітне використання, за версією А. Генсьорського, “немадярського слова, проте з офіційної латинської мови на Угорщині” – титулу “риксь” на позначення (угорського) короля⁴³. Отож, тут також можна вбачати вплив угорської культури на ментальність середньовічних галичан і волинян.

Не менш двозначні є образи німців / германців, із правителями яких руські князі також мали династичні контакти. Так, літопис спеціально віднотує повідомлення про придворну змову й вбивство Філіпа Швабського. За асоціацією до цієї розповіді додано протилежний за смыслом сюжет із канонізованою згодом донькою його сестри, святою Єлизаветою⁴⁴. Водночас галицький літописець розглядав німецькі території також як сферу заворушень, конфліктів, де перетинаються інтереси чеських, угорських та (непрямо) руських правителів: “...після убивства герцога, званого Фрідрихом, ... заколот великий був між сильними людьми за честь і волость герцога убитого, за землю Ракуську і за землю Штирську, король угорський-рикє і король чеський билися за неї”⁴⁵. Ще в одному з контекстів німців асоційовано з хрестоносцями, які володарюють на руській території: “...не добре, щоб нашу отчину тримали крижевники-темпличі, звані соломоничами”, –

⁴⁰ *Волощук М.* Естергомський архієпископ в системі русько-угорських відносин кінця XII – першої третини XIII ст. // *Княжа доба: історія і культура.* – Вип. 3. – С. 109, 111.

⁴¹ *Галицько-Волинская летопись.* – С. 100.

⁴² Там же. – С. 81.

⁴³ *Генсьорський А.* Галицько-Волинський літопис. – С. 97–98.

⁴⁴ *Галицько-Волинская летопись.* – С. 81.

⁴⁵ *Толочко О.* Образ “чужинця”... – С. 29.

заявляє Данило Романович⁴⁶. В інших місцях літопису помітне розрізнення німців із різних регіонів (“вротиславських”, “ризьких”, “торунських” тощо), які, проте, взаємодіють між собою. Звідси – повідомлення про напади литовців та жемайтів на німців у Ризі, яким на допомогу приходять торунські німці⁴⁷. Проте географічно образ Німецької землі в літописі конкретизований мало й позначений фрагментарно: “... пішов у землю Вротиславську, і прийшов до міста німецького, званого Среда”⁴⁸. Натомість йдеться, переважно, про недиференційовані “німецькі землі”, звідки надходять надзвичайні новини, на зразок вміщеної під звісткою про великий природний катаклізм: “... почали говорити, що у Німцях вийшло море и потопило землю, за гнівом Божим. Понад 60 тисяч душ потонуло, а церков кам’яних 100 і 11, крім дерев’яних”⁴⁹. Не дуже багато зафіксовано в літописі й німецьких антропонімів: *Маркольт, Фрідріх, Генріх, Отто Гардек, Герборт, Бруно, Кінека, Елизавета / Альжбіт, Людовік / Лудовік*, тощо та загальних лексичних запозичень (*герцюк / герцюковъ, лонокарбович*) тощо⁵⁰.

Лише в кількох літописних епізодах вміщені згадки про інші західні країни, політичні та релігійні центри – насамперед про Рим. Апостольська столиця в Галицько-Волинському літописі фігурує, насамперед, у контексті коронації Данила Романовича. У цій ситуації Рим і католицьку ойкумену потрактовано як “церкве святыхъ апостоловъ”, “столь святого Петра”, а папа Інокентій IV і папські посланці (одного з яких – Опізо / “Описа” – названо за прізвиськом) фігурують як “свої” (Данило приймає корону “отъ отца своего папы Никентія и отъ... епископовъ своихъ”). Зрештою, постать Інокентія / Никентія у Галицько-Волинському літописі має особливу ауру. Він зображений не лише захисником “грецької віри”, а й людиною, яка планує скликати собор “про правовір’я та об’єднання церков”⁵¹. У контексті доволі скупих літописних звісток повідомлення про ідеологічну програму церковного першоєрарха – доволі знаковий симптом. Цікаво, що подібна увага до папи та представників латинської Церкви і їхніх місіонерських планів виявляється в літописі ще раз – у контексті прорахунків із християнізацією Литви.

Загалом погляд галицьких та волинських літописів на захід від Русі не можна назвати ані надмірно симпатизуючим, ані, навпаки, ворожим. Це погляд на відносно близьку, але все-таки іншу цивілізацію.

Язичники та напівпогани: монголи, половці, прибалти. Натомість погляд на Північ та (особливо) Схід із перспективи Галицько-Волинського князівства справді викликав занепокоєння книжників. Хоча й тут простежуються дві тенденції. З одного боку, степовиків та прибалтійські язичницькі племена розглядають як постійний чинник дестабілізації. Але приходять час глибинних трансформацій і старі образи та стереотипи зникають під тиском нових реалій.

⁴⁶ Галицко-Волынская летопись. – С. 105.

⁴⁷ Там же. – С. 157.

⁴⁸ Там же. – С. 108.

⁴⁹ Там же. – С. 157.

⁵⁰ *Генсьорський А.* Галицько-Волинський літопис. – С. 97.

⁵¹ Галицко-Волынская летопись. – С. 127.

Так, однією з подій, що змінила уявлення про світ у XIII ст., була поява монголів. Спочатку на них справді дивилися як на щось небачене, несподіваний вияв Божого гніву. Нові вороги з’явилися “нізвідки” і це ще більше підсилювало розгубленість. Перші спроби розпізнати за незнайомими знаками і речами систему звичних значень і цінностей дезорієнтували жителів Русі. Враження були діаметрально протилежними. Одні князі мали досить реалістичне уявлення про незнаних воїнів (“стрільці”, “ратники й добрі вої”). Інші навпаки, оцінювали їх лише за зовнішніми ознаками (“вони прості люди є, гірші від половців”)⁵². Спроби застосувати зрозумілі й звичні символи й форми поведінки для спілкування призвели, як відомо, до трагічних наслідків. Русичі виходять назустріч татарам з хрестами, а їх, натомість, знищують – зазначає літопис⁵³. Поступово образ татар з “невідомої сили” перетворився на щось конкретніше й осяжніше, проте не менш небезпечне. У свідомості руських книжників з ними був пов’язаний, зокрема, образ медіанітів, які втекли на край світу і звідти напали на Русь, – енергійних та витривалих людей, які харчуються кониною, мають власні релігійні уявлення й обряди, визнають полігамію та упродовж відносно короткого часу (39 років) намагаються підкорити собі весь світ⁵⁴. Крім того, руські літописці часто вказували “немислиму кількість” монгольських військ. Під час “смути” в Орді, зауважував літописець, “побили вони одні одних, як піску морського”⁵⁵. Натомість, розповідаючи про заблукалі в горах війська Ногая й Телебуги, літопис із певною сатисфакцією стверджує про “незчисленну кількість” загиблих монголів, апелюючи до свідків, які називали вражаючі кількості: “самовидци же тако рекоша: умръшихъ бысть 100 тысячъ”. На тлі звістки про такі масштабні втрати літописець спеціально вмістив повідомлення, що “осоромлений Богом” Телебуга вернувся з гірського походу сам, пішки, лише з дружиною та однією кобилою⁵⁶. Взагалі ж татар сприймали як підступних, хитрих, жорстоких ворогів, інколи як напівлюдей, які не милують навіть немовлят. Різна шкала релігійних, моральних і звичаєвих цінностей з обох боків утворювала міцну стіну стереотипів. Монголи для русичів були “безбожними агарянами”, посланими Господом як кара за старі гріхи. Натомість мешканці Русі були для татар маргінальним явищем: “*ogusut irgen*” (“руські люди”) – лише піддані, цінність яких вимірюється їхнім, насамперед ремісничим, умінням, а також об’єкт військових набігів. Для спілкування з монголами русичам (та європейцям загалом) необхідно було оволодіти мінімумом важливих знань про чужу культуру і знаками, що їх виражали: символікою та ієрархією кольорів (золотого, блакитного, червоного, чорного і зеленого) на тамгах, зображень на пайцзах та матеріалу, з якого вони зроблені (золота, срібла, бронзи), відокремлення “щасливих” барв і чисел від “нешасливих” тощо⁵⁷. Проте

⁵² Там же. – С. 89.

⁵³ Там же. – С. 91.

⁵⁴ *Паславський І.* Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). Дослідження з історії європейської політики Романовичів. – Львів, 2009. – С. 88–92, 101–104.

⁵⁵ Галицько-Волынская летопись. – С. 143.

⁵⁶ Там же. – С. 155.

⁵⁷ Докладніше див.: *Kalużynski S.* Dawni mongolowie. – Warszawa, 1983.

найважчим до подолання був обрядовий бар'єр. Так, церемонія поклону ханові в зображенні літописців принижує руського князя, а “поклоніння кушу” сприймається відступництвом від християнства. Тому перше випробування для русичів виглядало не таким страшним, як друге. Невипадково літописний Данило Романович, опинившись в Орді, відкидає пропозицію Сомогура “поклонитися кушу”: від цього “гріха” його звільняє аудієнція у Батия⁵⁸. При цьому літописець звертає увагу на весь ризик цього кроку, пригадуючи історію мучеників – Михайла Чернігівського та його слуги, які не дотрималися церемонії й поплавилися за це життям⁵⁹. Загалом, монгольський шаманізм руські книжники вважали, фактично, одним із виявів абсолютного зла. Як відомо, монголи сповідували культ землі, вогню, вічного неба і небесних світил, зокрема сонця й місяця, яких вважали добрими божествами, а також поклонялися предкам-родоначальникам. Крім того, серед монгольських племен були поширені ворожіння та віра в чудотворні заклинання. Їхні обряди викликання духів супроводжувалися специфічними окриками та рухами тіла шаманів, використанням шаманських дерев (молодих берізок чи березових гілок), кривавих жертвоприношень, розбрикування молока та чаю тощо⁶⁰. Русичі дивилися на ці ритуали як на вияви антисвіту. Тут вони вбачали контакт із демонічними силами: “...нечестиві чаклунські суеслів'я, Чінгісханові наслання, кровопиття, волхвування, поклоніння сонцю, місяцю і землі, і померлим у пеклі отцям, і дідам, і матер'ям”⁶¹. Обережно, навіть вороже галицькі та волинські хроністи трактували також пиття кумису (“кумузу”). Ймовірно, через особливий вигляд та смак вони вважали “чорне молоко” “нечистим” напоєм, протиставляючи звичному для себе вину. Саме таку альтернативу в літописі пропонує Данилові й сам Батий, вказуючи на незвичність “кумузу” для чужинців: “...не обыкли пити молока, пий вино”⁶².

Зі свого боку, татари надавали великого значення обрядам, яким чужинець повинен підкоритися, частково уподібнюючись до монгола. Споживання кумису було для них важливим елементом і повсякденної культури, і релігійних ритуалів. Натомість для чужинців воно, як і “поклоніння кушу”, поклони хану й “княгині Баракчиновій” у сцені з Данилом Романовичем мало стати символом підкорення і вимушеної акультурації. Невипадково в літописному тексті Бату-хан позитивно оцінює згоду князя Данила Романовича спробувати кумис як своєрідний “перехід” в іншу етнічну спільноту: “Ти вже наш-таки, татарин! Пий наше пиття!”⁶³. Зрештою, добровільно чи недобровільно представники руської культури засвоювали необхідні елементи монгольської цивілізації, хоча й з відповідною адаптацією до власної культури. Зокрема, монгольські імена галицькі й волинські літописці подавали у видозміненій, звичній для себе формі: *Чігизакон* (у *сполученні*

⁵⁸ Галицко-Волынская летопись. – С. 118.

⁵⁹ Там же. – С. 119.

⁶⁰ Михайлов Т. Из истории бурятского шаманизма (С древнейших времен по XVIII в.) – Новосибирск, 1980. – С. 210–270.

⁶¹ Галицко-Волынская летопись. – С. 118.

⁶² Там же. – С. 119.

⁶³ Там же.

Чигизаконова мечтанія), Урдюй, Бирюй, Кайдеш, Бечак, Менгу / Менгутимер, Куюк, Себідяй, Бурондай, Куремса, Телебуга, Манман, Балай, Ногай, Котлубуга, Ешимут, Тегичага, Мамьшій, Козій, Кубатана, Ягураин тощо. У трансформованому вигляді в мовлення мешканців княжої Галичини й Волині проникали також й інші запозичення з монгольської мови, кількість яких була відносно великою: *баскакъ, богатир / богатуръ, кояръ, ярыкъ, хъзь, кумузъ, чюмъ* тощо⁶⁴. Однак культурна та соціальна дистанція між татарами та мешканцями Галицько-Волинського князівства й надалі була значною. “Злобі й лєсті їх нема кінця”, – спеціально наголошував літописець. Він називав тих князів, яких татари знищили (Ярослава Суздальського, Михайла Чернігівського), щоб довести основну тезу: контакти з монгольським світом – потенційна небезпека для русичів загалом та руських володарів зокрема⁶⁵. Невипадково більшість татарських полководців у літописі супроводжують стереотипні атрибути: “безбожний і / або окаянний”. Невдачі монгольського війська літописці сприймали як кару Божу, спрямовану проти “поганих і нечестивих”. Лише в нечисленних ситуаціях, наприклад, коли татари виступають союзниками галицько-волинських князів у боротьбі з прибалтійськими язичниками, їх трактували як “менше зло”. Однак сама стилістика зверхності, що її використовують щодо квазісоюзників монгольські володарі у Галицько-Волинському літописі, – це риторика сюзерена супроти васалів: “Всегда ми жалуете на литву; осе же вамъ даль есмъ рать и воеводу с ними...”, – звертається літописний Ногай до руських князів⁶⁶. Тому і в цих випадках літопис вбачає татарське домінування над Руссю. Так, в одному з походів Лева Даниловича на Литву поруч із монголами беруть участь численні руські володарі, яких татари дають Левові на допомогу і які діють, значною мірою, з примусу: “...тогда бо бяху вси князи въ воли татарской”, – зауважує літописець⁶⁷.

На цьому тлі дещо меншою стала відстань між русичами і половцями. Давній стереотип дикого степовика, який проливає кров і нахваляється цим, їсть хом’яків та ховрахів і, навіть, мертвечину⁶⁸, поволі трансформувався в “лагідніші” форми. Може саме тому літопис, поряд зі згадкою про Романа Мстиславича, яким “половці дітей страшили”, наводить легенду про євшан-зілля, Сирчана та гудця Ора. Це не лише зацікавлення життям східних сусідів, а й певне співчуття до них. Про інтерес, а водночас і про “звикання” до половців вказує спосіб передачі половецьких імен й прізвицьк (*Сирчан, Ор, Отрок, Кончак, Котянь, Сомогур, Бастий, Бігбарс, Актай*) та певна русифікація їхніх патронімів (*Юрій Кончакович, Котян Сомовитович*) у галицько-волинському літописанні. Однак частково асимільовані, а частково винищені монголами, не зовсім “чужі”, але й не “свої”, половці поступово взагалі зникають з поля зору хроністів та зі сторінок їхнього тексту.

⁶⁴ Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис. – С. 102.

⁶⁵ Галицко-Волинская летопись. – С. 119.

⁶⁶ Там же. – С. 149.

⁶⁷ Там же. – С. 147.

⁶⁸ Толочко О. Образ “чужинця”... – С. 33.

“Своїми” чи “чужими”, залежно від ситуації, виступають і прибалтійські народи й племена: литовці, ятвяги й “жемоїть” (жемайти). З одного боку, літописці подають їх як ворогів, які живуть у поганстві, з іншого – стверджують, що ці язичники перебувають на шляху християнізації. Часто поділ на “злих” і “добрих” прибалтів для галичан та волинян проходить між родичами – християнами та язичниками. Наприклад, поганин Тройден у зображенні літопису – “окаянний, і проклятий, і немилостивий”, а його християнізовані брати навпаки – втілення любові, покори й смирення. При цьому “беззаконий” володар в уявленні руського книжника стає моральним двійником “класичних” негативних персонажів церковної історії: “...акъ бо бѣшеть беззаконникъ, яко и Антиохъ Сурьскій, и Иродъ Іерусалимскій и Нерон Римскій”⁶⁹. Частина прибалтійських вождів в уяві літописців взагалі перетворювалися на поганських чаклунів, як, наприклад, наділений незвичайними атрибутами Скомонд. Цей волхв і оракул, в уявленнях руських книжників, “швидкий, як звір, пішки ходячи, звоював Пінську землю”⁷⁰. Водночас, наголошують вони, литовці та ятвяги ментально перебувають на межі поганського та християнського світів, у сфері двовір’я. Так, Миндовг (Миндаугас), хоч і християнин, поклоняється “заячому богу” й відкрито дотримується давніх ритуалів (“спалення померлих”, жертвоприношення) та уявлень, які для руського літописця – поганські забобони: “...коли ж виїжджав на поле і вибіг заець на поле, ... не входив у лісову хащу і не смів навіть різки вломити”. Отож, його хрещення оманливе – зробив висновок літописець⁷¹. Водночас в уяві цього автора сам метод християнізації, наприклад, литовців був приречений на невдачу. Він сприймався як наслідок непорозуміння між західними християнськими володарями, частина з яких протегувала одного вождя (Миндовга), а інша – його супротивника (Тевтивила). У цьому контексті літопис стає на боці останнього, а хрещення Миндовга подає як позбавлений будь-якої стратегії результат підкупу ризького магістра Андрія. При цьому насильна, але повна християнізація поган виявляється доцільнішою, ніж добровільне, але поверхове й часткове прийняття нової віри: “Тевтивила ж підтримував єпископ і пробошч Віржан, які... знали, що коли б Тевтивила не вигнали, Литовська земля була б у їхніх руках, і поневолі прийняли б хрещення. А нехристиянами литовців зробив Андрій і позбавлений був сану своїми співбратами”⁷². Помітно, що на етноконфесійні уявлення про Литву накладені певні політичні симпатії й антипатії літописця. Так, Миндовг / Миндаугас у літописі зображений, в основному, негативно. Це не лише прихований поганин, а й “гордий” деспот, який концентрує в руках усю владу (“самодръжець бѣвъ во всей земли Литовской”) і нищить навіть власних родичів⁷³. Водночас історію Миндаугаса літописець нерідко переповідає нібито “зсередини”, з внутрішньо литовської перспективи. Так, наприклад, з’являється картина “каріння” – плачу Миндовга за померлою дружиною, на тлі якої хроніст

⁶⁹ Галицко-Волынская летопись. – С. 146.

⁷⁰ Там же. – С. 115.

⁷¹ Там же. – С. 123.

⁷² Там же.

⁷³ Там же. – С. 122, 141.

змальовує політичні інтриги між литовськими володарями⁷⁴. Контroversійним у тексті є й зображення його сина, Войшелка. В уявленні літописця він проходить еволюцію від кровожерливого язичника до покірнього християнина. Спочатку його описано як майже божевільного поганина, оплутаного манією убивства: “и нача проливати крови много: убивашеть бо на всякъ день по 3 по 4; которого же дни не убіяше, печаловаше тогда, коли же убіяше кого, тогда весель бываше”⁷⁵. Далі літопис фіксує абсолютну зміну поведінки: в серце Войшелка входить “страх Божий” і він не просто приймає християнство, а й стає аскетом-ченцем спочатку в Полонині, а згодом в Угровську, в монастирі святого Даниїла⁷⁶. Водночас у літописній інтерпретації постриг Войшелка криється певна двозначність (добровільний чи, навпаки, примусовий акт?)⁷⁷. Отож, у сприйманні цієї постаті залишається певна двоїстість. Хоча смерть Войшелка в монастирі від рук Льва Даниловича літопис однозначно трактує уже як убивство “доброго християнина”. Загалом же, ятвяги й литовці в рецепції середньовічних галичан та волинян – це “іноді хоробрі” й добрі воїни, які, проте, приносять жертви “Нонадієві, Телявелі, Девериксу і Мейдейну” та іншим божествам, “тобто бісам”. Під час та після бою литовські воїни також не цураються своїх вірувань. Так, на місці спаленого селища, зауважує літописець, вони “тужаху і плеваху, по-свойски рекуща “Янда”, възывающе Богы своа, Аньдая и Дивирикса, и вся Богы своя поминаючи”⁷⁸. Тому доля прибалтів-нехристиян для християнського літописця визначена наперед: коли в бою гине ятвязький воїн, його душа виходить “з кров’ю в пекло”. Закономірною, з такого погляду, виглядає в устах “безбожних” формула підкорення, з якою ятвяги звертаються до Володимира Васильковича, просячи допомоги від голоду: “...не помори нас, а перекорми нас собі”⁷⁹. В ідеології літописців ці слова видаються закономірними, бо засвідчують принципову перевагу християнських (“цивілізованих”) народів над язичницькими (“дикими”) племенами, яку відчували середньовічні галичани та волиняни. Водночас окремі території ятвягів й литовців у галицькій частині літопису описані з топографічною докладністю. Так, в контексті протистояння між Миндовгом і Вікінтом під 1252 р. літопис згадує “місто, зване Тверімет”. В іншому місці автор докладно описує, як війська галичан, волинян та їхніх союзників проходять прибалтійські поселення, які він називає *Болдикыца, Привица (Правила), Таусевичи, Буряля, Раймочи, Комата, Дора, Корковичи* тощо⁸⁰. Однак на це є свої причини. Тут йдеться про военний похід, а ятвязькі села цікаві як об’єкти завоювання, джерело воєнної здобичі. Водночас у ряді контекстів літопис відносно позитивно відгукнувся, наприклад, про антипольські походи прибалтійських володарів (навіть

⁷⁴ Там же. – С. 141.

⁷⁵ Там же.

⁷⁶ Там же. – С. 145.

⁷⁷ Вілкул Т. Постриження князя Войшелка: політика князя Данила і стратегії літописців // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 123–129.

⁷⁸ Галицко-Волынская летопись. – С. 133.

⁷⁹ Там же. – С. 150.

⁸⁰ Там же. – С. 129–131.

того ж “нечестивого” Тройдена, який повертається з набігу “з честю великою”⁸¹. Натомість в іншому літописному повідомленні йдеться про голод, який однаково охоплює і Русь, і Польщу, і Литву, і землю ятвягів. При цьому голодуючі ятвяги, які звертаються до Володимира Васильковича за допомогою, зображені в літописі з певним співчуттям⁸². Водночас хроністи фіксують у власній транскрипції чисельні ятвязькі та литовські імена: *Войшелк, Тевтивил, Миндовг, Минтеля, Шюрпа, Мудійко, Пестило, Сиврид, Стекинт, Юндил, Довмонт, Спрудійко, Стегут, Шутр (Мондушич), Живибуд, Трентята, Висимот, Будикид, Буйвид* тощо.

Отож, навіть переважно мілітарний підхід до “чужої” землі був для середньовічного руського воїна, а також книжника й читача літопису, однією з форм пізнання навколишнього світу, інших народів, їхньої мови, культури та звичаїв.

“Руський патріотизм” та загальна “картина світу”: внутрішня й зовнішня перспективи. Загалом протиставлення “свого” й “чужого” в культурі середньовічної Галичини й Волині будується ніби на двох паралельних підставах. Перша – стабільніша, сформована з відносно стійких структур етнічного самоусвідомлення. Вона досить чітко розмежує народи, їхні культури й мови. Саме так протиставляється “русь” та “іноплеменники”. Стійка схема такої опозиції діяла лише тоді, коли йшлося про відвертих ворогів: спочатку – половців, потім – монголів, а також язичницькі народи (наприклад – прибалтів). У таких випадках літописці перенесли на нові реалії перевірену модель, прикладаючи до недругів біблійну риторичку й називаючи їх “безбожними агарянами”, “моавитянами”, просто “невірними” тощо. Взагалі тогочасний світогляд ґрунтувався, очевидно, на досить різкому розмежуванні “свого” та “чужого”, етнічно іншого, прикладом чого є відомий вислів з літописної легенди про євшан-зілля: “краще на своїй землі кістьми лягти, аніж на чужій славному бути”⁸³. Так само й для руського володаря, підкреслює літопис, “своя” земля має особливий статус. Саме тут він почувується господарем ситуації: “Не личить мені бачитися з вами на чужій землі”, – наголошує в розмові з папськими послами, які у Кракові звертаються до нього з пропозицією про коронування, Данило Романович⁸⁴. І навпаки, перед битвою на Калці руські князі воліють зустріти монголів на чужій, а не на своїй землі – ймовірно, битва поза межами власної території уявляється їм стратегічно вигіднішою⁸⁵. Водночас літописці послідовно вказували межу між етнічно “своїми” й “чужими”. Так, поляки / ляхи, німці, угорці / угри у свідомості руських книжників чітко відмежовані від русі, особливо в тих епізодах, де виступають воєнними супротивниками.

Проте ця ж опозиція могла бути й гнучкішою, динамічнішою, залежала від змін у політичних настроях та ототожнювала “своїх” з постійними чи тимчасовими союзниками, а “чужих” – із супротивниками. Тоді до останніх зараховували також і ворогів з представників інших руських князівств, чи навіть з опозиційних

⁸¹ Галицко-Волынская летопись. – С. 150.

⁸² Там же.

⁸³ Там же. – С. 78.

⁸⁴ Там же. – С. 127.

⁸⁵ Там же. – С. 89.

тому чи іншому князеві груп всередині князівства, а до перших потрапляли, серед інших, і чужинці. Те ж стосувалося розуміння “своєї” та “чужої” землі. “Не добро намъ стояти зде близь воюющихъ насъ иноплемнниковъ”, – говорить сподвижникам Данило Романович у момент нападу татар на Русь, вважаючи за краще відійти в Мазовецьку землю. Тут місцевий володар Болеслав “дає” руському князеві Вишгород і той перебуває на чужій – своїй території, аж доки небезпека не зникає остаточно⁸⁶. Саме тому існували й проміжні моделі. Наприклад, в окремих контекстах мешканці Галицько-Волинського князівства – представники різних народів та політичних орієнтацій – протиставлені таким же різношерстим прибульцям зовні. В описі воєнних дій “угри”, “ляхи”, німці, зрештою, половці виступають то як “свої”, то як “чужі”, залежно від того, співдіють вони з Романовичами, чи навпаки, протидіють їм. Так, при побудові Холма Данило Романович запрошує до нового міста зовнішніх “приходнів”, серед яких виділено німців, русь, “іноплеменників” та поляків, – усі вони, зрештою, стають його жителями⁸⁷. Складніша ситуація з монголами. Руські князі змушені виступати їхніми “мирниками”, однак навіть тоді літописці намагаються не зображати татарів й русь реальними союзниками.

Взагалі, відданість Романовичам – один з основних критеріїв при поділі на “своїх” і “чужих”. Це помітно навіть на прикладі того, як змінюється образ галичан у літописному тексті. На його початку Галич зображений містом, яке не приймає своїх законних володарів, нащадків Романа Мстиславовича, а позицію його жителів зведено до думки місцевих бояр, які готові шукати союзу з “іноплеменниками”. Тож літописець називає їх “безбожними галичанами” (тобто позиціонує як “чужих” – ворогів). Натомість після того, як Данило Романович повертає отчину, “галичане и волынци” в літописному тексті стають людьми Романовичів, тобто “своїми”. Водночас виділення галичан та волинян із загальноруського контексту вказує на існування місцевого / удільного патріотизму.

Загалом же, як вже зауважували дослідники, зокрема А. Генсьорський, мотив Русі – і як синоніма етносу (русі), і як синоніма території (Руської землі) – у Галицько-Волинському літописі простежується досить чітко. Не будемо зупинятися на семантичних трансформаціях цих та споріднених категорій. Цю тему – кожен зі своїх позицій – вже розвинули А. Генсьорський та В. Арістов. Проте навіть побіжний погляд на проблему показує, що акцент на “руськості” в літописному тексті майже постійний. При цьому на приналежності до Русі літописці наголошують, насамперед, у контексті діяльності Данила Романовича. Так, автори літопису спеціально підкреслюють: саме він перший з руських князів воював недосяжні польські та чеські території. Кульмінацією ж цього прив’язування патріотизму до постаті князя стає розповідь про поклоніння Данила Батигіві. У цьому обов’язково-примусовому ритуалі літописець бачить символ не лише індивідуального та династичного, а й, певною мірою, загальноруського приниження: “О, зліша зла честь татарська! Данило Романович, князь великий, який володів Руською

⁸⁶ Галицько-Волинская летопись. – С. 110.

⁸⁷ Там же. – С. 134.

землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, із братом своїм, та іншими краями, нині стоїть на колінах і холопом називається, і данини хочуть, на життя не сподівається й погрози йдуть!”⁸⁸.

Цей текст демонструє ще й інший феномен. Розуміння того, чим є Русь, яку репрезентує Данило Романович, змінюється залежно від ракурсу, в якому на неї дивляться літописці: адміністративно-територіального, політичного та / чи етноконфесійного. Крім того, не можна забувати про існування того ж таки локального патріотизму галичан та волинян. Його специфіку визначало, зокрема, й те, з представниками яких народів контактували й конфліктували мешканці Галицько-Волинського князівства. Воно, як відомо, було ареною активної міжетнічної взаємодії, зустрічі цивілізацій. Невипадково в одному з літописних епізодів німці дивуються татарському спорядженню руських воїнів Данила Романовича⁸⁹. Свого часу польська історіографія акцентувала на тому, що етнонаціональна свідомість поляків у середні віки частково сформувалася під впливом боротьби з німецьким натиском на схід⁹⁰. Ця концепція передбачає певну долю міфологізму. Але той факт, що етнічна ідентичність формується, зокрема, й за принципом “з ким і проти кого”, особливо важливий також і в контексті Галицько-Волинського князівства – одного з тих регіонів, які сприймалися пограниччям, “воротами” християнського світу⁹¹. Той же Данило Романович у літописі намагається збудити патріотизм мешканців Галича, протиставляючи “нестерпну” владу “чужих” законній владі “своїх” володарів (“О мужі городські! Доки будете терпіти іноплемянних князів державу”⁹²) і закликаючи скинути ярмо “іноязычників” (“людей іншої мови”). Невипадково етнічні стереотипи “виходять на поверхню” літописного тексту дуже часто саме в описах війн⁹³. Зрештою, самосвідомість тих русичів, які часто стикалися з поляками, угорцями, німцями, чехами – з одного боку, та ятвягами, жемайтами, литовцями, половцями, монголами – з іншого, в силу географічних та цивілізаційних обставин мала іншу конфігурацію, ніж ментальність тих, які жили в інших руських регіонах. Цілковито можливо, що й сам образ Русі та й ставлення до цього терміна в середньовічній Галичині та Волині були також особливими, що й відзначив А. Генсьорський. Його концепція про вживання назви “Русь” у значенні “народу Галичини й Волині”, і словосполучення “Руська земля” – як синоніма Галицько-Волинського князівства⁹⁴ насправді має підґрунтя не лише в давніх ідеологічних переконаннях

⁸⁸ Галицько-Волинская летопись. – С. 119.

⁸⁹ Там же. – С. 122.

⁹⁰ *Bardach J.* L'Etat polonais aux Xe et XIe siècles // *L'Europe aux IXe – XIe siècles.* – Varsovie, 1968. – P. 318.

⁹¹ *Ле Гофф Ж.* Людовик IX Святой / Пер. с фр. – Москва, 2001. – С. 42.

⁹² Галицько-Волинская летопись. – С. 105.

⁹³ Див. про це: *Голик Р.* Війна і Русь: Еволюція уявлень про збройні конфлікти у середньовічній та ранньомодерній культурі та їх рецепція у модерній Галичині // *Україна... – С. 212–236.*

⁹⁴ *Генсьорський А.* Галицько-Волинський літопис (Процес складання, редакції і редакторство.) – Київ, 1958. – С. 87–89.

дослідника. Вона коріниться у специфіці середньовічного патріотизму. Це синтез феодалної відданості й вірності володарю, зв’язку між васалом і сюзереном, відчуття корпоративної та територіальної близькості в межах династійних держав / князівств із почуттям понад територіальної / супрарегіональної спільності в межах Руської землі та руського етносу і навіть певної гордості за приналежність до них. У цьому сенсі – хоч і з певним застереженням – галицько-волинську ідентичність XIII ст. можна вважати одним із прообразів пізнішої руської етнічної самосвідомості, яка через багато століть стала, зрештою, українською.

Водночас усе сказане не означає, що руські території в дискурсі Галицько-Волинського літопису повністю відмежовані від зовнішнього (“чужого”) простору. Навпаки, в окремих епізодах галицькі й волинські автори акцентують вселенські масштаби тих чи інших природних феноменів: “Тієї ж зими не лише в одній Русі був гнів Божий у вигляді мору, але й в Ляхах, тієї ж зими і в Татарах вимерло усе: і коні, й худоба; все вимерло – нічого не залишилося”⁹⁵. Сьогодні нелегко реконструювати загальну картину світу на підставі літописного тексту. Проте видно, що ойкумена галицьких та волинських книжників ділиться на віддалений, ближчий і дуже близький літописцям світ⁹⁶. Далекими для літописців є чужі народи / території навколо Руської землі: на Заході – ляхи / поляки / Ляська земля, чехи / Чеська земля, німці / Німецька й Ракуська земля та “стол святого Петра”, на Півночі – Литва / Литовська земля, ятвяги, Жемоїть і “німці в Ризи”; зрештою, на Сході – Половецька земля й татари (Орда). Однак ментальна / географічна віддаль між Руссю й цими землями насправді різна: ляхи і литва, ятвяги та жемайти, а також половці до неї дещо ближчі (і, отже, звичніші), ніж німці, чехи чи Рим. До того ж, різні регіони цих земель по-різному наближені до Галицько-Волинської Русі. Так, наприклад, серед польських городів у центр уваги літописців потрапляють, насамперед, Краків, Люблін та Сандомир, а інші відходять “у тінь”. Натомість татари / Орда політично не лише присутні у руській реальності, а й формують її. Проте в літописному зображенні вони і ментально, і географічно дуже далекі від Русі.

Набагато складніша й географічно густіша картина самої Руської землі. У її центрі лежать городи Галицько-Волинського князівств: Галич, Холм, Володимир, Перемишль, Львів, Данилів, Белз, Коломия тощо, а також поселення навколо них. Тобто йдеться про малу батьківщину, точніше, – отчину Романовичів. Дещо віддаленішим у цій перспективі виглядає Київ (також “своя” для них територія), ще далі – міста на зразок Козельська. У Галицько-Волинському літописі усі вони, звичайно, нерівноцінні, проте фігурують поряд як жертви монгольського нашествия. Городи інших князівств перебувають на краю ментальної Руської землі, якою її відтворюють літописці, або ж взагалі не згадують.

Загалом зрозуміло, що зовнішній світ в очах галичан та волинян XIII ст. був відображений у досить специфічній перспективі. Однак літописний Універсум – не об’єктивний простір сучасної географії. Це суб’єктивний конструкт

⁹⁵ Галицько-Волинская летопись. – С. 157.

⁹⁶ Подібну схему бачимо в: Федорак Н. Поетика... – С. 54.

середньовічної уяви, умовно кажучи, поділений на чисельні землі Мирь, у центрі якого стоїть Русь – “велика отчина” Романовичів.

Roman Holyk. ТОЗЕМЛЬЦЫ И ИНОПЛЕМЕННОИКИ: THE “RUS’ PATRIOTISM”, “IMAGE OF THE WORDL” AND THE ETHNIC STEREOTYPES IN THE MEDIEVAL GALICIA AND VOLHYNIA

The articles examines the image of the world and the peoples, the opposition of the “ones” / “insiders” and the “others” / “outsiders” / “aliens” / “strangers” and “the Rus’ patriotism” in the perception of the authors of the Halych-Volhynian chronicle.

Key words: ethnic stereotypes, history, mentality, the Halych-Volhynian chronicle.

Інститут українознавства ім. Івана Крип’якевича НАН України

Олександр БАРАН

МЕШКАНЦІ МІСТ У ТЕРМІНОЛОГІЇ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПISУ

Проаналізовано використані у Галицько-Волинському літописі терміни, що вважаються окресленнями, уживаними на позначення мешканців міст. Розглянуто терміни галичани, володимирці та ін., горожами, весь град, від малого до великого та містичі. З'ясовано, що вони мали широкий діапазон значень і уживалися на позначення не лише мешканців міст, а й інших категорій населення. Вийняток становив термін містичі, стосований тільки до мешканців міст.

Ключові слова: *Галицько-Волинський літопис, галичани, володимирці, горожани, весь град, від малого до великого, містичі.*

Численні приклади використання на сторінках Галицько-Волинського літопису узагальнювання термінів на позначення мешканців міст¹ віддавна привертати

¹ Використання терміна “місто” для XIII та першої половини XIV ст. потребує обґрунтування. Тогочасні джерела – Лаврентіївський та Іпатіївський літописи й Новгородський I літопис старшої редакції не знають терміна “місто”, використовуючи на позначення поселень, що за рівнем свого розвитку перебували на вищому щаблі, ніж сільські поселення, термін – “градъ”, “городъ”. Вийнятком є лише два випадки появи терміна “місто”, вжитого щодо Сьроди Шльонської та Кракова у третій частині Іпатіївського літопису – Галицько-Волинському літописі (докладніше див.: Baran O. Pochodzenie terminu “miasto” w języku staroukraińskim (na podstawie Kroniki halicko-wołyńskiej) // Acta Albaruthenica, Rossica, Polonica. VIII Міжнародная наукова конференція “Беларуска-руська-польська супастаўляльнае мавазнаўства і літаратуразнаўства”: у 2 ч., Віцебск, 22–24 кастрычніка 2009 г. – Віцебск, 2009. – Ч. 2. – С. 8–10). Що ж до поселень, розташованих на теренах Галицько-Волинської Русі, термін “місто” з'являється у джерелах починаючи з другої половини XIV ст., і стосується міст, локованих на німецькому міському праві. Отже, на початках свого поширення на західноукраїнських землях він мав виразно юридичну коннотацію і позначав локаційне місто. Можна додати, що і відновані у XIII ст. в Галицько-Волинському літописі як “міста” Сьрода Шльонська та Краків на той час також уже були містами на німецькому праві.

Так, використання у цьому дослідженні терміна “місто” щодо поселень, відзначених на сторінках Галицько-Волинського літопису, буде умовним. Це пов'язано, насамперед, із браком іншого прийнятного, придатного на окреслення долокаційних поселень, що за рівнем економічного розвитку вже були містами, але мешканці яких ще не мали права самоврядування та судового імунітету. Докладніше про проблему дефініції долокаційного міста у Центрально-Східній Європі див., напр.: Piekalski J. Od Kolonii do Krakowa. Przemiana topografii wczesnych miast. – Wrocław, 1999. – S. 23–27.

увагу істориків. До таких належать назви: “Галичанъ”, “Володимерци” та інші, а також “горожанъ”, “весь градъ”, “от мала до велика”². До цього переліку треба додати поняття “мъстичъ”, вжите лише в Галицько-Волинському літописі³. Можна погодитись із думкою Тетяни Вілкул, яка досліджувала значення відповідної термінології на матеріалах трьох літописів – Лаврентіївського, Іпатіївського та Новгородського I, що вона значною мірою полісемантична й не є, власне, термінами у вузькому розумінні, оскільки значення змінювалося залежно від контексту⁴. З огляду на це, головне завдання пропонованого дослідження – розгляд вказаних термінів з урахуванням контексту та конкретних подій. Це дозволить у багатьох випадках з’ясувати їхнє наповнення у конкретній історичній ситуації, що, натомість, уможливить наближення до кращого розуміння суспільного укладу в Галицько-Волинського князівства XIII та першої половини XIV ст.

Назви на зразок “Галичанъ”, “Володимерци” та інші на сторінках Галицько-Волинського літопису найчисленніші. Вони використані 74 рази⁵: “Галичанъ” – 25⁶, “Володимерци” – 5⁷, інші ж: “Берестлане” – 10⁸, “Бъглобъгрежциъ” – 1⁹, “Възвѣдлане” – 1¹⁰, “Городнаны” – 1¹¹, “Звенигородьци” – 2¹², “Кианы” – 1¹³, “Козланъ” – 2¹⁴, “Коурлане” – 2¹⁵, “Краковланы” – 1¹⁶, “Лоучане” – 2¹⁷, “Люблиньци” – 3¹⁸, “Новгородци” – 1¹⁹,

² Вілкул Т. “Людьє” и князь в конструкториях летописцев XI–XIII вв. – Київ, 2007. – С. 18–21. Тут же огляд літератури з цього питання. Тетяна Вілкул враховує ширшу гаму понять, однак у запропонованому дослідженні для аналізу вибрано лише ті терміни, які недвозначно пов’язуються в літературі з жителями міст.

³ Іпатъевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 905, 934.

⁴ Вілкул Т. “Людьє” и князь... – С. 18, 20–22.

⁵ Порівн. обрахунки: Вілкул Т. “Людьє” и князь... – С. 43. За підрахунками дослідниці, цей термін з’явився на сторінках Галицько-Волинського літопису 69 разів.

⁶ Іпатъевская летопись. – Стб. 717, 718, 722 (2), 727 (3), 728, 729, 730, 731, 741, 750, 758, 759, 766, 771 (3), 774 (2), 775, 783, 787, 790.

⁷ Там же. – Стб. 718 (2), 720, 920.

⁸ Там же. – Стб. 720, 754 (2), 980 (3), 928 (2), 931, 932.

⁹ Там же. – Стб. 838.

¹⁰ Там же. – Стб. 838.

¹¹ Там же. – Стб. 871.

¹² Там же. – Стб. 725, 726.

¹³ Там же. – Стб. 741.

¹⁴ Там же. – Стб. 780, 781.

¹⁵ Там же. – Стб. 741, 753.

¹⁶ Там же. – Стб. 831.

¹⁷ Там же. – Стб. 751.

¹⁸ Там же. – Стб. 889, 909.

¹⁹ Там же. – Стб. 920.

“Новгородци” – 2²⁰, “Оугровъчаны” – 1²¹, “Пиняне” – 4²², “Поутивлицы” – 1²³, “Рижани” – 1²⁴, “Смолняне” – 1²⁵, “Соудимирици” – 1²⁶, “Соурожьцьгъ” – 1²⁷, “Тоуровьци” – 1²⁸, “Трoубчангъ” – 1²⁹, “Чарнатици” – 1³⁰, “Черниговъчи” – 2³¹.

Т. Вілкул загалом розглядає ці назви як такі, що характеризують жителів міст (“горожан”), хоч і вказує, що часом вони можуть позначати також мешканців певного регіону або сформовані у тому чи іншому регіоні військові загопи³². Аналіз Галицько-Волинського літопису показує, що наведені назви використано у широкому значенні. Умовно їх можна поділити на дві групи: наповнення яких однозначно видно з тексту літопису і вирази, що інтерпретуються неоднозначно або багатозначно.

Перша група включає такі підгрупи значень: 1) військові загопи певного князівства – 17; 2) бояри з того чи іншого князівства – 18; 3) жителі міста – 7; 4) князі – 2.

Перша підгрупа на позначення військових загонів із певного князівства використана в п’яти ситуаціях, у яких поняття, що нас цікавлять, розташовані досить компактно. Найвиразніше значення пропонують два фрагменти літопису.

Перший – опис приготувань руських князів до походу проти монголів, який закінчився поразкою на р. Калці у 1223 р.: “и придо к рѣцьгъ Днѣпроу. ко остроовоу Варяжъ(с)комоу. и пригъха тоу к нимъ. вса земля Половецкаѧ. и Черъниговцемъ пригъхавшимъ. и **Кианомъ** и **Смолнаною**. ингъмъ странамъ. всанамъ [...] а **Галичане** и **Вол(ы)нци**. киждо со своими князьми. а **Коуряне** и **Трoубчане** и **Поутивлицы**. и киждо со своими князьми. придоша коньми”³³. Тут є дві вказівки на те, що віднотовані у ньому “Черниговъчи”, “Кианы”, “Смолняне”, “Галичангъ”, “Коуране”, “Трoубчангъ” і “Поутивлицы” означали військові сили з того чи іншого князівства. Йдеться про два синонімічні ряди: “пригъхавшимъ. и **Кианомъ** и **Смолнаною**. ингъмъ **странамъ**. всанамъ” та “**Галичане** и **Вол(ы)нци**”. У першому випадку до нотатки про прибуття військових загонів з Києва та Смоленська додано повідомлення,

²⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 753, 861.

²¹ Там же. – Стб. 754.

²² Там же. – Стб. 750, 752, 753, 861.

²³ Там же. – Стб. 742.

²⁴ Там же. – Стб. 816.

²⁵ Там же. – Стб. 741.

²⁶ Там же. – Стб. 831.

²⁷ Там же. – Стб. 920.

²⁸ Там же. – Стб. 753.

²⁹ Там же. – Стб. 741.

³⁰ Там же. – Стб. 838.

³¹ Там же. – Стб. 741, 772.

³² Вілкул Т. “Людьє” и князь... – С. 40, 46.

³³ Ипатьевская летопись. – Стб. 741–742.

що, крім них, прибули формування з інших земель (“*странь*”). Отже, перших теж треба розглядати як вояків не з міст, а з князівств – київського та смоленського. Так само й у другому прикладі, військових з Галича віднотовано в одному синонімічному ряді з прибулими з Волині, що також вказує, що й галичан у цьому конкретному випадку треба розуміти як вояків з Галицького князівства. До слова “*Галичане* и *Вол(ы)нці*” літописець додав згадку про курян, трубчан та путивльців, яких слід трактувати військовими силами відповідно з курського, трубецького та путивльського князівств.

Наступну згадку зберегло повідомлення про похід на ятвягів узимку 1255–1256 рр. князя Данила Романовича (близько 1201–1264)³⁴, до якого долучилися й інші руські князі, а також мазовецький князь Земовит I (1224–1262)³⁵ та краківський князь Болеслав Встидливий (1226–1279)³⁶ (останній вислав підмогу)³⁷: “*приде Со-мовитъ. со Мазовшаны. и помочъ ѿ Болеслава. со Соудимирици. и Краковланы*”³⁸. Тут важливий синонімічний ряд поєднання сандомирців та краків’ян з одного боку й мазовшан – з іншого. Це вказує, що й у цьому випадку назви, виведені від міст, літописець подав похідні від назв регіону – сандомирського та краківського князівств.

Менш виразні – їх значення також не викликає сумніву – приклади використання подібних назв, що означають військові заgonи, сформовані у тому чи іншому князівстві, стосуються також назв: “*Коурлане*”, “*Пинланы*”, “*Новгородци*” і “*Тоуровьчи*” (1228)³⁹; “*Оугровьчаны*” і “*Берестьяны*” (1229)⁴⁰ та “*Городнаны*” (1274)⁴¹.

Другу підгрупу утворює термін на позначення бояр. Він простежується лише на прикладі назви “*Галичань*” (18 разів)⁴². Йому притаманне не компактне використання у літописі, а розпорошення в усьому тексті. Тому для аналізу можливий відбір лише найяскравіших прикладів.

Так, у 1206–1207 рр. князь Володимир Ігоревич (1171–1212)⁴³ з чернігівської династії Ольговичів здійснював у Галичі політику максимального зосередження у своїх руках володінь, що належали перед тим Романові Мстиславичу (кінець

³⁴ *Dąbrowski D.* Genealogia Mściśławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). – Kraków, 2008. – S. 300.

³⁵ *Balcer O.* Genealogia Piastów. Wstęp do drugiego wydania Jan Tęgowski. – Kraków, 2005. – S. 538–545.

³⁶ *Ibidem.* – S. 488–491.

³⁷ *Bartnicki M.* Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. – Lublin, 2005. – С. 177.

³⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 831.

³⁹ Там же. – Стб. 753.

⁴⁰ Там же. – Стб. 754.

⁴¹ Там же. – Стб. 871.

⁴² Там же. – Стб. 717, 718, 722 (2), 727 (3), 728, 731, 750, 758, 766, 771 (3), 774, 783, 787.

⁴³ *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – С. 177.

1155-1156–1205)⁴⁴. Заходи в цьому напрямі засвідчив, крім іншого, також наступний фрагмент літопису: “*хотѣицю Володимероу. искоренити племя Романово. поспѣваюцимъ же безбожнѣмъ Галичаномъ Посла же Володимеръ со свѣтомъ Галичкы(хъ) бояръ. нарѣчь е попомъ. к Володимерцемъ*”⁴⁵. Галичан, які допомагали князю, в цьому ж фрагменті названо також галицькими боярами, що дозволяє прийняти синонімічність обох понять у зазначеному випадку.

У 1210 р. галицькі бояри виступили уже проти Ігоревичів, підтримуючи угорсько-руську коаліцію, яка мала на меті посадити на трон малолітнього тоді Данила Романовича. Внаслідок, як записав літописець: “*ѣтымъ же бывши(мъ). княземъ. Романоу Стославоу Ростиславу. Оугромъ же хотѣицемъ е вести королеви. Галичаномъ же молѣицмса имъ. да быша и повѣсили мѣсти ради. оубѣжени же бывше Оугре великими дарѣми. предани быша на повѣшение. м(с)ца сентѣбра*”⁴⁶. З подій кінця 1209 р. відомо, що Ігоревичам у такий спосіб помстилися за їхні заходи, спрямовані проти бояр – чимало їх було знищено⁴⁷. Отже, і в цьому випадку недвозначно впливає інформування саме про галицьких бояр.

У фрагменті з розповіддю про відречення князя Мстислава Удатного (кінець 1176-1180–1228)⁴⁸ від трону в Галичі на користь угорського королевича Андрія (?–1233)⁴⁹ також знаходимо синонімічний ряд “Галичани – галицькі бояри”. Спершу літописець приписав бояринові Судиславу таку промову: “*потом же Соудиславоу льстѣицю подо Мѣстиславомъ. ре(ч) емоу княже даи дѣцерь свою вброученоую за королевича. и даи емоу Галичь. не можешь бо держати самъ. а болре не хотѣть тебе [...] аже даси королевичю когда восхоцещи. можешь ли взати под нимъ. даси ли Данилови. в ѣгкы не твои боудеть Галичь*”⁵⁰. Далі “від себе” додано: “*Галичаномъ бо хотѣицимъ Данила*”⁵¹. В історіографії вже пропонувалося розглядати згаданих галичан як частину галицьких бояр. Так, Андрій Петрик бачив у них угруповання галицьких бояр, яке тоді пропонувало трон Данилові Романовичу⁵².

Окремої уваги заслуговують 7 випадків (*третья група*), у яких термін позначав жителів міст, відображених у назвах “*Володимерци*”, “*Звенигородьци*”, “*Лоучане*”. В описі подій кінця 1206 – початку 1207 рр., коли князь Володимир Ігоревич намагався здобути владу над володимирським князівством, знаходимо фрагмент: “*Посла же Володимеръ... к Володимерцемъ. рекы имъ. не имать ѡстатисѣ градъ*”

⁴⁴ Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów. – S. 256.

⁴⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 718.

⁴⁶ Там же. – Стб. 727.

⁴⁷ Włodarski B. Polska i Ruś 1194–1340. – Warszawa, 1966. – S. 46.

⁴⁸ Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów. – S. 256.

⁴⁹ Літопис руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – Київ, 1989. – С. 468.

⁵⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 750.

⁵¹ Там же.

⁵² Петрик А. Угорська партія в контексті політичного розвитку Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2005. – Т. 9. – С. 187.

*вашь. аще ми не выдасте Романовичю. аще не примете брата моего Стѣслава. княжити в Володимерѣ. Володимерцемъ же хотѣщимъ оубити попа. [посланця князя Володимира Игоревича – О. Б.] Мьстьбѣ и Мончюкѣ. и Микифорѣ. и рѣшиа не подобаетъ намъ оубити посла. Имѣяхоу бо лестъ во ср(ѣ)цѣ своемъ. ѣко предати хотѣхоу з(ѣ)доу свою и градѣ*⁵³. Зіставлення володимирців з містом Володимиром вказує, що в аналізованому фрагменті розповідалося про мешканців цього міста. Недвозначно про володимирців як жителів Володимира йдеться і під 1207 р.: “Возведе Александръ Лестька и Кондрата. придоша Лаховѣ на Володимерѣ. и отвориша имъ врата **Володимерци**. рекоуще се снѣць. Романови. Лаховѣ поплѣниши **городъ весь**”⁵⁴.

У 1210 р. угорський король Андрій II (1176-1177?–1235)⁵⁵ на прохання галицьких бояр вислав значне військо із завданням посадити на троні в Галичі князя Данила Романовича⁵⁶. Шлях пролягав через Звенигород, який взяли в облогу. Звенигородці ж завзято захищали місто: “придоша ко Звенигородоу. **Звенигородцемъ же лютѣ борючимся имъ с ними и не поуцающимъ ко градуу. ни ко острожнымъ вратомъ. онем же стоѣщимъ окр(ѣ)тъ града**”⁵⁷. Облога тривала, доки місцевий князь Роман Игоревич (?–1210)⁵⁸ не вирішив залишити місто для пошуку підмоги. Однак його схопили й доправили до табору Данила Романовича, що змусило обложених капітулювати: “и послаша **ко гражаномъ рекоуще. предайтеса князь вашъ ѣтъ бы(ѣ) онемъ же не имоуцимъ вѣры. донезеле извѣстно бы(ѣ) имъ и предашася. Звенигородци**”⁵⁹. Літописець безпосередньо зіставив звенигородців та “гражанъ”, що свідчить про збіжність понять у відповідному конкретному випадку. Така інтерпретація поширена в історіографії. Так, зокрема, сприймав згаданих Володимир Пашуто⁶⁰, як і Броніслав Влодарський називав “звенигородців” мешканцями міста⁶¹.

Після смерті Мстислава Німого (1170–1173 – між 1223 та 1227)⁶² 1227 р. Романовичі приєднали до своїх володінь його князівство: “и затвориша(ѣ)са **Лоучане**. наоутрѣа же приде Даниль и Василко. и предаша(ѣ) **Лоучане**”⁶³. Найвірогіднішою видається інтерпретація згаданих “лучан” саме як жителів міста.

Винятковим є відзначення на сторінках Галицько-Волинського літопису “піннян”, яке в цьому випадку може трактуватися як пінські князі (*четверта підгрупа*

⁵³ Ипатьевская летопись. – Стб. 718.

⁵⁴ Там же. – Стб. 720.

⁵⁵ Літопис руський. – С. 468.

⁵⁶ Włodarski B. Polska i Ruś... – S. 46–47.

⁵⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 724–725.

⁵⁸ Літопис руський. – С. 506.

⁵⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 726.

⁶⁰ Пашуто В. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 198.

⁶¹ Włodarski B. Polska i Ruś... – S. 48.

⁶² Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów. – S. 285.

⁶³ Ипатьевская летопись. – Стб. 751.

значень). Йдеться про два фрагменти опису подій після смерті князя Мстислава Німого. Спочатку Чорторийськ, що йому належав, зайняли пінські князі, а потім, 1228 р., його здобув Данило Романович, який, згідно з літописом, мав право на спадщину Мстислава Німого: “Мстиславоу же Немомоу. давишу ѿчиноу свою. князю Данилови. и сна своего поручивъ Ивана. Иваноу же оумершю. и приа Лоуческъ Ярославъ. а Черторыескъ **Пинане** [...] Даниль же посла Дъмьана ко тести своемуу [князю Мстиславу Удатному – О. Б.]. река юмоу. не подобаеъ **Пинаномъ**. держа ти Черторыиска [...] приехаста Даниль и Василько. ко. Черторыскоу [...] Даниль же повелъ пристоупити ко гра(д̃). и взяша градъ ихъ. и княза ихъ. изимаша”⁶⁴. Пінське князівство – вважається – виникло між 1162 та 1174 р. внаслідок поділу турівського князівства між синами князя Юрія Ярославича (до 1112 – між 1166 та 1168)⁶⁵. Його першим правителем був князь Ярослав Юрієвич (? – між 1183 та 1190)⁶⁶, отже, згадані під час подій 1227–1228 рр. піняни – князі з цієї династії. На думку Петра Лисенка, це були діти сина або племінника Володимира Ярославича – князя Ростислава, названого в літописі пінським⁶⁷.

Проаналізовані випадки використання назв на зразок “Галичанъ”, “Володимерци” тощо у Галицько-Волинському літописі, коли їх значення достатньо однозначне – лише дещо більше половини прикладів (44 з 74). Інша, не менша їх кількість має наповнення неоднозначне, або ж багатозначне.

Друга група ділиться на підгрупи можливої інтерпретації: 1) загін війська з князівства чи міста або ж мешканці міста (8); 2) загін війська або ж бояри з князівства (6); 3) бояри з князівства або ж жителі міста (12); 4) невиразно окреслені жителі міста (4).

Перша підгрупа, найваріативніша, – назви галичани, чернігівці, козяни, люблінці та берестяни. Так, 1230 р. Данило Романович взяв в облогу Галич. Під час сутичок “Даниль стоаше Оугльницъхъ. на березъ Днестра выъхавшимъ же **Галичаномъ** и Оугромъ и стрълашася на ледоу”⁶⁸. Можна було б припустити, що “галичани” – мешканці цього міста, оскільки далі читаємо: “приде же Дь(м̃) анъ со всіми бояры Галичкыми. со Милославомъ. и со Володиславомъ. и со многими бояры Галичкыми”⁶⁹. Отже, маємо протиставлення угорців та галичан з одного боку й галицьких бояр – з іншого. Однак відомо також, що перед початком облоги до міста зумів увійти лідер проугорської партії бояр Судислав Бернатович із певними своїми силами⁷⁰. Звідсіля у згаданих галичанах треба вбачати обронців загалом.

⁶⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 750, 752.

⁶⁵ Лысенко П. Древний Пинск, XI–XIII вв. – Пинск, 2007. – С. 42–43; Войтович Л. Князівські династії... – С. 157.

⁶⁶ Лысенко П. Древний Пинск... – С. 43; Войтович Л. Князівські династії... – С. 158.

⁶⁷ Лысенко П. Древний Пинск... – С. 47–50.

⁶⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 759.

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ Там же. – Стб. 758–759.

Далі під 1234 р. виступають “чернігівці”. Того року Данило Романович разом із Володимиром Рюриковичем (1187–1239)⁷¹ (тоді київським князем) пішли в похід проти чернігівського князя Мстислава Глібовича, що закінчився укладенням перемир’я: “створиша же миръ со Володимеромъ. и Даниломъ. Мъстиславъ. и Черниговъчи”⁷². Укладення перемир’я під стінами Чернігова залишає сумніви щодо трактування “чернігівців”: могло йтися як про бояр, так і про жителів самого міста, або ж разом тих і нших.

Так само двозначні згадки про козян в описі монгольської навали 1238 р. З одного боку, в обох випадках їх пов’язано з містом: “приде [хан Батий – О. Б.] ко гра(д) Козельскоу ... оувъдавъши же ... не возможно бгъ гра(д) приати. **Козланъ** жь свгтъ створше. не вдатиса Батью”; “разбившимъ градоу стгноу. и возиidoша на валь. Татаре. **Козлане** же ножи ргъзахоуа с ними. свгтъ же створиша. изиити на полкы Тотарьскые. и исшедше изъ гра(д). исгкоша праца ихъ. нападше на полькы ихъ. и оубиша ѿ Татаръ. д. тысяци”⁷³. Однак довга облога Козельська (7 тижнів⁷⁴), а також значні втрати, завдані монголам, дають підстави вбачати тут військо з усієї околиці, зібране в місті перед нападом. Отже, під козянами можна розуміти не лише жителів, а й усіх тих, хто перебував в облозі та брав участь в обороні.

Подібна ситуація і з люблінцями. У 1285 р. князь Володимир Василькович (кін. 1247-1249–1288)⁷⁵ вислав із Берестя загони литовців на Люблін як відповідь на інспірований Лешком Чорним (між 1240-1241–1288)⁷⁶ грабіжницький наїзд люблінців на його землі: “и вспоманоу Володимгрь. ѿже преже того Лестко. пославъ **Люблинъць** взаль башеть оу него. село на Въкраиници именемъ Воинь [...]. за се же посла на нь Литвоу и воеваша ѿколо Люблина”⁷⁷. Як трактувати згаданих люблінців? Висока вірогідність, що вже за часів Лешка Чорного здійснено першу спробу локації Любліна на німецькому праві⁷⁸. Утім, складно пов’язувати набіг на володіння руського князя з військовою діяльністю громади міщан. З іншого боку, як показав Павел Жмудзький, Люблін за часів Лешка Чорного “pełnił rolę najbardziej wysuniętej placówki, służącej do obrony wschodniej granicy oraz ataków na Rusz”⁷⁹. У військових акціях брало участь саме рицарство⁸⁰. Отже, до згаданих люблінців треба зараховувати і його.

⁷¹ Літопис руський. – С. 475.

⁷² Ипатьевская летопись. – Стб. 772.

⁷³ Там же. – Стб. 780–781.

⁷⁴ Там же. – Стб. 781.

⁷⁵ Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów. – S. 383.

⁷⁶ Balcer O. Genealogia Piastów. – S. 577–581.

⁷⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 889–890.

⁷⁸ Szczygiel R., Gmiterek H., Dymmel P. Dzieje Lublina. – Lublin, 2009. – Т. I: Od VI do końca XVIII wieku. – S. 24.

⁷⁹ Żmudzki P. Studium podzielonego Królestwa. Książę Leszek Czarny. – Warszawa, 2000. – S. 298.

⁸⁰ Ibidem. – S. 306–309.

Наприкінці можна розглянути ще три згадки про берестян в оповіданні про напад 1280 р. польського загону, правдоподібно – пов’язаного з Лешком Чорним, на Берестя: “*тоже Лаховъ воеваша оу Берестья. по Кроснѣ. и взяша сель десать. и поидоша назадъ. Берестьяни же собрашася и гнаша по нихъ. блшетъ бо Лаховъ. двѣстѣ. а Берестьянѣ .ѡ. блшетъ бо оу нихъ воевода Титъ вездѣ словьи моужьствомъ. на ратѣхъ и на ловѣхъ. и тако оугонивъше ѣ и бишася с ними. Бжсию же мл(с)тью. побѣдиша Берестьянѣ Лахы. и оубиша ихъ .ѡ. а друугиѣа поимаша. а полонъ свои ѡполониша. и тако придоша. во Берестии со ч(с)тью*”⁸¹. Фрагмент підказує можливий троякий склад “берестян”: як берестейських міщан, військовий загін із берестейського князівства та берестейських бояр. У будь-якому разі тут не випадає вбачати вказівки лише на міщан. Так само й згадка про воеводу Тита, якого характеризувала сміливість у битвах та на полюваннях, підказує в ньому особу з-поміж боярства⁸².

Друга підгрупа термінів, які означали військовий загін або бояр із князівства, включає: галичан, новгородців, пінян. Назву “галичани” з такою можливістю трактування вжито чотири рази. У 1213 р. боярин Володислав Кормильчич “*ѣхавишо на передѣ. со всѣми Галичаны Мьстиславѣ оубо оувѣдавъ королевоу рать великою избѣжа из Галича. Володислав же воѣха в Галичь. и вокнажися и стѣде на столѣ*”⁸³. 1214 р. той же Володислав, йдучи на зіткнення з військами князів Лешка Білого (1186-1187–1227)⁸⁴ та Данила Романовича, “*выеде [з Галича – О. Б.] съ своими. и собравъся с Галичаны. и приде на рѣкоу Бобрѣкоу*”⁸⁵. Отже, галичани тут – галицькі сили В. Кормильчича та його *Оугры и Чехы*. Під 1236 р. описано участь галичан у воєнних діях у союзі з болохівськими князями: “*придоша Галичане на Каменецъ. и вси Болоховьсции князи с ними... Данилови же бояре выехавши ис Каменца. снемъшеся со отрокъ [в Острозькому і Четвертинському літописах⁸⁶: “сѣ торкъ” – О. Б.]. и постигоша ѣ и побѣжени быша невѣрнии Галичане. и вси кнзи Болоховсции. изоимани быша*”⁸⁷. Прикметник “*невѣрнии*” щодо галичан вразно вказує на всіх галицьких учасників походу.

Складно також з’ясувати, кого конкретно мав на увазі літописець, згадавши під 1264 р. пінян та новгородців. Тоді литовський князь Войшелк (?–1267)⁸⁸ “*поиде*

⁸¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 890.

⁸² На думку Л. Махновця, згаданий Тит був боярином та воеводою князя Володимира Васильковича: Літопис Руський. – С. 513.

⁸³ Ипатьевская летопись. – Стб. 729.

⁸⁴ Balcer O. Genealogia Piastów. – S. 458–462.

⁸⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 730.

⁸⁶ Назви літописів згідно з номенклатурою, яку запропонував: Прицак О. Вступ // (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Volume III). The Old Rus’ Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz’kyj (Xlebnikov) and Četvertyn’skyj (Pogodin) Codices. – Harvard, 1990. – P. XXXIX.

⁸⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 774–775.

⁸⁸ Dąbrowski D. “Powieść o Wojsielku”. Szkic historiograficzny // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija. – Vilnius, 2007. – S. 31.

с **Пинаны** к Ноувоугородоу. и ѿтолъ поѣа со собою **Новгородцѣ**. и поиде в Литвоу княжитъ”⁸⁹. Можна припустити, що йшлося про військові сили, покликані підтримати князя на початках його володарювання у Литві.

Третя група значень – назви для мешканців міста або ж бояр князівства в таких термінах: галичани, берестяни, рижани, возвягляни, люблінці та володимирці (всього 12 випадків).

Про галичан у такому значенні маємо єдину невиразну згадку з опису подій 1241 р., коли Доброслав Суддич – галицький боярин – прибув до Холма до князя Данила Романовича. З ним приїхали також галичани: “*едоучю Доброславоу во одиной сорочыцѣ. гордлицоу ни на землю смотрлицю. Галичаномъ же текоущимъ оу стремени его*”. У них можна вбачати осіб супроводу, про склад якого гадати не доводиться.

5 згадок про берестян також мають неоднозначний контекст із можливістю двоякого трактування. Так, 1207 р. берестяни звернулися до краківського князя Лешка Білого, щоб він вислав до них на княжіння вдову Романа Мстиславича з дітьми: “*и приѣха Берестьяне ко Лестькови и просиша Романовыи княги(н). и дѣтии*”⁹⁰. Можна припустити, що йдеться про берестейських бояр, зацікавлених отримати правителів цієї династії: як натякає літопис, з нею їх пов’язувала тривала співпраця. Необхідно, однак, зауважити, що в історіографії висловлювався й інший погляд на інтерпретацію берестян з цього фрагменту, проте з ним важко погодитись. П. Лисенко вбачав тут свідчення про наявні на той час у Бересті “громадські кола”, які виступали від імені всього міста. Запрошення ж на княжіння молодих Романовичів та їхньої матері він тлумачив прагненням мешканців Берестя до виокремлення берестейського уділу в окреме князівство⁹¹. Подібно висловився і Микола Котляр, ствердивши, що “*громада великого і заможного волинського міста запросила нащадків Романа на княжіння*”⁹².

Наступні чотири згадки про берестян походять з опису спроби князя Юрія Львовича (1247-1254–1308)⁹³ перейняти владу над берестейським князівством у 1288–1289 рр., після смерті Володимира Васильковича. Тоді “*Берестьяни бо. оучинили бахоутъ коромолоу... Юрьи... въеха въ Берестии. и нача княжити в немъ. по свѣтоу безоумны(х) своихъ бояръ. молоды(х) и коромолниковъ Берестьянъ*”⁹⁴. Коли князь Мстислав Данилович (1247-1250 – між 1289 та 1308)⁹⁵, якому належало берестейське князівство як спадкоємцеві Володимира Васильковича, опанував ситуацію,

⁸⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 861.

⁹⁰ Там же. – Стб. 720.

⁹¹ Лысенко П. Старажытнае Бярэсце // Памяць. Брэст: У 2 кнігах. – Мінск, 1997. – Т. 1. – С. 30.

⁹² Котляр М. Коментар // Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М. Котляра. – Київ, 2002. – С. 173.

⁹³ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. – Poznań; Wrocław, 2002. – S. 197.

⁹⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 928.

⁹⁵ Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów. – S. 377.

“коромольники” втекли з Берестя: “**Берестьяни** же. началницъ коромоль. бѣжаша по Юрьи. до Дорогичина”⁹⁶. Далі літопис подає текст грамоти Мстислава Даниловича, якою на берестян накладено нову повинність – покарання за прийняття Юрія Львовича: “Се азъ князь Мъстиславъ. снѣ королевъ. вноукъ Романовъ. оуставляю ловчее на **Берестьяны** и в вѣкы за ихъ коромолу”⁹⁷. Уся ситуація, зокрема, зіставлення берестян та бояр Юрія Львовича, вказує, що змовники належали до місцевої верхівки. Утім, висловлювалось й інше тлумачення. Так, на думку М. Котляра, у змові брали участь не берестейські бояри, а особи з міського патриціату, які дбали про свої ремісничі чи торговельні інтереси⁹⁸.

Складна для однозначної інтерпретації також єдина згадка 1250 р. про рижан. Тоді литовський князь Тевтивил (?–1263)⁹⁹, суперник Міндовга (?–1263)¹⁰⁰, заручившись підтримкою Данила Романовича, “иде... в Ригу. и приѣша **Рижани** с великою ч(с)тью. и криц(с)нѣ бы(с). ... хотять емоу помогати. Бѣжи дворанѣ. и пискоупъ. и вса вои Рижкаѣ”¹⁰¹. Відомо, що ще 1226 р. Рига локована на міському праві на взірць шведського міста Вісби. М. Котляр схарактеризував “рижан” як громаду цього міста¹⁰². Така гіпотеза видається правдоподібною.

У 1256 р. Данило Романович, після відбиття монгольської експедиції хана Куремси, почав вживати заходів для усунення влади монголів на південно-східних окраїнах Галицько-Волинського князівства. Тоді син Данила – Шварно (1236-1240–1269)¹⁰³ зайняв “всѣ городы. съдациѣ. за Татары”¹⁰⁴. Деякі ж перейшли під владу галицько-волинських князів не без опору: “**Възъвагле** же сольгаша Шварномъ. поемше тивоуна. не вдаша емоу тивоунити”¹⁰⁵. Це єдина згадка про возв'язан без конкретного наповнення.

Опис подій 1288 р. зберіг два записи про люблінців. Тоді до князя Конрада II Земовитовича (між 1251-1255–1294)¹⁰⁶, який перебував у Володимирському князівстві, прибув посланець з інформацією, що люблінці запрошують його на краківський трон: “прислали ма **Любовници** (Остр. і Четв. літоп. – “люблинци”) хотять княза Кондрата. княжить во Краковѣ”, і пізніше: “нача молвити. Кондратови князь Лестько мртѣв. а прислали ма **Люблинѣци**. поедѣ. княжить к намѣ. до

⁹⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 931.

⁹⁷ Там же. – Стб. 932.

⁹⁸ Котляр М. Коментар. – С. 352.

⁹⁹ Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. Historia Litwy. Od czasów najdawniejszych do 1795 roku. – Warszawa, 2007. – S. 72.

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 816.

¹⁰² Котляр М. Коментар. – С. 271.

¹⁰³ Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. – S. 373.

¹⁰⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 838.

¹⁰⁵ Там же. – Стб. 838.

¹⁰⁶ Balcer O. Genealogia Piastów. – S. 727–730.

Кракова”¹⁰⁷. Коли ж князь прибув до Любліна, “запроша Ляховъ городъ. а Кондрата не попустиша к собѣ”¹⁰⁸. З’ясувалося, що мешканці Любліна не кликали Конрада II Земовитовича: “посла к горожаномъ. тако река. на что ма есте привели. да нынѣ городъ есть передо мною затворилѣ. горожанн же рекоша. мы тебе не привели и ни слалѣ по та. но голова намъ Краковъ. тамо же и воеводы наши. и бояри велици. ѡже имешь княжити во Краковъ. тотъ ми готовъ твої”¹⁰⁹. За Б. Володарським, згаданий посланець “*udał się do Konrada bądź na własną rękę, bądź też był wysłannikiem nieznaczonej grupy zwolenników Konrada*” у Любліні¹¹⁰. Подібно висловився і М. Котляр, припустивши можливість зміни думки люблінців, поки посланець шукав Конрада II. За його словами, висилати запрошення могли не лише “представники міського патриціату, а й можновладці Люблінської землі”¹¹¹. Тут важко однозначно встановити, кого названо люблінцями.

Також неоднозначні згадки про володимирців в описі смерті Володимира Васильковича 1288 р.: “того же вечера по всемоу городу. оувѣдана бы(с) смѣть княжа. наоутрѣа же по ѡпѣтьи заоутрении приде княгини его. и сестра емоу Гѡлга. и княгини Гѡлена черничнн. с плачемъ великимъ. приидоша. и весь горо(дъ). соидеся. и бояри вси стари и молодии. плакахоуся над нимъ. еп(с)пъ же Володимерьскии. Свьсѣгнги. и вси игоумени. и Гѡганитъ Печерьскии игоумень. и поповъ всего гора пѣвше над нимъ. ѡбычныа. пѣ(с). и проводиша и со блѣгопохвалными пѣ(с)ми и кадиль добровонными. и положиша тѣло его во ѡтши гробѣ. и плакашася по немъ. **Володимерчи.** поминающ его добросердье до себе. паче и слоугы его плакахоуся по немъ слезами ѡбливаюци лице свое”¹¹². І далі: “и тако плакавшеса над нимъ. все множество. **Володимерчевъ.** моужи и жены и дѣти. Нѣмци. и Соурожьць и Новгородци. и Жидове плахоуся. аки и во взатье Иерлмоу. егда ведахоуть ѣа во полонъ Вавилоньскии. и ниции оубо разниї. и чернорисчи и черничнн. бѣ бо мл(с)твѣ на вса ницаѣа”¹¹³. Очевидно, тут окреслення охопило усіх мешканців міста та найближчих поселень: бояр, ченців тощо.

Четверту підгрупу, приклади якої могли означати жителів міста або князівства, репрезентують чотири назви: білобережці, чернятинці, новгородці та сурожці. Перші дві вжито у фрагменті про спробу галицьких князів повернути контроль над болохівською землею (1256). Після походу князя Шварна Даниловича з висловленням покори до Данила Романовича прийшли, крім інших, і білобережці та чернятинці: “Шварно же приде поймавъ города вса. и по немъ придоша **Бѣлобережць. и Чарнатици** и вси Болоховци. к Данилоу”¹¹⁴. З огляду на кон-

¹⁰⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 909.

¹⁰⁸ Там же. – Стб. 909–910.

¹⁰⁹ Там же. – Стб. 910.

¹¹⁰ Włodarski B. Polska i Ruś... – С. 212.

¹¹¹ Котляр М. Коментар. – С. 347.

¹¹² Ипатьевская летопись. – Стб. 919.

¹¹³ Там же. – Стб. 920.

¹¹⁴ Там же. – Стб. 838.

текст, терміни, найвірогідніше, можуть називати представників однойменних уділів з жителями самих міст.

Інші дві назви – новгородці й сурожці – походять з опису прощання мешканців Володимира з померлим 1288 р. князем Володимиром Васильковичем. Його оплакували “*все множество. Володимерчевъ. моужи и жены и дѣти. Нѣмци. и Соурожьци и Новгородци. и Жидове плакоуся*”¹¹⁵. В історіографії немає розбіжностей щодо їх трактування, як купців зі Судака та Новгорода, осілих у Володимирі¹¹⁶.

Проаналізовані приклади використання у Галицько-Волинському літописі назв зразка “*Галичанъ*”, “*Володимерци*” тощо, дозволяють зробити висновок, що відповідні терміни мали досить різнорідні наповнення. Лише в окремих випадках вони означали жителів міст. Значно частіше за їх допомогою літописець інформував про дільність бояр або військових загонів з тієї чи іншої області. Майже половина прикладів має розмите значення, яке складно зрозуміти з контексту літописної розповіді. Не можна, відтак, вважати їх термінами, які описують лише жителів міста. Виведені від міських осередків, такі назви вказують, однак, на пов’язаність тієї чи іншої групи мешканців насамперед із певним князівством.

Іншу значну за обсягом групу утворює темін “*горожанъ*”, використано 33 рази¹¹⁷. У мовознавчій літературі його однозначно пов’язують із жителями міст і в джерелах він засвідчений трьома варіантами: “*гражданъ*”, “*гражанъ*” та “*горожанъ*”¹¹⁸. У Галицько-Волинському літописі вжито лише варіанти “*гражанъ*” і “*горожанъ*”, причому перший – тільки в першій частині літопису (поза єдиним вийнятком*) – галицькій, другий – лише у волинській¹¹⁹. Різниці у значенні між ними немає: написання “*гражанъ*” (як і “*гражданъ*”) походить зі старослов’янської літератури, натомість “*горожанъ*” – лише його повноголоса давньоруська адаптація¹²⁰.

¹¹⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 920.

¹¹⁶ Літопис руський. – С. 445; *Котляр М.* Коментар. – С. 350.

¹¹⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 722, 726, 738, 756, 761, 777, 779, 782, 785, 801, 839, 840, 842, 851, 852, 877, 878, 910, 918, 931, 932, 934, 935.

¹¹⁸ *Срезневский И.* Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникамъ. – Санктпетербургъ, 1893. – Т. I: А-К. – Стб. 559, 577; Словарь русского языка XI–XVII вв. – Москва, 1977. – Т. 4: (Г-Д). – С. 95, 117–118.

* В описі облоги Києва монголами 1240 р. на одній і тій самій сторінці використано обидва варіанти написання: “*гражанъ*” і “*горожанъ*”.

¹¹⁹ Про поділ Галицько-Волинського літопису на дві частини див.: *Черепнин Л.* Летописец Данила Галицкого // Исторические записки. – Москва, 1941. – Т. 12. – С. 228–229; *Паушто В.* Очерки... – С. 101–102; *Генсьорський А.* Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори). – Київ, 1958. – С. 100; *Ужанков А.* “Летописец Данила Галицкого”: редакции, время создания // Герменевтика древнерусской литературы. – Москва, 1989. – Сб. 1: XI–XVI века. – С. 247, 282; *Котляр М.* Композиція, джерела та ідейні характеристики Галицько-Волинського літопису // Галицько-Волинський літопис. – С. 32.

¹²⁰ *Вилкул Т.* “Людьє” и князь... – С. 51.

Серед давньоруських літописів лише Галицько-Волинський часто використовує термін “*горожанъ*”¹²¹. В інших його вжито порівняно рідше. На думку Т. Вілкул, він суто книжний і його поява у такій кількості пов’язана з впливом давньоруського перекладу “Гудейської війни” Йосифа Флавія¹²². Однак не можна відкидати, що саме використання мотивувалось не лише обізнаністю з творчою спадщиною Й. Флавія, як це припускає Т. Вілкул. Радше, вона відображає зміни у житті міст Галицько-Волинського князівства XIII ст., пов’язані з розбудовою їх мережі зусиллями тодішніх правителів.

Назагал у Галицько-Волинському літописі термін “*горожанъ*” вжито до мешканців таких міст: Берестя (1289, двічі)¹²³, Возвягля (1256, двічі)¹²⁴, Володимира (1257, двічі)¹²⁵, Владимира (1238)¹²⁶, Галича (1208, 1221, 1230 – двічі, 1238)¹²⁷, Гродна (1278, двічі)¹²⁸, Звенигорода (1210)¹²⁹, Каліша (1229)¹³⁰, Києва (1239, 1240, двічі)¹³¹, Кракова (1289, двічі)¹³², Луцька (1257)¹³³, Любліна (288 р., тричі)¹³⁴, Любомля (1288)¹³⁵, Тинця поблизу Кракова (1289)¹³⁶, Холма (1259, 5 разів)¹³⁷, Ярослава (1245)¹³⁸. Наведений перелік вказує на випадковість застосування терміна. Не вжито його до мешканців усіх поселень Галицько-Волинського князівства, які можна вважати містами. І навпаки – Тинець поблизу Кракова не був містом, а лише укріпленим абатством бенедиктинців¹³⁹. Немає також системи у використанні терміна “*горожанъ*” та окреслень на зразок “*Галичанъ*”, “*Володимерци*” тощо.

¹²¹ Вілкул Т. “Людьє” и князь... – С. 51.

¹²² Там же.

¹²³ Ипатьевская летопись. – Стб. 931–932.

¹²⁴ Там же. – Стб. 839.

¹²⁵ Там же. – Стб. 840.

¹²⁶ Там же. – Стб. 779.

¹²⁷ Там же. – Стб. 722, 738, 761, 777.

¹²⁸ Там же. – Стб. 877–878.

¹²⁹ Там же. – Стб. 726.

¹³⁰ Там же. – Стб. 756.

¹³¹ Там же. – Стб. 782, 785.

¹³² Там же. – Стб. 934–935.

¹³³ Там же. – Стб. 842.

¹³⁴ Там же. – Стб. 910.

¹³⁵ Там же. – Стб. 918.

¹³⁶ Там же. – Стб. 935.

¹³⁷ Там же. – Стб. 851–852.

¹³⁸ Там же. – Стб. 801.

¹³⁹ Tyniec // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1892. – S. 711–714. Однак літописець потракував Тинець “*городомъ*” та відношував у ньому “*горожанъ*”: “*поиде [кнзязь Лев Данилович зі своїм військом – О. Б.] к Тыңцю. и бишася оу него крѣпко. одва города не взяша. мнози горожани ѿ нихъ. избити быша*”: Ипатьевская летопись. – Стб. 935.

Усі ці випадки можна поділити на три групи. До *першої* належать згадки в описах облог тих чи інших міст. Це найчисельніша група – 27 позицій, що стосуються жителів міст Возвзягль, Володимир, Владимир, Галич, Гродно, Звенигород, Каліш, Київ, Краків, Луцьк, Люблін, Тинець, Холм, Ярослав. Виникає запитання: чи у всіх цих випадках термін “*горожань*” передбачав лише міських жителів, адже не можна нехтувати тим, що, описуючи облоги, літописець міг розуміти не лише мешканців, а й залогу та населення прилеглих територій, що шукало прихистку в місті й брало участь у його обороні.

Як приклад можна навести фрагмент, який стосується спроби хана Бурундая схилити 1259 р. захисників Холма до капітуляції. Для переговорів з ними вислали князя Василька Романовича (близько 1203–1268-1269)¹⁴⁰. Адресатом посольства, як занотував літописець, були “*горожань*”: “*Буранда же... нача молвити. Василкови... гдь молви горожаномъ. а бы ся передалъ*”¹⁴¹. Насправді ж, як виявилось, переговори велись з Костянтином та Лукою Іванковичами, яких князь з погордою назвав “*холопами*”: “*Василко же. ида подъ городъ... нача молвити горожаномъ... Костянтине холопе и ты. и другии холопе. Лука Иванковичю... передаитеса*”¹⁴². Ким були названі особи за суспільним статусом – однозначно сказати важко. Останній з них – Лука Іванкович – з’явився у тексті джерела вперше і востаннє, відтак, нічого не відомо про його соціальний стан¹⁴³. Костянтин присутній у джерелі також під 1256 р., коли князь Данило Романович вислав його до ятвягів за даниною¹⁴⁴. Тому можна прийняти погляд Л. Махновця на нього як холмського боярина, воеводу та посадника князя Данила Романовича¹⁴⁵. Про те, що тут літописець мав на увазі не лише жителів Холма, свідчить також віднесення до причини, через яку Бурундай не спромігся зайняти місто та мусів вести переговори із захисниками: “*и не оустъша вои е(ѣ) ничто же. блахоуть бо в немъ бодръ и людье добри*”¹⁴⁶.

До *другої групи* належать чотири приклади використання терміна “*горожань*” за обставин, коли мешканці міста були об’єктом чи суб’єктом політичних подій – з ними велися переговори, на них накладалась нова повинність тощо. Вони стосуються мешканців Берестя, Холма, Галича, Києва та Любліна.

Як *третьою групу* можна виділити два приклади “етикетних” зустрічей або прощань із правителем мешканців Берестя та Володимира.

Обидва останні приклади використання терміна “*горожань*” можна, безсумнівно, відносити до міських жителів.

Значно рідше – лише двічі – вжито термін “*весь градъ*”. Уперше літопис згадує його під 1238 р., розповідаючи про здобуття монгольськими військами Владимира.

¹⁴⁰ Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów. – S. 315.

¹⁴¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 851.

¹⁴² Там же. – Стб. 851.

¹⁴³ На думку Л. Махновця, це був холмський воевода князя Данила Романовича: Літопис руський. – С. 494.

¹⁴⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 835.

¹⁴⁵ Літопис руський. – С. 492.

¹⁴⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 851.

Наприкінці облоги, коли князь Володимир Юрійович (1217–1238)¹⁴⁷ уже вирішив капітулювати, прагнучи зберегти життя собі та своїм підданам, усіх мешканців Володимира, як записав літописець, замордовано: “*изииде с маломъ дружини и несъ со собою дары многи. надгъаше бо сѧ ѿ него животъ приѧти. онъ [хан Батий – О. Б.] же ѡко свѣрпыи звѣрь. не пощади оуности его. велъ предъ собою заргъзати. и градъ всь избье*”¹⁴⁸. Контекст нотатки, видається, дає можливість вбачати тут усіх людей, присутніх на той момент у місті.

Подібні асоціації виникають і з висловом “*весь градъ*”. У 1288 р. жителі Володимира оплакували померлого Володимира Васильковича: “*привезъшимъ же и во Володимгрь. оу еп(с)льню ко стѡгъ Бци и тако поставиша и на сангъхъ во цркви. зане бы(с) поздно. того же вечера по всему городу. оувѣдана бы(с) смръть княжа... и **весь горо(д)**. соидеса. и бодре вси стари и молодии. плакахоуса над нимъ... и тако плакавшеса надъ нимъ. все множество. Володимерчевъ. моужи и жены и дѣти. Нгъми. и Соурожьци и Новогородци. и Жидове плакахоуса... и ниции оубо разниі. и чернорисчи и черничи. бгъ бо мл(с)тивъ на всѧ ницаѧ*”¹⁴⁹. Зіставлення дозволяє зробити висновок, що поняття “*весь градъ*” мало досить широкий діапазон значень – співвідносилося з усіма без винятку і без огляду на рід діяльності особами, що перебували у місті.

Наступний **тип** – тепер уже словосполучення – який пов’язують із міськими жителями, – “*от мала до велика*” вжито 8 разів. Уперше його використано в оповіданні про знищення 1259 р. м. Сандомира. Під час облоги, коли безуспішність оборони стала очевидною, “*изоумени с попы и съ дѣяконы и израдивше крилось. и ѿпгъвши обгъднюю. и начаша сѧ. причащати(с). первое сами. и потомъ боѧре. и с женами с дѣтми. таже вси ѿ мала и до велика. и начаша сѧ исповѣдатисѧ*”¹⁵⁰. Тоді ж монголи знищили також Лисець: “*городъ же не твердъ блше взяше и того. и сгъкоша же всгъ ѿ мала и до велика*”¹⁵¹.

У 1275 р. литовський князь Тройден (?–1282)¹⁵² здійснив напад на місто Лева Даниловича (1225-1229–1299-1300)¹⁵³ Дорогичин: “*Троидении забывъ любви Лвовы. послав Городнаны велъ взати Дорогичинъ ... и тако взяша и на самы великъ днь. и избииша и всгъ ѿ мала и до велика*”¹⁵⁴. Ще одна згадка – у нотатці про напад князя Лешка Чорного 1280 р. на Перевореськ, що тоді також належав Левові Даниловичу: “*Иде Льстько. на Лва. и взѧ оу него. городъ Переворескъ. и стъче и люди в не(м) вси ѿ мала и до велика. и городъ зажъже. и поиде назадъ во своѧси*”¹⁵⁵.

¹⁴⁷ Літопис руський. – С. 476.

¹⁴⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 780.

¹⁴⁹ Там же. – Стб. 918–920.

¹⁵⁰ Там же. – Стб. 854.

¹⁵¹ Там же. – Стб. 855.

¹⁵² Літопис руський. – С. 514.

¹⁵³ *Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów.* – S. 352.

¹⁵⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 871.

¹⁵⁵ Там же. – Стб. 882.

Два інші записи стосуються мешканців Володимира. Перший в описі оголошення грамоти Володимира Васильковича про заповідання князівства Мстиславові Даниловичі (1287) за присутності усіх жителів, інший – оплакування померлого князя¹⁵⁶.

Ще один приклад зберіг опис зустрічі князя Мстислава Даниловича у Бересті (1289). Літописець виклав її так: “*Мьстислав же поѣха до Берестья. ѣдоущю же емоу к городуу. и срѣтоша его горожанъ со кр(с̣)ты. ѿ мала и до велика. и прїѣша и с радостью великою. свое(ѣ) г(с̣)на*”¹⁵⁷. Це єдине виразне пов’язання словосполучення “*от мала до велика*” з жителями міста – “*горожанами*”.

Останній зразок походить з нотатки про смерть степанського князя Івана Глібовича (?–1289)¹⁵⁸: “*тое же зимы престависа. Степаньский князь. Иванъ сн̣ъ Глѣбовъ. плахаоуса по немь вси людье ѿ мала и до велика*”¹⁵⁹. З нього, однак, складно зрозуміти, чи вислів стосувався мешканців лише Степані, чи усього уділу. Контекст джерела, видається, схиляє до останнього.

Підсумовуючи, можна ствердити, що словосполучення “*ѿ мала и до велика*” також характеризує варіативність значень. Залежно від контексту літопис дозволяє вбачати в описаних за її допомогою не лише “*горожанъ*” чи всіх осіб, що мешкали на території того чи іншого міста, а й навіть жителів усього уділу.

Останнє літописне окреслення мешканців міст – термін “*мѣстичѣ*” вжитий лише двічі¹⁶⁰. Спершу в розповіді 1288 р. про передання влади у Галицько-Волинському князівстві від Володимира Васильковича до Мстислава Даниловича, де при свідках у Володимирі виголошено відповідну грамоту. На думку Андрія Яковліва, термін мав стосуватися лише мешканців німецького походження, оскільки, до жителів руського походження у відповідному тексті використано поняття “*grashdane*”¹⁶¹. Доказом цього мала слугувати нотатка про прикликання

¹⁵⁶ Там же. – Стб. 905, 918. Фрагменти з прикладами цього терміна зацитовано вище.

¹⁵⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 931.

¹⁵⁸ Літопис руський. – С. 486.

¹⁵⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 938.

¹⁶⁰ Окрім цих двох випадків, термін “*мѣстичѣ*” не нотується ні в інших частинах Іпатіївського літопису, ані Лаврентіївському чи Новгородському І літописі. Історіографічним курйозом можна назвати твердження Т. Вілкул, що він є у Київському літописі в оповіданні 1173 р. – “*Под 1173 г. в галицком известии встречаем редкое перечисление: “бояре и мѣщи”. Под последними, вероятно, следует понимать “мѣстичей”*: Вілкул Т. “Людьє” и князь... – С. 92. Дослідниця переплутала слово *місяці* зі словом “*мѣстичѣ*” (*міщани*), а цифру 8, записану у графічній формі – “*.ѣ.*”, зі сполучником “*и*”. Відповідна розповідь про конфлікт знаменитого галицького князя Ярослава Осмомисла (?–1187) зі своїми дружиною та боярами цілком однозначна і не дає жодних підстав для її відчитання у той спосіб, який запропонувала Т. Вілкул, – “*В том же лѣтѣ. выбѣже княгини изъ Галича въ Лахи. сн̣мъ с Володимиромъ и м(н)ози болярѣ с нею быша тамо .ѣ. [8. – О. Б.] м(с̣)циу*”: Ипатьевская летопись. – Стб. 564.

¹⁶¹ *Jakovliv A. Das deutsche Recht in der Ukraine und Seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16.–18. Jahrhundert. – Leipzig, 1942. – S. 11.*

свідків при виголошенні грамоти князь Мстислав Данилович “*sozva Bojary vladimerskija i mestiči nemce*”¹⁶².

Насправді волинський літописець залишив нотатку іншого змісту: “*sozva [князь Мстислав Данилович – О. Б.] бояры Володимѣрьскыя. бра(т)н своего. и мѣстичѣ Роусци и Нѣмциѣ. (в Остр. літоп. – “мѣстичѣ руси и нѣмци”*¹⁶³) и повелѣ передо всеми чести грамотоу братноу ѿ даньи землѣ и встѣ(х) городоу. и столного города Володимѣря. и слышаша вси ѿ(т) мала и до велика”¹⁶⁴. Питання кого стосувався термін “мѣстичѣ” може мати двояке тлумачення. Двозначність відчув ще М. Грушевський, який ствердив на її підставі: “в Володимирі тоді була вже міська організація на німецький взір – чи тільки колонія німецька, чи організація зложена з горожан руських і німецьких, се трудно рішити”¹⁶⁵. В одному з найраніших перекладів Галицько-Волинського літопису українською мовою – Теофіла Коструби – фрагмент викладено так: “*скликав володимирських боярів свого брата, містичів русь і німців, і велів перед усіма читати братову грамоту про віддання (йому) землі, всіх городів і стольного города Володимира; цього вислухали всі від малого до великого*”¹⁶⁶. Тут “мѣстичей” чітко пов’язане як із мешканцями Володимира руського походження, так і німецького. По-іншому фрагмент переклав Л. Махновець: “*скликав бояр володимирських брата свого, і міщан руських, і німців, і повелів передо всіма читати грамоту братову про оддання [йому] землі, і всіх городів, і стольного города Володимира. І слухали всі, од малого і до великого*”¹⁶⁷. Тут воно стосується жителів Володимира лише руського походження, без німців. Не можна не згадати і про спробу тлумачення цього фрагменту в Ольги Ліхачової: “*созвал владимирских бояр своего брата и местных жителей, русских и иноземцев, и велел перед всеми читать братову грамоту о том, что он отдает землю и все города, и стольный город Владимир, и слышали все от мала до велика*”¹⁶⁸. Утім, ця пропозиція надто далеко відходить від оригіналу. До витлумачення цього фрагмента долучився і швейцарський дослідник Християн фон Вердт, який, подібно до Т. Коструби, під словом “мѣстичѣ” мав на увазі мешканців Володимира як руського, так і німецького походження: “*rusische und deutsche Städte*”¹⁶⁹.

¹⁶² *Jakovliv A. Das deutsche Recht in der Ukraine...* – S. 11.

¹⁶³ Різничитання з Острозького літопису подано за виданням Галицького-Волинського літопису: Галицько-Волинський літопис. – С. 143. Згідно з підрядковими різничитаннями видання Іпатіївського літопису 1908 р. за редакцією М. Шахматова, відповідний фрагмент в Острозькому літописі реконструюється так: “*мѣстичѣ роус. и нѣмци*”: Іпатьевская летопись. – Стб. 905, прим. 20, 21.

¹⁶⁴ Іпатьевская летопись. – Стб. 905.

¹⁶⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ, 1994. – Т. 5. – С. 225.

¹⁶⁶ Галицько-Волинський літопис / Переклав Т. Коструба. – Львів, 1936. – Т. 2. – С. 99.

¹⁶⁷ Літопис руський. – С. 439.

¹⁶⁸ Галицько-Волинська летопись / Подготовка текста, перевод и комментарии О. Лихачевой // Библиотека литературы Древней Руси. – Санкт-Петербург, 1997. – Т. 5: XIII век. – С. 191.

¹⁶⁹ *Werdt Ch. v. Stadt Und Gemeindebildung in Ruthenien. Okzidentalisation der Ukraine und Weißrussland im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit.* – Wiesbaden, 2006. – S. 56.

Якщо ж аналізувати цей фрагмент з погляду мовознавства, видається вірогіднішим, що термін “мѣстичѣ” стосувався лише жителів Володимира руського походження. У вислові “мѣстичѣ Роусци и Нѣмциѣ” слово “Роусци” є прикметником, створюючи вислів “міщани руські”, водночас слово “Нѣмциѣ” – іменник, отже, весь вислів звучить: *міщани руські і німці*. Якби літописець хотів пов’язати з терміном “мѣстичѣ” обидва етноніми, треба було б очікувати на прикметники, а сам вислів міг би бути, наприклад, такий: “мѣстичѣ Роусци и Нѣмциѣ” (“міщани руські і німецькі”).

Однак справу ускладнює редакція цього фрагмента з Острозького літопису у версії “мѣстичѣ руси и нѣмци” (“міщани Русі та німці”), прийняття якої означало б, що князь Мстислав Данилович запросив слухати грамоту “мѣстичей” з усієї Русі. Складно стверджувати, який із літописів – Іпатіївський чи Острозький – передає архетип Галицько-Волинського літопису кінця XIII чи початку XIV ст. Якщо взяти до уваги, що в Єрмолаївському літописі, укладеному на початку XVIII ст. (його написано на основі Острозького літопису в 30-х роках XVIII ст. у Києві, з виправленнями на підставі інших, доступних тоді джерел¹⁷⁰), аналізований фрагмент записано як “мѣстичи Роусци и Нѣмциѣ”¹⁷¹ (“міщани руські і німці”), тобто так само, як і в Іпатіївському літописі, то, власне, його текст потрібно визнати найближчим до оригіналу.

Друга поява терміна “мѣстичѣ” пов’язана з Польщею. У 1289 р. князь Болеслав Мазовецький облягав Краків. Тоді краківські міщани (“мѣстичѣ”) зайняли нейтральну позицію: *“мѣстичѣ же не бѣахоу сѧ. по Болеславѣ с горожань. но рекоша. кто садеть княжити во Краковѣ то нашѣ князь”*¹⁷².

Отже, можна зауважити, що термін “мѣстичѣ” виявився єдиним, який, без жодних сумнівів, в усіх випадках описував жителів власне міст.

Проаналізувавши функціонування у Галицько-Волинському літописі термінів “Галичанѣ”, “Володимерци”; “горожанѣ”; “весь градъ”, “от мала до велика” та “мѣстичѣ”, можна запропонувати певні узагальнення. Терміни “Галичанѣ”, “Володимерци” та інші самі собою амбівалентні, а їхнє значення вдається встановити (втім, далеко не завжди) лише з контексту описаних подій. Термін “горожанѣ”, часто вжитий на сторінках Галицько-Волинського літопису, позначав, насамперед, жителів міст, хоча, залежно від контексту, міг використовуватися також на позначення його оборонців. Окреслення “весь градъ” та “от мала до велика” вживалися на позначення не лише жителів, а всіх, хто на момент певної події перебував у місті. На особливу увагу заслуговує термін “мѣстичѣ”, використаний лише у Галицько-Волинському літописі. Його появу можна пояснити обізнаністю галицько-волинських книжників із локаційними процесами на німецькому міському праві, що набирали розвитку в сусідніх з Галицько-Волинським князівством Угорщині, Чехії, Польщі та Тевтонському Ордені. З-поміж усіх проаналізованих саме термін “мѣстичѣ” позначав винятково жителів міст.

¹⁷⁰ Клосс Б. Предисловие к изданию 1998 г. // ПСРЛ. – Т. 2. – С. К–N.

¹⁷¹ Приложение. Разнотечия изъ Ермолаевского списка // ПСРЛ. – Т. 2. – С. 78.

¹⁷² Ипатьевская летопись. – Стб. 934–935.

Oleksandr Baran. CITY RESIDENTS AS FIXED BY THE HALYCH-VOLYN CHRONICLE

The author studies terms from the Halych-Volyn Chronicle which were used for designating residents in the cities of Rus'. The analysis involves the terms halicians, volodymyrians etc.; gorozhanians; mistychi; the whole city; juniors and seniors. The term had a wide range of senses and incorporated not only city dwellers, but other social strata as well. The exception is mistychi designating city residents only.

Key words: Halych-Volyn Chronicle, halicians, volodymyrians, gorozhanians, mistychi, the whole city, juniors and seniors.

Університет ім. Марії Кюрі-Склядовської

Віктор МЕЛЬНИК

ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ МОНУМЕНТАЛЬНОГО МАЛЯРСТВА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Аналізуються літописні повідомлення до історії монументального малярства Галицько-Волинського князівства XII–XIII ст.

Ключові слова: *монументальне малярство, Галицько-Волинське князівство, Галицько-Волинський літопис.*

Монументальне малярство належить до тих виявів культурного життя, які в Галицько-Волинському князівстві посідали назагал скромніше місце в багатоплановій картині розбудови історичної традиції. Внаслідок цього воно менше привертало увагу сучасників, тому, звичайно, скромнішими покликані бути автентичні свідчення про нього з епохи. Стан джерельної бази, основою якої, природно, є літописання, та її характер, визначений скеруванням відповідної літературної творчості насамперед до офіційної сторони подій і фактів, неминуче полишали комплекс культурних явищ у віддаленні від головного спрямування інтересів її творців. Ще менше привертало увагу мистецькі аспекти культурної практики. Поодинокі з них виявилися зафіксованими тому, що окремі з їхніх виявів відображали активність представників княжих еліт як незмінних головних дійових осіб таких викладів¹. Завдяки цьому на сторінках літописів маємо, зокрема, перекази до історії монументального малярства Галицько-Волинського князівства XII та XIII ст. Попри скромність вимови таких текстів, вони виявляються самотніми доступними нині автентичними писемними свідченнями про нього з епохи.

Основи ролі і місця монументального малярства як окремої самостійної складової культурного досвіду Галицько-Волинського князівства визначила перейнята від Візантії із запровадженням християнства внутрішня структура релігійної мистецької традиції східнохристиянського світу. Тому в ранній період існування на українському ґрунті монументальне малярство в загальному контексті незмінно відкликалося до візантійського досвіду, виступаючи одним із виявів визначальної особливості мистецького процесу в Україні². Це яскраво показали вже засвідчені на сторінках найдавнішого київського літописання його перші кроки після прийняття християнства, співвіднесені з оздобленням інтер'єру київської церкви

¹ Толочко А. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – Киев, 1992.

² Александрович В. Візантія і мистецька культура княжої України: моделі взаємовідносин // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 55–72.

Богородиці (Десятинної) 989–996 рр.³ Не менш послідовно візантійські зв'язки (у значно обширнішому джерельному викладі) пропонує історія Успенської соборної церкви Києво-Печерського монастиря⁴. Поза загальновідомими старокиївськими сторінками кінця X–XI ст., переказів щодо візантійського аспекту монументальної традиції княжої доби не збереглося. У цьому виявляється очевидна відмінність від винятково яскравих як переконають новіші дослідження, візантійських пов'язань станкового малярства (засвідчених, правда, не так джерелами як, насамперед, оригінальними зразками)⁵. Тому вивчення монументального малярства на західноукраїнському ґрунті наперед обмежене майже цілковитою втратою оригінальної спадщини – поза нечисленними залишками фрагментів, а то й взагалі тільки слідами знищених фресок.

Такий стан доступності автентичного доробку диктує необхідність пошуку адекватних способів дослідження явища. Тому доводиться вдаватися до ширшого арсеналу можливостей науки – з-поза традиційно практикованих історично-мистецьких напрямів пошуків, заснованих насамперед на вихідних для мистецтвознавства й незмінно улюблених у його колі, іконографічних студіях. Із втратою оригінальних ансамблів цей аспект опрацювання проблематики монументального малярства західноукраїнського регіону княжої доби, природно, неможливий. За таких обставин неминуче доводиться вдаватися до поглибленого вивчення різномірних зафіксованих сторін традиції із залученням якнайширшого історичного контексту. Свою важливу роль при цьому покликане відіграти дослідження традиційно скупих переказів писемних джерел, тим більше, що вони ніколи не були об'єктом систематичного цілеспрямованого вивчення. Нечисленні такі приклади виявляються єдиним – поза наявними віднайденими нерідко насамперед під час археологічних досліджень скромними залишками оригінальних пам'яток – сучасним автентичним свідченням про сам комплекс відповідних явищ та його конкретне місце в загальній картині культурного процесу княжої доби.

Звичайно, подібно до інших переказів з епохи, документальні джерела до історії монументального малярства теж випадкові і нечисленні. Вони вцілили майже винятково на сторінках Галицько-Волинського літопису. Усіх їх впроваджено до наукового обігу достатньо давно – ще з його публікацією в середині XIX ст.⁶ Про-

³ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 1997. – Т. 1. – Стб. 106. Новіший аналіз відповідного повідомлення див.: *Козак Н.* Літописні “майстри із Греків” і Десятинна церква у Києві // Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство. – Львів, 2002. – Вип. 2. – С. 115–122.

⁴ *Абрамович Д.* Києво-Печерський патерик (Вступ, текст, примітки). – Київ, 1931. – С. 9–12, 172–173.

⁵ *Александрович В.* Візантійські іконографічні взірці XI століття в українському малярстві XIII–XIV століть // Студії мистецтвознавчі. – 2006. – Ч. 1(13): Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 38–49; *Його ж.* Західноукраїнські ікони другої половини XIV століття на тлі перемін історичної традиції // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. – Київ, 2010. – С. 1029–1049.

⁶ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1845. – Т. 2, ч. 3.

те, попри загальнодоступність, конкретні свідчення літописної оповіді використано й осмислено мало, вони так і не дочекалися докладнішого аналізу. Здебільшого дослідники вдавалися до поодиноких переказів лише принагідно – найперше задля наголошення існування самого явища або ж за потреби показати присутність фресок у тій чи іншій конкретній споруді. При очевидних побіжних і через те неминуче поверхових підходах до нечисленних віцілілих повідомлень пропонувані інтерпретації поодиноких згадок, як виявляється при їх докладнішому зіставленні із самим літописом, не завжди адекватно та коректно відтворювали не лише вимову залучених свідчень, але подекуди навіть їхній справжній зміст. Не так давно це переконливо показано на прикладі аналізу лаконічної й не зовсім однозначної, як подавала література, нотатки про оздоблення холмської церкви святого Іоана Златоуста⁷. Тому віддавна загальнодоступні та нібито загальновідомі факти все ще очікують належного систематичного осмислення. Зокрема, назріла необхідність розглянути наявні літописні перекази стосовно традиції монументального малярства Галицько-Волинського князівства як самостійне і повноцінне історичне джерело. З таким підходом варто докладніше проаналізувати цілісний комплекс збережених свідчень, зіставивши їх із віднайденими фрагментами автентичних пам'яток й археологічними та історичними матеріалами задля якнайповнішого аналізу та сприйняття зафіксованих у доступному викладі нечисленних реалій втраченої традиції.

Мистецьке життя Галицько-Волинського князівства, як і культура регіону загалом, увиразнюється щойно від середини XII ст., відколи на тлі істотного поживлення усіх напрямів духовного буття відбувалася цілеспрямована розбудова релігійного життя, найяскравішим виявом чого стало складення основ єпархіальної мережі⁸. Власне відтоді засвідчено, також перші муровані храми – головну передумову появи монументального малярства як окремого самостійного явища мистецької культури⁹.

Тому далеко не випадковим сприймається відлік від того ж періоду й писемних переказів про побутування монументального малярства на місцевому ґрунті. Винятково літописні, вони, однак, збереглися не тільки в головному літературному джерелі для історії регіону – Галицько-Волинському літописі: він, як відомо, викладає події лише XIII ст. Поодинокі такі свідчення знаходимо й поза його текстом. Власне такого походження найстарший задокументований джерельний слід поширення на цих теренах монументального малярства. Походження цього переказу досі не встановлено, а зберігся він у новіших московських літописних компіляціях.

⁷ *Александрович В.* Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 2009. – Вип. 13–14. – С. 49–52.

⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ, 1993. – Т. 3: До року 1340. – С. 278; *Скоцилас І.* Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус. – Львів, 2011. – С. 144–148.

⁹ Не останнє місце серед них посідають літургійні рукописи, фонд яких розпочинає Галицьке Євангеліє 1144 р. (Москва, Державний історичний музей): *Занаско Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – № 18.

Найстаршим його відтворенням є не зауважений досі у відповідному зв'язку фрагмент Єрмолінського літопису другої половини XV ст., який під 6669/1161 р. лаконічно відзначає: “Того же лѣта подписа церков володимерскую”¹⁰. Позбавлена будь-якого ширшого контексту й навіть вказівки на ініціатора малювання скромна нотатка виглядає частиною якоїсь ширшої розповіді, проте суміжні тексти не мають ніякого відношення до оздоблення володимирського собору. Цю інформацію на московському ґрунті, повторивши те ж формулювання, подали літописні зводи 1497¹¹ та 1518¹² рр. Її навів також укладений в XVI ст. Никонівський літопис¹³. Никонівська компіляція, як і попередні, теж пропонує – у назагал скромнішому викладі лише поодинокі факти з історії західноукраїнських земель. Під 6669/1161 р. тут зазначено, що тодішній володар волинського Володимира, князь Мстислав Ізяславич¹⁴ “...подписа церков володимерскую”¹⁵. Це лаконічне повідомлення належить до докладнішої, з викладом численних подій того року оповіді про діяльність князя у відповідний період¹⁶. Далі йдеться про гнів князя Мстислава на дядька, київського князя Ростислава Мстиславича та його вихід із Києва до Володимира й похід на володіння близького волинського сусіда, князя Володимира Андрійовича, – недалекої Пересопниці¹⁷. Усі ці події доволі розлого виклало київське літописання. У складі Іпатіївської хроніки під 6670/1162 р. подано: “Том же лѣт поѣха

¹⁰ Ермолинская летопись // ПСРЛ. – Москва, 1910. – Т. 23. – С. 45. Коротко про літопис див.: *Шахматов А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1903. – С. 236.

¹¹ Летописный свод 1497 г. // ПСРЛ. – Москва; Ленинград, 1963. – Т. 28. – С. 35.

¹² Летописный свод 1518 г. // ПСРЛ. – Москва; Ленинград, 1963. – Т. 28. – С. 191.

¹³ Про нього див.: *Шахматов А.* Разыскания... – С. 243–245. Пізні й “випадкові” для української традиції джерела в поодиноких випадках пропонують виняткові для національної культури матеріали. Так, зокрема, лише в закресленій нотатці до списку псковського літопису XVI ст. вцілів переказ про київського ченця Антонія, зайнятого 1409 р. разом з помічником Ігнатієм малярськими роботами в Троїцькому соборі у Пскові: Псковские летописи // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1848. – Т. 4. – С. 308, прим. е. До ширшого контексту історії мистецтва впроваджено: *Собко Н.* Словарь русских художников. – Санкт-Петербург, 1898 – Т. 1, вып. 1. – Стб. 212. На значенні цього факту для київського мистецького середовища й української мистецької традиції загалом наголошено: *Александрович В.* Нотатки про київських малярів XIV–XVII століть // Пам’ятки України: історія та культура. – 1997. – Ч. 3. – С. 77. Пор.: *Його ж.* Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво // Історія української культури: У 5-ти т. – Київ, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття. – С. 279.

¹⁴ Про нього див.: *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль). Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – С. 223.

¹⁵ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1862. – Т. 9. – С. 229.

¹⁶ Цитований Єрмолінський літопис тут значно лаконічніший: Ермолинская летопись. – Стб. 236.

¹⁷ Летописный сборник... – С. 229.

Изяславич Мъстиславъ ис Киева. розгнѣвавъсь на стрѣъ своего на Ростислава. и много рѣчи въста межи ими. Двѣ же безъ отнѣ повелениѣ. ѣха въ Торцьскѣи а посадника Мъстиславѣъ Вѣшка. емъ приведе. Ростиславъ же посла сѣа своего. Мъстислава оу Бѣльгородѣ. тогда же Мъстиславъ поиде из Володимира на Володимира Андрѣевича къ Пересопници. и пришедъ ста на Вѣбучи. и нача слати к Володимиру велѣ ему ѡступити ѡ Ростислава Володимиръ же не ступи хрѣстного цѣлованиѣ к Ростиславу но всѣко ѣса. по Ростислава всимъ срѣдцемъ. Мъстиславъ же оузвратисѣ ѡпачъ. оу Володимиръ¹⁸. Проте, не дивлячись на таку докладну розповідь, ані відомостей щодо володимирського храму, ані, тим більше, згадки про його малювання, яка випереджує відповідний виклад в новіших московських компіляціях, Київський літопис не подає. При цьому, звичайно, не випадає сумніватися у виведенні цієї частини розповіді в обох випадках від спільного першоджерела володимирського походження.

Під “володимирською церквою” новіші московські літописні зводи, безперечно, мають на увазі володимирський Успенський собор. Наведений запис молодших московських компіляцій у стислому повідомленні лаконічно зафіксував виконання ансамблю монументального малярства в інтер’єрі новоспрудженого собору як доконаний факт без будь-яких додаткових супутніх обставин чи бодай натяків на них. Існування в храмі цілісного комплексу монументального малярства, зі свого боку, підтвердили різнорідні залишки, принагідно відкриті й частково зафіксовані у різних частинах споруди при знаній “відбудові” собору наприкінці XIX ст.¹⁹

З огляду на цілковиту випадковість найстаршої літописної нотатки до історії монументального малярства Галицько-Волинського князівства на прикладі одного з найважливіших, як можна здогадуватися насамперед за статусом самої споруди, його ансамблів XII ст., не можна не пригадати аналогічного походження також унікального для української традиції зазначеного повідомлення Строевського списку Псковського літопису про участь київського ченця Антонія з помічником Ігнатієм у малюванні Троїцького собору у Пскові (1409). Вказівка збереглася лише завдяки помилковому запису в невідповідному місці літописного списку та закресленню не знищеного рядка з цим записом²⁰. Зіставлення обох унікальних для літописної традиції прикладів “випадкового” врятування переказів до історії монументального малярства пропонує яскраві ілюстрації звичного для практики літописання достатньо “глибокого” редагування давніших текстів при їх пізнішому копіюванні.

Окремого відзначення вартує жите окреслення самих робіт як “підписування” (“подписа”) храму. Для літописної традиції воно звичне й загальноживане. Проте Галицько-Волинський літопис використовує його ще тільки двічі у прикінцевій частині розповіді для відзначення малювання ще одного храму у Володимирі

¹⁸ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 519–520. Тут і надалі цитується за цим виданням.

¹⁹ Гаврилюк С. Історія відновлення Успенського храму у місті Володимирі-Волинському // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – Записки НТШ). – Львів, 2005. – Т. 249. – С. 429–439.

²⁰ Александрович В. Нотатки... – С. 77.

та іншого – в заміській резиденції тодішнього володимирського князя Володимира Васильковича у Любомлі (див. далі).

Володимирський собор виявився на тривалий час одинокою будівлею, щодо якої джерела підтвердили виконання цілісного ансамблю монументального малярства. Хоча за опосередкованим свідченням приблизно в той же, як можна здогадуватися, час міг бути розмальований також, мабуть, дещо раніше споруджений²¹ Успенський собор у Галичі, – джерельного переказу про його малярське оздоблення немає. Одинока писемна згадка про будівлю датується щойно 1187 р. й фіксує поховання померлого тоді князя Ярослава Осмомисла²². “Неприсутність” галицького собору на сторінках джерел визначена малочисельністю літописних матеріалів до історії галицького регіону внаслідок втрати власного літописання. До київського ж зводу, природно, здатне було потрапити лише обмежене коло питомих “галицьких” справ та сюжетів.

Тому, поза випадково збереженою одинокою для XII ст. згадкою про малювання володимирського собору, інші повідомлення для теренів Галицько-Волинського князівства походять щойно від середини та другої половини наступного, XIII ст. Вони вціліли завдяки багатій для того часу, порівняно краще збереженій, місцевій літописній традиції та належать до її власної спадщини. Ці матеріали органічно співвідносяться із найяскравішими виявами тогочасного культурного процесу – під опікою князів Данила Романовича й Володимира Васильковича, сприймаються у контексті визначальних доступних нині з відстані часу моментів тогдішнього культурного життя регіону.

Найважливіші писемно зафіксовані явища мистецької культури середини XIII ст. належать до короткотривалого середовища князя Данила Романовича, історія якого назагал вкладається у третю чверть століття. Скупі, проте винятково промовисті перекази про нього вціліли у холмській частині Галицько-Волинського літопису²³. Під оглядом викладу матеріалів до історії мистецького життя новопосталого холмського осередку створені тут сторінки княжої хроніки не мають ана-

²¹ Хронологію храму в загальних рисах дозволили з’ясувати новіші археологічні дослідження, які показали зміну планово-просторового вирішення після невеликої перерви та появи іншої будівельної артілі невдовзі після закладення споруди. Звідси зроблено висновки про початок спорудження собору ще за князя Володимирка Володаревича, після смерті якого 1152 р. будівництво продовжив князь Ярослав Осмомисл: *Лукомський Ю.* Успенський собор давнього Галича (за результатами нових досліджень 1992–2000 років) // *Записки НТШ.* – Львів, 2002. – Т. 224. – С. 591–592. Про історичний церковний контекст виникнення храму див.: *Скочиляс І.* Галицька (Львівська) єпархія... – С. 144–157. Пор.: *Його ж.* Початки християнства у прикарпатському регіоні та заснування Галицької єпархії в середині XII століття // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 39–45.

²² *Ипатьевская летопись.* – Стб. 656.

²³ Там же. – Стб. 843–846. Їх новіший і найдокладніший аналіз із критичним зіставленням та переосмисленням багатьох тверджень дотеперішніх публікацій див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... – С. 38–72.

лога серед літописання київської традиції²⁴. Проте однією з особливостей відповідного тексту виявляється те, що укладач цього досить своєрідного оповідання мало торкався малярства. Звідси монументального його відгалуження у викладі тільки опосередковано стосується унікальна лаконічна нотатка щодо однієї з рідкісних особливостей оздоблення інтер'єру княжої церкви святого Іоана Златоуста, спорудженої в ансамблі зведеної у Холмі резиденції²⁵. Коротко описуючи конструкцію та структуру храму, літописець при цьому зазначив: “входащи во олтарь. стоѣста два столпа. ѿт цѣла камени. и на нею комара. и выспръ же вѣрхъ оукрашень. звѣздами златыми на лазоурѣ”²⁶. Така лаконічна й навіть ніби не зовсім однозначна нотатка виявилася єдиним холмським свідченням до історії монументального малярства княжих часів.

Вихідним тлумаченням одинокого “малярського” фрагменту холмських сторінок Галицько-Волинського літопису виявився уже понад столітньої давності виклад російського автора Дмитрія Іловайського, який, всупереч достатньо чіткому повідомленню самого джерела, відніс це повідомлення до завершення усього храму. Згідно з його сприйняттям, наведена фраза означає: “Верхи сводовъ покрыты лазурью и золотыми звездами (на подобіе свода небесного)”²⁷. Отже, історію інтерпретацій цього унікального не лише для холмського середовища свідчення розпочав очевидний відступ від буквальної вимови джерела – лаконічно відзначаючи оздоблення, воно вказує одинокий “верх”, а не “верхи сводов”. На відміну від російського попередника, Михайло Грушевський вбачав у відповідному місці опису лише вівтарну арку й саме до неї схильний був відносити золоті зірки на блакиті: “олтарна арка операла ся на двох колюмнах з одноцільного каменя і прикрашена була золотими звѣздами на синім полю”²⁸. Якщо попередник виходив від згадки про прикрашений верх, то інтерпретація українського історика ґрунтується на відзначенні “комари” на двох суцільних кам’яних стовпах. Василеві Пуцькові обидва давніших пояснення видалися непереконливими й він висунув свою версію: “Але, можливо, говориться не про розпис, а про зовнішній декор купола?”²⁹. У цьому сучасний російський автор ніби продовжив формулу Д. Іловайського, вочевидь не зауваживши при цьому, що зорі на лазуровому тлі відзначено в описі інтер'єру як одинокий “малярський” елемент саме внутрішнього оздоблення будівлі. Про

²⁴ Це, зокрема, відзначила: *Стерлигова И. А.* Древнерусское церковное убранство по данным “Летописца Владимира Васильковича Вольнского” // Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 269.

²⁵ Найдокладніший аналіз літописного опису храму див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... – С. 46–59.

²⁶ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 843.

²⁷ *Иловайский Д.* Даниил Романович Галицкий и начало Холма // Холмская Русь. Исторические судьбы Русского Забужья / ...издано П. Н. Багюшковым. – Санктпетербург, 1887. – С. 3.

²⁸ *Грушевський М.* Історія... – С. 383.

²⁹ *Пуцько В.* Літописне оповідання про місто Холм // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 117.

екстер'єр храму у відповідному фрагменті тексту, цілком присвяченому інтер'єрові, не йдеться зовсім. На думку Малгожати Смронг Ружицької, теж описано декоративний мотив саме приміщення, проте, за її твердженням, він мав належати винятково до вітваря³⁰. Наголошуючи на відсутності в інтер'єрі храму монументально-го малярства, авторка намагалася відшукати тут насамперед романський елемент “симфонії” традицій православного Сходу та католицького Заходу. Проте, як показала при вивченні луцького собору святого Іоана Богослова Мар'яна Малевська, відсутність малярського оздоблення інтер'єру не є винятково романською ознакою. Вона притаманна також поодиноким об'єктам автохтонної старокиївської традиції, тобто відображає один з менше знаних напрямів її внутрішньої еволюції³¹, що досі мало привертало увагу як самостійне явище. Виявляється, дотеперішня література недостатньо враховувала можливість різноманітності підходів до оздоблення храмових інтер'єрів княжої доби, яка, за даними архітектурних досліджень, сприймається цілком очевидно. Так, наприклад, у самому лише Смоленську, з його знаменитими розмальованими храмами, соборна церква Троїцького монастиря на Кловці не мала фресок – їх виявлено тільки у двох похоронних нішах, а в інтер'єрі іншої церкви – на Малій Рачівці не віднайдено навіть тинькування³².

Перегляд запропонованих у літературі поодиноких інтерпретацій переконує, що міркування усіх авторів, які відкликалися до унікального літописного свідчення щодо малярського оздоблення інтер'єру храму святого Івана Златоуста, не пропонували докладнішого осмислення самої літописної згадки та необхідного врахування ширшого контексту цього повідомлення у структурі відповідної розповіді, а використовували одну нотатку до побутування традиції монументального малярства на холмському ґрунті побіжно й винятково принагідно. Окрім того, вдаючись до нього, дотеперішні автори незмінно тлумачили повідомлення про прикрашення “верха” “вѣздами златыми на лазоурѣ”, вилучаючи його з належного йому ширшого контексту. Саме тому поодинокі інтерпретації немало відходили від буквального значення джерельного повідомлення, окресленого найперше власне знехтуваним ширшим його змістом.

Лише Володимир Александрович докладніше розглянув і послідовно проаналізував вжите в літописному викладі формулювання, виходячи з конкретної архітектурної ситуації холмської святині. Згідно з послідовним відчитанням змісту переказу, зафіксованих на волинському ґрунті аналогів будівлі та свідчення очевидця з часу перед перебудовою храму 1630-х років, яка змінила первісний уклад інтер'єру, він визнав у суцільних кам'яних стовпах опори арки склепіння вітваря зі

³⁰ *Smorąg Różycka M.* Sztuka cerkiewna Rusi Halicko-Wołyńskiej. Artystyczna symfonia tradycji bizantyńsko-ruskiej i romańskiej // Sztuka kresów wschodnich. – Kraków, 1999. – Т. 4 / Pod red. A. Betleja i P. Krasnego. – S. 20.

³¹ *Малевская М. В.* Церковь Иоанна Богослова в Луцке – вновь открытый памятник архитектуры XII века // Древнерусское искусство. Исследования и атрибуции. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 20–21.

³² *Воронин Н. Н., Ратнопорт П. А.* Зодчество Смоленска XII–XIII вв. – Ленинград, 1979. – С. 209, 225.

сторони нави³³. Засновуючись на такій архітектурній ситуації, на підставі ретельного аналізу тексту В. Александрович запропонував висновок про належність запису зі згадкою про оздоблений на описаний спосіб верх до завершення храму й визнав, що вона стосується прикрашення внутрішньої поверхні його єдиної бані³⁴. Таке трактування відповідає логіці як храмового будівництва, так і системи оздоблення відповідних інтер'єрів. Проте водночас воно цілком однозначно стверджує відсутність у споруді звичного для релігійної мистецької практики цілісного ансамблю монументального малярства. Холмський літопис вказує на своєрідний, унікальний в Україні (й не лише в Україні) спосіб оздоблення церковного інтер'єру, коли малярство, до того ж суто декоративне, прикрашало винятково баню, пропонуючи безперечну алюзію до поширеного відтворення мистецькими засобами неба³⁵. Очевидно, саме таке незвичне для церковної практики застосування малярського оздоблення й зумовило окреме відзначення оздоблення бані холмської княжої церкви на сторінках літопису³⁶. Оскільки про малярський ансамбль інтер'єру не згадано й при описі головного місцевого храму – собору Богородиці (Різдва Богородиці), монументальне малярство в Холмі за часів стрімкої появи й піднесення міста за князя Данила Романовича з писемних свідчень не відоме й водночас так само не зафіксоване в жоден інший спосіб. У цьому немає підстав вбачати випадкового упущення чи недоліку доступних нині джерел. Як його відсутність в інтер'єрі описаної під відповідним оглядом княжої церкви святого Іоана Златоуста, так і очевидне продовження аналогічного підходу при оздобленні інтер'єрів знаних молодших монастирських храмів князя Лева Даниловича у Спасі та Лаврові з останніх десятиліть XIII ст.³⁷, природно, сприймається насамперед виявом певної традиції. Як уже відзначалося, на західноукраїнському ґрунті її приклад вперше зафіксовано в луцькому соборі святого Іоана Богослова, а князь Данило, як є усі підстави твердити, “розпочинав” холмську історію власне з Володимира³⁸. При

³³ Александрович В. Мистецькі сюжети... – С. 49–50.

³⁴ Там само. – С. 51–52.

³⁵ Див., наприклад, аналогічне за мотивами прикрашення тла поодиноких композицій у церкві Богородиці в Студеніці: *Бурић В.* Византијске фреске у Југославији. – Београд, 1974. – Сл. XVI.

³⁶ Щодо наголошення літописного тексту насамперед на незвичайному див.: *Пуцько В.* Літописне оповідання... – С. 117, 118.

³⁷ Див.: Александрович В. Мистецькі сюжети... – С. 51.

³⁸ *Aleksandrowicz W.* Sztuka XIII-wiecznego Chełma. Zasadnicze problemy badawcze // Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego i grecko-katolickiego. – Chełm, 2003. – Т. 1: Referaty. – S. 56–59; *Його ж.* Володимир часів князя Данила Романовича. Вступні нотатки до непоцінованого періоду історії міста // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир Волинський в історії України та Волині: Зб. наук. праць. Матеріали XIV Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимирові-Волинському Магдебурзького права, м. Володимир-Волинський, 2004 р.* – Луцьк, 2004. – С. 3–4. Запропонований тут погляд на роль Володимира в мистецьких

спорудженні новозакладеного міста він не лише виходив із давнішого володимирського досвіду, а й, безперечно, використовував працю “своїх володимирських” майстрів³⁹. Тому у відсутності в холмських храмах монументального малярства, попри давній уже на той час ансамбль малярства самого володимирського собору, до якого варто додати також, очевидно, сучасний йому, засвідчений лише археологічно⁴⁰ ансамбль фресок церкви Федорівського монастиря, можна вбачати якщо і не продовження певного аспекту власне володимирської традиції, то принаймні можливе відкликання до її вірогідного вихідного імпульсу.

Продовження джерельних свідчень до історії монументального малярства галицько-волинської доби припадає на 70–80-і роки й походить з середовища володимирського князя Володимира Васильковича. Побутування відповідного мистецького напрямку у володимирському осередку літопис князя Володимира Васильковича викладає зовсім інакше, додаючи до скромного фонду літописних відомостей на відповідну тему два, кожен по-своєму, виняткового змісту штрихи. Насамперед побіжно відзначено, що князь “оу Волѣдимериж списа стго Дмитреа всего”⁴¹. Інших відомостей щодо самого храму досі не виявлено⁴². Скупа літописна нотатка вказує на виконання в його інтер’єрі цілісного ансамблю малярства й виявляється самотнім свідченням про самі фрески. Оскільки локалізувати храм досі не вдалося, не зафіксовані вони й археологічно. Проте сам лаконічний літописний запис додає винятково важливий штрих до історії монументального малярства не тільки на ґрунті Володимира, а й у ширшому значенні – колі мистецьких інтересів тодішнього володимирського князя Володимира Васильковича.

Другий за хронологією володимирський переказ до історії монументального малярства також відзначений очевидним лаконізмом, хоча вже сама згадка про малювання здатна вказати на особливе становище мальованої церкви серед храмів княжої столиці. На тлі цього надто скромного свідчення наступне літописне повідомлення щодо церкви святого Георгія у Любомлі позначене винятковою докладністю навіть при зіставленні зі знаним багатством своєї вимови знаменитим переліком численних церковних вкладів князя Володимира Васильковича. Лаконічна фраза не просто фіксує малювання, а й водночас коротко викладає хід робіт, відзначаючи перший їх етап, – те, що встигли завершити за життя уже важко хво-

починаннях князя Данила Романовича не знайшов відображення у найновішій монографії міста княжої доби. Див.: *Терський С.* Княже місто Володимир. – Львів, 2010. – С. 45. За знаним “літописним” принципом автор після викладу про спорудження собору одразу перейшов аж до часів князя Володимира Васильковича. Пор. також: *Ісаєвич Я.* Князь Володимир Великий – столичне місто Волині Володимир – королівство Володимирії (замість передмови) // *Терський С.* Княже місто... – С. 4.

³⁹ *Aleksandrowicz W.* Sztuka... – S. 59; *Його ж.* Володимир... – С. 3–4.

⁴⁰ *Каргер М. К.* Вновь открытые памятники волинского зодчества XII–XIII вв. // Ученые записки Ленинградского государственного университета имени А. А. Жданова. – Ленинград, 1958. – № 252: Серия исторических наук, вып 29. – С. 18, 22.

⁴¹ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 925.

⁴² *Терський С.* Княже місто... – С. 90–91.

рого на той час князя: “почалъ же бѣше писати ю и списа всѣ три олтарѣ, и шѣъ всѣ съписана бысѣ но не скончана, заиде бо и болестъ”⁴³. Хоча наведене стисле повідомлення не пропонує докладнішого опису малярства, воно посідає цілком виняткове місце поміж писемними джерелами до історії монументальної малярської традиції княжої доби. Йому випало залишитися самотнім для галицько-волинського регіону автентичним свідченням не лише про сам процес роботи, а й порядок та наступність оздоблення поодиноких частин храму. Показово, однак, що при такому викладі, на відміну від лаконічного холмського повідомлення, не згадано про малювання власне бані, яку ніби цілеспрямовано обійдено. На підставі Любомльського переказу, й відповідно до його структури, можна зробити висновок про звичний початок роботи від малювання вітваря. Далі, немов наближаючись до входу, переходили до бані та конструкцій парусів, на яких її зведено. Й лише після цього приступали до нав та вхідної, західної частини (у пізнішій традиції – як бабинець чи притвор). Такий порядок відповідає водночас двом головним теологічним осям орієнтації самого храму і системи його оздоблення, одна з яких зосереджує увагу на вітварі, інша – завершенні бані як символічному образі неба, що в холмській церкві святого Іоана Златоуста підкреслювало малювання з золотими зорями на лазуровому тлі.

Правда, виведена з холмського джерела послідовність пропонує відмінний підхід від того зафіксованої іншими, теж унікальними, також досі не оціненим під відповідним оглядом свідченням княжої доби, збереженим загальновідомим Житієм святого Алімпія Печерського у складі Києво-Печерського патерика. Викладене в ньому чудо з появою голуба (потрактованого як Святий Дух), коли майбутній святий допомагав грецьким майстрам у виконанні мозаїкового оздоблення вітваря, однозначно стверджує, що на той час баню Успенської соборної церкви Києво-Печерського монастиря уже прикрашало зображення Спаса, а на стінах, відповідно до тогочасного складу ансамблів малярського оздоблення храмових інтер’єрів, розташовувалися поодинокі постаті святих: “изъ усть пречистыа Богоматере излѣтъль голубъ и лѣтяше горѣ къ образу Спасову... летяше по всеи церкви и коемуждо святому прилѣтаа, овому на руцѣ сѣдаа, иному же на главѣ”⁴⁴. Згідно з цим лаконічним описом, малярство в бані та навах знаменитого монастирського храму виконано ще перед початком праці над мозаїковим оздобленням вітваря, коли, за розповіддю житія, й сталося чудо з голубом. Це ніби пропонує відмінну послідовність у зіставленні з тією, яку зберіг літописний виклад щодо Георгіївської церкви князя Володимира Васильковича Любомльської. Обидва перекази однозначно мали б ствердити співіснування двох різнорідних підходів до почерговості оздоблення храмового інтер’єру, притаманних мистецькій практиці княжої доби. Як випадає здогадуватися, в київському монастирському храмі спершу виконано фрескове оздоблення більшої частини споруди й лише наприкінці, на завершення з’явилися мозаїки вітваря.

⁴³ Ипатьевская летопись. – Стб. 925.

⁴⁴ Абрамович Д. Києво-Печерський патерик... – С. 173.

Хоча літопис відзначив тільки два перших етапи робіт у церкві улюбленої резиденції князя Володимира Васильковича в Любомлі, вони, безперечно, були продовжені й завершені. Зі свого боку у цьому переконують матеріали археологічних досліджень розібраної у третій чверті XVIII ст.⁴⁵ церкви. Вони принесли чималу кількість незначних фрагментів фрескового тиньку і тиньку зі слідами фарби з усієї розкритої частини площі храму, а також тиньку з цвяхками для закріплення його на склепіннях⁴⁶. Серед виявлених немає більших залишків, здатних запропонувати хоч якийсь конкретніше уявлення про стиль малярства. Проте навіть дрібні фрагменти можуть виявитися цінним джерелом для проведення повного комплексу фізико-хімічного вивчення застосованих матеріалів, технологічних особливостей тиньків та малярства й докладного опрацювання унікального доступного у скромних залишках любомльського ансамблю в його техніко-технологічних особливостях. За відсутності значніших частин малярського комплексу археологічно віднайдені скромні залишки забезпечують самотню перспективу пошуку імовірного ширшого контексту появи давно втрачених фресок та їх можливого історично-мистецького родоводу⁴⁷ (на жаль, таких досліджень у Любомлі не проведено). Проте цим значення любомльських фрагментів не обмежується. Водночас це ще й самотній поки для галицько-волинських земель приклад підтвердження джерельно зафіксованого ансамблю монументального малярства його автентичними залишками. Разом це здатне створити унікальну можливість для докладнішого пізнання не лише монументального малярства під опікою князя Володимира Васильковича. Йдеться водночас і про єдиний відзначений на сторінках літопису вірогідно триваліший епізод історії монументального малярства Галицько-Волинського князівства, визначений діяльністю його майстрів з оточення князя Володимира Васильковича, відновленою на прикладі оздоблення двох церков Володимира та Любомля.

Обсяг писемних переказів про монументальне малярство галицько-волинської доби назагал виявляється і достатньо скромним, і мало використаним. Проте, поряд зі зверненнями до цих скупих повідомлень, серед публікацій з'явилися й відсилання до свідчень, яких літературна спадщина епохи насправді не знає. Юрій Асеев у популярному нарисі про мистецтво княжої доби, без покликання на конкретне джерело, подав інформацію, що на стінах палацу князя Ярослава Осмо-

⁴⁵ Приблизний час її знищення встановив: *Сиговський П.* Уніатські церкви Любомля у візитаціях XVIII ст. в Державному архіві в Любліні // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Наук. зб. – Луцьк, 2001. – Вип. 8: Матеріали VIII міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 13–14 грудня 2001 року. – С. 122.

⁴⁶ *Малевская М.* Георгиевская церковь в Любомле и ее место в русском зодчестве второй половины XIII в. // Древнерусское искусство: Русь, Византия, Балканы. XIII век. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 259–268, 263.

⁴⁷ Новіший приклад такого дослідження див.: *Васильев Б. Г.* Настенная живопись Софии Полоцкой (по материалам раскопок) // Архитектурно-археологический семинар “Архитектура и археология Древней Руси”. Материалы научной конференции к 100-летию со дня рождения М. К. Каргера (1902–1976), 26–28 июня 2003 года и ученого заседания, посвященного 90-летию ученого, 27 мая 1993 года (Труды Государственного Эрмитажа. – Т. 46). – Санкт-Петербург, 2009. – С. 41–45.

мисла в Галичі мав бути розбудований цикл монументального малярства світської тематики – зі сценами полювання, зокрема на зубра. За словами київського історика мистецтва, переказ про це мала зберегти хроніка візантійського автора кінця XII ст. Микити Хоніата: “Живопис показував кінські перегони, полювання з собаками, крики птахів, валування собак, гонитву за оленями, цькування зайців, пронизаного списом кабана та пораненого зубра”⁴⁸. З огляду на винятковість самого повідомлення на тлі як джерел до історії, так і української мистецької спадщини княжої доби⁴⁹, цю версію підтримав Михайло Фіголь⁵⁰. В. Александрович, відштовхуючись від публікації Ю. Асеєва, запропонував датувати відповідним часом фрески Успенського собору в Галичі⁵¹. Однак у тексті візантійського історика фресок палацу галицького князя, як виявляється, насправді не згадано. За його словами, втікач із візантійської столиці – двоюрідний брат князя Ярослава Осмомисла, Андроник Комнин, якому присвячена хроніка, “був прийнятий правителем Галиці с розкритими обіймами, пробув у нього доволі довго й до того прив’язав його до себе, що разом з ним і полював, і засідав у раді, й проживав в одному з ним домі і разом обідав”⁵². Далі йдеться про те, як після повернення до Константинополя Андроник, ставши імператором, оздоблював свій палац. В українському

⁴⁸ Асеєв Ю. Джерела. Мистецтво Київської Русі. – Київ, 1980. – С. 95.

⁴⁹ Світську тему тогочасного монументального малярства репрезентують насамперед знані частково збережені фрески “шлюбного циклу” святого Володимира Великого й візантійської принцеси Анни на стінах сходових кліток у вежах фасаду київського Софійського собору. Ідентифікацію їх сюжетів запропонувала: *Никитенко Н. Н.* Княжеский групповой портрет в Софии Киевской и время создания собора // Памятники культуры: Новые открытия. Ежегодник 1986. – Ленинград, 1987. – С. 237–244. До неї відноситься також портрет сім’ї князя Ярослава Мудрого в західній частині головної нави собору. Найновіше дослідження про нього див.: *Козак Н.* Образ і влада. Княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст. – Львів, 2007. – С. 9–52. Про світську тематику софійських фресок див. також: *Высоцкий С. А.* Светские фрески Софийского собора в Киеве. – Киев, 1989.

⁵⁰ Автор відкликається уже до “грецьких хронік” (у множині!) й твір М. Хоніата виявляється нібито лише однією із них: “Є згадки у грецьких хроніках, зокрема в розповіді візантійського історика Микити Хоніата, про те, що палац Ярослава Осмомисла в Галичі, де перебував у XII ст. Андроник Комнин, мав настінний розпис, на якому зображено сцени кількох кінських перегонів, полювання з собаками, гони на оленів, зайців, пронизаний списом кабана та поранений зубр”. Див.: *Фіголь М.* Мистецтво стародавнього Галича. – Київ, 1997. – С. 168. Досить довільно і, як бачимо, навіть не без пропусків переказуючи попередника, М. Фіголь від себе додав наступний “теоретичний” висновок із ширшим узагальненням: “Такий побіжний опис декоративного оздоблення княжого палацу показує, що фресковий живопис був досить популярний у галицькому мистецтві і мав особливості, відмінні від інших регіонів Русі”. Див.: там само.

⁵¹ *Александрович В.* Невикористаний аргумент для датування Успенського собору в Галичі // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького (Історичні та культурологічні студії. – Т. 3). – Львів, 2001. – С. 183–186.

⁵² *Никиты Хониата История, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина.* – Санкт-Петербург, 1860. – Т. 1 / Перевод под редакцией проф. В. И. Долоцкого. – С. 167.

перекладі відповідний фрагмент виглядає так: “Оскільки він не міг [стіни – *А. С.*] прикрасити недавніми своїми діяннями у барвах або вкладанням прозорих камінців [мозайкою – *А. С.*], то звернувся до того, чим він займався перед владою, і це були їзда кіньми, полювання, спів птахів, гавкіт собак, полювання на оленів і зайців, проколювання кабанів і зубрів (а зубр – це дика тварина, що водиться передусім у тавро скіфів, більша, ніж ведмідь і леопард), сільське життя в наметах, обіди прості з впольованих тварин; і Андроник оленів, кабанів розрубав на кусні, старанно присмажує на вогні та інше такого роду, що репрезентує життя людини, яка покладається на лук, меч і бистрих коней і яка йде на вигнання через свою легковажність або [чесноту, вірність, хоробрість – *А. С.*] мужність”⁵³. Тобто, розповідь константинопольського придворного хроніста насправді не лише не дає ніяких відкликань до “розписів” княжого палацу в Галичі, вона однозначно вказує, що київський історик відніс до галицької резиденції князя Ярослава Осмомисла... частину опису пізнішого константинопольського палацу візантійського імператора Андроника. Так, через очевидне непорозуміння, виникла новітня літературна традиція про “фрески палацу галицького князя”, заснована винятково на некоректному використанні літературного джерела. Внаслідок цього вона виявляється тільки плодом містифікації. Хоча з її викриттям “зник” винятково барвистий епізод “раннього побутування світського монументального малярства”, “втрата” має ту очевидну перевагу, що повертає до фонду безперечних джерельних переказів з його історії галицько-волинської доби.

Запропонований перегляд скупих літописних повідомлень про монументальне малярство Галицько-Волинського князівства наголошує насамперед на їх малочисельності та уривчастості. Проте, попри цю очевидну обмеженість, доступні джерельні матеріали, все ж, відновлюють ряд важливих і показових сторін традиції, сприйняття яких покликане відіграти важливу роль у відтворенні її ширшої картини. Це найкраще видно на прикладі виняткового для джерел епохи дещо докладніше описаного ходу робіт та їх почерговості у Георгіївській церкві в Любомлі, значення якого, закономірно, виходить далеко поза власне волинський тогочасний контекст. Тому скромні за змістом перекази Галицько-Волинського літопису, доповнені одиноким повідомленням, вцілілим у складі новіших московських зводів, виявляються суттєвим доповненням до того обмеженого фонду фактів, на підставі якого складається нинішнє уявлення про відповідний аспект традиції.

Збережені літописні вказівки стосуються різного часу й відображають комплекс явищ мистецької культури як середини XII, так і середини та останньої третини XIII ст., засвідчуючи тривалий період побутування відповідного напрямку на місцевому ґрунті. Показовою виявляється й географія самих зафіксованих ансамблів, визначена знаним “географічним” аспектом галицько-волинського літописання. Поза “несподіваною” з походженням, випадковою старшою нотаткою про оздоблення володимирського собору, всіма іншими свідченнями – щодо Холма,

⁵³ Nicetae Choniatae Historia ex recensione Immanuelis Bekkeri // Corpus scriptorium historiae byzantinae / Editio emendatio et copiosior consilio B. G. Niebuhrri C. F. – Bonnae, 1835. – P. 172. Висловлюю щиру подяку панові Андрієві Содоморі, який люб’язно виконав за цією публікацією наведений переклад.

Володимира та Любомля ми завдячуємо княжому літописанню другої половини XIII ст. Далеко не випадковим збігом обставин вони співвідносяться з найяскравішими сторонами історичної та мистецької традиції епохи, хоча й наголошують на притаманному їй та середовищу скромнішому місці монументального малярства в загальному образі тодішнього культурного життя. Лаконічні літописні штрихи до монументальної малярської творчості Галицько-Волинського князівства, зі свого боку, доповнюють декількома важливими моментами мало вже нині знаний її стан. Водночас вони дають змогу повніше і докладніше сприйняти та осмислити поодинокі зафіксовані вияви однієї з показових складових мистецького процесу на західноукраїнському ґрунті за умов важливого етапу еволюції місцевого варіанту релігійної культури, у глибоких і своєрідних внутрішніх взаємозв'язках надто скромно засвідченої комплексом доступних джерел.

Victor Melnyk. THE WRITTEN SOURCES FOR THE HISTORY OF GALICIA-VOLYN PRINCIPALITY'S MONUMENTAL PAINTING

In the article chronicle communicatios for the history of Galicia-Volyn principality's monumental painting of the XII–XIII centuries are analysed.

Key words: monumental painting, Galicia-Volyn principality, chronicle.

Львівська духовна семінарія Святого Духа

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

ВІДКРИТТЯ МАЛЯРСЬКОЇ СПАДЩИНИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА XIII СТОЛІТТЯ

Проналізовано процес відкриття і впровадження до наукового обігу спадщини книжкового малярства та іконопису Галицько-Волинського князівства XIII ст. Встановлено тісні взаємозв'язки з візантійською культурою та перехід від притаманного першої половини століття "мініатюрного" стилю до власної версії монументального стилю ранніх Палеологів кінця століття й перших десятиліть наступного століття. З доступної нині спадщини галицько-волинський регіон постає як унікальний для тогочасної Східної Європи ареал поширення малярської культури, зорієнтованої на елітарні візантійські взірці, водночас позначений самостійними пошуками, реалізованими, зокрема, в опрацьованій у Холмі оригінальній іконографії Покрову Богородиці та монументальних цілофігурних молитовних рядах.

Ключові слова: *іконопис Галицько-Волинського князівства XIII ст., візантійське мистецтво, галицько-волинські книжкові мініатюри XIII ст.*

Знані обставини українського буття останніх століть зумовили тривалий і важкий процес відкриття й повернення до якнайширшої суспільної свідомості багатьох важливих явищ національної культурної минувшини. Це, зокрема, стосується тепер не такого вже й багатого пам'ятками найдавнішого періоду мистецької історії, необхідні об'єктивні передумови для дослідження якого в Україні, до того ж, склалися лише від новітнього історичного перелому 1990 р.

Найстарша малярська спадщина княжої доби попервах тривалий час розглядалася через контекст утвердженого в церковній традиції сприйняття релігійних реліквій, здебільшого наділеного цілком фантастичними, з огляду на загальноприйняті в науці критерії, інтерпретаціями. Для початків власне наукового осмислення показовим став бар'єр XV ст., поза який тривалий час не виходили піонерські фахові публікації про західноукраїнські ікони¹. Згодом, однак, виявилось, що вони впровадили до наукового обігу й поодинокі давніші зразки, подавши їх під новішими, а навіть – значно новішими датами. Наприклад, znana пара архангелів із молитовного ряду, збережена в церкві святої великомучениці Параскеви в Давляві (Національний музей у Львові імені [митрополита] Андрея Шептицького,

¹ *Свенціцький І.* Галицько-руське церковне малярство XV–XVI ст. (Матеріали і замітки) // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка (далі – Записки НТШ). – 1914. – Т. 121. – С. 63–116; *Його ж.* Іконопись Галицької України XV–XVI віків. – Львів, 1928; *Свенціцький-Святицький І.* Ікони Галицької України XV–XVI віків. – Львів, 1929.

далі – НМЛ) з-поміж найвищої класики княжої доби спершу увійшла до наукової традиції зразком щойно XVI ст.² Далі їх пересунули на попереднє століття³, і лише не так уже й давно безпідставне й очевидно помилкове визначення аргументовано замінено на властиве – першу половину XIV ст.⁴, з подальшим уточненням на ще раніший час, ближче до його початку⁵.

Усталений “бар’єр” XV ст. для західноукраїнських ікон порушив щойно опублікований у 1935 р. “Святий Георгій” з церкви Собору святих Йоакима і Анни у Станілі (НМЛ). Винятково яскраві ознаки стилю, поширеного під впливом утвердженої в останній третині XIV ст. ідеології ісихастів, давали переконливі підстави відносити його ще до цього століття⁶. Проте показово, що, попри добре відомі,

² *Свенціцький І.* Іконопись... – С. 89; *Свенціцький-Святицький І.* Ікони... – Табл. 32, № 47.

³ Датування, очевидно, належить Михайлові Драгану: *Драган М.* Українська декоративна різьба XVI–XVIII ст. – Київ, 1970. – С. 16. У літературі його першим подав: *Батіг М. І.* Галицький станковий живопис XIV–XVIII ст. у збірці Державного музею українського мистецтва у Львові // *Матеріали з етнографії та мистецтвознавства.* – Київ, 1961. – Вип. 6. – С. 148, 150. Таке часове визначення канонізувала: *Свенціцька В. І.* Живопис XIV–XVI століть // *Історія українського мистецтва: У 6 т.* – Київ, 1967. – Т. 2: Мистецтво XIV – першої половини XVII століття. – С. 222. Запропоновану тут коротку характеристику назагал повторено у її частині вступної статті до альбому українських середньовічних ікон: *Логвин Г., Міляєва Л., Свенціцька В.* Український середньовічний живопис. – Київ, 1976. – С. 13. У музеї датування XV ст. зберігається надалі, хоча водночас запропоновано датування на кінець XIV ст.: *Патріарх Димитрій (Ярема).* Іконопис Західної України XII–XV ст. – Львів, 2005. – С. 120–126; *Міляєва Л.* за участю *М. Гелитович.* Українська ікона XI–XVIII століть. – Київ, 2007. – Іл. 111–112.

⁴ *Александрович В.* Ікони першої половини XIV століття “Архангел Михаїл” та “Архангел Гавриїл” з церкви святої Параскеви у Даляві // *Записки НТШ.* – Львів, 1998. – Т. 236. – С. 41–74; *Його ж.* Мистецтво Галицько-Волинської держави. – Львів, 1999. – С. 25–27; *Його ж.* Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво // *Історія української культури: У 5 т.* – Київ, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття. – С. 286, 288; *Tenże.* Przemyski ośrodek malarstwa tradycji bizantyńskiej w końcu XIV i pierwszej połowie XV wieku // *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna.* – Cz. 2: Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej Łańcut-Kotań, 17–18 kwietnia 2004 roku. – Łańcut, 2004. – S. 276.

⁵ Внаслідок якнайтіснішої спорідненості з визначальною для цього малярського напрямку Дорогобузькою іконою Богородиці Одигітрії (Рівненський обласний краєзнавчий музей, далі – РОКМ). Про неї див.: *Александрович В.* Дорогобузька ікона Богородиці Одигітрії і малярська культура княжої України другої половини XIII – початку XIV століття // *Його ж.* Українське малярство XIII–XV ст. (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 1). – Львів, 1995. – С. 7–76. Репродукцію з численними фрагментами, досить, однак, вільними щодо відтворення колористичних особливостей оригіналу, див.: *Богородиця-Одигітрія другої половини XIII століття з церкви Успіння Пресвятої Богородиці з Дорогобужа / Тексти до альбому: З. Лильо-Откович, В. Откович, Т. Откович.* – Львів, 2007. – С. 7–24.

⁶ *Zaloziecky W. R.* Ikonenzammlung an der Griechisch-Katolischen Theologischen Akademie in Lemberg // *Byzantinische Zeitschrift.* – 1935. – Abb. 1.

цілком конкретні, вужчі часові рамки самого явища, під впливом якого розроблено застосовану стилістику, література закріпила не конкретизовану дату “XIV ст.”⁷, до якої лише останнім часом запропоновано уточнення⁸.

Випадковим збігом обставин про західноукраїнську ікону XIII ст. не так уже й давно першим заговорив історик Ярослав Ісаєвич, маючи на увазі фрагмент зі святими з церкви святого Миколи у Тур’ї (НМЛ)⁹. Проте виразніших ознак тема стала набирати щойно з впровадженням до наукового обігу згаданої дорогобузької “Богородиці Одигітрії”. Нововідкрита давня пам’ятка спершу навіть спровокувала певне розгублення: її показано з

Вибрані святі. Фрагмент

⁷ Її, знову ж таки, подав: *Bamig M. I.* Галицький станковий живопис... – С. 147–148. Проблема еволюції української версії малярства ісихастської орієнтації виникла завдяки докладнішому вступному осмисленню ікони святої великомучениці Параскеви з каплиці в Кульчицях (Львівська національна галерея мистецтв). Найкращу репродукцію див.: Львівська галерея мистецтв. – Львів, 2006. – С. 15. У контексті української версії малярства відповідного зразка її коротко розглянуто: *Александрович В.* Мистецтво... – С. 40; *Його ж.* Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 288, 290; *Tenže. Przemyski oğrodek...* – S. 289; *Його ж.* Західноукраїнські ікони другої половини XIV століття на тлі перемін історичної традиції // Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – Київ, 2010. – С. 1029–1049. Зіставлення кульчицької “Святої великомучениці Параскеви”, станильського “Святого Георгія” та його відмінної у скромніших деталях версії з церкви Перенесення мощів святого Миколи у Старому Кропивнику (Львів, збірка “Студіон”; опублікована: *Його ж.* Друга збірка релігійного мистецтва отців Студитів у Львові // Пам’ятки України. – 1998. – Ч. 1. – С. 13) не лише вказує на розвиток відповідного малярського напрямку на західноукраїнському ґрунті. Згідно з вихідним візантійським досвідом, воно дає підстави датувати зразки місцевого варіанту цього стилю в межах другої половини століття: *Його ж.* Західноукраїнські ікони... – С. 1040–1042.

⁸ *Міляєва Л.* за участю *М. Гелитович.* Українська ікона... – Іл. 24 (остання чверть століття, у тексті – XIV ст.: там само. – С. 32). Пор.: *Александрович В.* Мистецтво... – С. 40 (друга половина століття), 96 (іл., кінець століття); *Його ж.* Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 287 (іл., кінець століття), 288 (друга половина століття); *Його ж.* Храмова ікона святого Георгія другої половини XVI століття з церкви у Голобах // Сакральне мистецтво Волині: Науковий збірник. – Вип. 9: Матеріали IX міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 31 жовтня – 1 листопада 2002 року. – Луцьк, 2002. – С. 27 (друга половина століття).

⁹ *Исаевич Я. Д.* Культура Галицко-Волинской Руси // Вопросы истории. – 1973. – № 1. – С. 106.

*Дорогобузька ікона
Богородиці Одигітрії*

визначенням на XIII–XV ст.¹⁰ “У кулуарах” про “непіддатливу” знахідку велося немало розмов, які, одначе, не полишили після себе жодного сліду. Проте на приуроченій до її показу конференції у грудні 1990 р. “колективним зусиллям” вироблено думку про походження дорогобузької реліквії “щонайпізніше з кінця XIII – початку XIV ст.”¹¹. Невдовзі з коротким обґрунтуванням її віднесено до кінця XIII ст.¹²

Дорогобузька ікона дала історичний, як випадало б його вже нині окреслити, поштовх для відкриття і сприйняття західноукраїнської версії монументального стилю ранніх Палеологів окремим самостійним явищем мистецької культури не лише регіону, а й українського культурного ареалу загалом¹³. Правда, на відповідне ширше його побутування вказував, передусім, матеріал уже пізнішого походження – перших десятиліть XIV ст. Окрім са-

мих далявських архангелів, таку можливість доводили також їх найближче продовження у “Святому Георгії” з церкви Святого Миколи Тур’ї (НМЛ)¹⁴ та дальші відкликання до цих зразків¹⁵. Окрім оригінального малярства, до цього кола відсилала й пізня, щойно середини XVI ст., чудотворна ікона “Воплочення” (Жидачів, церква Воскресіння Христового), яка виявилася реплікою оригіналу також

¹⁰ Реставрація музейних колекцій. Каталог виставки. – Львів, 1989 (не пагінований).

¹¹ Откович М. [Без заголовка] // Мистецькі студії. – 1991. – Ч. 1. – С. 62–63. Докладніше це “робоче”, за його ж словами, датування тоді ж виклав: Кривач Д. Богородиця Одигітрія з Дорогобужа // Образотворче мистецтво. – 1991. – № 3. – С. 20–22.

¹² Александрович В. Ікона Богородиці Одигітрії з Успенської церкви в Дорогобужі // Міжнародна наукова конференція “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”, Галич, 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. – Львів, 1993. – С. 113–115. Докладніше див.: Його ж. Дорогобузька ікона...

¹³ Цей погляд сформульовано: Александрович В. Мистецтво... – С. 22–31. Пор.: Його ж. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 286, 288.

¹⁴ Александрович В. Тур’ївська ікона святого великомученика Георгія з “Моління” // Київська Церква. – 2001. – Ч. 2–3(13–14). – С. 212–221.

¹⁵ Найдокладніший короткий огляд відповідного фонду малярства див.: Александрович В. Мистецтво... – С. 22–31. Пор.: Його ж. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 286, 288; Tenże. Przemyski ośrodek... – S. 275–277.

кінця XIII ст.¹⁶ Новіші дослідження переконують, що ікона Богородиці, аналогічна дорогобузькій, свого часу мала знаходитись і в перемишльському соборі Різдва святого Іоана Предтечі¹⁷. До цих же зразків, але значно опосередкованіше, відкликається, очевидно, також підкреслено монументальна й цим монументалізмом зовсім виняткова, як видавалося донедавна¹⁸, для свого часу “Свята великомучениця Параскева з двома ангелами” середини XVI ст. з церкви Покрову Богородиці в Трушевичах (НМЛ)¹⁹.

Водночас безперечною – на цьому досі належно не наголошено – є також присутність розбіжних модифікацій та паралельних їм явищ. Зокрема, інший, відмінний приклад відповідного значення розкрив аналіз виведених від спільного перемишльського протографу XIII ст. численних ікон святого Миколи з історією (житієм) XV–XVI ст. з теренів історичної Перемишльської єпархії²⁰. Поодинокі автентичні зразки XIII ст. та нечисленні ідентифіковані досі новіші репліки тодішніх оригіналів дали підстави сприймати іконопис зазначеного періоду окремим конкретним історичним явищем й самостійною науковою проблемою, що вперше в короткому викладі наголошено на прикладі спадщини перемишльського кола²¹.

Однак ікони – не єдиний матеріал для розмови про малярство Галицько-Волинської держави XIII ст. Ще задовго до їх відкриття щойно в останніх десятиліттях та перших кроків осмислення у відповідному контексті до наукового обігу впроваджено невелику групу мініатур, які давали уявлення про іншу сторону малярської культури епохи, винятково цікаву й показову. До них зверталися не

¹⁶ Александрович В. Чудотворна ікона Богородиці (“Воплочення”) з Жидачева // Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство. – 2005. – Вип. 5. – С. 116–135.

¹⁷ Tenże. Przemyski ośrodek... – S. 275, Його ж. Пам’ятки малярства Перемишльської єпархії найдавнішого періоду // Церковний календар 2007. Видання Перемишльсько-Новосанчівської єпархії. – [Сянок, 2006]. – С. 102. Пор.: Його ж. Дорогобузька ікона... – С. 64–67.

¹⁸ Новий погляд на монументальні тенденції тогочасного малярства підказує не так давно “відкритий” ансамбль ікон із церкви архангела Михаїла у Старій Скваряві (Львівський музей історії релігії; НМЛ): Скоп-Друзюк Г., Скоп П. Іконостас XVI–XVIII століття із села Старої Скваряви. – Львів, 2009. – С. 31–86. Винятковими монументальними властивостями в ансамблі виділяється “Розп’яття” (НМЛ). Репродуковане: Міляєва Л. за участю М. Гелитович. Українська ікона... – Іл. 163; Скоп-Друзюк Г., Скоп П. Іконостас... – С. 86.

¹⁹ До літератури впроваджена: Свенціцький І. Іконопись... – Ч. 97. – С. 78; Свенціцький-Святицький І. Ікони... – Табл. 122. – № 201. Кольорову репродукцію див.: Міляєва Л. за участю М. Гелитович. Українська ікона... – Іл. 188. На такий її родовід вказано: Александрович В. Чудотворна ікона... – С. 123.

²⁰ Александрович В. Найдавніша перемишльська житійна ікона святого Миколая та її репліки XV–XVI століть // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Львів, 2001. – Ч. 3. – С. 156–181.

²¹ Його ж. Пам’ятки малярства... – С. 96–107 (передрук: Наша віра. – 2007. – № 4(28). – С. 8–9).

Святий Іоан Златоуст.
Мініатюра Архирейського
Служебника перемишльського
єпископа Антонія

так уже й рідко, проте найчастіше – як до матеріалу з історії рукописної книги²². Збережені, здебільшого, в російських колекціях, ілюстрації хіба що побіжно розглядалися як цілісне явище мистецької культури західноукраїнського регіону, тому до її ширшого контексту досі повноцінним матеріалом їх, фактично, так і не введено.

Перелік цих уже нечисленних нині, проте винятково яскравих прикладів розпочинають мініатюри Архирейського Служебника першого перемишльського єпископа Антонія (1219-1220–1225) (Москва, Державний історичний музей)²³. За пізньою нотаткою на полі одного з аркушів його трактували “Служебником Варлаама Хутинського”²⁴, місцевого новгородського святого, поки Василій Пуцко не довів, що замовником кодексу був новгородський архієпископ і водночас перший перемишльський єпископ Антоній (до постриження – Добриня Ядрейкович, автор знаменитого опису

Константинополя)²⁵. Ідентифікація особи ініціатора створення поставила питання про конкретний час та осередок, у якому – чи для якого – оздоблено рукопис. Із трьох ілюстрацій, що за утвердженою ще від часів античності нормою відкривають вміщені в кодексі літургії святих Іоана Златоуста, Василя Великого та Григорія Богослова, вціліли портрети лише двох перших святих. Мініатюри най докладніше проаналізувала російська візантиністка Ольга Попова. Вона на конкретних яскравих прикладах переконливо показала добру обізнаність виконавця з найважливішими тенденціями візантійського професійного малярства кін-

²² Практично самотнім для нової української літератури прикладом є стаття Якіма Запаса, який, не вдаючись до докладнішого аналізу самих мініатюр, без ширшої аргументації відніс їх усі до волинської спадщини кінця XIII ст.: *Запаско Я.* Скрипторій волинського князя Володимира Васильовича // *Записки НТШ.* – Львів, 1993. – Т. 225. – С. 185–193.

²³ Про нього див.: *Запаско Я.П.* Пам’ятки книжкового мистецтва Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – № 27.

²⁴ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР XI–XIII вв. – Москва, 1984. – № 167.

²⁵ *Пуцко В. Г.* Давньоруські писемність і книга у візантійсько-слов’янському світі // *Європейське відродження та українська література XIV–XVIII ст.* – Київ, 1993. – С. 45.

ця XII – початку XIII ст.²⁶ Проте московська дослідниця фактично відмовилася від визначення культурно-історичного родоvodu особистості самого виконавця, ствердивши, нібито не має принципового значення, чи ним був грек чи місцевий майстер, який так докладно засвоїв актуальний багаж напрацювань візантійського досвіду²⁷. Над очевидною відмінністю між особами імовірного грека та автохтонного митця, який піднявся до висот професійної майстерності тогочасного східнохристиянського світу, розважати, звичайно, не випадає.

Втім, науковий ракурс проблеми коріниться в іншому. Одинокість на місцевому ґрунті та актуальний стан осмислення української середньовічної мистецької спадщини відкладають з'ясування походження мініатюр на майбутнє. Сама їх поява в перемишльському середовищі чітко вказує на можливий рівень тогочасних тутешніх запотребувань. Очевидно, справа не лише в особі замовника – владики Антонія, новгородця. Принаймні, тогочасне чи близьке новгородське книжкове малярство безконечно далеке від зафіксованого на сторінках перемишльського кодексу. Досить зіставити делікатне пластичне моделювання постатей перемишльських святих із новгородськими “Святыми Пантелеймоном та Катериною Александрійською” Пантелеймонівського Євангелія та “Святим Іоаном Златоустом” Соловєцького Службника (обидва – Санкт-Петербург, Російська національна бібліотека, далі – РНБ), євангелістами з Євангелія Георгія Лотиша 1270 р. (Москва, Російська державна бібліотека, далі – РДБ)²⁸, щоби побачити належність останніх зовсім іншій культурі. Нас, звичайно, мала б зацікавити, насамперед, можливість вбачати в авторі місцевого майстра. До неї схиляє показний ряд усе ще маловідомих у їх українському контексті визначних пам'яток книжкового малярства Галицько-Волинського князівства XIII ст., які розпочинають власне зазначені перемишльські ілюстрації першої половини 1220-х років²⁹. Проте на актуальному етапі осмислення найдавнішої малярської спадщини українського Перемишля їх авторство в такому контексті зарано вважати з'ясованим. А найважливіший позадискусійний момент полягає у їхній очевидній візантійській залежності як закономірній історичній прикметі усього раннього західноукраїнського малярства (докладніше див. далі).

Перемишльські мініатюри єпископа Антонія наділені унікальною особливістю, майже не знують серед оздоблення Службників³⁰, визначеною зверненням до іконографії святих за схемою Літургії святих отців³¹. Поза ними,

²⁶ *Попова О. С.* Миниатюры Хутынского Службника раннего XIII в. // Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 274–289.

²⁷ Там же. – С. 278, 284 (особливо див. прим. 60).

²⁸ *Ропова О.* Les miniatures russes du XIe au XVe siècle. – Leningrad, 1975. – II. 20, 22, 23, 25.

²⁹ Їх огляд див.: *Александрович В.* Мистецтво... – С. 43–48.

³⁰ Про їх ілюстрування див.: *Смирнова Э. С.* Лицевые рукописи Великого Новгорода. XV век. – Москва, 1994. – С. 271–274.

³¹ У контексті візантійської іконографії коротко про них див.: *Walter Ch.* Sztuka i obrządek Kościoła bizantyńskiego. – Warszawa, 1992. – S. 221.

*Євангеліст Матвій.
Мініатюра Євангелія*

одиноким зафіксованим прикладом її використання для усього східнохристиянського світу є грецький рукопис XV ст. (Патмос, монастир святого Іоана Богослова)³². Як дальший зразок із кола житійної іконографії святителя можна пригадати також фреску середини XI ст. (Охрид, Софійський собор)³³. Було навіть висловлено припущення, що перемишльські мініатюри відсилають безпосередньо до системи оздоблення розібраної у 1460-х роках місцевої замкової церкви Різдва Іоана Предтечі, із закладенням єпархії за часів владики Антонія піднесеної до статусу собору. Наявність в її інтер'єрі монументального малярства доводять сліди фарби на кам'яних блоках³⁴. Можливо, на східній стіні вівтаря тут знаходилася власне znana на українському ґрунті від київської Кирилівської церкви середини XII ст. композиція “Літургія святих отців”³⁵. Якщо

було справді так (вірогідність висунутого припущення не піддається доведенню), то в цьому важко не бачити істотного доказу тіснішого входження найраніших знаних досі перемишльських мініатюр до ширшого контексту місцевої мистецької культури. Проте, незалежно від недоступних уже нам реалій та ситуації їх виникнення, важко не погодитись із тим умовиводом, який на матеріалі короткого аналізу ілюстрацій зроблено вже майже чотири десятиліття тому: “Вглядываясь в письмо миниатюр Хутынского Службеника, мы убеждаемся, что в искусстве Южной Руси в начале XIII века существовала высокая византийская художественная традиция, осмысленно

³² Мініатюра репродукована: *Смирнова Э. С. Лицевые рукописи...* – С. 246.

³³ *Ђурић В. Ј. Византијске фреске у Југославији.* – Београд, 1974. – Ил. 6.

³⁴ *Żaki A. Przemyska cerkiew księcia Wołodara w świetle źródeł pisanych i archeologicznych // Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych Oddziału PAN w Krakowie.* – Kraków, 1968. – Nr 1. – S. 47–50. За свідченням Яна Длугоша, споруда існувала вже на 1126 р. – хроніст записав про поховання у ній померлого 19 березня того року князя-засновника: *Długosz J. Roczniki czyli kroniki sławnego królestwa polskiego.* – Warszawa, 1969. – Ks. 3–4. – S. 370.

³⁵ *Богусевич В. А., Міляєва Л. С. Станковий живопис // Історія українського мистецтва: У 6 т. – Київ, 1966. – Т. 1: Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі.* – С. 307 (фрагмент).

понятая и грамотно перетворенная”³⁶. Із досвідом напрацювань минулих відтоді, як був записаний цей висновок, десятиліть його належить продовжити в той спосіб, що перемишльські святителі – лише перше, найраніше віднайдене досі свідчення окремої широкої розбудованої традиції.

Приблизно до того ж часу належать чотири євангелісти незафіксованого походження Євангелія (Москва, Державна Третяковська галерея, надалі – ДТГ)³⁷, які посідають окреме місце в західноукраїнській малярській спадщині XIII ст. У зіставленні з явно ретроспективними за спрямуванням прикметами малярства перемишльського рукопису, вони, як показала докладна монографічна студія О. Попової, сприймаються насамперед новаторським явищем мистецької культури початку століття, наділеним виразно індивідуальним почерком, кольоровим багатством й послідовним акцентуванням суто малярських підходів³⁸. Винятково важливим видається, зокрема, наголошений при їх вивченні аспект балканських зв’язків раннього малярства Галицько-Волинського князівства³⁹.

Ще іншу лінію еволюції репрезентують три вцілілих мініатюри так само незафіксованого походження Оршанського Євангелія, віднайденого серед нагробованого майна монастирів, яке французькі війська покинули в Орші (Київ, Національна наукова бібліотека України імені Володимира Вернадського)⁴⁰. Його рідкісною для книжкового малярства східнохристиянського світу особливістю є використання золота не лише в оздобленні меблів, а й хітонів євангелістів, де поверх нього складки прописано чорною фарбою. У візантійській ілюмінації на подібне трактування натрапляємо лише в поодиноких випадках. Одним із прикладів може бути значно молодше зображення імператора Мануїла II Палеолога з родиною (Париж, Національний музей Лувр)⁴¹. Однак застосований засіб має досить промовисті аналогії в раніших іконах – сценах чудес та страстей Христа кінця XI ст. (Синай, монастир святої Катерини Александрійської)⁴². Уже відзначалося, що зазначена особливість оршанських мініатюр виводиться саме від пам’яток цього кола⁴³. Однак у них простежуються не лише давніші візантійські взаємозв’язки. Видається ціл-

³⁶ *Попова О. С.* Галицько-волинские миниатюры раннего XIII века. (К вопросу о взаимоотношении русского и византийского искусства) // Древнерусское искусство. Художественная культура Домонгольской Руси. – Москва, 1972. – С. 315.

³⁷ *Запаско Я. П.* Памятки... – № 40.

³⁸ *Попова О. С.* Галицько-волинские миниатюры... – С. 283–315.

³⁹ Там же. – С. 303–306.

⁴⁰ *Запаско Я. П.* Пам’ятки... – № 37.

⁴¹ *Talbot A. M.* Revival and Decline: Voices from the Byzantine Capital // Byzantium: Faith and Power (1261–1557) / Edited by Helen C. Evans. – New Haven; London, 2004. – Fig. 2.5.

⁴² Кольорову репродукцію фрагмента див.: *Baltoyanni Ch.* The Mother of God in Portable Ikons // Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art / Edited by Maria Vassilaki. – Milan, 2000. – II. 81. – P. 144.

⁴³ *Александрович В.* Візантійські іконографічні взірці XI століття в українському малярстві XIII–XIV століть // Студії мистецтвознавчі. Ч. 1(13): Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – Київ, 2006. – С. 38–49.

Христос зі святыми Григорієм Богословом та Євстахієм. Мініатюра Бесід святого Григорія Богослова

Євангеліє” (РНБ)⁴⁶ із могутньою величною постаттю Христа під трилопастевою аркою, до якого схиляються святі Григорій та Євстахій, з ангелами над аркою у круглих медальйонах⁴⁷. Своєю монументальністю образ Спаса вписується до домінуючого маєстатичного стилю відновленої Візантійської імперії, хоча й пропонує однозначно скромніший його приклад. За словами О. Попової, він виконаний у

ком очевидним, що трактування форм будівлі у тлі за постаттю євангеліста Матвія набуло далекого опосередкованого продовження серед репертуару архітектурних форм поодиноких сцен історичного циклу “Архангела Михаїла з діяннями” з церкви святого Миколи в Строні (НМЛ)⁴⁴ й навіть ближче, – але пізніше й ще більше опосередковане – у відтворенні оригіналу XIII ст. – “Святому Миколі з історією” з Успенської церкви в Наконечному (НМЛ)⁴⁵. Завдяки цим аналогам оршанські мініатюри встають у конкретний історичний ряд, до якого належать найважливіші для національної традиції новіші пошуки західноукраїнського малярства перемишльської школи.

Найпізніший у межах століття етап еволюції культури книжкової ілюстрації відображає вирішений за схемою молитовного звернення одинокий аркуш “Бесід святого Григорія Богослова на

⁴⁴ Найкращу з доступних репродукцій див.: Світ очима народних митців // Українське народне малярство XIII–XX століть. Альбом / Автори-упорядники В. І. Свенціцька, В. П. Откович. – Київ, 1991. – Іл. 2. Найдокладніше про ікону див.: *Свенціцькая В. И.* Мастер иконы второй половины XIV века “Архангел Михаил с деяниями” из села Строна на Бойковщине // Памятники культуры: Новые открытия. Ежегодник 1988. – Москва, 1989. – С. 188–209. До контексту пізньої версії монументального стилю ранньопалеологівського зразка її віднесено: *Александрович В.* Мистецтво... – С. 29. Пор.: *Його ж.* Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 288; *Tenże.* Przemyski ośrodek... – S. 276.

⁴⁵ Найкращу з доступних репродукцій див.: *Гелитович М.* Святий Миколай з житієм. Ікони XV–XVIII ст. Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – Львів, 2008. – С. 26. Найдокладніше про нього див.: *Александрович В.* Найдавніша перемишльська житійна ікона... – С. 160–166.

⁴⁶ *Запаско Я. П.* Пам’ятки... – № 36.

⁴⁷ Репродукції див.: *Логвин Г.* З глибин. Давня українська книжкова мініатюра. – Київ, 1974. – Табл. 17; *Запаско Я. П.* Пам’ятки... – С. 230.

“доброкачественном” стилі своєї епохи (на тлі раніших західноукраїнських мініатюр авторка вважає його ординарнішим)⁴⁸. Український варіант такого малярства дав визначальну для традиції згадану дорогобузьку “Одигітрію”, від якої й розпочалося відкриття цього – по-своєму самотнього поза власне візантійським колом – явища релігійної мистецької культури східнохристиянського світу.

З віднайденням ікони дорогобузького храму та поглибленням уявлень про відповідний малярський напрям завдяки, як уже зазначалося, насамперед пізнішим його зразкам – уже першої половини наступного століття, зарисувалося виняткове для історії явище, природно, на деякий час здомінувавши осмислення західноукраїнської спадщини XIII ст. Лише першим віднайдений і сприйнятий серед тогочасних ікон тур’янський фрагмент наголошував, що підкреслено монументальна версія – не єдиний зафіксований у конкретних зразках оригінальний приклад малярської культури з усього століття. Правда, самотній достатньо “загадковий” сам собою за дотеперішнього сприйняття й не вивчений, він явно не “входив у конкуренцію” досить розбудованому, як виявилось, монументальному напрямові. Тому лише останнім часом склалися передумови для відкриття віддавна відомої, проте так і не сприйнятої у її власному історичному контексті ранішої спадщини – з-перед палеологівської доби.

Її відкриття принесло осмислення віднайденого ще 1915 р. й впровадженого до наукового обігу шойно через півстоліття після цього⁴⁹ найдавнішого західноукраїнського “Покрову Богородиці” (Київ, Національний художній музей України, далі – НХМ України). Оскільки йшлося про досить своєрідний зразок малярства – через унікальну стилістику сприймалася насамперед різко відмінна, нібито, від усієї давньої спадщини примітивність виконання

Покров Богородиці

⁴⁸ Попова О. С. Галицко-волинские миниатюры... – С. 313.

⁴⁹ Милыева Л. С. Памятник галицкой живописи XIII века // Советская археология. – 1965. – № 3. – С. 249–258.

(враження однозначно посилювали численні втрати)⁵⁰, – ікону навіть вважали дуже пізньою⁵¹. Справжнє повернення цієї відверто загадкової (за послідовно поверхових підходів, практикованих при її осмисленні) пам’ятки розпочалося зі... звичайного докладнішого вивчення. Спершу “побачено” послідовно ігноровану евхаристичного змісту сцену диякона зі святителем з лівої сторони композиції⁵². Далі святителя за яскраво, хоча й у своєрідному відтворенні, виявленою портретною схожістю визнано святим Іоаном Златоустом⁵³. Це підказало холмське походження середини XIII ст. самої композиції⁵⁴, збереженої, однак, у дещо молодшій репліці перемишльської школи⁵⁵. Скрупульозний аналіз ікони дозволив відсіяти нарослі численні “тверді переконання” з арсеналу послідовно практикованих донедавна поверхових трактувань й побачити заснований на ранішій традиції уклад, розроблений на підставі опису двох видінь святому Андрієві Юродивому. Літературним джерелом виявилось не лише – і не так – знане об’явлення Богородиці святому Андрієві Юродивому у Влахернах, як досі переочене раніше – царя Давида в константинопольському

⁵⁰ Цю сторону сприйняття найпослідовніше висловив лаконічний коментар реставратора Ніколая Перцева “примитивность, даже сугубая примитивность исполнения”: *Перцев Н.* Каталог реставрированных работ. – Санкт-Петербург, 1992. – С. 51.

⁵¹ Нині це вже тільки “анекдот”, але в літературі запропоновано навіть (у досить агресивному викладі) датування на... XVII ст.: *Kruk M. P.* Zachodnioruskie ikony Matki Boskiej z Dzieciątkiem w wieku XV i XVI. – Kraków, 2000. – S. 23. З приводу такого “відкриття” див.: *Александрович В.* Вінкельман по цїцеронах, або про “іконокарпатологію” ще раз. *Mirosław Piotr Kruk.* Zachodnioruskie ikony Matki Boskiej z Dzieciątkiem w wieku XV i XVI. – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000. – 350 s. + II. // Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство. – Львів, 2003. – Вип. 3. – С. 353. Версія “купила” навіть В. Пуцка, який писав про... новіше малярство на давній дошці: *Пуцко В.* “Богородиця Десятинна” – міф чи історична реалія? // *Ruthenica.* – 2006. – Т. 5. – С. 162. З цього приводу див.: *Александрович В.* “Богородиця Десятинна” – де міф, а де історична реалія // *Ruthenica.* – 2007. – Т. 6. – С. 333–335.

⁵² *Александрович В.* Иконография древнейшей украинской иконы Покрова Богоматери // *Byzantinoslavica.* – 1998. – Т. 59, fasc. 1. – P. 125–135.

⁵³ *Його ж.* Мистецтво... – С. 35.

⁵⁴ *Його ж.* Малярство XIII–XVIII століть давньої Холмської єпархії східного обряду // *Sztuka sakralna i duchowość pogranicza polsko-ukraińskiego na Lubelszczyźnie (Materiały Międzynarodowej Konferencji “Sztuka Sakralna Pogranicza”.* Lublin, 13–14.10.2005 r.). – Lublin, 2005. – С. 88. Докладніше див.: *Його ж.* Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 4). – Львів, 2010. – С. 83–181. Нові аргументи на підтвердження запропонованого тут походження цього укладу принесло вивчення холмської іконографії Покрову Богородиці XVII–XVIII ст.: *Його ж.* Переказ київської та холмської іконографії XIII століття у храмовій іконі Покрову Богородиці початку XVIII століття з церкви в Андроніві поблизу Кобрини // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 55–71.

⁵⁵ *Александрович В.* Покров Богородиці. – С. 176–180.

Софійському соборі у Вербну неділю⁵⁶. Остання розгорнута інтерпретація довела принципову помилковість намагань сприймати ікону незмінно в колі пізніх зразків іконографії й показала її реплікою протографу середини XIII ст. із широкими пов'язаннями як у сучасній, так і – чого донедавна не спостерегли – давнішій спадщині⁵⁷. Це поставило “непіддатливу” ікону на цілком своєрідне місце в українській малярській традиції й відкрило шлях не лише до її справді обґрунтованої наукової інтерпретації. Докладне сприйняття у широкому історичному процесі дозволило поповнити доробок майстрів XIII ст. об'єктом, здатним відіграти помітну організуючу роль в осмисленні пошуків тієї такої важливої, як переконають найновіші дослідження, в загальному культурному процесі й усе ще так мало званої епохи. Насамперед завдяки такому поповненню склалася об'єктивна можливість побачити цілий окремий напрям західноукраїнського станкового релігійного малярства з-перед утвердження на місцевому ґрунті від останніх десятиліть століття версії монументального ранньопалеологічного зразка.

До запропонованого висновку уповажнює насамперед те, що за всім стійким комплексом стилістичних особливостей “Покров” цілком очевидно відповідає іншій і так само унікальній пам'ятці західноукраїнського походження XIII ст. – згаданому тур'янському фрагментові. Він впроваджений до обігу, очевидно, за музейною традицією й певний час існував у літературі з помилковим визначенням Менологію⁵⁸. Насправді це не календарна ікона, хоча спосіб організації зображених постатей виразно нав'язує до загальної схеми відповідних нечисленних синайських зразків XI–XIII ст.⁵⁹ Віра Свенціцька переконливо показала, що йдеться про вибраних святих⁶⁰, проте не вловила системи їх добору. Оскільки у верхньому ряді праворуч маємо архидиякона Стефана та святих воїнів Георгія і Микиту, видається, що на втраченій симетричній правій половині ікони мусили бути відповідні їм ще три постаті – архидиякона Лаврентія, святого Дмитрія й, мабуть, одного зі святих Федорів. Разом вони оточували вміщених у центрі, як переконає частково

⁵⁶ Їх опис за найдавнішим віднайденим списком XV ст. київського перекладу Житія святого Андрія Юродивого з бібліотеки Києво-Печерської лаври див.: *Молдован А. М.* Житие Андрея Юродивого в славянской письменности. – Москва, 2000. – С. 332–333.

⁵⁷ Вперше на них коротко вказано: *Александрович В.* “Богородиця Десятинна”... – С. 334–335. Докладніше див.: *Його ж.* Покров Богородиці... – С. 165–171.

⁵⁸ *Свенціцька В. І.* Українське малярство XIV–XVI століть // *Свенціцька В. І., Сидор О. Ф.* Спадщина віків. Українське малярство XIV–XVIII століть у музейних колекціях Львова. – Львів, 1990. – С. 7–8.

⁵⁹ Їх публікацію див.: *Σωτηριου Γ. και Μ.* Εικονες της Μουνης Συνα. – Αθηραι 1956 – Τ. 1 – Πη. 126–150. Новіший короткий огляд цього кола пам'яток див.: *Belting H.* Bild und Kult. Geschichte des Bilders der Zeitalter der Kunst. – Munchen, 1987. – S. 283–286; *Vocotopoulos P. L.* Funzioni e tipologia delle icone // *Il viaggio dell' icona. Dalle origini alla caduta di Bisanzio / A cura di T. Velmans.* – Milano, 2008. – P. 119–122.

⁶⁰ *Свенціцька В. І.* Українське станкове малярство... – С. 16. Не називаючи персонажів, вона водночас писала про “мучеників-воїнів, євангелістів і святителів”: *Її ж.* Народний живопис // *Бойківщина: історико-етнографічне дослідження.* – Київ, 1983. – С. 288.

обрізана постать святого Миколи, святителів. Таку реконструкційну пропозицію підтримує наступний ряд, у якому ідентифікуються дванадцять апостолів: із них вціліло лише чотири постаті й фрагмент п'ятої. Щодо безслідно втраченого нижнього ряду випадало хіба вибудувувати гіпотези. Отже, за складом тур'янський фрагмент – ліва половинка якогось укладу, правдоподібно, не знаного досі у спадщині східнохристиянського культурного кола, лише частково і формально здатного нав'язувати до звичної схеми календарних ікон. Пошуки дали близькі за трактуванням фігури до євангеліста Марка. Її своєрідний рисунок із характерно розширеною донизу плямою плаща очевидно повторюють постаті святих воїнів Георгія та Дмитрія на внутрішній стороні крил стилістично суттєво молодшого мініатюрного триптиху пророка Йони 1320-х років (Лондон, галерея Темпл)⁶¹.

Тур'янський фрагмент виявляється самотнім віднайденим досі на західноукраїнському ґрунті оригінальним прикладом раннях ікон, цілковито залежних від давнішого мініатюрного стилю візантійського малярства. Разом зі збереженим у дещо пізніший репліці “Покровом” та “Святою великомученицею Параскевою з історією” із церкви архангела Михаїла в Ісаях (НМЛ)⁶², підкреслено лаконічні житійні сцени якої виразно нав'язують до одного з варіантів пошуків тієї епохи, вони укладають хоч і скромну кількісно, проте досить чітко окреслену групу найраніших західноукраїнських ікон. Їх найприкметнішою особливістю виявляється якнайтісніша, закономірно неунікненна за умов становлення традиції, залежність від візантійського досвіду. Вона об'єктивно притаманна синхронному цьому процесові, засвідченому лише поодинокими зразками початковому етапові еволюції українського станкового релігійного малярства. У цьому переконує й внутрішня відповідність перелічених західноукраїнських зразків самотньому давнішому, аналогічному за “мініатюрним трактуванням” фігур, прикладові київської школи⁶³ – свенській іконі Богородиці зі святими Антонієм і Феодосієм Печерськими (ДТГ)⁶⁴. Їхня

⁶¹ *Temple R. Icons: a Sacred Art.* – London, 1989. – Cat. No 3. – P. 17.

⁶² Без докладнішого аналізу опублікована: Св. Параскева з житієм XIV ст. (?) з Ісаїв. [Львів 2005]; *Гелитович М.* Нововідкриті з-під пізніших перемалювань пам'ятки іконопису із збірки Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – 2006. – № 4(9). – С. 91–93.

⁶³ Поки доводиться відсторонитись від вірогідності українського походження окремих найдавніших ікон, збережених на території Росії. Вони під цим оглядом опрацьовані мало, а поодинокі висловлювання в новітній українській літературі (див., наприклад: *Степовик Д. В.* Історія української ікони X–XX століть. – Київ, 1996; *Овсійчук В. А.* Українське малярство X–XVIII століть. Проблеми кольору. – Львів, 1996) за підходами здатні хіба дискредитувати серйозну самотійну наукову проблему.

⁶⁴ Государственная Третьяковская галерея. Каталог собрания. – Москва, 1995. – Т. 1: Древнерусское искусство X – начала XV века. – № 16. Тут її традиційно датовано на кінець XIII ст., хоча вже досить давно пам'ятку запропоновано віднести до кінця XI – початку XII ст.: *Овчинников А. Н.* “Пантелеймон” из ГМИИ и “Богоматерь Печерская” из ГТГ в свете реставрационного исследования // Русское искусство XI–XIII веков. Сборник статей. – Москва, 1986. – С. 52–60. Заснований на цій даті короткий аналіз ікони Свенського монастиря в контексті старокиївської малярської традиції див.: *Александрович В.*

очевидна співвіднесеність сприймається доказом органічного тіснішого взаємозв'язку поміж малярством XIII ст. та початковим, попереднім періодом його еволюції в Україні, самотнім достовірним оригінальним свідченням якого нині вважається київська реліквія Свенського монастиря. Запропоновані міркування, зі свого боку, наголошують на важливості відкритих, як зазначалося, при вивченні найстаршого західноукраїнського “Покрову” безперечних ретроспективних моментів творчої практики майстрів західноукраїнського малярства періоду з-перед утвердження в ньому від кінця століття ранньої версії останнього візантійського стилю. За таких обставин зауважена прив'язаність ікон XIII ст. до давнішої, на той час уже виразно архаїчної, стилістики водночас несе очевидний елемент відкликання до власної спадщини, справедливо наділеної у свідомості замовників та виконавців певними рисами “своєї” традиції. Відбувалося щось на зразок того, як біля джерел достатньо широкого напрямку церковного будівництва від кінця XI ст. стала Успенська соборна церква Києво-Печерського монастиря – класичний приклад візантійського імпорту в Україні. Безперечно, в них не можна не побачити двох самотійних виявів ширшої тенденції ранньої стадії мистецького процесу візантійського взірця в Україні.

З огляду на актуальний фонд найдавнішого малярського доробку регіону, докладніше осмислення нечисленних об'єктів західноукраїнської спадщини XIII ст. виявляє їх скромним залишком ширше розбудованого творчого процесу. Цілком очевидно, що, попри властиву їм репрезентативність, поодинокі випадково збережені позиції ніяк не окреслюють усієї повноти по-своєму багатопланової картини еволюції західноукраїнського малярства найстаршого відображеного в ширшому колі автентичних переказів періоду його історії. Їх випадає вважати лише найдавнішою доступною на сьогодні цілісною групою, оскільки три раніших зразки – XII ст. – не опублікований мініатюрний образок Спаса у бурштиновому футлярі з-перед 1146 р. зі Звенигорода поблизу Львова (Львів, Археологічний музей Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)⁶⁵, мініатюри Добрилового Євангелія 1164 р. (РДБ)⁶⁶ та фрагменти фресок другої половини століття з Успенського собору в Галичі (Кринос, Краєзнавчий музей)⁶⁷ надто відосіблені й тому не здатні підказати якоїсь цілісної картини. Навіть якщо до них додати ще й

Найдавніша київська ікона – “Богородиця зі святими Антонієм та Феодосієм Печерськими” зі Свенського Успенського монастиря поблизу Брянська // Історія в школах України. – 2008. – Ч. 4. – С. 53–56. Пор.: *Його ж.* Ікона Богородиці зі святими Антонієм і Феодосієм Печерськими зі Свенського Успенського монастиря поблизу Брянська // Історія України. А–Я: Енциклопедичний довідник / Упоряд. та наук. ред. І. Підкова, Р. Шуст, І. Гирич. Вид. 3-тє доопр. і доповн. – Київ, 2008. – С. 439–440.

⁶⁵ *Свєциніков І. К.* Звенигород. Краєзнавчий нарис. – Львів, 1987. – С. 26. У новішій літературі побіжно згадано: *Александрович В.* Мистецтво... – С. 20.

⁶⁶ *Запаско Я. П.* Пам'ятки... – № 19. З чотирьох мініатюр кодексу досі репродуковані лише зображення євангелістів Луки та Марка. Див., зокрема: Там само. – С. 190, 193.

⁶⁷ *Мельник В.* Нововіднайдені фрагменти фресок Успенського собору в Галичі // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині: Науковий збірник. – Вип. 8: Матеріали VIII міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 13–14 грудня 2001 року. – Луцьк, 2001. – С. 104–105.

зафіксовані фрагменти фресок володимирського Успенського собору⁶⁸, їх сліди з руїн монастирської Федорівської церкви у Володимирі⁶⁹ та згадані залишки фресок собору в Перемишлі.

Очевидно, найстарші західноукраїнські ікони мініатюрного стилю, які утворюють достатньо цілісну групу, відображають лише один із напрямів тогочасної малярської культури. У цьому, зокрема, переконає зіставлення з суттєво відмінними за стилістичними ознаками сучасними ілюстраціями перемишльського Архидієцького Службника та Євангелія нинішньої збірки Третьяковської галереї. Наступний аргумент на користь такого висновку пропонує аналіз перемишльської іконографії святого Миколи з історією. Він показав чіткі “невізантійські” акценти в укладах історичних циклів, які дають підстави говорити про формування відповідної схеми в місцевому середовищі⁷⁰, принаймні поза знаним досі контекстом візантійської традиції. Разом з іншими своєрідними на тлі взірцевої візантійської спадщини явищами культурного процесу, найпоказовішим серед яких виступає іконографія найстаршого українського “Покрову”, усе це відкриває привабливі перспективи для подальшого поглибленого осмислення самобутніх його сторін.

За актуального стану фонду найдавніших західноукраїнських ікон саме ці нечисленні зразки ілюструють перший засвідчений автентичною спадщиною етап їх поширення у регіоні, який від кінця століття відступив перед новим мистецьким напрямом. Як і раніше з подачі ззовні, новація на деякий час запанувала в Україні, за традиційною уже для взаємних контактів схемою, – у виробленій на місцевому ґрунті власній версії високої взірцевої моди. Українська мистецька спадщина послідовно переконає, що в останніх десятиліттях століття з утвердженням у відновленій Візантійській імперії величного стилю монументального ранньопалеологічного зразка його маєстатична концепція поширилася і в Україні. На її побутування вказує, насамперед, згадана могутня постать Христа зі “Слів” святого Григорія Богослова, що пригадує найперше класичного для відповідної течії тогочасного візантійського малярства намісного “Спаса” близько 1260–1270 рр. (Афон, монастир Хіландар)⁷¹. Серед ікон найранішим зафіксованим прикладом цього стилю в Україні є, мабуть, знане за Жидачівською чудотворною “Богородицею” згадане “Воплочення” з імовірного дару князя Лева Даниловича для монастирської церкви у Спасі.

Проте єдиним оригінальним зразком цього малярства серед ікон⁷² виявляється дорогобузька “Одигітрія”. Історичні прикмети стилю знайшли в ній настільки

⁶⁸ *Александрович В.* Мистецтво... – С. 15.

⁶⁹ *Каргер М. К.* Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире-Волынском // Ученые записки Ленинградского государственного университета. – Ленинград, 1958. – № 252. – Серия исторических наук, вып. 29. – С. 18, 22.

⁷⁰ *Александрович В.* Найдавніша перемишльська житійна ікона... – С. 164, 166.

⁷¹ Treasures... – No 2.9.

⁷² У новішій літературі спостерігається наполегливе намагання поставити в один ряд із нею також ікону, яка, за інформацією завідувачки Музею волинської ікони в Луцьку Тетяни Єлісєєвої, походить з однієї із церков Ковеля (приватна збірка): *Сидор О.* Вступ //

яскраве й органічне вираження, що її випадає визнати класичним пунктом не лише української спадщини. Їх реалізовано через величну постать Богородиці, сповнені благородної простоти й значимості риси лику з низьким чолом, довгим прямим носом, круглими розбудованими щоками, малим підборіддям. Відповідно потрактовано й підкреслено видовжених пропорцій постать Емануїла, звично при їх зіставленні “підпорядковану” Богородиці. Аналогічними рисами наділене й малярське виконання, найпереконливіше виявлене в лику Богородиці. Складна багатшарова техніка накладання шести верств фарб дозволила пластично промодельювати об’єми, вдаючись до їх послідовного своєрідного ліплення, плавних переходів відтінків від звичного темного підмалювання затінених партій до розбілених кольорових плям найяскравіше освітлених місць. Останні відзначають тонкі, на різний спосіб прокладені лінії білих, підкреслюють форми, надаючи їм остаточного викінчення. В одягах застосовано такі ж підходи, природно, виявлені по-своєму, – відповідно до можливостей конкретного елемента зображення. В Емануїла для завершення використано різної товщини пурпурні лінії, покликані наголосити Його царське походження і призначення. У Богородиці таку ж роль відіграє золото, яким продубльовано складки мафорію та виконано численні орнаменти, збережені здебільшого лише у відбитках золота на “сирій” малярській поверхні. Хоча конкретний вкладений у нього зміст, природно, інший: воно призначене наголосити на причетності Марії до вищої святості через Воплочення⁷³. Описане оздоблення формально відповідає завершенню форм ликов та рук білилами й, попри очевидну природну відмінність, виразно служить витворенню єдиного цілісного враження. Таке докладне опрацювання як ликов, так і, насамперед, одяг не має

Давньоукраїнська ікона із приватних збірок. Вступна стаття: Олег Сидор. – Київ, 2003. – Кат. № 1. – С. 21–23; *Гелитович М.* Ікони XIII–XVIII століть у збірці родини Гринівих // Від Миколая до Йордану. Виставка українських ікон та артефактів XI–XVIII століть із приватної збірки Ігоря та Оксани Гринівих у Музеї мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. – Київ, 2007. – С. 7 (датовано на кінець XIII – початок XIV ст.). У каталозі її взагалі віднесено до XIII ст.: Від Миколая... – Кат. № 12. – С. 53. Насправді нібито “знакова” (М. Гелитович) для заздалегідь, без будь-якої аргументації облюбованого для неї часу, пам’ятка (доведення не вийшло поза розмови “у кулуарах”, де вона мала фігурувати навіть як “грецька ікона” не то XIII, не то XIV ст.) – достатньо рядовий приклад малярства першої половини XVI ст. На таке її походження коротко вказано: *Александрович В.* Ікона Богородиці початку XVI століття у церкві Різдва Богородиці в Камені-Каширському // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 3–4 листопада 2004 року. – Луцьк, 2004. – С. 62; *Tenże.* Ikony Matki Boskiej fundacji przedstawicieli książęcych elit Wołynia XVI wieku // Acta Academiae Artium Vilnensis. – Vilnius, 2008. – Т. 51. – С. 22. Цю її позицію у мистецькій спадщині тогочасної Волині цілком однозначно окреслює хоча б зіставлення з “Богородицями”, створеними на замовлення представників волинських княжих еліт XVI ст. (*ibid.* – С. 21–30), особливо – взірцевою для неї з огляду іконографії, того ж зразка “Богородицею” (Камінь-Каширський, церква Різдва Богородиці; про неї див.: *Його ж.* Ікона Богородиці початку XVI століття... – С. 60–68).

⁷³ Таку інтерпретацію застосування пурпуру та золота запропоновано: *Александрович В.* Дорогобузька ікона... – С. 52–54.

аналога в мистецькій спадщині східнохристиянського світу. За самою природою воно сприймається безперечним свідченням високої аристократичної культури⁷⁴ й чи не найяскравіше окреслює конкретне місце пам'ятки в еволюції релігійної мистецької традиції західноукраїнських земель. Ні про які елементи “фольклоризації”, що на них зі зрозумілого російського бачення – монументальний стиль ранніх Палеологів на російському ґрунті виявився набагато віддаленіше⁷⁵ – побіжно зацентрував В. Пуцко, наполегливо відсуваючи її до зразків “ледь” чи навіть “достатньо” скромнішого рівня⁷⁶, не може бути мови: йдеться про явище цілком іншого культурного кола⁷⁷. Зрештою, – це виразно засвідчують молодші приклади та подальша доля так яскраво вираженого стилю у мистецькій культурі західноукраїнських

⁷⁴ Незрозумілою є позиція В. Пуцка, який закликав “врахувати виразно архаїзуючий підхід маляра при відтворенні вишуканої царгородської моделі. Це спростовує висновок, за яким [в іконі] слід вбачати продукцію князівської майстерні чи бодай виконання на замовлення певного можновладця, якщо, звичайно, його естетичні вимоги мали відрізнятися від типових для широкого загалу”: *Пуцко В.* Фольклоризація давнього волинського іконопису // Волинська ікона: дослідження та реставрація: Матеріали XIII міжнародної наукової конференції, м. Луцьк-Володимир-Волинський, 2–3 листопада 2006 року. – Луцьк, 2006. – С. 5. Розвиваючи таке цілком своєрідне щодо оригіналу сприйняття, далі автор потрактував його “архаїчним відтворенням раннього палеологіського взірця вже на волинському ґрунті”, наголосивши на подібності “за характером” ікон з “Північно-Східної Русі”: там само. Насправді доволі численні збережені відтоді в Росії пам'ятки навіть віддалено не нагадують нічого подібного й підходи калузького автора до дорогобузького шедевра, виразно позначені очевидною “своєрідністю методу”: *Александрович В.* Візантійський імпорт та візантизуюча течія волинського малярства княжої доби // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Науковий збірник. – Вип. 16: Матеріали XVI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 4–5 листопада 2009 р. – Луцьк, 2009. – С. 20.

⁷⁵ Див., зокрема: *Попова О. С.* Искусство Новгорода и Москвы первой половины четырнадцатого века. Его связи с Византией. – Москва, 1980.

⁷⁶ *Пуцко В.* Волинські ікони Богородиці Одигітрії // Краківські українознавчі зошити. – Краків, 1994–1995. – Т. 3–4. – С. 415. Пор.: *Його ж.* Ранні ікони Волині // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації: Тези та матеріали II Міжнародної наукової конференції м. Луцьк, 29 листопада – 1 грудня 1995 року. – Луцьк, 1995. – С. 5; *Його ж.* Волинський іконопис XIII–XVIII ст.: основні тенденції розвитку // Волинська ікона: дослідження та реставрація. – Вип. 10. – Луцьк, 2003. – С. 17; *Його ж.* Фольклоризація... – С. 5; *Його ж.* Волинський іконопис в українській культурі на межі світів // Волинська ікона: дослідження та реставрація: Матеріали XIV міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 29–30 жовтня 2007 року. – Луцьк, 2007. – С. 6; *Його ж.* Проблема наслідування традицій у волинському іконописі XIII–XVII ст. // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. – Матеріали XVII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 21–22 жовтня 2010 року. – Луцьк, 2010. – С. 7. Висунути свого часу пропозицію датувати ікону шойно другою половиною XV ст. (*Скоп Л.* Ще раз про ікону “Одигітрія” з Дорогобужа // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації: Науковий збірник. Матеріали V наукової конференції, м. Луцьк, 27–28 серпня 1998 року. – Луцьк, 1998. – С. 68–70) не випадає сприймати серйозно.

⁷⁷ *Александрович В.* Візантійський імпорт... – С. 20.

земель наступного, XIV ст.: у тогочасній спадщині не знайшлося місця ні для якої “фольклоризації” чи навіть її дальших наслідків.

Дорогобузька ікона намальована наприкінці XIII ст. чи, найпізніше, на зламі століть. Для її датування винятково важливе значення має зіставлення з ликами єрусалимських дів супроводу Марії у виконаному близько 1320 р. “сербському” “Введенні” (Афон, монастир Хіландар)⁷⁸. Вони виявляються найближчими за своєрідною конструкцією ликів та завершенням їхньої форми білилами, хоча хіландарська версія стилістично однозначно молодша. Вона набагато сухіша, наділена підкресленим графічним началом та своєрідною стилізацією. У колі молодшого досвіду монументального ранньопалеологічного зразка хіландарське “Введення” виступає тим найважливішим об’єктом, який дає змогу досить переконливо прив’язати Дорогобузьку ікону до конкретного етапу побутування відповідного напрямку. Оскільки в Україні він одержав продовження у перших десятиліттях XIV ст., для нас вона насамперед розпочинає місцевий його варіант. З можливих аспектів її історичного значення в контексті еволюції національної культури XIII ст. вона водночас ще й ніби підсумовує цей період, виступаючи його своєрідним завершенням. Випадковим збігом обставин це “підведення підсумків” випало пам’ятці, якій судилося стати однією з визначальних для усієї національної традиції.

Попередній огляд спадщини малярства Галицько-Волинського князівства XIII ст. – кожен з її об’єктів, безперечно, заслуговує ґрунтовного монографічного вивчення, яке переважно залишається, однак, завданням на майбутнє, – показує, що вже зараз, за майже цілковитої відсутності відомостей щодо монументального малярства⁷⁹, досить обмеженого фонду ікон та нечисленних ілюстрацій рукописів зарисовується досить яскрава картина еволюції малярської культури Галицько-Волинського князівства аналізованого століття. Збережений фонд, цілком очевидно,

⁷⁸ Treasures... – No 2.15.

⁷⁹ Галицько-волинський літопис не відзначає його у храмах Холма (див.: *Александрович В.* Мистецтво Холма доби князя Данила Романовича // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2007. – Вип. 1. – С. 143) й, здається, це була норма також для храмів князя Лева Даниловича в Самбірських горах, розмальованих лише в середині XVI ст. (*Його ж.* Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 427–428). Перед кінцем століття літопис нотує фрески в церкві Апостолів у Володимирі та Георгіївській в Любомлі: *Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей.* – Москва, 1962. – Т. 2. – Стб. 925, 927 (Л. 305). Аналіз таких переказів до історії монументального малярства див. у статті Віктора Мельника в цьому збірнику. Пор.: *Александрович В.* Мистецтво... – С. 16. Для любомльської церкви вони засвідчені також археологічно: *Малевская М. В.* Георгиевская церковь в Любомле и ее место в русском зодчестве второй половины XIII в. // *Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век.* – Санкт-Петербург, 1997. – С. 259. Здається, до цього переліку варто додати також частково відкриті й ще практично не вивчені старші фрески Вознесенської церкви в Лужанах біля Чернівців: *Мельник В.* Надпортальна фреска XIII ст. Вознесенської церкви в Лужанах поблизу Чернівців й образ Святого Юрія Зміборця у малярстві Галицько-Волинського князівства // *Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації: Науковий збірник.* – Вип. 16: Матеріали XVI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 4–5 листопада 2009 р. – Луцьк, 2009. – С. 28–30.

не претендує на повноту відображення усього, безперечно, вже достатньо широкого на той час спектру професійної творчості. Треба мати на увазі й доволі обмежену географію доступних нині пам'яток там, де її можна конкретизувати. Вона дуже мало покривається зі знаними осередками мистецької творчості епохи, її, природно, не випадає сприймати репрезентативним показником. Водночас не можна не наголосити на тому, що більшість такого матеріалу належить до спадщини перемишльського середовища. Звичайно, за цим вгадується як знане наростання ролі міста в регіоні від останньої третини XIII ст. – часів князя Лева Даниловича, – так і перемишльська метрика головної частини фонду українського малярства наступного тривалого історичного періоду – аж до середини XVI ст.

На такому тлі заслуговує наголошення дорогобужке походження одинокої тодішньої волинської ікони. Спорудження в місті, яке на той час було однією з регіональних столиць, у XII ст. мурованого храму⁸⁰ для відповідних теренів Волині явище не те що рідкісне, а виняткове. Найближчим наступним прикладом виявляється тільки скромніша за всіма ознаками Троїцька ротонда в Черняхівцях поблизу Збаража на Тернопільщині шойно другої половини XIII – початку XIV ст.⁸¹ Шедевр малярства монументального ранньопалеологічного зразка на своєму рівні продовжує цю традицію. Однак він – не тільки очевидне й безперечне утвердження слави Дорогобужа. У загальнішому контексті – це водночас ще й знане за нечисленними прикладами з інших історичних регіонів свідчення ширшого побутування високої мистецької культури і в менших осередках. Крім наведеного хрестоматійного прикладу Вишгородської “Богородиці”, інший яскравий – виконання для канонізованої згодом княжни Євфросинії Полоцької у Константинополі копії Ефеської ікони Богородиці (Санкт-Петербург, Державний Російський музей?)⁸². Останні відкриття додали до неї унікальний комплекс фресок⁸³. Серед них вміщена сцена поховання святої Євфросинії Александрійської в інтер'єрі храму на тлі переддвірної огорожі⁸⁴ – малої версії аналогічної конструкції XII ст. (Рошіоло, церква Богородиці), гаданого повторення виробу

⁸⁰ *Пескова А.* Археологічні дослідження церкви Успіння Богородиці в селі Дорогобуж // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Доповіді та повідомлення IV наукової конференції м. Луцьк, 17–18 грудня 1997 року. – Луцьк, 1997. – С. 77–83.

⁸¹ Про неї див.: *Диба Ю.* Дві маловідомі ротонди княжої доби // Записки НТШ. – 2001. – Т. 241: Праці Комісії архітектури та містобудування. – С. 248–264; *Його ж.* Українські храми-ротонди X – першої половини XIV століть. – Львів, 2005. – С. 37–38, 85–86.

⁸² *Шалина И. А.* Богоматерь Эфесская-Полоцкая-Корсунская-Торопецкая: исторические имена и архетип чудотворной иконы // Чудотворная икона в Византии и Древней Руси / Редактор-составитель А. М. Лидов. – Москва, 1996. – С. 200–251.

⁸³ *Полацкі Спаса-Ефрасінеўскі манастыр / Аўтар тэксту А. А. Ярашэвіч.* – Мінськ, 2006. – С. 19–43. Див. також: *Сарабьянов В. Д.* Спасо-Преображенская церковь Ефросиньева монастыря и ее фрески. – Москва, 2007.

⁸⁴ *Полацкі Спаса-Ефрасінеўскі манастыр.* – С. 32 (сюжет помилково визначено як Успіння Богородиці: сцена не має нічого спільного із його загальновідомою іконографією, а передає покладення тіла до гробу).

константинопольських майстрів попереднього століття для бенедиктинського монастиря в Монте Кассіно⁸⁵. Отож, княжна спровадила для ново-спорудженого храму аналогічну константинопольську пам'ятку або ж такі були відомими в тогочасній Україні⁸⁶. Дорогобузька ікона виступає саме в такому мало нині знаному контексті регіонального аспекту малярства княжої доби, стосується тієї його сторони, яка з об'єктивних причин виявляється найменше сприйнятою.

Видається, це її значення здатний підтримати ще один, хоча й у зіставленні з нею не до порівняння скромніший, об'єкт, який лише починає входити до наукового обігу. У 2008 р. фонд найдавнішого малярства Галицько-Волинського князівства поповнила ікона Богородиці з церкви архангела Михаїла в Ісаях (НМЛ). Вона відреставрована ще в 1980-х роках (Павло Петрушак) й “забута” в музейних фондах, позаяк збереглася із чималими втратами, зокрема, на лику Богородиці. Задля “експозиційного вигляду” (Марія Гелитович) її піддано “працьовитим” домалюванням знаного “антикварного пошибу”, прийнятним, як вирішили господарі, на унікальному історичному оригіналі “для цілісності враження”. Ікону опубліковано зразком малярства другої половини XIV ст.⁸⁷ Головним і єдиним аргументом на користь такого визначення стали результати радіо-вуглецевого аналізу, за яким деревину основи датовано в межах 1380–1410-х років⁸⁸. Відомий своєю очевидною сумнівністю прогресивно-

Богородиця Одигітрія

⁸⁵ Лидов А. М. Иконостас: итоги и перспективы исследования // Иконостас: Происхождение, развитие, символика / Редактор-составитель А. М. Лидов. – Москва, 2000. – Ил. 4; Fobelli M. L. Ruggiero, Roberto e Nicodemo // Enciclopedia dell'arte medievale. – Roma, 2000. – Vol. 10. – P. 203.

⁸⁶ Александрович В. Візантійський імпорт... – С. 21.

⁸⁷ Гелитович М. “Богородиця Одигітрія” з Ісаїв // Літопис Національного музею у Львові. – 2008. – № 6(11). – С. 138–141; Її ж. “Богородиця Одигітрія” з церкви архангела Михаїла у селі Ісаї – рідкісна пам'ятка українського іконопису XIV століття // Волинська ікона: дослідження та реставрація: Науковий збірник. – Вип. 15: Матеріали XV міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 29–30 жовтня 2007 року. – Луцьк, 2007. – С. 41–46.

⁸⁸ Її ж. “Богородиця Одигітрія” з Ісаїв. – С. 140; Її ж. “Богородиця Одигітрія” з церкви... – С. 44.

новомодний метод⁸⁹ покликаний виручити у безпорадності перед застосуванням звичних в історії мистецтва стилістичних критеріїв осмислення малярства. Надання переваги “дошці” при цьому виявляється заходом вельми вимовним. Вдаючись до цього, за запропонованим тлумаченням, “анахронізму”, не можна не зауважити, що лик Емануїла – у Богородиці він зберігся лише частково – не має нічого спільного з тим колом пам’яток, які асоціюються із тенденціями малярства другої половини XIV ст. чи навіть широко сприйнятого зламу XIV–XIV ст. Він не має нічого від згаданих ікон з елементами стилістики ісихастської спадщини. Те ж саме випадає ствердити й щодо показових для іншої тогочасної тенденції “Преображення” з церкви Собору Богородиці в Бусовиськах та “Принесення Марії до храму з Її історією за Протоєвангелієм Якова” з церкви Собору Йоакима і Анни в Станілі (обидві – НМЛ)⁹⁰. Спільного не вдається вловити й у належних зламів століть іконах з церков святої Параскеви Тирновської у Радружі та святого Георгія у Вільшаниці (всі – НМЛ)⁹¹. Натомість підкреслено пластично трактовані за допомогою плавних переходів кольорів об’єми лику з високим чолом, коротким носом, вкороченими заокругленими надбрівними дугами, невеликим круглим підборіддям не лише іконографічно відповідають ликові дорогобузького Емануїла, а й відтворюють той самий ідеал у його власному історичному контексті. Уже в перших десятиліттях XIV ст. він послідовно виходить з ужитку, що найяскравіше засвідчує Богородиця з Покровської церкви в Луцьку (НХМ України), де Її лик ще виразно відкликається до взірця дорогобузької ікони, а лик Емануїла так само не менш виразно пропагує уже нові тенденції XIV ст.⁹² Тому немає підстав відносити далеко вглиб

⁸⁹ Наскільки поважно він сприймається, свідчить вказівка на “найвірогідніший час зрізу деревини – 1370 рік” за одними дослідженнями й “1380–1410 рр.” – іншими. Останню пропозицію доповнює ще й такий “висновок”: “Виходячи з цих результатів, найвірогідніше датувати дошку 1395-м р.” (у цитатах збережено правопис оригіналу). Див.: *Гелитович М.* “Богородиця Одигітрія” з церкви... – С. 44.

⁹⁰ Їх докладне зіставлення та докази походження зі спільної майстерні див.: *Петрушак П. И., Свенцицкая В. И.* Икона “Сретение со сценами из жизни Марии” конца XIV – начала XV в. из с. Станья // Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1990. – Москва, 1992. – С. 211–224.

⁹¹ Як цілісна група у зв’язку з монументальним малярством східнохристиянської традиції у кафедральному костюлі в Сандомирі та, вірогідно, особливо перемишльського маляра кінця XIV – першої третини XV ст. священика Гайля окреслені: *Александрович В.* Священик Гайль – маляр короля Владислава II Ягайла – і перемишльське малярство XIV–XV століть // *Його ж.* Українське малярство... – С. 166–174. Пор.: *Його ж.* Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 280, 288, 291–292; *Tenże.* Przemyski ośrodek... – S. 279–282.

⁹² Ікона не досліджена, хоча від самого відкриття належить до найчастіше пригадуваних у літературі зразків українського середньовічного малярства. Бібліографію з-перед 2002 р. див.: *Александрович В.* “Тотичний епізод” історії волинського малярства початку XVI століття // Пам’ятки сакрального мистецтва Волині: Науковий збірник. – Вип. 9: Матеріали IX міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 31 жовтня – 1 листопада 2002 року. – Луцьк, 2002. – С. 22, приміт. 1.

століття й ісаївську “Богородицю”. Очевидний взаємозв’язок не сприйнятої, як і при її першому відкритті у 1980-х роках, нововіднайденної ранньої ікони з дорогобузькою “Одигітрією” та яскраво виражене в ній малярське начало (яке не має нічого спільного з репертуаром засобів другої половини XIV ст., куди відкриття за відзначеним сталим призвичаєнням попервах нашвидкуруч звично приписано) у зіставленні зі знаваними нині пізнішими зразками відповідного малярського напрямку, створеними уже в XIV ст., виразно вказують на належність ісаївських образів до ранішого етапу поширення стилю монументального ранньопалеологічного зразка. Завдяки цьому зарисовується можливість бачити її поряд із дорогобузькою іконою поміж доробку майстрів початкового етапу побутування відповідної течії в Україні. Тому ісаївську “Богородицю” попередньо, до докладнішого вивчення, випадає датувати кінцем XIII ст. Вона виявляється не лише важливим поповненням спадщини тогочасного малярства, а й ще одним автентичним яскравим доказом ширшого побутування цього стилістичного напрямку в Україні.

Попри неминуче обмеження малярської спадщини Галицько-Волинського князівства XIII ст., доступний її фонд, все ж, послідовно відображає показові явища мистецької культури регіону й дає скромні натяки на інші її пошуки, не засвідчені настільки чітко й виразно. За ними постає широка розбудована традиція – результат об’єднаних зусиль творців і замовників, наслідок їхньої спільної зосередженої цілеспрямованої роботи. Це враження повністю відповідає тому сприйняттю, що його вдалося виробити на підставі аналізу літописних звісток й вичитаного поміж їхніми рядками про розвиток мистецького аспекту політики князя Данила Романовича (короля Данила) від його утвердження у Володимирі й до її поглиблення та розширення у холмський період біографії⁹³. Не випадково саме зусиллям князя – поряд із засвідченою літописом пізнішою широкою мистецькою активністю його племінника, володимирського князя Володимира Васильковича⁹⁴ – випало стати центральним задокументованим моментом мистецького життя епохи. Тому символічно сприймається поява саме в Холмі Данила Романовича єдиної відтоді для регіону оригінальної

⁹³ *Aleksandrowycz W. Sztuka XIII-wiecznego Chełma. Zasadnicze problemy badawcze // Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego i grecko-katolickiego. – Chełm, 2003. – Т. 1. – С. 52–59; Його ж. Володимир часів князя Данила Романовича. Вступні нотатки до непоцінованого періоду історії міста. Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир Волинський в історії України та Волині: Збірник наукових праць. Матеріали XIV Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимирові-Волинському Магдебурзького права, м. Володимир-Волинський, 2004 р. – Луцьк, 2004. – С. 3–4; Його ж. Мистецтво Холма... – С. 136–153.*

⁹⁴ Засвідчені у Похвалі князя з володимирського княжого літопису у складі Галицько-Волинської “хроніки”: Іпатьевская летопись. – Стб. 925–927 (Л. 305). Новіший огляд цього джерела див.: *Pucko W. Pochwała księcia Włodzimierza Wasylkowicza jako źródło do studiów nad sztuką Wołynia XIII w. // Slavica Orientalis. – 1975. – Nr 3. – С. 307–317.*

візантійської ікони – Холмської “Богородиці” (Луцьк, Волинський краєзнавчий музей)⁹⁵. При безперечному константинопольському походженні – стиль виключає можливість будь-якої іншої версії – вона ще й відзначена винятково високим фаховим рівнем виконання, який ставить її на окреме місце серед спадщини малярства східнохристиянського культурного кола. Віднайдена на межі тисячоліть як єдина свого роду реліквія княжого Холма, вона наголосила не лише на візантійських пріоритетах самої княжої столиці. За нею на одному з найяскравіших в історії прикладів постає, як тепер усе більше виявляється, найважливіша ознака всієї малярської культури княжої України – її якнайширші зв’язки у колі візантійської мистецької традиції та найтісніша залежність від аристократичної складової її доробку.

Аналіз доступних на сьогодні достатньо різномірних зразків західноукраїнського малярства цього періоду закладення основ релігійної мистецької традиції регіону переконує у здатності чинних на його теренах майстрів вдумливо й послідовно опанувати не тільки професійні тонкощі візантійської культури. Водночас як приклад найдавнішого українського “Покрову”, так і збереженої лише в значно новішому переказі найстаршої зафіксованої української ікони з історією – перемишльського “Святого Миколи” підказують, що, попри зосереджену роботу над використанням і перенесенням на місцевий ґрунт високого взірцевого досвіду, так само активно працювала й найпродуктивніша для української культури модель стосунків⁹⁶. Із широким залученням імпортованих зразків у процесі їх перетворення й адаптації для місцевих потреб, так яскраво зазначених вже за умов класичного старокіївського періоду, поступово викристалізувалися прикметні ознаки власної історичної традиції⁹⁷. У XIII ст. за обмеженого фонду автентичних пам’яток вони, об’єктивно, неминуче виявляються достатньо скромно. Не дивлячись на послідовне відтворення візантійського модельного зразка як найпоширенішої складової тогочасного українського культурного синтезу, в загальній картині мистецького процесу, все ж, цілком однозначно зарисовуються самобутні тенденції. Хоча доступний нині фонд малярства не дає змоги докладніше простежити конкретні вияви цього процесу, він зазначається послідовно й виразно як важливе самостійне історичне явище. Саме завдяки цьому власне з XIII ст. на західноукраїнських теренах до нас

⁹⁵ Найдокладніше про неї див.: *Александрович В.* Холмська ікона Богородиці (Історичні та культурологічні студії. – Т. 1). – Львів, 2001.

⁹⁶ Систематизацію візантійсько-українських мистецьких контактів запропоновано: *Александрович В.* Візантія і мистецька культура княжої України: моделі взаємовідносин // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 55–72.

⁹⁷ Не підлягає сумніву, що, попри неминучу на ранній стадії розвитку, виразну залежність від взірцевого візантійського досвіду, окремі прикметні ознаки власної традиції склалися досить рано. Тому цілком “наївним” випадає визнати однозначно “запрограмоване зовні” й засноване на очевидному ігноруванні особливостей еволюції національної мистецької традиції запропоноване у найновішій “Історії українського мистецтва” твердження: “У поствізантійський період український іконопис став на власний шлях розвитку...”: *Луцько В.* Іконопис // Історія українського мистецтва: У 5 т. – Київ, 2010. – Т. 2: Мистецтво середніх віків. – С. 947. Отже, попередні близько пів тисячоліття йому незмінно належалося іти винятково “чужим” шляхом?..

дійшло перше виняткової ваги вимовне свідчення незалежних мистецьких шукань – в холмській іконографії Покрову Богородиці. Навряд чи подібні результати були лише в іконографії й відзначені перемишльські ікони святого Миколи з історією доводять подібні пошуки й поза колом покровської тематики. Щодо неї самої, то при відкликанні до якнайширшої візантійської богородичної традиції, вона безпосередньо продовжує уже не стільки її, як насамперед попередні здобутки власної культури старокиївської доби. Тенденція знаменна не тільки сама собою, а й через збіжність із зазначеним спрямуванням найдавніших ікон регіону. Наростання відповідного напрямку в наступному столітті за умов природного збереження візантійських контактів несло далі усамотінення від взірцевого досвіду й утвердження нагромадженого на той час внутрішнього творчого потенціалу національної культури. Доробок майстрів XIII ст. – першого відображеного ширшим колом пам'яток періоду її розвитку в західноукраїнському регіоні – яскраво показує не лише саму тенденцію, а й конкретні зусилля на шляху її утвердження і розвитку.

Відкриття й осмислення малярської спадщини Галицько-Волинського князівства XIII ст., звичайно, неможливе без врахування її ширшого контексту. З огляду історії його забезпечують згадані виняткові для літописання київської традиції холмські та володимирські мистецькі сторінки Галицько-Волинського літопису. До них варто додати поодинокі прямі джерельні свідчення щодо візантійських контактів на зразок знаного літописного повідомлення про поїздку митрополита Кирила на поставлення “у греки” (до Нікеї) 1246 р.⁹⁸ Заслугує докладнішого опрацювання також уже давно засигналізований у літературі, проте так належно і не сприйнятий сербський напрям культурних зв'язків⁹⁹. Тобто, на черзі повноцінне систематичне опрацювання на широкому історичному тлі усього комплексу малярського доробку епохи. Воно єдине здатне підтвердити вироблені досі враження й утвердити доступну нині спадщину на об'єктивно належному їй високому місці в історії східнохристиянської традиції.

Огляд ікон XIII ст. в найновішому виданні “Історії українського мистецтва” констатує: “Ті поодинокі твори іконопису, що збереглися від кінця XIII ст., не дозволяють зробити узагальнюючі висновки щодо стану українського образотворчого мистецтва в чи не найкритичніший період його розвитку. Якщо обмежитися лише спостереженнями, то слід відмітити ніби протилежні тенденції: стійке наслідування традиції та потенційну архаїзацію нових взірців, до належного засвоювання яких були готові не всі іконописці”. Викладений у публікованій статті істотно відмінний погляд на західноукраїнські ікони XIII ст., враховуючи найновіші відкриття й переконуючи у наявності ширшого, ніж ще зараз уявляється більшості зацікавлених, фонду пам'яток, показав навіть не дивлячись на їх безперечне обмеження, істотну перемену в еволюції традиції. Вона зарисовується навіть у зіставленні тих двох ікон, які визнав В. Пуцко – тур’ївського фрагменту, та дорогобузької “Богородиці Одигітрії”. Просто, в межах на загал лаконічного огляду звично для практикованого у своїх текстах методу автор не

⁹⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 809 (Л. 271об.).

⁹⁹ Мошин В. А. О периодизации русско-южнославянских литературных связей X–XV вв. // Труды Отдела древнерусской литературы. – Москва, Ленинград, 1963. – Т. 19. – С. 98.

ставив завдання глибшого осмислення їх очевидної і безперечної різниці, лише достатньо поверхово використавши власну вимову самих ікон. Відмінна пропозиція, як і аналогічний, природно, кінцевий результат, засновані насамперед на набагато докладнішому сприйнятті й осмисленні цих об'єктів, що й стало найважливішою запорукою їх відкриття у їхньому досі не побаченому власному історичному контексті XIII ст.

І насамкінець. На тлі знаних процесів, які визначили “архаичність и замкнутость русской художественной жизни XIII века... и первой половины XIV века по сравнению с Византией”¹⁰⁰, у мистецтві Галицько-Волинської держави – зовсім інша картина з відсутністю будь-якої замкнутості й навпаки – очевидною відкритістю до актуальних новацій візантійського культурного ареалу, постійне перебування в їхньому колі. Уже зазначалося: поряд із процесом творення власної традиції, це була найважливіша норма, під знаком якої розвинулася мистецька культура не лише XIII, а й наступного століття – не тільки за умов княжої доби, а й на виході з неї у другій половині XIV ст. Зазначена норма виявилася тим найважливішим зовнішнім чинником, що не лише виділив знану сьогодні насамперед за західноукраїнським матеріалом релігійну мистецьку творчість серед національних традицій Східної Європи. Водночас цій прив’язаності випало стати тією якнайширшою основою, на якій під виразний вплив доробку приєднаної держави потрапила двірцева культура Польщі часів короля Владислава II Ягайла. У ширшій історичній перспективі власне на такому ґрунті засноване усе подальше мистецьке життя західноукраїнського регіону. Не підлягає сумніву, що без вловленого поки лише за поодинокими конкретними прикладами багажу самостійних творчих контактів із носіями потенційно важливого для національної традиції досвіду творчу практика не змогла б розвинути тих задатків самобутнього відгалуження у колі релігійних мистецьких культур східнохристиянського світу, що так яскраво виявилися уже за умов княжої доби. Вони гарантували національній культурі старокиївського родоводу її своєрідне місце в історії, яке волею збігу упродовж багатьох наступних століть винятково несприятливих обставин лише зараз починає входити у стадію відкриття.

Volodymyr Aleksandrovych. THE DISCOVERY OF PAINTING OF THE THIRTEENTH-CENTURY HALYCH-VOLYNIAN PRINCIPALITY

The article deals with the discovery and history of the research of book miniatures and icons coming from the territory of the thirteenth-century Halych-Volynian Principality. Those art monuments testify to the close links with the Byzantine culture, reflecting the transition from the distinct miniature's style specific for the first half of the thirteenth century towards the artistic style inherent for the art of the early Paleologs of the late thirteenth century and early fourteenth century. The Halych-Volynian icon paintings with its adaptation of Byzantine artistic patterns appear as a cultural phenomenon unique for the contemporary Eastern Europe.

Key words: icon painting of the thirteenth-century Halych-Volynian Principality, Byzantine art, Halych-Volynian book miniatures of the thirteenth-century.

Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України

¹⁰⁰ Попова О. С. Галицко-волинские миниатюры... – С. 283.

Олександр МАЙОРОВ

НЕВІДОМИЙ ЕПІЗОД 1237 РОКУ У ВЗАЄМИНАХ КНЯЗЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА З ІМПЕРАТОРОМ ФРІДРІХОМ ІІ

Впроваджуються до наукового обігу відомості мандата імператора Фрідріха ІІ (15.01.1240) про виплату послам “короля Русі” 500 марок сріблом, які імператор позичив від віденського купця Генріха Колоди на початку 1237 р. й передав князеві Данилу Романовичу у винагороду за його перехід на сторону імператора в конфлікті з австрійським герцогом Фрідріхом Бабенбергом. Тоді ж князь Данило отримав від імператора титул короля Русі.

Ключові слова: князь Данило Романович, імператор Фрідріх ІІ, австрійський герцог Фрідріх Бабенберг.

15 січня 1240 р. німецький імператор Фрідріх ІІ віддав письмове розпорядження (*mandatum*) своїм міністеріалам в Італії, копія якого збереглася у регестах імператора (*Regesta imperatori Frederici II. Fol. 54v.*)¹. У документі йдеться про надання купцю з Відня Генріхові Колоді (*Henrico Baumo de Vienna mercatori*) права отримати і безперешкодно вивезти через морські порти з Апулії та інших італійських володінь Фрідріха до Венеції 4 462,5 ласті зерна (ласт – міра об'єму сипких тіл, що дорівнює 15,75 чвертям або близько 2,5 тис. літрів)². Зерно мало покрити позичені імператорові в різний час тисячу марок срібла у великих кременських динаріях. Шляхом складних перерахунків встановлювалося, що всі витрати купця дорівнюють вартості зазначеного зерна, яке мала надати імператорська курія з майбутнього врожаю³.

3 тисячі марок, які позичив Генріх Колода, половину внесено в імперську палату поблизу Парми 7 грудня XIII індікта (1239). Інші 500 марок були позичені раніше і призначалися для виплати послам “короля Русі”.

У документі вказано, що частина зерна призначалася віденському купцеві й “вірному підданому” імператора “для покриття витрат, які він поніс з нашого

¹ *Mandatum ad Alexandrum, filium Henrici, ut Henrico Baumo de Vienna mercatori pro marcis argenti mille quas in camera mutuavit, frumenti salmas quatuor millia quadringentas sexaginta duas et mediam de regno libere extrahendas exhiberi faciat // Historia diplomatica Friderici Secundi: sive constitutiones, privilegia, mandata, instrumenta quae supersunt istius imperatoris et filiorum ejus; accedunt epistolae paparum et documenta varia / Ed. J.-L.-A. Huillard-Bréholles – Paris, 1860. – Т. 5: A mense Ianuario 1237 ad mensem Augustum 1241. – Pars 2.*

² *Ibid.* – P. 677–678.

³ *Ibid.*

веління за послів короля Русі, в той час, коли ми перебували у Відні, за які [витрати – *О. М.*] ми раніше обіцяли [передати] йому одне місто в Австрії у держання і узурфрукт* доти, поки ті гроші ми не компенсуємо, і з причини війни це місто він не міг ані взяти, ані держати”⁴.

З наведеного уривка випливає, що під час перебування у Відні Фрідріх II мав контакти з якимось руським правителем, удостоєним в імперській канцелярії королівського титулу. Ці контакти призвели до виплати руському королеві значної грошової суми. Не в змозі заплатити з власних коштів, імператор позичив гроші в одного з багатих віденських купців⁵.

Про надання Генріхові Колоді в оплату боргу 4462,5 ластів зерна йдеться в ще одному розпорядженні Фрідріха II від 17 травня 1240 р., запис про яке зроблено в реєстах імператора на тому ж аркуші, де розміщено наведений текст мандата від 15 січня. Новий документ підтверджує попередні зобов’язання щодо віденського купця⁶.

Виходячи з наведених свідчень, можна припускати, що між імператором і руським королем укладено певну угоду: король отримував гроші за якісь важливі послуги. Про значення домовленості для Фрідріха свідчить не тільки розмір сплаченої винагороди, а й надзвичайність заходів з вишукування необхідної суми. Крім гарантій повернення грошей, Фрідріх зобов’язався передати кредиторів в держання і узурфрукт одне з імперських міст в Австрії. Такий захід, безсумнівно, підвищував соціальний статус, ставлячи купця поряд із можновладними феодалами, васалами імператора.

Вказівка, що гроші передано послам руського короля під час перебування імператора у Відні, відносить цю подію на початок 1237 р. Оголосивши про позбавлення влади австрійського герцога Фрідріха II Войовничого (з династії Бабенбергів), імператор ввів війська до Відня і особисто прибув до австрійської столиці в січні 1237 р., залишаючись тут до середини квітня. Фрідріх II проголосив у Відні свого сина Конрада новим німецьким королем й оголосив столицю Австрії вільним імперським містом із наданням городянам широких прав самоврядування та торгових привілеїв⁷.

* Узурфрукт – безумовне володіння.

⁴ “...pro expensis quas de mandato nostro fecerat, nobis dudum existantibus in Winna, pro nunciis regis Ruscie, pro quibus videlicet obligaveramus ei villam unam in Austria tenendam et usufruendam sibi quousque de ipsa pecunia quietaretur a nobis, et occasione guerre villam ipsam habere non potuit nec tenere...”: *Historia diplomatica Friderici Secundi...* – P. 677–678.

⁵ Див.: *Oppl Fr. Studien zur frühen Wiener Handelsgeschichte // Wiener Geschichtsblätter.* – Wien, 1980. – Bd. 35. – S. 59 f.

⁶ “Fridericus Romanorum imperator, Petro de Castaldo, magistro procuratori curiae loco Alexandri filii Henrici statuto, denuo mandat ut Henrico Baumo de Vienna mercatori 4462 ½ salmas frumenti assignari faciat pro quietatione mutui”: *Historia diplomatica Friderici Secundi...* – T. 5, pars 2. – P. 993–994.

⁷ Див.: *Juritsch G. Geschichte der Babenberger und ihrer Länder.* 976–1246. – Innsbruck, 1894. – S. 555–580; *Hausmann Fr. Kaiser Friedrich II. und Österreich // Probleme um Friedrich II. /*

Згаданим у документі “королем Русі” в цей час міг бути лише галицько-волинський князь Данило Романович, що прибув до Австрії для участі в конфлікті герцога Фрідріха Войовничого з імператором Фрідріхом II. У Галицько-Волинському літописі читаємо: “В то время пошелъ бяше Фридрихъ цесарь [імператор Фрідріх II – *О. М.*] на герцика [Фрідріха Войовничого – *О. М.*] воиноу, и восхотеста ити Даниль со братомъ Василкомъ герцикови во помощь, королеви же [угорський король Бела IV – *О. М.*] возбранившоу има, возвратистася во землю свою”⁸. Михайло Грушевський датував виступ Данила і Василька ранньою весною 1237 р.⁹

Дані регестів імператора Фрідріха II про його контакти з галицько-волинським князем на початку 1237 р. не відображені у чималій літературі, присвяченій Данилові Романовичу. Цей епізод випав також з поля зору авторів робіт про імператора Фрідріха. Однак ще в XIX ст. Юліус Фіккер і Едуард Вінкельманн у коментарях до регестів документів Фрідріха II відзначали, що в мандаті від 15 січня 1240 р. “королем Русі” міг бути названий Данило Романович¹⁰. Подібного погляду дотримуються також Клаус Лорманн і Фердінанд Опль, припускаючи водночас, що згадка про короля може стосуватися ще також владими́ро-суздальського князя Юрія Всеволодовича (Георгій II)¹¹. Але причетність останнього до подій початку 1237 р. у Відні нічим не підтверджена.

Зіставляючи відомості мандата Фрідріха II зі звісткою Галицько-Волинського літопису про виступ Романовичів на підтримку герцога Фрідріха Войовничого проти німецького імператора, не можна не зауважити, що названі джерела подають зовсім протилежні версії подій початку 1237 р.

У нас немає підстав сумніватися в надійності наведених звісток або відкидати якусь із них як недостовірну. Можна припустити, що в результаті походу до Австрії у відносинах галицько-волинських князів з герцогом Фрідріхом відбулася кардинальна зміна. Маючи спершу намір стати на його захист, Романовичі врешті опинилися в таборі головного ворога Бабенберга – імператора Фрідріха II. Переміна, безсумнівно, відбулася внаслідок особистих контактів Данила Романовича з імператором в австрійській столиці.

Hrsg. von J. Fleckenstein. – Sigmaringen, 1974 (Vorträge und Forschungen. – Bd. 16); *Lechner K.* Die Babenberger. Markgrafen und Herzoge von Österreich. 976–1246. – Wien; Köln; Graz, 1976. – S. 283–287. *Stürner W.* Friedrich II. Der Kaiser. 1220–1250. – Darmstadt, 2000. – Teil 2. – S. 282, 302, 304.

⁸ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 776–777.

⁹ *Грушевський М.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1901. – Т. 41. – С. 27.

¹⁰ *Regesta Imperii.* – Innsbruck, 1881. – Т. 5: Jüngere Staufer 1198–1272 / Ed. J. Fr. Böhmer – Bd. I: Die Regesten des Kaiserreichs unter Philipp, Otto IV, Friedrich II, Heinrich (VII), Conrad IV, Heinrich Raspe, Wilhelm und Richard / Bearb. J. Ficker und E. Winkelmann. – Abt. 1. – S. 442. – Nr 2209a (див. також: Nr 2713).

¹¹ *Lohrmann K., Oppl Fr.* Regesten zur Frühgeschichte von Wien. – Wien, 1981. – Nr 574. – S. 143.

П'ятсот марок сріблом, які за наказом Фрідріха II його кредитор передав послам короля Русі, очевидно, мали стати компенсацією витрат Романовичів у зв'язку з походом до Австрії, а також винагородою за перехід на сторону німецького імператора.

Щедрими грошовими подарунками Фрідріх II неодноразово вербував союзників. До подібних кроків він якнайактивніше вдавався під час боротьби зі своїм бунтівним сином, німецьким королем Генріхом (VII), переманивши у 1235 р. велику частину його прихильників переважно коштом імператорської скарбниці¹². Щедрістю імператора намагався тоді скористатися й австрійський герцог, запрошивши дві тисячі марок сріблом, але отримав відмову¹³.

На рішення Романовичів перейти на сторону імператора мала вплинути також позиція угорського короля Бели IV, супротивника Фрідріха Войвоначого. Цей факт знайшов відображення у повідомленні літопису про те, що Бела заборонив Данилові та Васильку воювати на боці австрійського герцога ("королеви же возбранившоу има")¹⁴. Король від початку відігравав помітну роль у залученні Романовичів до австрійських справ. Саме він напередодні описуваних подій запросив Данила до Угорщини, обіцяючи йому особливі почесті ("зваль его на честь")¹⁵.

Враховуючи постійний інтерес Романовичів до австрійських справ у майбутньому і їх наполегливі спроби оволодіти престолом Бабенбергів після смерті Фрідріха Войвоначого¹⁶, можна припустити, що якісь міркування щодо Австрії у Данила виникли уже в другій половині 1230-х років під час гострої політичної кризи, що там вибухнула. Його настроєм не забарилися скористатися вороги герцога Фрідріха – німецький імператор і угорський король: вони зробили ставку на Данила як потенційного суперника Бабенберга і з цією метою намагалися залучити князя на свою сторону.

Підставою, щоб стати претендентом на австрійський престіл для Данила Романовича була спорідненість з династією Бабенбергів по жіночій лінії: мати Данила, княгиня Євфросинія-Анна – донька візантійського імператора Ісаака II Ангела¹⁷, а

¹² Див., наприклад: *Глогер Б.* Император, бог и дьявол: Фридрих II Гогенштауфен в истории и сказаниях. – Санкт-Петербург, 2003. – Гл. 6.

¹³ *Historia diplomatica Friderici Secundi: sive constitutiones, privilegia, mandata, instrumenta quae supersunt istius imperatoris et filiorum ejus; accedunt epistolae paparum et documenta varia* / Ed. J.-L.-A. Huillard-Bréholles. – Paris, 1855. – Т. 4: A mense octobri 1231 usque ad mensem unum 1235. – Pars 2. – P. 854. Див. також: *Regesta Imperii*. – Т. 5. – Bd. I. – Abt. 1. – Nr 2089 e.

¹⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 776–777.

¹⁵ Там же. – Стб. 776.

¹⁶ Докладніше про це див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ, 1993. – Т. 3. – С. 74–76, 518–519; *Паушто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 255 і далі.

¹⁷ Див.: *Майоров А. В.* Дочь византийского императора Исаака II в Галицко-Волынской Руси: княгиня и монахиня // *Древняя Русь: вопросы медиевистики*. – 2010. – № 1. – С. 76–106 (http://www.drevnyaya.ru/vyp/2010_1/part_10.pdf).

мати Фрідріха Войовничого, австрійська герцогиня Феодора (дружина Леопольда VI) доводилася Ісааку II племінницею або онукою¹⁸. За свідченням Мелькських анналів, Феодора була донькою грецького короля (*Theodora filiam regis Grecorum*)¹⁹. В іншому австрійському джерелі вона названа “онукою від доньки імператора Константинополя” (*Constantinopolitani imperatoris ex filia neptem*)²⁰. Латинське *neptis* “онука” в середньовіччі могло вживатися також у значенні “племінниця” і вислів *neptis ex filia* міг означати “племінниця по жіночій лінії”, тобто донька сестри.

Детлев Швенніке і Андреас Тіле вважали, що Феодора була донькою Йоана Ангела, молодшого брата Ісаака II. Можливість для переговорів про її майбутній шлюб із Леопольдом могла виникнути 1189 р. під час Третього Хрестового походу, в якому брав участь згаданий брат Феодори Андронік Ангел, що став заручником Фрідріха Барбаросси, гарантуючи участь у поході свого дядька Ісаака II²¹. Втім, про севастократора Іоана Ангела і його родину знаємо дуже мало: відомо лише, що в нього було двоє дітей, зокрема, – син Андронік, ім'я та стать другої дитини не встановлено²².

Спорідненість Романовичів із Бабенбергами могла мати важливе значення для імператора при виборі наступників фактично поваленого його зусиллями на початку 1237 р. герцога Фрідріха Войовничого. Право успадковувати престіл Бабенбергів по жіночій лінії санкціонував дід Фрідріха II, імператор Фрідріх I Барбаросса, його не раз використовували правителі Священної імперії для досягнення власних політичних цілей²³.

Розриву відносин Романовичів з герцогом Фрідріхом на початку 1237 р. сприяли також протиріччя між ними в минулому.

Усього за два роки до того, як видно з листа імператора Фрідріха II до чеського короля Вацлава I, датованого 1235 р., у Фрідріха Войовничого виникли розбіжності з якимось “герцогом Русі”, – австрійський правитель перехопив дари цього герцога, надіслані імператору: “він [герцог Фрідріх – *O. M.*]... наказав відібрати дари,

¹⁸ Новітній огляд проблематики походження австрійської герцогині Феодори див.: *Rhoby A.* Wer war die “zweite” Theodora von Österreich? Analyse des Quellenproblems // *Wiener Byzantinistik und Neogräzistik: Beiträge zum Symposium Vierzig Jahre Institut für Byzantinistik und Neogräzistik der Universität Wien im Gedenken an Herbert Hunger*, (Wien, 4–7. Dezember 2002). – Wien, 2004 (*Byzantina et Neograeca Vindobonensia*. – Bd. 24).

¹⁹ *Continuatio Mellicensis a. 1124–1564* / Ed. W. Wattenbach // *Monumenta Germaniae Historiae Scriptores* (далі – MGHS). – Hannoverae, 1851. – T. 9. – P. 506.

²⁰ *Continuatio Admuntensis a. 1140–1250* / Ed. W. Wattenbach // MGHS. – T. 9. – P. 590.

²¹ *Schwennike D.* Europäische Stammtafeln. Neue Folge. – Frankfurt-am-Main, 1998. – Bd. 1.1. – Taf. 39, 85; *Thiele A.* Erzählende genealogische Stammtafeln zur europäischen Geschichte. – Frankfurt-am-Main, 1993. – Bd. I. – Tbd. 1. – Taf. 116, 204.

²² *Sturdza M. D.* Dictionnaire Historique et Généalogique des Grandes Familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople. – Paris, 1999. – P. 208.

²³ Див.: *Appelt H.* Privilegium minus. Das staufische Kaisertum und die Babenberger in Österreich. – Wien, 1976.

надіслані нам з послами герцогом Русі (*xenia quoque, per ducem Rossiae nobis transmissa*)”²⁴.

У дискусії з приводу ідентифікації згаданого в документі “герцога Русі” доводиться визнати правоту М. Грушевського, який вбачав тут Данила Романовича²⁵. Союз князя з німецьким імператором, оформлений під час їх особистої зустрічі у Відні, був, отже, заздалегідь підготовлений зі сторони Данила.

Зіставлення документів імператора Фрідріха II, які стосуються князя Данила, пов’язаних із подіями 1235 і 1237 рр., показує, що за цей короткий час суттєво підвищився зовнішньополітичний статус князя: у першому документі імперська канцелярія титулує його герцогом (*dux Rossiae*), а в другому – королем (*rex Ruscie*).

Присвоєння руському князеві королівського титулу, очевидно, стало наслідком його союзу з імператором. Воно легко пояснюється прагненням протиставити Данила Романовича Фрідріху Бабенбергу. Визнаючи нового союзника королем, імператор цим ніби наголошував, що його статус вище статусу бунтівного австрійського герцога. У всіх офіційних документах імператора, а також історичних хроніках Фрідріх Бабенберг титулується лише герцогом Австрії і Штирії (*dux Austriae et Styriae*), не дивлячись на його неодноразові спроби домогтися королівського титулу²⁶.

Щодо розбіжностей у відносинах Романовичів з Фрідріхом Войовничим, то їх можна пояснити знову ж таки спорідненістю волинських князів з матір’ю герцога Феодорою Ангеліною. Посварившись із нею, герцог позбавив її майна і навіть погрожував розправою. Феодора втекла до Чехії і знайшла притулок при дворі короля Вацлава I, дружина якого – Кунігунда була донькою короля Філіпа Швабського і візантійської принцеси Ірини Ангеліни, двоюрідної сестри герцогині. З Чехії Феодора вирушила до імператора Фрідріха II зі скаргами на сина і проханням допомогти повернутися до Австрії²⁷.

Про поневір’яння Феодори могла довідатися інша її двоюрідна сестра – княгиня Євфросинія, мати Данила Романовича. Дари руського князя відіслано імператорові якраз тоді, коли до нього з проханням про захист звернулася австрійська герцогиня-вигнанка. Вона ж, мабуть, і розповіла про зникнення призначених для нього руських дарів, перехоплених австрійським герцогом.

Напруженість у відносинах волинських князів з Фрідріхом Бабенбергом могла виникнути ще раніше. У 1229 р. Фрідріх розлучився з першою дружиною Софією, донькою нікейського імператора Феодора I Ласкаря. Цей крок призвів до негативної реакції родичів грецької принцеси. Зокрема, зіпсувалися відносини

²⁴ [Epistola Friderici II imperatoris ad Venceslavum I Boemorum regem] // MGHS. Legum sectio IV: Constitutiones et acta publica imperatorum et regum / Ed. L. Weiland. – Hannoverae, 1897. – Т. 2. – Р. 272.

²⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ, 1993. – Т. 3. – С. 53–54, прим. 3.

²⁶ *Lechner K.* Die Babenberger... – S. 298.

²⁷ *Continuatio Sanctrucensis II. a. 1234–1266* / Ed. W. Wattenbach // MGHS. – Т. 9. – P. 638. Див. також: *Lechner K.* Die Babenberger... – S. 281; *Scheibelreiter G.* Die Babenberger. Reichsfürsten und Landesherren. – Wien; Köln; Weimar, 2010. – S. 321.

Фрідріха Бабенберга з майбутнім угорським королем Белою IV, одруженим з Марією Ласкариною, сестрою Софії²⁸.

Alexander Maiorov. UNKNOWN EPIZOD OF 1237 OF KONTAKT BY PRINCE DANIEL ROMANOVYCH FROM THE EMPEROR FREDERICK II

Published the text of the mandate of Emperor Frederick II (15.01.1240) to pay Ambassadors the "King of Russia" 500 marks in silver. This amount Emperor borrowed the Viennese merchant Henry Beam. The money was transferred in early 1237 by Prince Daniil Romanovych. It was a reward for crossing the Prince to the Emperor in conflict with the Austrian duke Frederick Babenberg. Then Daniel Romanovych received from the Emperor the title of King of Russia.

Key words: Prince Daniil Romanovych, Emperor Frederick II, Austrian duke Frederick Babenberg.

Санкт-Петербурзький державний університет

²⁸ *Lechner K. Die Babenberger... – S. 276.*

Олександр МАЙОРОВ

ЗВІСТКА НИКОЛО ДА КАЛЬВІ, КАПЕЛАНА ПАПИ ІНОКЕНТІЯ ІV, ПРО КОРОНАЦІЮ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

Наведено відомості про коронацію галицько-волинського князя Данила Романовича з Життєпису папи Інокентія ІV, який у середині XIII ст. уклав його капелан Ніколо да Кальві, єпископ Ассізі.

Ключові слова: *галицько-волинський князь Данило Романович, коронація, Ніколо да Кальві.*

У зв'язку з 700-річчям коронації Данила Романовича, яке 1953 р. широко відзначила українська діаспора, в літературі вперше поставлено питання про існування автентичних документів Римської курії, що підтверджують цей знаменний факт. На ювілейній конференції Наукового товариства імені Тараса Шевченка в Римі зі спеціальною доповіддю “Проблема коронації Данила” виступив відомий церковний історик і археограф, протоархимандрит Василіанського чину о. Атанасій Григорій Великий (1918–1982), який підготував до ювілею публікацію найповнішого зведення документів римських пап, що стосуються історії України¹.

У доповіді о. Атанасій Великий зазначив, що в Апостольському секретному архіві Ватикану, де він пропрацював багато років, немає жодного документа, що підтверджує прийняття рішення про коронацію Данила і про надання йому королівської корони або інших інсигній.

Такий висновок історик зробив на підставі вивчення матеріалів 22-го тому Регістру папських послань з листами Інокентія ІV (Archivum Secretum Apostolicum Vaticanum. Registra Vaticana. Vol. XXII). У цьому фоліанті збереглися копії документів, які на початку XVII ст. зробив архіваріус Римської курії Джованні Леончіні, – відомих нині послань понтифіка до Русі та інших країн Східної Європи, серед них – документів, що стосуються коронації литовського князя Міндовга у 1251 р.²

¹ У 1953 р. був надрукований перший том цього видання: *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075–1953) / Collegit, introductione et adnotationibus auxit Athanasius G. Welykuj. – Romae, 1953. – Т. 1 (1075–1700).*

² *Великий А. Г. Проблема коронації Данила // Корона Данила Романовича. 1253–1953 рр. Доповіді Римської сесії II наукової конференції Наукового товариства імені Шевченка (Рим, 18 грудня 1953 р.). – Рим; Париж; Мюнхен, 1955 (Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 164). – С. 95–96.*

Оскільки фоліант Д. Леончіні не має ніяких слідів пізніших маніпуляцій з аркушами із текстами документів, о. Атанасій запропонував висновок, що на початку XVII ст. у Ватиканському архіві вже не було документа, здатного підтвердити коронацію Данила³.

Археографічні дослідження у Ватиканському архіві спонукали історика до висновку про те, що в 1253 р. ніякої офіційної коронації не могло бути. Були лише багаторічні переговори руського князя з папою, з нагоди яких і виникла легенда про коронацію, відображена і в Галицько-Волинському літописі⁴. У листах Інокентій IV називав Данила і його брата Василька “королями” задовго до гаданої коронації, – починаючи від першого звернення до них – 1246 р. Цей факт, на думку о. Атанасія Великого, свідчить про спадкоємність королівського титулу руських князів, одержаного ще за часів князя Володимира Святославича. У 1075 р. папа Григорій VII називав “королем” вигнаного з Русі київського князя Ізяслава Ярославича, а його синів Ярополку передав корону як “звичайний подарунок”, що мало свідчити про особисту прихильність понтифіка. Щось подібне, на думку історика, було і 1253 р. з Данилом Романовичем⁵.

Погляди о. Атанасія на коронацію князя Данила знайшли продовження у працях деяких сучасних авторів. На сурогатності коронації, а також на отриманих королівських регаліях наголосив Микола Котляр: “Неважко переконатися, що йшлося не про справжню велику корону, але тільки про вінець (так звану “стемму” – смужку золота з кількома поперечинами). Такі стемми Інокентій IV, його попередники і наступники роздавали десятками, щоб тільки просунути католицизм якомога далі у християнському світі. Зокрема, був коронований стеммою й сусід Данила, литовський князь Мендовг. Отож, не варто захоплюватися коронацією Данила Романовича, як це звичайно роблять ура-патріотичні та малоосвічені дилетанти”⁶.

Але як тоді бути із повідомленням літопису, що папські послы прибули до Данила, “носяще венець, и скипетрь, и короуноу, еже наречеть королевський сань”⁷? Адже це пряме і виразне свідчення, що поряд із вінцем або стеммою Інокентій IV надіслав Данилові також корону і скипетр. Літописець спеціально пояснює їх як – знаки королівського сану, королівськими інсигніями, які ніяк не випало би сприймати якимось “приватним сувеніром”.

Прийняття королівських відзнак у літописі зображено як урочистий церковно-державний акт, проведений з дотриманням передбаченого офіційного церемоніалу: “Онъ же [Данило – О. М.] венець от Бога прия, от церкве святыхъ апостоль, и

³ Великий А. Г. Проблема коронації... – С. 96.

⁴ Там само. – С. 95.

⁵ Там само. – С. 97–104.

⁶ Котляр М. Ф. Данило Галицький. Біографічний нарис. – Київ, 2002. – С. 304. Див. також: Его же. Даниил, князь Галицкий. Документальное повествование. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 288.

⁷ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 826.

от стола святого Петра, и от отца своего папы Некентия [Інокентія IV – *О. М.*], и от всех епископовъ своихъ”⁸.

Запідозрити літописця в тому, що він вигадав історію про офіційну коронацію Данила Романовича, також неможливо. Історикам вже давно відомо, що про коронацію Данила в 1253 р. згадує незалежне від Галицько-Волинського літопису польське джерело, – так звані *Аннали Красиньських*, – компіляція XVI ст., що на думку Августа Бельовського, у своїй основі виводиться від втрачених *Анналів краківського капітулу*, один із списків яких у середині XIII ст. подаровано папі Інокентію IV. У цих *анналах* записано: “Року Божого 1253 Данило, князь Русі, коронувався королем”⁹.

У нашому розпорядженні є ще одне свідчення про коронацію Данила безпосереднього найближчого оточення понтифіка. Це свідчення не знайшло поки належної оцінки серед дослідників.

1715 р. в Парижі опубліковано виявлений у Королівській бібліотеці (*Bibliotheca regia. Codex 1488*) список Життєпису папи Інокентія IV, складеного в середині XIII ст. Автором цього відкриття був видатний французький історик і археограф Етьєн Балюз, відомий також як Стефан Балюзіус (*Stephanus Baluzius*) (1630–1718), професор канонічного права в Сорбонні та особистий бібліотекар міністра фінансів Жана Батіста Кольбера. Він зібрав і видав сотні середньовічних документів, насамперед з історії Католицької Церкви. Життєпис Інокентія IV Е. Балюз вмістив у сьомій книзі своїх творів¹⁰, звідкіля його запозичив Людовіко Антоніо Мураторі (1672–1750): нині він відомий, здебільша, за італійським перевиданням 1723 р.¹¹

Життєпис Інокентія IV – добре відома пам’ятка середньовічної літератури, яка неодноразово привертала увагу дослідників. Її ідейний зміст полягає у викритті імператора Фрідріха II і виправданні заходів, вжитих проти нього папою, що робить з викладу своєрідний “антиштауфенівський маніфест”¹².

⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 827.

⁹ *Rocznik Krasin'skich* / Ed. A. Bielowski // *Monumenta Poloniae Historica*. – Lwów, 1878. – Т. III. – P. 132.

¹⁰ *Vita Innocentii Papae IV. Scripta a Fratre Nicolao de Curbio Ordinis Minorum, postmodum Episcopo Asisinarensi* // *Stephani Baluzii miscellaneorum liber septimus: hoc est, collectio veterum monumentorum quæ hactenus latuerant in variis codicibus ac bibliothecis*. – Parisiis, 1715. – P. 353–405. Текст передруковано у перевиданні творів Е. Балюза: *Vita Innocentii Papae IV. Scripta a Fratre Nicolao de Curbio Ordinis Minorum, postmodum Episcopo Asisinarensi* // *Stephani Baluzii Miscellanea novo ordine digesta et non paucis ineditis monumentis opportunisque animadversionibus aucta opera ac studio Loannis Dominici Mansi*. – Lucca, 1761. – Т. I.

¹¹ *Vita Innocentii Papae IV. Scripta a Fratre Nicolao de Curbio Ordinis Minorum, postmodum Episcopo Asisinarensi* [Ex Stephano Baluzio] // *Rerum Italicarum Scriptores* / Ed. L. A. Muratori. – Mediolani, 1723. – Vol. III, Parte I. – P. 592.

¹² Див.: *Pagnotti F.* Niccolò da Calvi e la sua Vita à Innocenzo IV con una breve introduzione sulla istoriografia pontificia dei secoli XIII e XIV // *Archivio della Società Romana di storia patria*. – Roma, 1898. – Vol. 21. – P. 7–120; *Vogel P.* Nikolaus von Calvi und seine Lebensbeschreibung des Papstes Innozenz IV. – Münster, 1939.

Як впливає зі збереженого заголовка, автором Життєпису був францисканець Ніколо да Кальві (Niccolò da Calvi), відомий також як Микола з Курбіо (Nicolaus de Curbio). Уродженець містечка Кальві дель Умбрія, він у ранньому віці прийняв чернецтво, входив до найближчого оточення папи Інокентія і навіть виконував обов'язки його духівника (особистого капелана). У 1250 р. Ніколо да Кальві призначено єпископом Ассізі, де він займав кафедру аж до смерті (1273). Його перебування на єпархії відзначене будівництвом нових міських стін, завершених близько 1260 р. Ставши єпископом, Ніколо, як і раніше, більшість часу перебував при папі, готуючи матеріали для його Життєпису, складеного невдовзі після кончини понтифіка (1254)¹³.

У розділі XVII Життєпису Інокентія IV “Про те, як папа відправляв послів до різних народів” (Quod Papa misit nuntios ad diversas gentes) читаємо: “До руських, що надіслали до Римської курії своє урочисте посольство, [папа] також послав свого легата, через якого вони були проінструктовані і поінформовані про католицьку віру зі збереженням грецьких звичаїв та обрядів, посланий же був пан Альберт, архієпископ Лівонії і Пруссії. Згодом до [руського] короля від Апостольського Престолу відбув легатом пан абат з Мазаріо, який його ж і коронував”¹⁴.

У наведеному уривку йдеться, безсумнівно, про обмін посольствами між римським папою і галицько-волинським князем Данилом Романовичем.

Про посольство Данила до папи відомо також з листа Інокентія IV до майнцького архієпископа від 13 вересня 1247 р. У ньому понтифік пропонував відзначити заслуги якогось клірика Гецелона з Вільсторфа, що сприяв встановленню контактів із Данилом Романовичем. Далі згадується про посольство, яке князь відрядив до папи для переговорів. У його складі названі абат Григорій і два домініканці, позначені ініціалами: “Григорій, абат з гори святого Даниїла, і брати Г. і А. з ордену Братів Проповідників, улюбленого во Христі сина Данила, короля Русі, посланці”¹⁵.

¹³ Докладніше див.: *D'Acunto N. La cattedra scomoda. Niccolò da Calvi, frate Minore e vescovo di Assisi (1250–1273) // Il difficile mestiere di vescovo (secoli X–XIV).* – Verona, 2000 (Quaderni di storia religiosa. – Т. 7). – P. 189–216; *Ejusd. Assisi nel Medio Evo. Scritti di storia ecclesiastica a civile.* – Assisi, 2002. – P. 207–235.

¹⁴ “At Rutenos quoque, qui ad Romanam curiam suos solemnes nuntios destinarunt ut eis Legatum mitteret, per quem instruerentur et informarentur in fide catholica, cum more Graecorum et ritu viverent, missus est Dominus Albertus Archiepiscopus Livoniae et Prussiae. Ubi quidem ad Regem subsequenter ab apostolica sede Legatus missus Domnus Abbas de Mazarario, qui coronavit eundem”: Stephani Baluzii miscellaneorum liber septimus. – P. 369. Див. також: Stephani Baluzii Miscellanea novo ordine digesta... – Т. 1. – P. 198; *Rerum Italicarum Scriptores.* – Vol. III, Parte 1. – P. 592 ε.

¹⁵ “Gregorii abbatis de monte sancti Danielis et fratrum H. et A. de ordine fratrum Praedicatorum carissimi in Christo filii Danielis regis Russiae nuntiorum”: *Historia Russiae Monumenta / Ab. A. J. Turgenev.* – St. Petropoli, 1841. – Т. 1. – Nr 75; *Regesta Pontificum Romanorum inde ab A. post Christum natum MCXCVIII ad A. MCCCIV / Ed. A. Potthast.* – Berolini, 1875. – Т. 2. – Nr. 12689.

Мабуть, згаданим абатом Григорієм був ігумен монастиря святого Даниїла поблизу Угровська, відомого за Галицько-Волинським літописом. Тут свого часу прийняв постриг і перебував на верненні до православ'я литовський князь Войшелк: “Воишелкъ иде до Оугровьска в манастирь ко святомуу Данилюю, и взя на ся чернечькии порты, и поча житии в манастире”¹⁶. Залишки цього монастиря нещодавно виявили археологи на правому березі Західного Бугу в районі села Новоугрузьке Любомльського району Волинської області¹⁷.

У відповідь на руське посольство папа, за словами Ніколо да Кальві, послав до Данила двох осіб. Першим був архієпископ Арма (Ірландія) Альберт Суербеер (близько 1200–1273), який рішуче підтримав Інокентія IV на Ліонському соборі (1245), коли той оголосив про позбавлення влади німецького імператора Фрідріха II. Незабаром після цього Альберта призначено архієпископом Пруссії, Лівонії та Естонії, а також легатом до Готланду, Голштейну, Рюгену і на Русь, 1246 р. він очолив Любекську єпархію, а 1253 р. став архієпископом Риги¹⁸.

З ідентифікацією другого легата, названого в публікації життєпису “абатом з Мазаріо”, також не виникає серйозних ускладнень, оскільки, за словами папського біографа, цей посол коронував руського князя. З розповіді Галицько-Волинського літопису про коронацію Данила відомо, що королівські регалії привіз папський легат Опізо (“Описа же приде, венець нося”), він же і домігся від князя згоди на коронацію¹⁹.

З документів папської курії середини XIII ст., а також інших джерел відомо, що в 1245 р. Інокентій IV відіслав до Пруссії і Польщі легата Опізо з Мезано, який мав змінити раніше відряджених туди легатів Вільгельма (відкликаного до Риму 1244 р. та призначеного кардиналом) і Генріха. Опізо походив зі знатного роду Маласпіна з П'яченци, був папським нотаріусом, а потім став абатом заснованого у IX ст. бенедиктинського монастиря святого Павла в Мезано (нині – невелике селище Меззано Скотті ді Боббіо – Mezzano Scotti di Bobbio – у провінції П'яченца)²⁰.

Опізо двічі виконував обов'язки легата в Пруссії і Польщі: у 1245–1246 і 1253–1254 рр. Під час другої легації його повноваження поширювалися також на руські землі. З джерел відомо про перебування Опізо в Польщі восени 1253 – на

¹⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 867.

¹⁷ Найдокладніше про угровський монастир святого Даниїла див.: *Майоров А.* О происхождении имени и уточнении даты рождения Даниила Галицкого // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Львів, 2011. – Вип. 20: *Actes testantibus.* Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича – С. 456–459.

¹⁸ Докладніше див.: *Selart A.* Riia peapiiskop Albert Suerbeer ja Descriptiones terrarum // *Tuna: ajalookultuuri ajakiri.* – Tallinn, 2002. – Nr. 2. – S. 11–21. Див. також: *Bautz Fr. W.* Albert II. Suerbeer // *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon / Bearb. und hrsg. von Fr. W. Bautz.* – Hamm, 1975. – Bd. 1. – Sp. 84.

¹⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 827.

²⁰ Див.: *Nasalli Rocca E.* Il monastero del Mezzano di Piacenza e l'abate Obizzo (sec. XIII) // *Benedictina.* – Roma, 1956. – Т. 10.

весні 1254 р. Легат побував тоді у Влоцлавку, Вроцлаві, а також Кракові, де брав участь в урочистостях з нагоди канонізації святого Станіслава²¹.

У тексті Життєпису папи Інокентія IV, який опублікував Е. Балюз, очевидно, сталася якась помилка, що виникла, ймовірно, при переписуванні манускрипту: другий посол папи, який коронував руського князя, названий тут *абатом з Мазаріо* (Mazario). Ця неточність була зауважена й усунута в пізніших виданнях, де, поряд із назвою абатства за списком Е. Балюза, наведено варіант, відомий з інших середньовічних джерел – Mezano²².

Отже, звітка Ніколо да Кальві – особи з найближчого оточення папи – важливе сучасне, зі самої епохи підтвердження факту офіційної коронації Данила Романовича, яку здійснив легат Інокентія IV Опізо з Мезано. Вона не тільки компенсує відсутність відповідних матеріалів у знаному Регістрі папських документів Ватиканського архіву, а й повністю підтверджує відомості про коронацію, збережені у Галицько-Волинському літописі.

Alexander Maiorov. INFORMATION NICOLO DA CALVI, OF POPE INNOCENT IV ON CORONATION OF GALICIA-VOLYN PRINCE DANIEL ROMANOVICH

The article gives information about the coronation of Galicia-Volyn Prince Daniel Romanovich of the Lives of Pope Innocent IV, compiled in the mid 13 th century Niccolo da Calvi, the Bishop of Assisi.

Key words: Galicia-Volyn Prince Daniel Romanovich, coronation, Nicolo da Calvi.

Санкт-Петербурзький державний університет

²¹ Див.: *Gołqb K. Opat Obizo i jego legacje // Nasza przeszłość: Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce.* – Kraków, 1959. – Т. 10. – С. 113–142.

²² Див., наприклад: *Scriptores rerum Prussicarum: die Geschichtsquellen der Preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft / Ed. T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke.* – Leipzig, 1863. – Т. 2. – P. 134.

Джура ГАРДІ

ОСТАННЯ ЗУСТРІЧ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА І РОСТИСЛАВА МИХАЙЛОВИЧА

Аналізуються свідчення писемних джерел про можливість зустрічі князів Данила Романовича та Ростислава Михайловича після перемоги першого з них над претендентом на Галицьке князівство у битві поблизу Ярославла 1245 р.

Ключові слова: князь Данило Романович, князь Ростислав Михайлович, остання зустріч князів Данила Романовича і Ростислава Михайловича.

Питання коли й де востаннє зустрілися Данило Романович і Ростислав Михайлович із декількох причин потребує окремої розвідки. Історики, які докладно розглядали життя та діяльність обох руських князів, наскільки нам відомо, не розкривали цієї, на перший погляд, важливої, проте специфічної теми¹. Написано чимало праць, які нам знадобляться*, про відомі події з історії Центральної Європи, під час яких обидва князі теоретично могли зустрітися.

¹ Про Ростислава див.: *Palacky F.* O Ruském knížeti Rostislawowi, otci královny české Kunhuty, a roku geho // *Časopis Českého Museum.* – 1842. – Т. 16,1. – С. 23–41; *Палаузов С.* Ростислав Михайлович, князь Мачвы // Журнал Министерства народного просвещения. – 1851. – № 8. – С. 27–49. Болгарський переклад: Ростислав Михайлович, руски самостоятелен княз на Дунава през XIII век (Ростислав Михайлович княз на Мачва) // Його ж. *Изабрани трудове.* – Софія, 1974. – Т. 1. – С. 216–250; *Wenzel G.* Rosztizlaw galicziai herczeg // *IV. Béla királynak veje.* – Budapest, 1887. – Old. 20–80; *Wertne M.* Boris und Rostislaw, II (Rostislaw von Halics und seine Familie) // *Vierteljahrsschrift für Heraldik, Sphragistik und Genealogie.* – Berlin, 1889. – Bd. 22,2. – S. 178–194; *Ejusd.* Az Árpádok család története. – Nagy Beeskerek, 1892. – Old. 463–475; *Прокофьев В. Г.* Ростислав Михайлович, русский князь XIII века // Юбилейный Сборник Русского Археологического Общества. – Београд, 1936. – С. 131–159; *Харди Ъ.* О пореклу мачванског “бана” Ростислава Михайловича // Споменица Историјског Архива “Срем”. – 2003. – Т. 2. – С. 15–32; *Його же.* Ростислав Михайлович “Dominus de Machou” // *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca.* – Т. 6. – Sv. 1. – Brno, 2006. – С. 60–72.

Про князя Данила Романовича див.: *Котляр М.* Данило Галицький. Біографічний нарис. – Київ, 2002; Нам була недоступна робота: *Дашкевич Н.* Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. – Киев, 1873. Пор. теж: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ, 1992–1993. – Т. 2, 3; *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – Київ, 1984; *Паушто В.* Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. – Москва, 1950; *Котляр М.* Галицько-Волинська Русь. – Київ, 1998.

* Наперед усвідомлюємо, що деяка історична література недоступна для нас під час написання цієї роботи. Сподіваємося, що це суттєво не вплине на її висновки і остаточний результат.

Нема потреби нагадувати, що йдеться про дві виняткові постаті. Данило Романович (близько 1201–1264) був князем Галичини, Волині та Києва, єдиним руським правителем, коронованим папською короною (1253). Після довгої боротьби він відновив Галицько-Волинську державу (1238) свого батька Романа Мстиславича, підняв репутацію княжого дому на Заході. Князь Данило пережив монгольську навалу і наважився протиставитися верховній владі монголів. Після сплюндрування Києва він продовжив державотворчі традиції предків на підвладній йому території. З іншого боку, можливо менш визначний як правитель, але не менш цікавий як історична постать, Ростислав Михайлович (близько 1219–1264) недовго (1237–1238) князував у Галицькій землі. Після того, як 1245 р. він зазнав поразки від Данила Романовича в боротьбі за престіл, за сприяння тестя, угорського короля Бели IV і дружини, княгині Анни, став правителем Мачви – князівства-області на південному угорському кордоні з Сербією, Боснією та Болгарією. Ростислав проголосив себе царем болгар (1257). Завдяки шлюбом доньок він породичався з болгарським царем Михайлом II Асенем і королем Чехії Оттокаром-Пшемислом II.

Передусім вважаємо, що дослідження цієї теми і її можливе розв'язання стануть внеском до просопографії Данила Романовича і Ростислава Михайловича. Вони виступили великими суперниками, зокрема і завдяки політичним силам, які впливали на долю Галичини. Але й не потрібно забувати, що вони були близькими родичами: Данило доводився Ростиславу вуйком. Старша зведена сестра Данила, мати Ростислава – Олена (?) походила з дому Романовичів, що, зрештою, й давало Ростиславу та його сім'ї підстави висувати своє право на галицьке князювання². Обставини останньої зустрічі могли б дещо розповісти і про особливості темпераменту цих двох особистостей.

Волинські Мстиславичі і чернігівські Олеговичі – дві князівські династії, з яких походять Данило Романович і Ростислав Михайлович, – напередодні монгольської навали правили в сучасних українських землях і змагалися за лідерство на цій території. Починаючи з 1235, тобто 1237 р., Данило в особі вдвічі молодшого Ростислава одержав суперника в боротьбі за галицький престіл. Опорою Ростислава, якому незабаром (1238) випала нелегка роль претендента, були його батько – чернігівський князь Михайло Всеволодович, чимала частина могутніх галицьких бояр та Угорщина. Угорські королі від 1205 р. висували свої претензії на Галицько-Волинське князівство і стали важливими дійовими особами в галицьких подіях протягом першої половини XIII ст. Прогнаному Ростиславу пощастило, коли (можливо вже 1242 або 1243 р.) Бела IV зробив його своїм зятем й угорським претендентом на Галицьку спадщину. Тим часом татари спустошили руські землі, Польщу та Угорщину. Кульмінація протистояння обох князів, яке тривало з мінливим успіхом і численними перемінами, сталася 17 серпня 1245 р., коли у вирішальній битві поблизу Ярослава Данило переміг Ростислава на чолі війська угорсько-польської коаліції та галицьких прихильників. Бела IV і Данило, мотивовані власними державними інтересами, зустрілися доволі швидко, судячи з усьо-

² Про спорідненість обох князів: *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów, książąt haličko-wołyńskich*, – Poznań; Wrocław, 2002. – S. 51–59; *Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти*. – Біла Церква, 2006. – С. 418, 491.

го, – у вересні 1246 р. в Угорщині у м. Зволен (нині Словаччина)³. На історичному княжому з'їзді укладено мир та угоду, скріплені шлюбом сина Данила Лева з угорською принцесою Констанцією. З цією подією Ростислав остаточно втратив останній шанс повернутися на трон Галича, тому як винагороду одержав в управління Мачву, цілком можливо, у 1247 р.⁴

Виявилося, що для Ростислава битва під Ярославом була останнім перебуванням на землі предків. 17 серпня 1245 р. він цього, ймовірно, ще не усвідомлював. Окрім нової політичної реальності, яку незабаром спричинив продуктивний союз Арпадовичів та Романовичів, на цей факт передусім вказує *argumentum ex silentio* літописця – головного джерела відомостей про діяльність та пересування героїв цієї статті на руській землі. Після Ярославської битви й опису обставин мирних переговорів, які призвели до з'їзду у Зволені, ім'я Ростислава Михайловича вже не було у полі зору літописця⁵. Саме тому 1245, тобто 1246 р., – важливий рубіж у пошуках останньої зустрічі Данила з Ростиславом.

Поряд із просопографською, зазначається й інша суттєва причина нашого питання. Після з'їзду у Зволені та одруження угорської принцеси з нащадком Данила, як ми вже згадували, Романовичі, подібно до Ростислава, також породичалися з угорською королівською сім'єю і стали її союзниками. Проте виникає запитання: чи угорському королеві, який розраховував на допомогу двох сторін, вдалося помирити Данила Романовича й Ростислава Михайловича? Для угорського короля це, безумовно, могло бути сферою зацікавлення. Гіпотетично, примирення передбачало зустріч князів під патронатом Угорщини. Ще цікавіше – історіографія це давно зауважила⁶ – Бела IV і далі формально звертався до свого зятя як до князя Галичини⁷, а Ростислав упродовж пожиттєвого “панонського вигнання” не відмовився від титулу⁸. Це, безумовно, було не лише сумною згадкою про землю предків, якою недовго випало правити, а й претензією до Романовичів (правда, без реальної сили). Чи це були тільки маленькі формальні деталі, які не могли ставити

³ Питання хронології відносин Бели IV і Данила Романовича, тобто княжого з'їзду у м. Зволен і шлюбів їхніх дітей, на нашу думку, вирішив: *Senga T. IV. Béla külpolitikája és IV. Ince párához intézett “tatár-levele”*. – 1987. – Sz. 1–2. – Old. 592–594. Докладну бібліографію міркувань щодо цієї проблеми, подає: *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...* – S. 109–113.

⁴ *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...* – S. 109–113.

⁵ *Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей*. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2. – Стб. 800–805, 809.

⁶ *Engel J. Ch. Geschichte des ungrischen Reichs*. – Wien, 1813. – Th. 1. – S. 360.

⁷ До Ростислава як князя Галичини (Dux Gallicie) зверталися в королівських грамотах 1247, 1254, 1255 та 1264 pp.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejér*. – Budapest, 1831. – Т. 4,2. – Old. 218, 314; *ibid.* – Budapest, 1832. – Т. 4,3. – Old. 197. Порівн.: *ibid.* – Budapest, 1831. – Т. 4,1. – Old. 396.

⁸ В одній збереженій грамоті Ростислава, виданій без дати (близько 1257 р.), його інтитуляція розпочинається з “*Nos Razlaus dux Galacie*”: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. – Pest, 1871. – Т. 1. – Old. 5–6.

під сумнів потенційну зустріч двох руських князів? Цього не знаємо. Відносин між Белою та Данилом вони, проте, не зіпсували.

Ростислав виявився пов'язаним з інтересами тестя. Як-не-як мусив прийняти рішення з'їзду у Зволені і, хто знає, можливо, за “пропозицією тестя” згодом знову зустрівся з Романовичами і подати їм руку. Все-таки Михайлович був не таким уже і слухняним зятем. Однак після 1245 р. він став у пригоді Бели IV у війнах, а це мало особливе значення. Адже з переказів літописця відомо, що Ростислав зарекомендував себе сміливим і заповзятливим ватажком – втіленням лицарських чеснот⁹. Тоді як його тесть *in exercitibus et preliis minime fortunatus*¹⁰, що зауважив ще й угорський хроніст. Ростислав 15 червня 1246 р. разом із тестем був учасником битви на річці Лайті неподалік від Вінер-Нойштадта (Wiener Neustadt), у якій загинув давній ворог Бели IV – австрійський герцог Фрідріх II Воїтель (Bellicosus) Бабенберг, останній представник династії Бабенбергів чоловічої статі. Після цього в Центральній Європі розпочалася боротьба за спадок Бабенбергів, до якої долучилися й Арпадовичі¹¹.

Наша мета – докладне змалювання цієї боротьби. Важливо, що на початку 50-х років на політичній арені, на якій вирішувалася доля Австрії та Штирії, залишилося лише два конкуренти – майбутній чеський король, тоді моравський маркграф, Оттокар-Пшемисл і угорський король Бела IV. Угорці влітку 1252 р. напали на Австрію і Штирію, які в той час головно визнавали владу Оттокара-Пшемисла, як і Моравію. Це було початком війни; у ній найзначніше місце серед союзників Бели IV припало Данилові Романовичу. Щоб тісніше пов'язати Романовичів зі своїми інтересами, Бела того ж року одружив молодшого сина Данила Романа з герцогинею Гертрудою Бабенбергською, племінницею останнього австрійського герцога з дому Бабенбергів – Фрідріха II. Завдяки спадковим правам Гертруди та воєнній підтримці Угорщини, Роман, поруч із дружиною, мав під протекцією угорського короля стати герцогом Австрії. Перша фаза сутички тривала до 1254 р. Нова війна спалахнула 1259–1260 р., щоб після угорської поразки в битві біля Кресенбрунн (Groissenbrunn) закінчитися миром у Відні 31 березня 1261 р. Невдовзі, 25 жовтня мир підтверджено укладенням шлюбу між Оттокаром-Пшемислом і Кунегундою, донькою Михайла Ростиславича й Анни Арпадовичівни, внучкою Бели IV¹².

⁹ Лицарський дух Ростислава гарно проілюстрований, наприклад, описом подій під укріпленнями Ярослава перед головною битвою 1245 р.: Ипатьевская летопись. – Стб. 801.

¹⁰ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadienae gestarum / Edendo operi praefuit E. Szentpétery.* – Budapest, 1999. – Т. 1. – Old. 43.

¹¹ *Lechner K.* Die Babenberger, Markgrafen und Herzoge von Österreich 976–1246. – Wien; Köln; Weimar, 1992. – S. 296; *Kristó Gy.* Az Árpád-kor háborúi. – Budapest, 1986. – Old. 133–134; *Mika N.* Walka o spadek po Babenbergach 1246–1278. – Racibórz, 2008. – S. 17–24.

¹² Докладний виклад боротьби Чехії з Угорщиною за спадок Бабенбергів до миру у Відні 1261 р.: *Mika N.* Walka o spadek... – S. 15–65; *Huber A.* Geschichte Österreichs. – Gotha, 1885. – Bd. 1. – S. 514–541; *Dopsch H., Brunner K., Weltin M.* Österreichische Geschichte 1122–1278. Die Länder und das Reich, Der Ostalpenraum im Hochmittelalter. – Wien, 1999. – S. 203–207, 225–257, 442–449, 453–455; *Kristó D.* Az Árpád-kor háborúi. – Old. 133–136. Про участь Данила Романовича в цих подіях див.: *Грушевський М.* Історія... – Т. 3. – С. 74–77, 518–519.

Під час війн Данило та Ростислав щонайменше раз водночас воювали на боці Угорщини. Логічним видається, що в походах або на мирних переговорах вони могли зустрітися в товаристві угорського короля. Проте здебільша наративні джерела, в яких збережене свідoctво їхньої участі в угорсько-чеських відносинах, радше нагадують заплутаний клубок, тому про це нелегко чітко ствердити, не обмежуючись численними припущеннями та здогадами. Зрештою, на це вказують роботи авторитетних істориків, які вивчали боротьбу за австрійський спадок та її учасників. Тому спершу застановимося над місцем і датою (останньої) зустрічі двох руських князів, яку підтверджують джерела, тобто дослідимо розповідь сучасника й історіографа Данила Романовича – його літописця.

На полі бою під Ярославом, як уже зазначалося, 17 серпня 1245 р. стояли на чолі своїх військ один навпроти одного Данило Романович і Ростислав Михайлович. Це була зустріч двох князів на полі бою. Але вони самі, тобто їхні підрозділи, здається, не схрестили списів. Адже, за свідченням княжого літописця, коли Ростислав, зауваживши наступ війська Романовича під обложеною Ярославом, спрямував свої сили на Данила, йому завадив Данилів придворний Андрій, не дозволивши Ростиславу зіткнутися з підрозділами свого князя¹³. З іншого боку, Данило зі своїм військом ударив на угрів на чолі з воєводою Філею, які стояли в тилу ворожої шеренги. Йому вдалося розбити суперника. Коли Ростислав це побачив, він кинувся втікати, що й вирішило долю битви¹⁴. Угорська королівська грамота 1264 р. для магістра Лаврентія, соратника Ростислава під Ярославом, не вказує, чи князі або їхні лицарські дружини мірялися силами. Автор також описує поставу Ростислава в бою і лише загально розпочинає подію з того, як “...cum Daniel Ruthenorum rex ad campestre praelium contra ipsum nostrum generum [Ratislaum] prodiisset...”¹⁵. Зрештою, такий розвиток подій не був би несподіваним. Як дійшов висновку Жорж Дуби (Georges Duby), у середньовіччі було мало битв, у яких зблизька бачилися супротивники, і ще менше тих, де вони мали нагоду обмінятися ударами. Їх би під час битви оточили й охороняли їхні дружинники, один із них би втік у момент, коли вже визначився переможець¹⁶. Цю констатацію можна використати й у нашому випадку. Судячи з усього, баталія на полі Ярославської битви все-таки не була зустріччю, яку ми шукаємо, хоч не “відкидаємо” і її.

Справжній княжий з’їзд Данила і його родича відбувся раніше, навесні–влітку 1240 р.¹⁷ Це був зловісний рік, коли всі вичікували набігу монголів на Київ та

¹³ “Ростислав же исполчився преиде дебрь глубокою оному же иду противу полку Данилову Андрѣви же дворьскому тоснущюся да не сразится с полкомъ Даниловым ускоривъ сразися с полкомъ Ростиславлимъ...”: Ипатьевская летопись. – Стб. 800–805.

¹⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 803–805.

¹⁵ Codex diplomaticus Hungariae... – Т. 4, 3. – Old. 197–198.

¹⁶ Дуби Ж. Бувинска битка 27. јула 1214. – Сремски Карловци; Нови Сад, 2008. – С. 231.

¹⁷ Про хронологію зустрічі див.: Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка (далі – Записки НТШ). – Львів, 1901. – Т. 41. – С. 29, 66; Літопис руський / За Іпатським списком переказав Л. Махновець. – Київ, 1989. – С. 395.

правобережні українські землі, які визнавали владу Данила Романовича. Михайло Всеволодович і його син Ростислав опинилися у вигнанні. Без огляду на попередні взаємні угоди, Бела IV відмовив їм у гостинності в Угорщині. Угорський король, повідомлений про набіг монголів, був зайнятий обороною своєї землі і не вважав, що руські князі-вигнанці можуть бути корисними¹⁸. Залишившись без угорської підтримки, Михайло і Ростислав не наважилися йти до територій, підвладних Данилові, а далекий Чернігів тоді вже знищили монголи, тому обидва князі опинилися в Мазовії. У ті важкі та похмурі часи Данило та його брат Василько великодушно забули ворогування з чернігівськими родичами. Після переговорів вони запросили Михайла й Ростислава до себе, де вже перебувала Михайлова дружина і Ростиславова мати. Було укладено мир та угоду двох сімей, за якою Романовичі дали небожеві Ростиславу Луцьк на Волині, а Михайлу обіцяли Київ, хоча він через монгольську навалу не насмівся вирушити на схід¹⁹. Незважаючи на всі перешкоди, можемо зробити висновок, що упродовж весни–літа 1240 р. десь у державі Романовичів (в Холмі?²⁰) влаштовано з'їзд двох родів, на якому підтверджено примирення. Можливо, що тоді відбулося більше їхніх зустрічей, принаймні до моменту, коли Данило з Левом восени 1240 р. вирушив до Угорщини, для досягнення того, що раніше не вдавалося Михайлу і його синові – сватати угорську принцесу²¹. Угода не відбулася. Як відомо, монголи 6 грудня 1240 р. знищили Київ й упродовж зими 1240–1241 р. спустошили Галичину і Волинь на шляху до Угорщини і Малополющі. Вже наступного року на розореній землі відновилася боротьба між двома князівськими угрупованнями за галицький престіл²².

Після 1245–1246 р. завдяки угорському королю відбулася нова зустріч Данила і Ростислава. У розпал війни за австрійський спадок Бела IV, влітку 1253 р., розпочав великий наступ на Моравію. Історики не переочили, що в тому поході на боці Угорщини взяли участь Данило і Ростислав²³. Хоча Всеволод Прокоф'єв твердив,

¹⁸ *Pauler Gy.* A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. – Budapest, 1899. – Т. 2. – Old. 152.

¹⁹ Іпат'євская летопись. – Стб. 782–784. Пор.: *Грушевський М.* Історія... – Т. 2. – С. 249–250; там само. – Т. 3. – С. 56.

²⁰ Про піднесення Холма як столиці Данилової держави див.: *Головко О.* Західнобузькі міста Холм і Дорогичин у політичній діяльності короля Данила Романовича // Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Галицького. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 50–60.

²¹ Іпат'євская летопись. – Стб. 785–787; *Грушевський М.* Хронологія... – С. 29–30, 66; *Махновець Л.* Літопис руський. – С. 397–398.

²² *Грушевський М.* Історія... – Т. 2. – С. 249–253; там само. – Т. 3. – С. 56–58; *Котляр М.* Данило Галицький. – С. 246–266; *Пауто В. Т.* Очерки... – С. 221–230.

²³ *Pauler Gy.* A magyar nemzet története... – Old. 220–221; *Прокоф'єв В. Г.* Ростислав Михайлович... – С. 145; *Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1526-ig.* – Budapest, 1986. – Т. 1. – Old. 154; *Wyrozumski J.* Udział ksiąząt polskich w walce o spadek po Babenbergach // *Studia Austro-Polonica.* – 1997. – Т. 5. – S. 8–9; *Mika N.* Walka o spadek... – S. 40–42.

що Бела IV разом з ними напав на Чехію²⁴, але зустріч двох князів під час походу не відбулася, передусім через заздалегідь продуманий військовий план союзників. Угорський король на чолі угорсько-половецького війська спочатку спустошив Нижню Австрію, ймовірно, щоб посилити позицію Гертруди Бабенберг та її чоловіка Романа Даниловича, які на той час перебували в укріпленні Гімберг (Himberg)²⁵. Після того король, найправдоподібніше, перейшов Дунай і ввірвався до Моравії, 25 червня наблизившись до Оломоуца. За свідченнями сучасного чеського хроніста, половці й угри тоді страшенно спустошили область навколо цього міста²⁶. Однак Бела залишив свого зятя Ростислава на угорсько-моравському кордоні в укріпленні Тренчін, тобто в однойменному комітаті, для охорони тилу угорського війська, яке відступало. Доказ участі Ростислава в поході збережений завдяки грамоті, яку Бела IV видав 1259 р. певному Преміслу з війська Ростислава, як і сиnam його брата Носка, оскільки Носко тоді й загинув. У грамоті стверджено, що чехи напали на Ростислава, ймовірно, аби перегородити уграм шлях до відступу. Зав'язалася битва, у якій ворога переможено, Ростислав же опісля приєднався до тестя (“ad nos rediit”). Тоді згаданий Премісл, хоча важко поранений, з Ростиславом привів перед короля одного полоненого лицаря²⁷.

Водночас союзницькі війська, в яких були Данило Романович, його син Лев, а також інший зять Бели IV – краківський князь Болеслав Сором'язливий, Владислав – князь опольсько-рациборзький і двоє литовських князів, з півночі вторглися до Моравії і спустошили околиці міста Опава. Про русько-польський похід на Моравію в історіографії йшлося насамперед на підставі докладного свідчення галицько-волинського літописця²⁸. З нього можна зробити висновок, що метою

²⁴ Прокофьев В. Г. Ростислав Михайлович... – С. 145.

²⁵ Пор.: Mika N. Walka o spadek... – S. 40, 46–49.

²⁶ Kosmova latopisu českého pokračovatelé // Fontes rerum Bohemicarum. – Praha, 1874. – Т. 2: Cosmae chronicon Boemorum cum continuatoribus / Ed. J. Emler. – S. 291.

²⁷ “...cum regnum Moraue domino concedente omni nostro cum exercitu fuisset ingressi et dictos Premysl et Nosk cum karissimo genero nostro domino duce Bozyslao [Rozyzlao] pro obseruacione castris predicti [Trinchyniense] et confini in eodem comitatu dimissemus ipsi pro nobis coram oculis ipsius Bocizlay prelium gesserunt gloriosum et unus eorum scilicet Nosk ibidem fuit interemptus Premysl uero cum predicto nostro genero ad nos redyt grauius uulneratus unum militem cum armis nobis captiuatum presentando...”: Hazai okmánytár – Codex diplomaticus patrius Hungaricus / Kiadják A. Ipolyi, I. Nagy, D. Véghely. – Budapest, 1876. – Т. 6. – Old. 97–99. Грамоти інтерпретована (і частково перекладена) у: Pauler Gy. A magyar nemzet története. – Old. 221; Прокофьев В. Ростислав Михайлович. – С. 145; Mika N. Walka o spadek... – S. 40–41.

²⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 821–826. Пор.: Грушевський М. Історія... – Т. 3. – С. 74–75; Włodarski B. Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250–1309). – Lwów, 1931. – S. 13–17; Флоровский А. В. Чехи и восточные славяне. – Прага, 1935. – Т. 1. – С. 223–231; Пауцто В. Очерки... С. 256–258; Wyrozumski J., Udział książąt polskich... – S. 8–9; Mika N. Walka o spadek... – S. 41–46; Ejusd. Najazd polsko-ruski na ziemię opawską w 1253 roku // Opawa, sborník k dějinám města. – Opava, 2003. – Т. 3. – S. 5–11 (публікація була недоступною).

походу Данила не було об'єднання з Белою IV. Їхня зустріч, як і зустріч з Ростиславом, того року в Моравії не відбулася²⁹. Після спустошення обидва війська, як за задалегідь визначеним планом, під кінець літа 1253 р. відступили додому³⁰. Наступного року 3 квітня в Будимі укладено мир, за яким угорському королеві, тобто його спадкоємцю, припала Штирія (більша частина), тоді як Австрія залишилася в руках Оттокара-Пшемисла. Опинившись без підтримки, син Данила Роман ще раніше покинув свою дружину, герцогиню Гертруду, й Австрію³¹.

Угорсько-чеське протистояння за австрійські землі відновилося наприкінці зими 1259–1260 р., коли Штирія визнала владу чеського короля. Нова війна закінчилася 12 липня 1260 р. битвою біля міста Кресенбрунн на Моравському полі, де угри та їхні союзники зазнали важкої поразки³². Стосовно учасників походу з угорської сторони, можна припустити, що Ростислав як член королівської сім'ї взяв у ньому участь і підтримував тестя Белу IV та його сина, молодшого короля Стефана. У попередні роки він, правда, був зайнятий війною в Болгарії. Зять і підопічний Ростислава, болгарський цар Михайло II Асень загинув восени 1256 р. Михайлового вбивцю – родича Коломана II, який відібрав від свого попередника престіл і дружину – доньку Ростислава, незабаром спіткала така ж доля. Ростислав, чий позиції в Болгарії опинилися під загрозою, ймовірно, на початку 1257 р. вторгся до неї, на короткий час зайняв Тирново і, судячи з усього, проголосив себе болгарським царем. Настали роки міжусобиць і міжвладдя в Болгарії, коли Ростислав та Угорщина з одного боку, і Нікейська імперія, тобто Візантія, – з іншого відігравали дуже важливу роль³³. Усе-таки через багатство Штирії й Австрії війна проти чеського короля 1260 р., безсумнівно, притягнула усі сили, на які в той час могли розраховувати Арпадовичі. Їх, найімовірніше, підтримувало і військо Ростислава Михайловича.

Така ж ситуація була й у Пшемислава. Джула Крішто аргументовано доводить, що напередодні вирішальної сутички 1260 р. майже вся Центральна й Східна Європа мали своїх представників у протилежних таборах³⁴.

²⁹ Єжи Вирозумський вважає, що Галицько-Волинський літопис підтверджує участь Ростислава у поході на Опаву: *Wyrozumski J. Udział książąt polskich...* – S. 9. Ми на це у літописі не натрапили.

³⁰ Чи походи були синхронізованими пор.: *Грушевський М. Хронологія...* – С. 36, 68; *Літопис руський.* – С. 411–412; *Kristó D. Az Árpád-kor háborúi.* – Old. 134; *Magyarország történeti kronológiája...* – Old. 153.

³¹ *Dopsch H., Brunner K., Weltin M. Österreichische Geschichte.* – S. 206–207; *Lechner K. Die Babenberger...* – S. 306.

³² *Dopsch H., Brunner K., Weltin M. Österreichische Geschichte.* – S. 454–455; *Kristó D. Az Árpád-kor háborúi.* – Old. 135–136; *Mika N. Walka o spadek...* – S. 60–62.

³³ Докладніше див.: *Златарски В. История на Българската държава.* – София, 1940. – Т. 3. – С. 456–490; *Kristó D. Az Árpád-kor háborúi.* – Old. 136–137; *Димитров Х. Българско-унгарски отношения през средновековието.* – София, 1998. – С. 158–170.

³⁴ *Kristó D. Az Árpád-kor háborúi.* – Old. 135. Поп.: *Huber A. Geschichte Österreichs.* – S. 538.

“Єдина” історіографічна проблема, пов’язана з участю Ростислава в битві біля Кресенбрунн, – те, що джерела, які зберегли свідчення про неї, не згадують його імені або не вказують безпосередньо на його присутність. Проте Оттокар-Пшемисл 8 жовтня 1260 р. відіслав папі Олександрові IV листа з повідомленням про недавню велику перемогу та мирні переговори після неї. Задоволений і гордий чеський король перелічив усіх союзників переможеного угорського короля, між ними наведені: “...innumeram multitudinem inhumanorum hominum, Cumanorum, Vngarorum et diuersorum Sclauorum, Siculorum quoque et Valachorum, Bezzenninorum (f. Bessorum, seu Paczinacitarum) et Ismaëlitaram, Schismaticorum etiam, vtpote Graecorum, Bulgarorum, Rasiensium (Rascianorum) et Bosnensium haeticorum”³⁵. Згадка про болгар і боснійців, та й греків для істориків була достатнім доказом, що йшлося про підрозділи Ростислава Михайловича. Вже Спіридон Палаузов зробив висновок, що болгар і боснійці в бою стояли під командою Ростислава. Густав Венцел також вважав, що Ростислав брав участь у битві на чолі своїх мачванських і болгарських сил – згадані болгар і греки були його людьми. Таку думку поділяв ще один біограф Ростислава, Всеволод Прокоф’єв, а також (нам недоступний) Е. Дарко, визнає це і Норберт Міка³⁶. Підтвердженням такого погляду сприймається й те, що Ростислав справді на той час володів певними болгарськими територіями, як і частиною Боснії (область Усоре і Солі)³⁷. З іншого боку, Христо Димитров висловив сумніви, насамперед щодо можливої участі у війні греків-нікейців на угорському боці. Поставивши логічне запитання, чи не міг Оттокар-Пшемисл, перелічуючи всі ці народи у групі схизматиків (і, до того ж, – еретиків та й мусульман), зробити це загально і відходячи від правди, намагався звеличити перед папою значення своєї перемоги³⁸. Випередивши Х. Димитрова, майже так само до цього питання підійшов й Исидор Шараневич, покликаючись при цьому до думки Георгія Прая (György Pray), історика XVIII ст.³⁹ Як би там не було, збережена у листі чеського короля, тобто в автора *Другої континуації Козьми* згадка про *Rasciensium*, для сербської історіографії – доказ участі сербів у війні проти Оттокара-Пшемисла II, як і боснійців – *Bosnensium haeticorum*, але не з частини

³⁵ Codex diplomaticus... – Т. 4.3. – Р. 15–16; Kosmova latopisu českého pokračovatelé. – S. 316; Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae / Ed. J. Emler – Prague, 1882. – Т. 2. – Р. 103.

³⁶ Палаузов С. Ростислав Михайлович... – С. 245; Wenzel G. Rosztizlaw galicziai herczeg... – Old. 9; Прокоф’єв В. Г. Ростислав Михайлович... – С. 145; Darkó E. Byzantinisch-ungarische Beziehungen in den zweten Hälfte des XIII Jahrhunderts, mit 2 Tafeln. – Weimar, 1933. – S. 17. Цит. за: Димитров Х. Българско-унгарски отношения... – С. 169; Міка Н. Walka o spadek... – S. 59, 64.

³⁷ Пор: Димитров Х. Българско-унгарски отношения... – С. 166; Ђурковић С. Историја средњовековне босанске државе. – Београд, 1964. – С. 73.

³⁸ Димитров Х. Българско-унгарски отношения... – С. 169.

³⁹ Szaranewicz I. Die Hypatios-Chronik, als Quellen. Beitrag zur österreichische Gescichte. – Lemberg, 1872. – S. 144–145. (Pray G. Annales regum Hungariae, 997–1564. – Vienna, 1763–1770. – Vol. 1–5).

Боснії, на яку поширювалася влада Ростислава, а зі “справжньої Боснії”, де панував угорський васал бан Прієзда⁴⁰.

Щодо участі Ростислава існує ще один сумнів. Адже Оттокар-Пшемисл у листі пише, що у війні тріумфував “aduersus Belam, et natum eiusdem Stephanum, Vngarie reges illustres, et Danielem, Regem Passe (Russie) et filios eius, et ceteros Ruthenos et Thartaros qui in auxilium venerant, et Boleslaum Cracouiensem, et Lozkonem (Lestkonem) iuuenem Lansatie (Lusatiae) duces...”. Отже, чеському правителю було відомо, що він воював і проти сина короля – Стефана, руського короля Данила Романовича та його синів, польських князів Болеслава Сором’язливого та Лешка Чорного⁴¹ – але не проти зятя угорського короля, Ростислава Михайловича. Якщо Ростислав був в угорському таборі, можливо, йому з цієї нагоди не надано такого важливого місця. Але цьому важко повірити. Правда, у час написання листа чехи могли не знати, що Ростислав незабаром стане тестем Оттокара-Пшемисла. Адже упродовж мирних переговорів спершу планувалося, щоб новою невісткою Пшемисла стала донька Бели – монахиня Маргарита, яка, на радість багатьох, спротивилася такому святотатству⁴². Чехам, наприклад, не було відоме ім’я половецького хана Алпра, збережене завдяки угорському хронікареві⁴³, хоча саме половцям належала дуже важлива роль у Кресенбруннській битві. Пліч-о-пліч із молодим королем Стефаном вони, по-суті, воювали проти Пшемисла, в той час, як Бела запізнився на поле бою, а потім вдався до втечі⁴⁴. Окремі історики (Антоній Флоровський, Балінт Хоман), можливо, саме тому висунули здогад, що в битві брали участь війська Ростислава Михайловича, до того ж, мабуть, посередньо обидва мали на увазі і його присутність⁴⁵. Проте деякі вчені, яких не можна оминати, наприклад Алфонс Хубер, Джула Паулер і Джула Крішто, в описі битви без застережень пропустили присутність Ростислава⁴⁶. Ми ж все-таки готові прийняти припущення, що Ростислав Михайлович був учасником угорського походу 1260 р. Не лише через згадку болгар і боснійців в угорському війську, а й через те, що це була війна з великим вкладом, а Ростислав як член королівської сім’ї, до того ж, маючи схильність до військової справи, таку подію не міг пропустити. У другій половині 1260 р. болгарі зайняли Северинський банат, ймовірно, використавши незахи-

⁴⁰ *Журечек К.* Историја Срба. – Београд, 1978. – Књ. 1. – С. 182; Историја српског народа. – Београд, 2000. – Књ. 1 / Уредник С. Ђирковић. – С. 351; *Ђирковић С.* Историја средњовековне босанске државе. – С. 73.

⁴¹ Про участь П’ястів: *Włodarski B.* Polska i Czechy... – S. 35; *Wyrozumski J.* Udział książąt polskich... – S. 12; *Mika N.* Walka o spadek... – S. 58.

⁴² Поп.: *Pauler Gy.* A magyar nemzet története... – Old. 241–243.

⁴³ *Scriptores rerum Hungaricarum...* – P. 469.

⁴⁴ Поп.: *Kristó D.* Az Árpád-kor háborúi. – Old. 135–136.

⁴⁵ *Флоровский А. В.* Чехи и восточные славяне. – С. 232; *Hóman B., Szekfű Gy.* Magyar történet. – Hóman; Budapest, 1939. – T. 1, írta B. – Old. 574.

⁴⁶ Поп.: *Huber A.* Geschichte Österreichs. – S. 538–240; *Pauler Gy.* A magyar nemzet története... – Old. 236–239; *Kristó D.* Az Árpád-kor háborúi. – Old. 135–13.

шені на той час через відхід військових сил на війну з Чехією південні кордони Угорщини⁴⁷.

Про Данила Романовича можемо з більшою впевненістю стверджувати, що 12 липня 1260 р. він був учасником битви біля міста Кресенбрунн. Про це передусім повідомляє лист Оттокара-Пшемисла⁴⁸. З іншого боку, княжий літописець підтверджує, що Данило на початку 1260 р. перебував на шляху до Угорщини, але не для приєднання до свого союзника у війні з Чехією, а щоби заховатися перед новою монгольською небезпекою. Відомо, що в листопаді 1259 р. монголи на чолі з досвідченим полководцем Бурундаєм знову з'явилися на кордоні Галицько-Волинської держави й вимагали від Романовичів зруйнувати укріплення міст та вирушити з ними на Польщу. Данило “же убоявшуся побѣже в Ляхы а из Ляховъ побѣже во Угры”, залишивши брата Василька і сина Лева, аби виконати монгольські вимоги⁴⁹. Можливо, тоді Данило довший час перебував в Угорщині⁵⁰. Для історіографії майже загальноприйнятий погляд, що він був учасником Кресенбруннської битви⁵¹. Проте навколо певних обставин самої участі думки розійшлися, наприклад, щодо питання, чи він прийшов на поле бою на чолі власного війська, чи його присутність була випадковою, визначеною обставинами, які змусили його покинути свою землю⁵². Інше запитання стосувалося дискусії, хто з синів Данила

⁴⁷ Пор.: *Kristó D. Az Árpád-kor háborúi.* – Old. 137; *Димитров Х.* Българско-унгарски отношения... – С. 170.

⁴⁸ Див. приміт. 36.

⁴⁹ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 848–850; *Грушевський М.* Хронологія... – С. 41–42, 69; *Літопис руський.* – С. 421–423.

⁵⁰ Леонтій Войтович твердить, що князь Данило був в еміграції в Угорщині від 1260 до 1262 р. Незалежно від нього, подібну думку поділяє і Марета Фонт, яка також вважає, що Романович довший час перебував в Угорщині, хоча й неповні три роки (близько 1260–1261): *Войтович Л.* Княжа доба... – С. 494; *Font M. Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek.* – Szeged, 2005. – Old. 260–263.

⁵¹ Лише І. Шараневич був скептичним щодо участі Данила: *Szaranewicz I. Die Nupatios-Chronik...* – S. 85–86, 144–145. Цит. за: *Грушевський М.* Історія... – Т. 3. – С. 519; *Флоровський А. В.* Чехи и восточные славяне. – С. 233. Данила приймають за учасника: *Huber A. Geschichte Österreichs.* – S. 538; *Wenzel G. Rosztizlaw galicziai herczeg.* – S. 9; *Кордуба М.* Участь Данила в битві під Кресенбрунн // *Записки НТШ.* – Львів, 1896. – Т. 10, кн. 2: *Miscellanea.* – С. 1–2; *Pauler Gy. A magyar nemzet története.* – Old. 236; *Грушевський М.* Історія... – Т. 3. – С. 76; *Прокофьев В.* Ростислав Михайлович... – С. 145; *Hóman B., Szekfű Gy. Magyar történet.* – Old. 574; *Пауцмо В.* Очерки... – С. 277; *Kristó D. Az Árpád-kor háborúi.* – Old. 135–136; *Mika N. Walka o spadek...* – S. 58–59.

⁵² На відміну від інших істориків, Мирон Кордуба і Михайло Грушевський вважали, що участь Данила була випадковою. Подібно до них, Джула Паулер дійшов висновку, що руські і польські князі через нашествя монголів на поле бою прийшли лише зі своїм оточенням, а не з військом (порівн. попередню приміт.). Попри мовчання літописця, як і з огляду на політичний інтерес Романовича, ми все-таки не відкидаємо можливості, що Данило міг прибути з “військом”. До цього нас підштовхують дані з листа чеського короля (“*Ruthenos et Thartaros qui in auxilium venerant*”), як й інші наративні західні джерела, а також обставина, що від відступу монголів із Польщі через землю Романовичів, яка все-таки не настільки постраждала,

Романовича міг бути разом з ним. Залишаючи все-таки ці запитання осторонь, можемо дійти висновку: якщо прийняти припущення, що Ростислав був учасником битви, тоді це, найімовірніше, означало, що він влітку 1260 р. у присутності угорського короля зустрівся зі своїм колишнім суперником і дядьком.

Угорсько-чеський конфлікт за австрійські землі вирішила битва біля Кресенбрунн. У мирному договорі, укладеному у Відні 31 березня 1261 р., Бела IV відмовився від претензій на Штирію і погодився відшкодувати воєнні збитки. Епілогом були шлюбні зв'язки між сім'ями Арпадовичів і Пшемисловичів. Як уже сказано, чеський король Оттокар-Пшемисл II 25 жовтня 1261 р. одружився з Кунегундою Ростиславівною. За декілька років, 5 жовтня 1264 р., на австрійсько-угорському кордоні біля Потенбурга (Burg) на річці Фіша (Fischa) між Віднем і Пожунем – Братиславою влаштовано розкішне весілля молодшого сина короля Бели IV, славонського герцога Бели й Кунегунди Бранденбурзької, племінниці чеського короля. Це був, безперечно, один із найбільших з'їздів володарів тієї частини тодішньої Європи, проведений під патронатом чеського й угорського королів⁵³. З переказів двох австрійських хронік, написаних німецькою мовою у XIV ст., дізнаємося, що на з'їзді у Відні 1261 р., тобто весіллі біля Потенбурга 1264 р., серед запрошених володарів опинилися і король “von Rassen (Razen)” і король “von Matschaw (Matschouwe)”. Складається враження, що хронікари мали на увазі саме Данила Романовича й Ростислава Михайловича. Але чи справді вони стали учасниками тих подій – це запитання, які, незалежно одне від одного, привертають увагу вже декількох поколінь істориків. Останній з них, Н. Міка, судячи з усього, розв'язав цю дилему⁵⁴.

У хроніці Оттокара Штирійського (*Ottokars österreichische Reimchronik*) описані й королівський з'їзд і весілля 1264 р., правда, сама подія хибно віднесена до 1261 р.⁵⁵ Твір написаний в перші два десятиліття XIV ст., а його автор може ідентифікуватися з Otacher ouz der Geul (Ottokar aus der Gaal)⁵⁶. Поміж учасниками урочистості літописець серед угорських гостей перелічив аж шістьох королів:

минула одна пора року (весна) – достатньо часу, щоби добре озброєний загін із кількох сотень чоловік підготувався і перейшов через Карпати. Це була сила, варта згадки.

⁵³ Palacky F. O Ruském knížeti Rostislawowi... – S. 23–24; Huber A. Geschichte Österreichs. – S. 540–541; Pauler Gy. A magyar nemzet története. – Old. 240–243, 259–260; Dopsch H., Brunner K., Weltin M. Österreichische Geschichte... – S. 455; Mika N. Walka o spadek... – S. 64–65; Magyarország történeti kronológiája... – Old. 157–160.

⁵⁴ Поп.: Mika N. Czy król Rusi Halickiej Daniel był obecny przy zawieraniu pokoju wiedeńskiego w 1261 roku? Z dziejów stosunków rusko-austriackich w średniowieczu // Kwartalnik Historyczny. – 1998. – R. 105, nr 2. – S. 2–16.

⁵⁵ Ottokars österreichische Reimchronik / Herausgegeben von Seemüller J. // Deutsche Chroniken. Monumenta Germanica Historica (MGH). – Hannover, 1890. – Bd. 5, pars 1. – S. 108; Huber A. Die steierische Reimchronik und das österreichische Interregnum // Mittheilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung (далі – MIOG). – Innsbruck 1883. – Bd. 4. – S. 62.

⁵⁶ Про особистість і діяльність О. Штирійського див.: Huber A. Die steierische Reimchronik... – S. 41–74; Liebertz-Grün U. Ottokar v. Steiermark // Lexikon des Mittelalters, CD-ROM Ausgabe, Verlag Metzner J. B., 2000 (далі – LexMA). – Bd. 6. – S. 1587–1588.

“Welan der kunic hêr
 Harte frôlichen az,
 wand er selp sehster kunic saz:
 siner süne wâren zwêne dâ,
 Stephan unde Wêlâ,
 die dâ gekrônnet sâzen,
 und der kunic von Râzen
 und der kunic von Matschouwe-
 des selben hûsfrouwe
 was ân underwint
 kunic Wêlâns kint –
 und der kunic von Sirvê”⁵⁷.

Про проведення цього весілля та королівського з’їзду свідчить низка й інших літописців, як, наприклад, автор “Другого продовження Козьми”, “Віденської домініканської хроніки”, так званої “Історії літ 1264–1279”, “Зальцбурзьких анналів” – усе це підтверджує важливість і автентичність подій⁵⁸. Розглядаючи, проте, розповідь О. Штирійського, єдиного, хто наводить перелік присутніх володарів, доходимо висновку, що 5 жовтня 1264 р. не могла відбутися зустріч наших князів. Як лаконічно констатував Константин Їречек, Ростислава Михайловича тоді уже не було серед живих⁵⁹. Адже на підставі папського листа від 15 липня 1264 р. відомо, що дружина Ростислава, княгиня Анна, на той час вдовувала⁶⁰. З іншого боку, Б. Влодарський, а вслід за ним А. Флоровський і Н. Міка виправдано поставили під сумнів можливість появи на з’їзді Данила Романовича⁶¹. Протягом того ж 1264 р. (найімовірніше влітку – як вважають М. Грушевський і Д. Домбровський) помер і він. За переказом Галицько-Волинського літопису, цьому передував певний період “великої болісті” князя⁶². Тому не залишається найменшої ймовірності, що Данило восени 1264 р. міг вирушити до Угорщини. Кого тоді “замість Данила і Ростислава” поіменовано королями Русі й Мачви – варто би провести окрему розвідку⁶³.

⁵⁷ Ottokars österreichische Reimchronik. – S. 106.

⁵⁸ Kosmova latopisu českého pokračovatelé. – S. 319–320; Continuatio praedicatorum Vindobonensium. – S. 728; Historia annorum 1264–1279 // Annales Austriae / Ed. W. Wattenbach (MGHS. – T. 9). – S. 649–650; Annales sancti Rudberti Salisburgenses // Ibid. – S. 797; Поп.: *Mika N. Czy król Rusi Halickiej...* – S. 6.

⁵⁹ *Їречек К.*, Историја Срба. – С. 182.

⁶⁰ Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia / ab A. Theiner. – Romae, 1859. – T. 1. – P. 273.

⁶¹ *Włodarski B.* Polska i Czechy. – S. 37–43. Цит. за: *Флоровский А. В.* Чехи и восточные славяне. – С. 251–252; *Mika N. Czy król Rusi Halickiej...* – S. 5.

⁶² Ипатьевская летопись. – Стб. 862. Для хронології смерті Данила див.: *Грушевський М.* Хронольогія... – С. 44–45, 69; *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów... – S. 61–62.

⁶³ Наскільки нам відомо, це розглядали: *Флоровский А. В.* Чехи и восточные славяне. – С. 252; *Mika N. Czy król Rusi Halickiej...* – S. 10–15; *Zsoldos A.* Családi ügy, IV Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. – Budapest, 2007. – Old. 43.

В іншій хроніці – *Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften* Леопольда Штейнрейтера (Leopold Stainreuter) також йдеться про укладення шлюбу герцога Бели і Кунігунди Бранденбурзької, як і про з'їзд володарів, що його супроводжував, з тим, що місцем події для автора був Відень й відбулася вона 1261 р. Серед присутніх знову названі й королі Русі та Мачви:

“Chünig Belan von Ungern cham auch mit seinem sünen mëchtichleich. Er cham mit fünf chünigen, wan er was da mit seiner sün zwain, hiessen Steffan und Bella, mit im cham auch der chünig von Rassen und der chünig von Matschaw, der auch chünig Belans tochter het, und der chünig auz der Syrfey”⁶⁴.

Наведені джерела історики інтерпретували по-різному. Не беручи до уваги думку деяких вчених, вважали, що і з'їзд з опису О. Штирійського стосувався мирних переговорів у Відні 1261 р.⁶⁵ Переважило, однак, міркування, що Оттокар описав весілля і з'їзд 1264 р., а Л. Штейнрейтер – ранішу подію у Відні, коли 31 березня 1261 р. укладено мир між Чехією й Угорщиною. Незалежно від з'їзду 1264 р., знову виникає запитання: чи Данило і Ростислав були у Відні в березні 1261 р.⁶⁶ Принаймні обидва князі тоді були, безперечно, живими.

Свого часу В. Прокоф'єв зауважив, що звіт О. Штирійського використано в пізнішій хроніці Л. Штейнрейтера, впевнений, що в обох випадках йшлося про віденську подію 1261 р.⁶⁷ Справді, якщо порівняти ці два тексти, вже на перший погляд легко можна встановити їхню подібність та пов'язаність. Тим більше відомо, що автор *Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften*, пишучи свій твір приблизно 1388–1399 рр., факти брав із хроніки О. Штирійського⁶⁸. Зрештою, як уже згадувалося, Н. Міка докладно вивчив це питання. За його висновком, Л. Штейнрейтер змальовує з'їзд володарів і весілля герцога Бели і Кунігунди Бранденбурзької, запозичуючи з О. Штирійського, відносячи їх до 31 березня 1261 р., коли у Відні укладено чесько-угорський мир. Проте жодне інше незалежне джерело не підтверджує, що весілля супроводжував якийсь з'їзд володарів. У цьому випадку не важливо, чи окремі хроністи XV ст., переказуючи попередників, лише ускладнили висвітлення вигаданої події. Отже, з'їзду володарів 1261 р. не було. Ішлося лише про з'їзд 1264 р., історичність якого підтвердили й інші джерела⁶⁹. З таким висновком Н. Міки повністю погоджуємося.

⁶⁴ *Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften* / Herausgegeben von J. Seemüller // MGHS. Deutsche Chroniken. – Hannover; Leipzig, 1909. – Bd. 7. – S. 120.

⁶⁵ *Wenzel G. Rosztizlaw galicziai herczeg.* – Old. 9; *Прокофьев В. Г.* Ростислав Михайлович... – С. 152–153.

⁶⁶ Докладний виклад цієї проблеми в історіографії: *Mika N.* Czy król Rusi Halickiej... – S. 5.

⁶⁷ *Прокофьев В. Г.* Ростислав Михайлович... – С. 152.

⁶⁸ Поп.: *Heilig K. J.* Leopold Steinreuter von Wien, der Verfasser der sogenannten Österreichischen Chronik von den 95 Herrschaften. Ein Beitrag zur österreichische Historiographie // *MIÖG.* – Innsbruck, 1933. – Т. 47, Н. 2–3. – S. 224–287; *Ott N. H.* Stainreuter, Leopold // *LexMA.* – Bd. 8. – S. 39–40.

⁶⁹ *Mika N.* Czy król Rusi Halickiej... – S. 3–10.

Тому обговорення можливої зустрічі князів Данила й Ростислава у Відні 1261 р. вважаємо безпредметним.

Отож, остання зустріч Данила Романовича і Ростислава Михайловича, яку підтверджують джерела, відбулася на Русі, приблизно навесні–влітку 1240 р. Звісно, Данило і Ростислав зійшлися у бою під Ярославом 17 серпня 1245 р. Після укладеного миру і союзу між Романовичем та Угорщиною 1246 р. угорському королю Белі IV все-таки вдалося приєднати до свого політичного і військового табору двох руських князів, у минулому великих суперників. Це була нагода знову зустрітися й помиритися, однак не маємо жодних доказів, що це відбулося. В угорському нападі на Моравію 1253 р. участь брали і Данило, і Ростислав, але тоді вони не зустрілися. Можливо, що угорсько-чеська битва біля Кресенбрунн яка відбулася 12 липня 1260 р., була, зрештою, і приводом для зустрічі двох руських князів під прапором Арпадовичів. Проте, якщо про Данила можна стверджувати, що він був учасником походу, то участь Ростислава видається гіпотетичною, на неї вказують лише посередні джерела.

Було б невинуватим не згадати, що кожна подорож Данила Романовича до Угорщини й перебування в гостях у Бели IV водночас ставала нагодою, щоб володар Галичини і Волині зустрівся зі своїм небожем. Через низку династичних обставин⁷⁰, як і спосіб життя членів угорської королівської родини, не вважаємо, що Ростислав і його сім'я за будь-яку ціну перебували у своїх областях на південь від Сави, а, як і личило їхньому статусу, були саме при угорському дворі. З іншого боку, нам відомо, що Данило відвідував угорського короля 1248 – у червні 1249 р.⁷¹ та влітку–восени 1262 р.⁷² Не знаємо, однак, чи з цієї нагоди руські князі зустрілися.

З сербської мови переклала Анамарія Рамач Фурман

Dzhura Gardi. LAST MEETING OF DANYLO ROMANOVYCH AND ROSTYSLAV MYKHAILOVYCH.

The evidence from written sources about the possibility of meeting between princes Danylo Romanovych and Rostyslav Mykhailovych after the former's victory over the contender for the principality of Halych at the battle near Yaroslav in 1245 is analyzed.

Key words: prince Danylo Romanovych, princes Rostyslav Mykhailovych, last meeting of princes Danylo Romanovych and Rostyslav Mykhailovych.

Університет у Новому Саді

⁷⁰ Поп.: Zsoldos A. Családi ügy, IV Béla...

⁷¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 813–814. Хронологія за: Грушевський М. Хронологія... – С. 34–35, 67; Senga T. IV. Béla külpolitikája. – Old. 601–602; Літопис руський. – С. 408; Котляр М. Данило Галицький. – С. 288; Font M. Árpád-házi királyok... – Old. 254–255; Mika N. Walka o spadek... – S. 27.

⁷² Ипатьевская летопись. – Стб. 857; Грушевський М. Хронологія... – С. 43, 69; Літопис руський. – С. 424.

Іван ПАСЛАВСЬКИЙ

ІНФОРМАЦІЯ ПРО ТАТАР РУСЬКОГО АРХІЄПІСКОПА ПЕТРА, УЧАСНИКА І ЛІОНСЬКОГО СОБОРУ (1245)

У статті аналізується зміст повідомлення про татар, з яким виступив на I Ліонському Соборі 1245 р. рутенський архієпископ Петро. Автор вважає, що його з дипломатичною місією на Захід вислав галицько-волинський князь Данило Романович.

Ключові слова: I Ліонський Собор, архієпископ Петро, татари, Данило Романович.

Два західні (англійські) джерела середини XIII ст. – “Велика хроніка” Маттея Паризького (*Matthaei Parisiensis Chronicon Majus*) і так звані “Буртонські аннали” (*Annales Burtonenses*)* – повідомляють, що упродовж 1244–1245 рр. на Заході перебував “архієпископ з Русі, Петро на ім’я” (*archiepiscopus de Russcia, Petrus nomine*)¹ чи “руський архієпископ, на ім’я Петро” (*archiepiscopus Ruthenus, nomine Petrus*)².

Обидві хроніки подають різні інформації, які доповнюють одна одну. Так, Маттей Паризький пише, що, по-перше, архієпископ з Русі Петро – це “чоловік чесний, побожний і гідний довір’я”; по-друге, цей руський достойник, гнаний татарами, змушений був покинути своє архієпископство і навіть звідти втекти; по-третє, він “прибув до підальпійських країв”, щоб попросити поради та військової допомоги для своєї країни, а для себе – вирішення якоїсь особистої проблеми; і по-четверте, вичерпно відповів на всі запитання про татар³. Цю інформацію Маттей Паризький навів наприкінці опису подій 1244 р.

* У сучасному прочитанні англійська власна назва “Burtonenses” звучить як “Буртонські” чи “Бертонські”, однак ми дотримуємося латинської версії і перекладаємо її як “Буртонські”, тобто так, як вона вимовлялася і графічно записувалася в XIII ст., коли виникли аннали.

¹ Matthaei Parisiensis Chronicon Majus / Ed. H. R. Luard. – London, 1877. – Vol. 4 (Rerum Britannicarum medii aevi Scriptores or Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Age. – T. 57). – P. 386.

² Monumenta Germaniae Historica. Ed. Societas Aperiendis Fontibus rerum Germanicarum medii aevi. Scriptorum. – Hannoverae, 1885. – T. 27. – P. 474. Фрагменти повідомлень про архієпископа Петра та його інформації про татар у латиномовному варіанті та українському перекладі публікуємо відповідно в Додатку 1 та Додатку 2. Далі цитування цих текстів здійснюватиметься за нашою публікацією.

³ Див.: Додаток 1. – С. 216–217.

Хроніст “Буртонських анналів” про руського архієпископа Петра подав таку інформацію: по-перше, він прибув на І Ліонський собор (відбувався з 26 червня по 17 липня 1245 р.); по-друге, за твердженням “тих, що повернулися з собору”, він не знав ні латинської, ні грецької, ні гебрайської мови і спілкувався через перекладача; по-третє, був проєккзаменований щодо богословських і догматичних питань та “досконало виклав перед кир папою Євангеліє”; по-четверте, “був особисто запрошений і взяв участь в Богослуженні разом із кир папою та іншими прелатами, хоча його облачення відрізнялися від їхніх”; і по-п’яте, він докладно відповів на всі запитання щодо татар⁴. Наведеної інформації, однак, недостатньо, щоб відповісти на запитання: ким був і звідкіля походив загадковий руський гість І Ліонського собору, та хто з руських князів делегував його на Захід.

Упродовж останніх двох століть дослідники намагалися відповісти на ці запитання, проте спромоглися висунути лише версії, які взаємно заперечують одна одну.

Перша версія стверджує, що руський архієпископ Петро англійських хронік XIII ст. – це єпископ Галича, якого з дипломатичною місією на Захід послав галицько-волинський князь Данило Романович. Цю версію започаткував 1832 р. галицький церковний діяч та вчений Михайло Гарасевич, який першим назвав руського владику Петра із повідомлення Маттея Паризького “єпископом Галича” і заніс його до історичного каталогу галицьких єпископів⁵. Цю версію підтримали й доповнили новими спостереженнями пізніші українські історики, зокрема харківський архієпископ Філарет (Д. Гумілевський), Антон Петрушевич, Микола Чубатий, Ярослав Дашкевич⁶.

За другою версією, яку висунув і обґрунтував Степан Томашівський, руським учасником І Ліонського собору мав бути ігумен Петро з київського монастиря Спаса на Берестовім. Його двічі згадує Лаврентіївський літопис (1230, 1231), а на київського митрополита як свого протегованого поставив князь Михайло Всеволодович Чернігівський⁷. Цю версію підтримала більшість українських

⁴ Див.: Додаток 2. – С 226.

⁵ Див.: Schematismus universi cleri Archidioceseos Metropolitanae graeco-catholicae Leopoliensis pro anno Domini 1832. – Leopoli, 1832. – Р. 6.

⁶ Див. відповідно: *Філарет, архієпископ харьковський*. Обзор русской духовной литературы: 862–1720. – Харьков, 1859. – С. 87; *Петрушевич А. С.* Историческое известие о церкви св. Пантелеймона близ города Галича. – Львов, 1881. – С. 53–54; *Чубатий М.* Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі – Записки НТШ). – Львів, 1917. – Т. 123–124. – С. 35–38; *Stepaniv J.* L’*époque de Danylo Romanovych* (milieu du XIII siècle) d’après une source karaïte // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass, 1978. – Vol. 2. – No 3. – Р. 334–373; *Дашкевич Я.* Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела // Українські землі часів короля Данила Галицького: Церква і держава. Статті й матеріали. – Львів, 2005. – С. 86–87.

⁷ *Томашівський С.* Предтеча Исидора. Петро Акеревич, незнаний митрополит руський (1241–1245) // Записки Чин святого Василя Великого. – Жовква, 1927. – Т. 2, вип. 3–4. – С. 221–313.

істориків⁸, та значна частина іноземних дослідників, серед яких представники російської⁹, польської¹⁰, німецької¹¹ історичних шкіл.

Третя версія стверджує, що руський гість І Ліонського собору – єпископ (або священник) однієї з північно-східних єпархій Київської митрополії (Рязані,

⁸ Див.: *Коструба Т.* Нариси з церковної історії України X–XIII ст. – Львів, 1939. – С. 56; *Лужницький Г.* Українська церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української церкви. – Філадельфія, 1954. – С. 123–124; *Нагасвський І.* Історія римських вселенських архієреїв. – Мюнхен, 1964. – Ч. 1. – С. 311; *Staxiv M.* Христова Церква в Україні: 988–1596. – Львів, 1993. – С. 126; *Великий А. Г.* З літопису християнської України. – Рим, 1968. – Т. 2. – С. 131, 142–147, 153–154, 267; *Kosyk W.* Verschiedene Entwicklungswege der Kirche in der Ukraine und in Russland (11–16 Jahrhundert) // *Jahrbuch der Ukrainekunde.* – München, 1989. – № 26. – S. 193–194; *Мудрий С.* Нарис історії церкви в Україні. Вид. 2-ге. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 94; *Чубатий М.* Історія християнства на Русі-Україні. – Рим; Нью-Йорк, 1965. – Т. 1. – С. 603–625; *Грицак П.* Галицько-Волинська держава (Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Бібліотека українознавства. – Ч. 5). – Нью-Йорк, 1958. – С. 108; *Дорошенко Д.* Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – С. 40; *Його ж:* Нарис історії України. Вид. 3-ге. – Львів, 1991. – С. 93; *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. – Вид. 3-ге. – Київ, 1995. – Т. 1. – С. 185, 555; *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 3-тє вид., перероблене й розшир. – Київ, 2006. – С. 105; *Свідерський Ю. Ю.* Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст. – Київ, 1983. – С. 104–105; *Ставицький В. І.* Відомості про Русь з “Історії монголів” Плано Карпіні // *Український історичний журнал.* – 1988. – № 6. – С. 32–40; *Senyk S.* A history of the Church in Ukraine. – Roma, 1993. – Vol. 1: To the end of the thirteenth century. – P. 430–431.

⁹ Див.: *Паушто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 57–67; *Рамм Б. Я.* Папство и Русь в X–XV веках. – Москва; Ленинград, 1959. – С. 149–150; *Матузова В. И.* Английские средневековые источники IX–XIII вв. Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1979. – С. 183–188; *Карташев А. В.* Очерки истории Русской церкви. Т. 1. Репринтное воспроизведение. – Париж, 1959. – Москва, 1991. – С. 293; *Жаворонков П. И.* Никейская империя и княжества Древней Руси // *Византийский временник.* – 1982. – Т. 43. – С. 84–85.

¹⁰ *Paszkiewicz H.* Jagellonowie a Moskwa. – Warszawa, 1933. – Т. I. Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku. – S. 187, nr 2; *Grabski A. F.* Polska w opiniach obcych X–XIII w. – Warszawa, 1964. – S. 295, nr 39; *Strzelczyk J.* Mongolowie a Europa: Stolica Apostolska wobec problemu mongolskiego do połowy XIII wieku // *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku /* Pod red. J. Strzelczyka. – Poznań. 1993. – S. 66.

¹¹ *Ammann A. M.* Kirchenpolitische Wandlungen in Ostbaltikum bis zum Tode Alexander Neuski's. Studien zum Werden der russischen Orthodoxie // *Orientalia Christiana Analecta.* – Romae, 1936. – Т. 105. – S. 247; *Stökl G.* Kanzler und Metropolit // *Studien zur Geschichte Osteuropas.* III Teil (Gedenkband für Heinrich Felix Schmid) / *Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas.* – Graz; Köln, 1966. – Bd. 5. – S. 165–166; *Idem:* Das Fürstentum Galizien; Wolhynien // *Handbuch der Geschichte Russlands.* – Stuttgart, 1980. – Bd. 1. – S. 518, Anm. 8.

Владимира)¹², якого на Захід вислав стародубський князь Іван Всеволодович¹³ або суздальський Ярослав Всеволодович¹⁴.

І зрештою за четвертою версією, руський архієпископ Петро зі згаданих англійських хронік був якимсь не ідентифікованим латинським єпископом з Русі або із сусідніх слов'янських земель. Її висунув в одній із ранніх робіт Антон Петрушевич¹⁵, підтримали Юліан Пелеш¹⁶ і Микола Дашкевич¹⁷, а вже після Другої світової війни оживив і пропагував польський дослідник Болеслав Щесьняк¹⁸. Однак, ця версія цілком безпідставна, бо за свідченням згаданих англійських джерел руський архієпископ не знав латинської мови, а отже не міг бути католицьким єпископом. Ми схиляємося до першої концепції, за якою ліонський “архієпископ з Русі Петро” – галицький єпископ Петро, номінат і дипломат князя Данила Романовича¹⁹.

І Маттей Паризький, і хроніст “Буртонських анналів”, як пригадуємо, одно-стайно відзначають, що руський архієпископ Петро вичерпно відповів на всі запитання про татар. На щастя, обидва англійські хроністи докладно переказали зміст Петрових відповідей про походження, спосіб життя, звичаї, вірування, міць та наміри татар, які він давав двічі: перший раз перед папською комісією в листопаді 1244 р. десь у північній Італії, вірогідно в Генуї, за можливої присутності папи Інокентія IV, а вдруге – влітку 1245 р. в Ліоні перед учасниками церковного собору за безпосередньої участі папи.

Дослідники одностайно відзначають, що інформація про татар архієпископа з Русі була вичерпною та цілком новою. На це чи не першим звернув увагу

¹² Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. – Lwów, 1904. – Т. 1. – Nr. 1. – S. 119; Umiński J. Niebezpieczeństwo tatarskie w połowie XIII w. a papież Innocenty IV. – Lwów, 1922. – S. 93, п. 1; [Maleczyński K.] // Kwartalnik Historyczny. – 1923. – R. 37. – Zesz. 1–2. – S. 412–413; Dörrie H. Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen. Die Missionsreisen des fr. Julianus OP ins Uralgebiet (1234/35) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren // Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. 1. Philologisch-Historische Klasse. – Göttingen, 1956. – S. 183–187; Толочко О. П. Петро Акерович – гаданий митрополит всея Русі // Український історичний журнал. – 1990. – № 6. – С. 51–54.

¹³ Zatko J. The Union of Suzdal: 1222–1252 // Journal of Ecclesiastic History. – 1957. – Vol. 8. – No 1 (April). – S. 33–52.

¹⁴ Толочко О. П. Цит. праця. – С. 53.

¹⁵ Петрушевич А. О галицких епископах со времен учреждения Галицкой епархии, даже до конца XIII века // Галицкий исторический сборник, издаваемый Обществом Галицко-Русской Матицы. – Львов, 1854. – Вып. 2. – С. 8.

¹⁶ Pelesz J. Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. – Wien, 1878. – Bd. 1. – S. 288.

¹⁷ Дашкевич Н. Княжение Данила Галицкого по русским и иностранным известиям // Университетские известия. – Киев, 1873. – С. 135–136.

¹⁸ Szcześniak B. The mission of Giovanni de Plano Carpini and Benedict of Pole of Vratislavia to Halicz // Journal of Ecclesiastic History. – 1956. – No 7. – P. 12–20.

¹⁹ Паславський І. Український епізод І Ліонського собору (1245 р.). Дослідження з історії європейської політики Романовичів. – Львів, 2009. – С. 50–86.

згадуваний український історик XIX ст. А. Петрушевич не без національної гордості писав, що в результаті вичерпної “татарської лекції”, з якою на Ліонському соборі виступив “наш руський архієпископ Петро, Західна Європа дістала першу правдиву відомість про татар”²⁰. Грунтовніше розповідь про татар архієпископа Петра дослідив С. Томашівський. Він докладно переповів її зміст за обидвома англійськими джерелами і дійшов висновку, що “аналіза його відомостей дуже добре видержує історичну критику”²¹, та що “відомости про татар, подані архієпископом Петром на Соборі в Ліоні, відповідали не лише найліпшій вірі інформатора, а й річевій дійсности, як її в даних обставинах можна було пізнати”²².

Подібно оцінювали інформацію про татар архієпископа іноземні вчені. Наприклад, відомий французький сходознавець Поль Пелльйо писав: “Інформація про татар, яку подав архієпископ Петро, своєю докладністю перевершила ті відомості, що їх мав у цій справі Захід на час I Ліонського собору”²³. Цю оцінку повністю підтримав німецький дослідник Гайнріх Деррі, який відзначив, що “лекція, яку соборові отці почули від архієпископа Петра, була набагато краще розкрита й аргументована, ніж інші тогочасні повідомлення про татар”²⁴. До аналогічних висновків прийшли польські науковці Юзеф Умінський, Мар’ян Плезя, Єжи Стжельчик,²⁵ а також швейцарець Джан Анрі Беццола²⁶. Загалом кажучи, всі історики, які досліджували “татарську лекцію” руського архієпископа Петра, одностайно стверджують, що вона значно розширила в Західній Європі знання про Центральну Азію, та що завдяки їй татар перестали вважати напівфантастичним народом, і почали сприймати як реальних людей.

Власне тут виникає запитання: звідкіля руський архієпископ міг так добре знати про походження, спосіб життя, вірування, силу і наміри татар? Без сумніву, він мусів з ними безпосередньо стикатися, а, можливо, якийсь час і проживати між ними. На нашу думку, *archiepiscopus Ruthenus, nomine Petrus*, він же галицький владика Петро, був у складі посольства до татарів, яке галицько-волинські князі спо-

²⁰ *Петрушевич А. С.* Историческое известие о церкви св. Пантелеймона близ города Галича. – Львов, 1881. – С. 54.

²¹ *Томашівський С.* Цит. праця. – С. 230.

²² Там само. – С. 234.

²³ *Pelliot P.* Les Mongols et la Papauté // *Revue de L’Orient Chrétien*. – Paris, 1924. – Vol. 24. – P. 259(63), n. 1.

²⁴ *Dörrie H.* Op., cit. – P. 182–183.

²⁵ Див. відповідно: *Umiński J.* Stosunki Rusi schizmatyckiej z Rzymem w połowie XIII wieku // *Prąd: Miesięcznik, poświęcony zagadnieniom religijnym, narodowym i społecznym*. – Warszawa, 1926. – R. 15. – Nr 5. – S. 262; *Plezia M.* L’apport de la Pologne à l’exploration de l’Asie Centrale au milieu du XIIIe s. // *Acta Poloniae Historica*. – Warszawa, 1970. – T. 22. – S. 29; *Strzelczyk J.* Mongolowie a Europa: Stolica Apostolska wobec problemu mongolskiego do połowy XIII wieku // *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku* / Pod red. J. Strzelczyka. – Poznań, 1993. – S. 660–667.

²⁶ *Bezzola G. A.* Die Mongolen in abendländischer Sicht (1220–1271). Ein Beitrag zur Frage der Völkerbegegnungen. – Bern; München, 1974. – S. 113;

ряджали ще до від'їзду Данила Романовича в Орду (осінь 1245 р.). Про це посольство довідуємося з подорожніх нотаток папського легата в Монголію Джованні ді Плато Карпіні. Описуючи свою першу зустріч з князем Васильком у Кракові восени 1245 р., він сповістив дослівно таке: “В цей час з великої ласки Божої прибув туди [в Краків – І. П.] пан Василько, князь Русі, від якого ми докладніше довідалися про татар. Адже він посилав до них своїх послів, які повернулися до нього та до його брата Данила з охоронною грамотою для поїздки Данила до хана”²⁷. Неважко здогадатися, що це посольство мало не тільки зайнятися дипломатичною підготовкою візиту Данила в Орду, а й, очевидно, дещо розвідати. Не дивно, отже, що поза надто міфічним твердженням про походження татар від старозавітних мадіанітів, вся інша Петрова інформація про них загалом близька до правди і вражає збігається з тими даними, які двома роками пізніше подав ді Плато Карпіні²⁸. Цікаво, що останній “Історії монголів” відповідає на ті самі запитання про татар, які були задані Петрові на соборі. Якщо взяти до уваги документально засвідчений факт, що посольство в Монголію на чолі з Плато Карпіні вирушило з Ліону 16 квітня 1245 р.²⁹, тобто ще перед відкриттям собору (26.06.1245 р.) можна зробити висновок, що папський легат мав завдання, крім іншого, перевірити достовірність інформації руського архієпископа, яку він вперше оприлюднив перед папською комісією в листопаді 1244 р.

Як уже зазначалося, інформація руського архієпископа про татар записана в двох англійських хроніках XIII ст.: у “Великій хроніці” Маттея Паризького (далі МП) і в “Буртонських анналах” (далі – БА). Тексти обидвох хронік практично тождні*, хіба що в БА чітко виділено дев'ять запитань, на які мав відповісти Петру. Ось вони:

Яке походження татар?

У що вони вірять?

Які в них релігійні уявлення і звичаї?

Який їхній спосіб життя?

Яка їхня міць і вдача?

²⁷ Цит. за: Джованні дель Плато Карпіні. История монгалов // Путешествия в восточные страны Плато Карпіні и Рубрука / Под ред. Н. П. Шастиной. – Москва, 1957. – С. 66.

²⁸ Пор.: Джованні дель Плато Карпіні. История монгалов. – С. 21–83.

²⁹ Див.: Джованні дель Плато Карпіні. История монгалов. – С. 8.

* Тільки вступні частини, де подано інформацію про самого Петра, є різними, а самі повідомлення про татар дуже подібні. Іноді ця подібність просто вражає. Так, у переліку питань в БА 3-тє запитання стосується справляння татарами обрядів, однак обидва тексти МП і БА під третім пунктом дають відповідь на 4-тє запитання про їхній спосіб життя. Відповідь про дотримання обрядів логічно мала йти за відповіддю на 2-тє запитання про вірування татар. Цей факт може свідчити про те, що Маттеєм Паризьким і хроніст “Буртонських анналіс” користувалися одним давнішим джерелом. Правда, трапляються також і незначні розбіжності між текстами. Так, МП часто додає свої доповнення, які мали наголосити на страхітливості татар. Наприклад, що татари *rudes exleges et inhumani* (дикі, розгнудані й жорстокі), що вони зросли в “лігвах і печерах левів та драконів, яких звідти повиганяли”. Не інакше, як для нагнітання страху перед татарами, МП називає їх війська *numerosissimi* (незчисленними), чого немає в БА.

Скільки їх є?
 Які їхні наміри і плани?
 Чи дотримуються вони договорів?
 Як поведуться з чужими послами?

Як бачимо, запитання поставлені в чіткій логічній послідовності, з чого можна зробити висновок, що це було зроблено, щоб полегшити папі Інокентієві IV та соборним отцям виробити правильну політику щодо татар. І справді, перші чотири запитання – ознайомчі і, очевидно, були задані для загальної орієнтації; три наступні (5–7) стосуються сили, чисельності та намірів татар, а два останні (8–9) мали з'ясувати, чи доцільно з татарами укладати договори, і чи безпечно висилати до них посольства. На закінчення розмови з Петром його запитали, як татари переpravляються через моря і ріки, що, очевидно мало на меті докладніше довідатися про мистецтво ординців.

Дев'яте запитання про поведження татарів з чужими послами було особливо важливим для Інокентія IV, бо саме тоді (кінець 1244 р.) він виношував план вислати до великого-монгольського хана посольство. Відповідь архієпископа Петра, що послів татари “приймають гречно і відпускають з миром”³⁰, без сумніву, позитивно вплинула на те, що ще до відкриття собору в Ліоні Інокентій IV відправив перше посольство до Монголії на чолі з Плато Карпіні.

Добра обізнаність руського архієпископа Петра в татарських справах, вважаємо, була однією з причин того, що він несподівано став учасником I Ліонського собору³¹. З хронології подій видно, що первісно посланець із Русі прибув на Захід не як делегат собору з повноваженнями Руської Церкви вирішувати релігійно-догматичні питання, а як дипломат, що мав завдання від політичного проводу Галицько-Волинської держави вести переговори з Римською курією щодо організації антитатарського фронту та можливості укладення церковної унії. І справді, як пригадуємо, Маттей Паризький пише, що руський архієпископ Петро вперше постав перед папською комісією наприкінці 1244 р., коли прибув *ad partes cisalpinas*, тобто до північної Італії. З історичних джерел знаємо, що Інокентій IV, побоюючись насильства з боку свого завзятого ворога імператора Фрідріха II, в кінці червня 1244 р. таємно залишив Рим і направився на північ Італії, звідки на генуезьких кораблях десь в кінці листопада – на початку грудня прибув до Ліону³². Отже, зустріч руського владика з римським папою відбулася в листопаді 1244 р., можливо навіть в Генуї. Вперше про свій намір скликати наступний вселенський собор Інокентій IV оголосив 27 грудня 1244 р., виступаючи з промовою після святої Літургії в Ліонському кафедральному соборі³³. Так про майбутнє скликання собору вперше стало відомо *urbi et orbi* в той час, коли представник Русі вже був на Заході і провадив розмови з папськими представниками і самим папою. З цього випливає, що той, хто вислав архієпископа Петра на Захід, не знав про таємний від'їзд папи з Риму, а по-друге, ніяк не міг відати про папські

³⁰ Додаток 1. – С. 219; Додаток 2. – С. 229.

³¹ На це слушно звернув увагу Г. Дорріє. *Dörrie H.* Op. cit. – P. 186.

³² Див.: *Umiński J.* Niebezpieczeństwo tatarskie w połowie XIII w. a papież Innocenty IV. – S. 12.

³³ *Umiński J.* Niebezpieczeństwo tatarskie... – S. 14.

плани щодо скликання собору ще до їх оприлюднення. Тому, найімовірніше, руська місія на чолі з архієпископом Петром направлялася в Рим, а не до Ліону. Але, прибувши в північну Італію та довідавшись, що там перебуває папа, руський посол попросився до нього на зустріч. Позаяк інформація про татар, яку архієпископ Петро повідомив під час цієї зустрічі, виявилася цілком новою і архіважливою. Інокентій IV, який саме збирався винести на майбутній собор питання татарської загрози, вирішив запросити на цей собор руського владику. Учасники собору повинні були бути поінформовані в татарських справах так, як і сам папа. Це мало допомогти соборові прийняти з цього питання відповідні рішення. І соборові отці справді прийняли низку важливих рішень у цій справі, зокрема, була створена “Антитатарська ліга”. Її очолив сам римський папа Інокентій IV, який поставив перед собою завдання закрити перед монголами “ворота християнського світу”, об’єднавши проти них сили трьох прифронтових держав: Польщі, Литви і Галицько-Волинської Русі³⁴.

Ця нова східноєвропейська політика Інокентія IV, в якій Галицько-Волинській державі відводилася роль форпосту проти азійських орд, визріла значною мірою під впливом його спілкування з галицьким єпископом Петром – дипломатом Данила Романовича. Можна з великою вірогідністю припустити, що саме тоді були започатковані активні русько-римські дипломатичні контакти, які незабаром привели до укладення ситуативної церковної унії (1247–1248) та коронації Данила (1253).

Український епізод І Ліонського собору був важливою віхою в історії європейської політики Романовичів. Русь, яка першою серед європейських християнських народів зазнала гіркого досвіду “спілкування” з монголами, устами свого владики попереджала Західний світ перед цією грізною азійською кочовою силою. Наскільки цей “татарський досвід” сформувався на галицько-волинському княжому дворі, свідчить зміст інформації про татар, яку повідомив західним європейцям галицький єпископ Петро, і яку записали два західні джерела XIII ст. Оскільки в українській історіографії ця важлива інформація наводиться лише в переказах³⁵, публікуємо в окремих додатках до цієї розвідки наші власні переклади з латинської мови обидвох записів та супроводжуємо їх коментарями. Щоб читач мав змогу повсякчас звірити точність і якість нашого перекладу, друкуємо паралельно латиномовні тексти Петрової інформації, записані Маттеєм Паризьким та хроністом “Буртонських анналів”.

³⁴ Див.: *Ле Гофф Ж.* Людовик IX Святой. – Москва, 2001. – С. 42. Пор. також: *Halecki O.* Diplomatie pontificale et activité missionnaire en Asie aux XIIIe–XIVe siècle // Congrès international des sciences historiques. Rapports II: Histoire des continents. – Wien, 1965. – P. 5–32; *Хома І.* Східноєвропейська політика папи Інокентія IV // Корона Данила Романовича (1253–1953) / Записки НТШ. – Рим; Париж; Мюнхен, 1955. – Т. 164. – С. 38–48.

³⁵ Наскільки нам відомо, тільки два українські дослідники ширше розглядають зміст татарської інформації Петра: Степан Томашівський, який докладно переповів виступ руського архієпископа на Ліонському соборі і супроводив його фаховим коментарем (Див.: *Томашівський С.* Цит. праця. – С. 225–237), та Атанасій Великий, який також детально переказав зміст обидвох записок (Див.: *Великий А. Г.* З літопису християнської України. – Рим, 1968. – Т. 2. – С. 143–146). Проте це є все-таки перекази, а не переклади, і їх недолік в тому, що вони передають зміст не кожного джерела окремо, а впереміш, тобто текст записки “Буртонських анналів” у відповідних місцях доповню’ даними з хроніки Маттея Паризького.

“ВЕЛИКА ХРОНІКА” МАТТЕЯ ПАРИЗЬКОГО (МП)

Публікацію і переклад фрагмента хроніки здійснено за виданням: *Matthaei Parisiensis. Chronicon Majus*. Ed. H. R. Luard. – London, 1877. – Vol. 4 (*Rerum Britannicarum medii aevi Scriptores or Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Age*. – T. 57.). – P. 386–389.

Маттей Паризький – видатний англійський хроніст XIII ст. Його прізвисько “Паризький” одні історики пояснюють його французьким походженням, а інші тим, що він навчався в Паризькому університеті. Ще інші заперечують одне і друге. Народився він близько 1200 р. Маттей був ченцем бенедиктинського монастиря в Сент-Албані (Sant-Alban) у графстві Герефордшір (Herefordshire). Історичні записи в цьому монастирі велися вже з кінця XI ст. Провідним хроністом у Сент-Албані був Роджер із Вендовера († 1236 р.), автор анналів під назвою “Квіти історії” (*Flores historiarum*), в яких особливо докладно описано події 1201–1235 рр. Маттей Паризький був учнем і наступником Роджера із Вендовера. Він виправив і доповнив його хроніку (починаючи з 1200 р.) і продовжив її до 1259 р. Разом із збірником документів (*Liber additamentorum*), який був долучений до хроніки, цей твір Маттея Паризького одержав назву “Великої хроніки”. Крім неї, йому належать ще: “Історія англів або Мала історія” (*Historia anglorum sive Historia minor*), “Діяння абатів Сент-Албанського монастиря” (*Gesta Abbatum monasterii Sancti Albani*). Він написав також кілька життєписів. Маттей Паризький був водночас видатним художником-ілюмінатором. Оригінал “Великої хроніки” прикрашений його неперевершеними ілюстраціями. Він склав мапи Англії, Шотландії та Палестини і карту світу, яка збереглася до наших днів. Найвірогідніша дата смерти Маттея Паризького – 1259 рік.

Докладніше про Маттея Паризького та його “Велику хроніку”, а також бібліографію основних публікацій про нього див.: *Encyclopaedia Britannica*. – 1965. – Vol. 17. – P. 285; *Матусова В. И.* Английские средневековые источники IX–XIII вв. Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1979. – С. 107–110.

Quidam archiepiscopus de Russcia, Petrus nomine, vir ut estimari potuit honestus, spiritualis et fide dignus, a Tartaris exterminatus, ut archiepiscopatu suo immo ab ipso fugiens et effugatus, ad partes se transtulit cisalpinas, consilium et auxilium et de sua tribulatione consolationem adepturus, si sibi dante Deo ecclesia romana et principum clemens forte gratia subve-

Один архієпископ з Русі, Петро на ім'я, муж, як можна було судити, чесний, побожний і гідний довір'я, був гнаний татарами, так що мусів покинути своє архієпископство, і навіть звідти втекти; він прибув до підальпійських країв [1], щоб одержати там пораду та військову допомогу [для своєї країни], а для себе – слова розради у власних клопотах, якщо тільки на це буде ласка Божа, взаємна згода Римської

niret. Requisite igitur de conversatione ipsorum Tartarorum quam expertus est, inquisitoribus sic respondit:

Reliquias ipsos credo fuisse Madianitarum fugientium a facie Gedeonis usque ad remotissimas partes subsolani et boree, et sese recipientium in loco horroris et vastissime solitudinis qui Etreu dicitur. Habebant autem duodecim duces, quorum maior dicebatur Tartarcan, a quo Tartari dicti sunt, quam quam dicant nonnulli ipsos a Tarachonta dictos. Ab illo autem descendit Chiarthan, habens tres filios: nomen primogeniti Thesyrcan, secundi Churican, tertii Bathatarcan. Qui quamvis essent in montibus eminentissimis et quasi immeabilibus nati et nutriti, rudes exleges et inhumani, et expulsis leonibus et draconibus in cavernis et specubus educati ad desiderabilia tamen provocabantur. Exierunt igitur pater et filii cum infinitis armaturis suo modo communiti, et quandam maximam civitatem, cui nomen Ernac obsidentes, ipsam occuparunt cum domino ipsius civitatis quem statim occiderunt. Et Curzeusam eius nepotem fugientem insecuti sunt per multas provincias, devastantes omnium provincias qui eum receptaverant. Inter quas pro magna parte devastata est Russia, iam sunt viginti sex anni. Mortuo vero patre, tres fratres ab invicem sunt divisi. Et diu pastores gregum quos rapuerunt effecti, omnes vicinos pastores vel victos occiderunt aut sibi subiecerunt. Et sic multi facti et fortiores constituti inter se ducibus, ad altiora convolarunt, et sibi civitates subiugarunt, vincentes habitatores earum: Thesirchan ivit contra Babilonios, Curthican contra Turcos, Bathatarcan Ornachi, et misit principes suos contra Russciam,

церкви і [тутешніх] володарів. Отож, коли його запитали, що він знає про згаданих татар, тим, хто його питали, відповів так:

“Я вважаю, що вони нащадки останніх мадіанітів, які втекли від Гедеона [2] аж до окраїн північного сходу й оселилися в дикій місцевості, запущеній і безлюдній, яка називається Етрев [3]. Вони мали дванадцять провідників, головний із них називався Тартаркан, від якого були прозвані татарами [4], хоч дехто вважає, що вони перейняли свою назву від Тараконта. Від цього [Тартаркана] походив Чіартхан, який мав трьох синів: ім’я первістка – Тесиркан, середущого – Чурікан, а наймолодшого – Бататаркан [5]. Хоч народилися і вирости вони серед височезних і майже недоступних гір, дикі, розгнuzдані й жорстокі, виховані в лігвах і печерах левів та драконів, яких звідти повиганяли, легко піддалися спокусі [завоювань]. Отож, вирушили батько й сини з незліченим воїнством, своєрідно озброєним [на підкорення світу]; спершу обступили одне величезне місто, зване Ернаком [6], здобули його, полонили володаря цього міста і тут же вбили; Курзевсу [7], внука його, що втік, переслідували по багатьох краях і немилосердно плюндрували ті з них, які давали йому притулок. Серед них була спустошена значна частина Русі, і вже відтоді минуло 26 років [8]. Після смерті батька три брати розділились між собою. Довший час вони пасли стада, захоплені в сусідніх пастухів, яких, перемигши, повбивали або підкорили своїй владі. Отак розмножилися вони та змужніли; обираючи з-поміж себе провідників, вони швидко й навально нападали на ближні й далекі краї, здобували собі міста, перемагаючи їхніх мешканців. Тесірхан пішов на вавилонців, Куртікан – на турків [9], а Бататаркан [залишився] в Орнаці [10] і наслав своїх воєвод проти Русі, Польщі й Угорщини та багатьох інших королівств. А [тепер] ці троє зі

Poloniam et Hungariam et multa alia regna. Et isti tres cum suis numerosissimis exercitibus partes Syrie vicinas invadere presumunt. Et iam transierunt ut aiunt triginta quatuor anni, ex quo primo exierunt deserto Etreu.

De modo credendi requisitus respondit quod: Unum dominatorem mundi credunt et cum legationem mitterent ad Ruthenos, mandaverunt in haec verba: “*Deus et filius eius in caelis et Chiarchan in terris!*».

De forma vivendi dixit: Carnes comedunt iumentinas, caninas et alias abominabiles, etiam in necessitate humanas, non tamen crudas sed cocatas. Sanguinem, aquam et lac bibunt. Graviter puniunt scelera, fornicationes, furta, mendacia et homicidia ultimo supplicio. Poligamiam non detestantur; unam vel plures uxores quilibet habet. Ad convictum familiarem vel negotiorum tractatus vel consiliorum secreta alias nationes non admittunt. Seorsum castra metantur ad que si quis alienigena presumpserit venire, trucidatur confestim.

De ritu autem ac superstitione eorum ait: Quolibet mane manus ad caelum levant Creatorem adorantes, comedentes vero primum morsellum in aera iaciunt; bibentes prius partem in terram fundunt in veneratione Creatoris, et dicunt se habere Sanctum Iohannem Baptistam pro duce. In novilunio gaudent et celebrant.

Fortiores et agiliores nobis sunt et potentiores sufferre dura, similiter et equi eorum et pecudes. Mulieres bel-

своїми незчисленними ордами вирішили завоювати землі, сусідні зі Сирією. Уже минуло, як кажуть, 34 роки, відколи вперше вийшли з пустелі Етрев” [11].

Коли [Петра] запитали про віру [татар], він відповів, що вони вірять в єдиного владика світу [12], а коли висилали посольство до русинів, веліли [передати] їм такі слова: “*Бог та син його – на небесах, а Чіархан – на землі*” [13].

Про їхній спосіб життя сказав: “Із м’яса споживають конину, собачатину та всяку іншу гидоту, а у крайньому разі їдять навіть людське [м’ясо] [14], правда, не сире, а варене. П’ють кров, воду й молоко. Суворо карають за злочини, а розпуста, злодійство, брехня й людиновбивство [карається] смертю. Багатоженством не гребують, і кожен має одну або більше дружин. До родинного співжиття, укладення ділових зв’язків чи таємних нарад, [представників] інших націй не допускають. Постої свої облаштовують окремо [від інших], а якщо хтось із чужого племені наважується туди зайти, то його відразу вбивають”.

Про їхній обряд і вірування сказав: “Повсюди вранці підносять руки до неба в молитві до Всевишнього; приступаючи до споживання їжі, перший кусник підкидують в повітря, а починаючи пити, якусь частину [напою] зливають на землю – усе це для прослави Творця. Кажуть також, що своїм [духовним] патроном вважають святого Йоанна Хрестителя [15]. Під час настання нового місяця веселяться і влаштовують велелюдні забави.

Вони міцніші, жвавіші й витриваліші за нас, а їхні коні і стада [кращі від наших]. Їхні жінки – першокласні воїни, здебіль-

latrices, precipue sagittatrices optime sunt. Arma de corio habent vix penetrabilia ad muniendum; ferrea et intoxicata ad impetendum. Machinas habent multiplices recte et fortiter iacentes. Sub divo quiescunt non curantes de aeris inclementia.

De omnibus nationibus et sectis iam ad se multos attraxerunt.

Intendunt autem totum mundum sibi subiugare, et quod insinuatum est eis divinitus quod debent totum mundum per triginta novem annos exterminare asserentes quod olim animadversio divina per diluvium purgavit mundum, sic in presenti generali depopulatione, quam exercebunt, mundus purgabitur. Credunt se habere et dicunt durum congressum cum Romanis; appellant autem omnes Latinos Romanos, miracula formidantes et sententiam ultionis future posse commutari. Quos si vincant toti mundo se profecto asserunt dominaturos.

Satis observant federa se sponte illis tradentibus et servientibus, accipientes sibi de illis electos bellatores, quos semper preliantes preponunt. Artifices varios similiter sibi reservant. Insurgentibus in eos vel iugum eorum spernentibus nullatenus parcunt vel qui eos expectant. Nuntios benigne admittunt, expediunt et remittunt.

In fine autem, requisitus super transmeatione marium vel fluminum dixit, quod flumina transeunt in equis et uteribus ad hoc compositis, et quod in tribus locis parant navigia supra mare. Dixit etiam quod quidam de Tartaris

шого лучниці. Обладунки в них шкіряні, і їх важко проколоти. Зброю мають залізну й протруєну. Володіють також різними металними машинами, які б'ють влучно і сильно. Сплять під голим небом, незважаючи на суворість клімату.

З усіх націй і релігій уже переманили до себе багато народу.

Мають намір, однак, підкорити собі увесь світ, бо вірять, що божественним промислом їм призначено плюндрувати цілий світ упродовж 39 років [16], і оправдують це тим, що подібно до того, як колись кара Божя очистила світ потопом, так і тепер тотальною загладою людей, що їм належить здійснити, світ очиститься. Вірять і стверджують, що матимуть ще кроваве зіткнення з римлянами, під якими розуміють усіх людей латинського світу; вони побоюються чудес і того, що пророцтво про майбутню відплату може мінятися. Якщо переможуть вони, то, як стверджують, успішно пануватимуть над цілим світом.

Вони повністю виконують договори з тими [народами], які добровільно їм піддаються і служать; із них вони вибирають собі добірних воїнів, яких у битвах завжди виставляють попереду. Подібно добирають [з них] собі різних ремісників-умільців. Натомість тих, що повстають проти них і ненавидять їх ярмо, вони не щадять, як, зрештою, і тих, на кого ще мають напасти. Послів гречно приймають, вислуховують і відпускають [з миром]" [17].

На закінчення, коли [Петра] запитали, як [татари] переправляються через моря і ріки, він розповів, що ріки вони перепливають на конях і бурдюках, [спеціально] для цього пристосованих [18], і що в трьох місцях готують судна для [переправи] через

nomine Kalaladin, gener Chyrcan, exulatus est in Ruscia, quia deprehensus est dixisse mendacium. Cui quidem ob gratiam uxoris sue pepercerunt primates Tartarorum, ne occideretur.

море [19]. Сказав іще, що один татарин, на ім'я Калаладін [20], зять Чиркана, живе як вигнанець на Русі, тому що був спійманий на брехні, і лиш завдяки дружині татарські старійшини зглянулись над ним, і не вбили.

КОМЕНТАР

1. ...до підальпійських країв. – Тобто до Північної Італії. Географічні поняття *partes cisalpinæ* (підальпійські краї) і *partes transalpinæ* (заальпійські краї) виникли ще в античному Римі: перше поняття означало землі, розташовані на південь від Альп, тобто сучасну північну Італію, а друге поняття охоплювало територію на північ від Альп, тобто південні частини сучасних Франції, Швейцарії, Німеччини й Австрії. Можна припустити, що перша зустріч архієпископа Петра з папою Інокентієм IV відбулася в листопаді 1244 р., найімовірніше в м. Генуї, бо відомо, що папа саме на генуезьких кораблях відплив до Ліону, куди прибув 29.11.1244 р. Див. відповідно: *Umiński J. Niebezpieczeństwo tatarskie*. – S. 12; *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. – Hannoverae, 1888. – T. 28. – S. 248.

2. ...нащадки останніх мадіанітів, які втекли від Гедеона. – Перегук із відповідним текстом Книги Суддів, 7,9–25. Про біблійних мадіанітів, як про прародичів татар, говориться тільки у двох пам'ятках того часу: в інформації архієпископа Петра та в донесенні угорського домініканця бр. Юліана про свою місійну подорож у країну мордвинів 1237 р. Та найцікавіше в цій історії те, що бр. Юліан зізнається, що інформацію про мадіанітів, як предків татар, сповістив йому один руський священник (*quidam clericus Ruthenogum*), зробивши для нього відповідні виписки з Книги Суддів (див.: *Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и восточной Европе // Исторический Архив*. – Москва; Ленинград, 1940. – Т. 3. – С. 90). С. Томашівський, а за ним і Г. Деррі здогадувалися, що тим “одним руським клириком”, що інформував угорського місіонера про татармадіанітів, міг бути майбутній архієпископ Петро, який в 30-х роках. XIII ст. був ігуменом монастиря св. Спаса на Берестовім у Києві (*Томашівський С. Цит. праця*. – С. 285, прим. 19; *Dörrie H. Op. cit.* – P. 183). Таке припущення має під собою ґрунт, бо відомо, що зворотній шлях бр. Юліана в Угорщину пролягав через Русь, зокрема через Київ (див.: *Аннинский С. А. Цит. праця*. – С. 74).

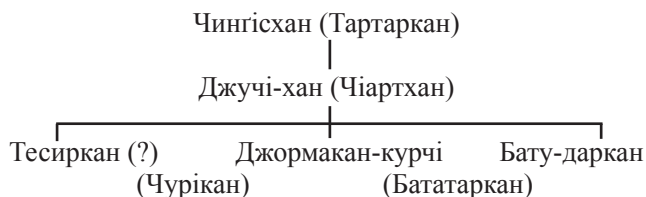
3. ...оселилися в дикій місцевості, ..., яка називається Етрев. – Подібну назву зустрічаємо в руських літописах, зокрема в “Повісті временних літ” (“Пустыня Етревская”: *Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей* (далі – ПСРЛ). – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2. – С. 224) і в Лаврентіївському літописі (“пустыня Стриевская”: *Лаврентьевская летопись // ПСРЛ*. – Ленинград, 1926. – Т. 1. – С. 446). У літописну традицію розповідь про боротьбу Гедеона з ізмаїльтянами та їхню втечу в пустелю Етрів потрапила не прямо з Книги Суддів, у якій цієї назви немає, а з апокрифічного “Откровення” Методія Патарського, грець-

кого християнського письменника III–IV ст., де ця назва з'явилася вперше (Див.: *Истрин В.* Откровение Мефодия Патарского и апокрифические видения Даниила в византийской и славяно-русской литературах. – Москва, 1897. – С. 13, 14, 67, 93). Про походження назви *Етрев* точно невідомо. Німецький дослідник Г. Деррі висловив здогад, що пустеля Етрев – це, можливо, територія верхнього басейну р. Іртиша, де 1206 р. відбулася вирішальна битва, в результаті якої Чингісхан захопив верховну владу над усіма степовими кочовиками (*Dörrie H.* Op. cit. – P. 188). Цей здогад Деррі підтверджується фактом, що місцева назва Іртиша в тій частині, яка пролягає через сучасний Казахстан, тобто в його верхів'ях, звучить як Ертіс з однойменним містом на його березі (див.: *Атлас світу.* Державна служба геодезії, картографії та кадастру ДНВП “Картографія”. – Київ, 2005. – С. 52, Е 3–4).

4. ...*Тартаркан, від якого були прозвані татарами.* – Це спроба архієпископа Петра дати власне тлумачення етноніма *татари*. У Західній Європі назва *тартари* утвердилася на основі каламбурного вислову французького короля Людовика IX Святого, що “тартари – це вихідці з Тартару”, тобто з міфічної пекельної безодні. Існує наукова версія, що в основі етноніма *татари* лежить китайське поняття *та-та* (чи *да-да*), яким китайці називали племена, що кочували землями на північ від Китаю (див.: *Матузова В. И.* Цит. праця. – С. 164, прим. 13). Загально вважається, що татари – це одне з багатьох монгольських племен, яке відзначалося особливою жорстокістю й відчайдушністю, і становило найхоробрішу частину монгольської армії (*Томашівський С.* Цит. соч. – С. 235, прим. 8). Самоназва *монголи* вперше з'являється в “Історії Монгалів” папського посла в Монголію П'єтро Карпіні (1246–1247), і відтоді етноніми *татари* і *монголи* вживають як синоніми в середньовічних латинських джерелах (див.: *Матузова В. И.* Цит. соч. – С. 164, прим. 13).

5. ...*Тартаркан – Чіартхан – Тесиркан, Чурікан, Бататаркан.* – Це генеалогічне дерево татарських ханів і воєвод, викладене архієпископом Петром, трактується дослідниками по-різному. На думку С. Томашівського, під Тартарканом треба розуміти узагальнене ім'я родоначальника всіх наступних татарських ханів, а під дещо перекинутим ім'ям Чіартхан приховується знаменитий Чингісхан. Із трьох синів Чіартхана [Чингісхана], на думку С. Томашівського, найвірогідніше вірогідно ідентифікується Бататаркан – це відомий засновник Золотої Орди хан Бату. Те, що архієпископ Петро назвав Бату сином Чингісхана, а не внуком, як це насправді було, С. Томашівський пояснює тим, що Чингісханів син Джучі, який був батьком Бату, помер раніше свого батька, а тому витворився погляд, що Бату був наймолодшим сином Чингісхана. Щодо двох інших синів Чіартхана [Чингісхана] – Тесиркана й Чурікана, то, за С. Томашівським, ідентифікувати їх “доволі трудно” (*Томашівський С.* Цит. праця. – С. 231). Німецький дослідник Вальтер Гайссіг запропонував дещо інше пояснення ханської генеалогії, поданої руським архієпископом. Він, зокрема, вважає, що Тартаркан – це Чингісхан, позаяк згадка архієпископа Петра про 12 татарських вождів, над якими головним був Тартаркан, переіменується з монгольськими джерелами, в яких верховним проводирем 12 вождів виступає Чингісхан. До того ж, згідно з генеалогією, наведеною Петром, Тартаркан – дід Бататаркана, тобто Бату, а з монгольських джерел достеменно ві-

домо, що Бату був онуком саме Чингісхана. Відповідно Чіартхан для В. Гайссіґа – це відомий з інших історичних джерел син Чингісхана – Джучі, батька хана Бату. Під Чуріканом, на думку В. Гайссіґа, треба розуміти одного з татарських воєвод – Джормакана-курчі; хто прихований під іменем Тесиркана, для німецького дослідника залишилося загадкою. У підсумку своїх розважань В. Гайссіґ накреслив таке генеалогічне дерево татарських ханів і вождів:

Див.: *Heissig W. Zum Namen und zur Person des Gurgutam // Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. 1. Philologisch-Historische Klasse. – Göttingen, 1956. – S. 198–200.*

Є ще одне руське джерело того часу, в якому названо імена згаданих татарських воєвод. Це повідомлення Новгородського Першого Літопису під 1224 р., де оповідається про битву на Калці. Так званий Молодший ізвод цього літопису стверджує, що в Калцькій битві особливо відзначилися “два воєводѣ, Чьгырканъ и Тешюканъ”, які билися з дружиною київського князя Мстислава Романовича та його зятя Андрія, князя турівського (Новгородская Первая летопись старших и младших извод // ПСРЛ.– Москва, 2000. – Т. 3. – Стб. 266). Це, без сумніву, Чурікан і Тесиркан у латинському записі МП з уст архієпископа Петра (в БА відповідно – Тессірман і Куртікан). Цікаво, що Старший ізвод НПЛ передає ім’я Чьгырканъ як Цьгырканъ (Там же. – Стб. 63). Тут, очевидно, спрацювало правило, поширене тоді серед північноруських літописців, які київсько-галицьке “ч” часто замінювали на “ц” (Про цю заміну див.: *Пауто В. Т. Цит. соч. – С. 55*). Прикметно, що крім інформації архієпископа Петра і повідомлення Новгородського Першого літопису, жодне інше руське джерело того часу не знає імен, згаданих татарських воєвод. Усе це, на нашу думку, підтверджує поширену в історичній літературі концепцію про залежність новгородського літописання 20–30-х років XIII ст. від літописання Києва, де в той час (гіпотетично) виникло літописне “Сказання про татар”, у написанні якого міг брати участь Петро, тодішній ігумен монастиря св. Спаса на Берестовім (*Томашівський С. Цит. праця. – С. 237–244; Пауто В. Т. Цит. соч. – С. 38–67*). Наукова генеалогія Чингізидів докладно розглядається в найновіших виданнях: *Босворт К. Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии / Пер. с англ. – Москва, 1971. – С. 190–199; Войтович Л. В. Нашадки Чингіз-Хана: вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. – Львів, 2004. – С. 79–110.*

6.одне величезне місто, зване Ернаком. – С. Томашівський, вслід за англійським істориком Е. Бретшнайдером, здогадувався, що Ернак (в БА – Орнак) – це “туркестанський Отрар” (*Томашівський С. Цит. праця. – С. 232*). Однак більшість дослідників сходяться на тому, що під Ернаком (Орнаком) потрібно розуміти міс-

то Ургенч, столицю тюркської держави Ховарезму (Хорезму), яка була здобута військами Чингісхана та його синів Джучі, Чагатая й Угедея у квітні 1221 р. Загально вважається, що здобуття Ернака (Орнака–Ургенча) означало поворотний момент у поході монголо-татарів на підкорення світу (*Dörrie H.* Op. cit., p. 189; *Матузова В. И.* Цит. соч. – С. 187, прим. 9). Звістки про це місто в латинських хроніках і подорожніх записках XIII ст. простежив С. Томашівський (*Томашівський С.* Цит. праця. – С. 235–236, прим. 18). Сучасний Ургенч розташований в Узбекистані, неподалік древньої Хіви, на лівому березі Амудар’ї (див.: Атлас світу. – С. 53, В 2).

7. ...*Курзевсу, внука його.* – С. Томашівський висловив здогад, що *Курзевса* не власне ім’я, а назва, яка походить від хороніма Ховарезм (Хорезм), а точніше від титулу *хорезмшах* (*Томашівський С.* Цит. праця. – С. 232). Пізніше аналогічну думку висловив американський дослідник Г. Пейнтер (*Painter G. D.* The Identification of “Ornas” // The Vinland Map and the Tartar Relation. – New Haven; London, 1965. – P. 103). Архієпископ Петро цілком правильно вказав причину нападу монголо-татарів на Хорезм. Місцевий хорезмійський правитель наказав убити монгольських купців і послів, що прибули до Отрару. Це спровокувало Чингісхана на війну з мусульманським Хорезмом. Останній хорезмшах Джелал-ед-Дін спробував дати бій монголам (1221), але був розгромлений і мусів тікати в Індію. Останні роки життя він провів на вигнанні (Див.: *Босворт К. Э.* Цит. соч. – С. 191).

8. ...*відтоді минуло двадцять шість років.* – Якщо взяти до уваги, що це було сказано пізньої осені 1244 – влітку 1245 рр., то виходить, що Русь вперше зазнала нападу татар не пізніше 1219 р. Тим часом літописи датують перше татарське спустошення Русі в часовому проміжку 1222–1224 рр. Цю, на перший погляд, суперечність вдало пояснив С. Томашівський, який слушно зауважив, що дата архієпископа Петра відноситься не до самого спустошення Русі після битви на Калці, а “до цілого комплексу війн, розпочатих 1219 р.”, тобто війн, що їх розпочали татари проти держав Середньої Азії, Закавказзя і Східної Європи (*Томашівський С.* Цит. праця. – С. 232; 235, прим. 14). Г. Деррі висунув своє пояснення Петрового датування першого погрому Русі татарами. Він бачить у ньому зв’язок ще з одним часовим повідомленням Петра, яке прокоментуємо нижче, і яке стверджує, що за божественним промислом татари мають упродовж 39 років покорити й гнобити цілий світ. Отож, 26 років означає лиш те, що минуло вже 2/3 вказаного терміну (*Dörrie H.* Op. cit. – P. 189–190).

9. ...*Тесиркан пішов на вавилонців, Куртікан – на турків.* – Це вказівка на походи монголо-татарів проти Ірану, Месопотамії та турецького султанату Рум у Малій Азії, що відбувалися в 20–30-х роках XIII ст. Щодо імені *Куртікан*, то це, без сумніву, перекинуто ім’я *Чурик*, яке вже згадувалося (Прим. 5).

10. ...*Бататаркан [залишився] в Орнаці.* – Якщо прийняти, що Орнак у розповіді Петра про перші військові успіхи татар – це середньоазійський Ургенч (див.: прим. 6), то це повідомлення не зовсім точне, бо відомо, що хан Бату вибрав для своєї головної ставки місцевість у пониззі Волги, де заснував місто Сарай – столицю створеної ним нової держави під назвою *Золота Орда*. Очевидно, руський архієпископ або, що більш вірогідно, його перекладач переплутав топонім *Орнак* з хоронімом *Орда*.

11. ...*минуло тридцять чотири роки, відколи вони вперше вийшли з пустелі Етрев.* – Тут руський архієпископ цілком слушно пов'язує початок монголо-татарських завоювань з походом Чингісхана на Китай 1211 р.

12. ...*вірять в єдиного владика світу.* – Архієпископ Петро, а за ним інші середньовічні автори (Плано Карпіні, Гільом Рубрук та ін.) помилково вважали, що в татаро-монголів існувало єдинобожжя у християнському розумінні цього слова. Насправді ж їхньою питомою релігією був шаманізм (див.: *Веселовский Н. И.* О релігії татар по русским летописям // ЖМНП. – 1916. – № 7 – С. 99–100).

13. ...*“Бог та син його – на небесах, а Чіартхан – на землі”.* – Ця формула звертання татарських послів призначалась тільки для переговорів з християнами, позаяк ординці, як відомо, не знищували чужої релігії, а намагалися залучити її служителів молитися за хана у своїй вірі.

14. ...*та всяку інуу гидоту ... їдять навіть людське [м'ясо].* – Під “всякою іншою гидотою” архієпископ Петро, очевидно, мав на увазі те, що за два роки уточнив Плано Карпіні, який до переліку тварин, що їх споживають татари, додав, крім конини й собачатини, ще вовків та лисиць, і навіть вошей (*История монгалов.* – Гл. 4, § 3, I. – С. 35). Факти людоїдства серед татар підтвердив той же Плано Карпіні, який навів такий приклад: якось татари облягали одне китайське місто, і коли в них закінчилися запаси харчів, то, щоб не померти з голоду, вони з'їдали кожного десятого зі свого війська (Там же).

15. ...*своїм [духовним] патроном вважають святого Йоанна Хрестителя.* – Це повідомлення архієпископа Петра – відгомін середньовічної легенди про “пресвітера Йоанна” (на Русі “попа Івана”), яка виникла в середині XII ст. і стверджувала, що у глибинах Азії є християнська держава на чолі з могутнім королем (царем) “пресвітером Йоанном”, який має прийти на допомогу європейським християнам у їхній боротьбі з сарацинами й турками. Перші звістки, що дійшли в Європу про великі перемоги монголів над своїми сусідами в центральній Азії, були відгомном воєнних успіхів Чингісхана, який, однак, не мав нічого спільного з християнством. Та позаяк монголи спершу перебували під зверхністю своїх західних сусідів, так званих кераїтів (чи керейтів), що сповідували несторіянське християнство, то це дало підставу європейцям ототожнити могутнього монгольського хана з легендарним християнським королем “пресвітером Йоанном” (див.: *Томашиівський С.* Цит. праця. – С. 233; 237, прим. 24).

16. ...*упродовж тридцяти дев'яти років.* – Йдеться про “месіанську ідею” монголо-татарів, які твердили, що божественним промислом їм призначено покорити й гнобити цілий світ протягом 39 років. Те саме стверджує Плано Карпіні, тільки в нього час, відведений татарам на підкорення та спустошення світу, розтягнений на 60 років (“Вони мають підкорити собі всю землю... тому воюють уже 42 роки, а ще їм залишилося панувати 18 років”). – *История монгалов.* – Гл. 5, § 1, XI. – С. 44). Однак обидва підрахунки не суперечать один одному, бо мають один і той же момент відліку. Відомо, що свої подорожні записки Плано Карпіні остаточно закінчив і відредагував 1248 р., вже після повернення з Монголії. Отже, виходить, що відлік часу від початку завойовницьких походів татар він веде з 1206 р., коли Чингісхан став одноосібним правителем азійських степових орд. Архієпис-

коп Петро своє повідомлення про татар зробив 1245 р., отже його термін “39 років” також вказує на 1206 рік, як початок монголо-татарського походу на підкорення світу. Скільки ще років залишилося татарам панувати над світом руський архієпископ, на відміну від папаського легата, не вказує.

17. ... *Послів гречно приймають, вислуховують і відпускають [з миром]*. – Ця інформація Петра мала бути великою несподіванкою для папи й учасників І Ліонського собору, бо на Заході до того часу поширювалися тільки негативні чутки про татарів, особливо про їхню дикість і жорстокість. Сказане Петром про толерантне ставлення татар до чужих послів, безумовно, вплинуло на рішення Інокентія IV послати в Монголію дипломатичні місії. Вже навесні 1245 р. він відправив до монгольської столиці Каракорума посольство на чолі з францисканцем Плато Карпіні, яке вирушило на Схід через Чехію, Польщу і Русь. За два роки папа вислав до Монголії ще одну місію на чолі з домініканцем Асцеліном, цього разу через Близький Схід, але вона дійшла тільки до Ірану, де її прийняв монгольський намісник Байджу.

18. ...*на конях і бурдюках, [спеціально] для цього пристосованих*. – Про те, що для переправи через ріки і водоймища татари використовували коней і бурдюки, наповнені лахміттям, свідчать також інші тогочасні джерела, зокрема Плато Карпіні (История монгалов. – Гл. 6, § 3, II. – С. 52). Спосіб переправи через водні перешкоди на шкіряних міхах відомий ще з античних часів, зокрема з історичних записок Лівія і Цезаря (Dörrie H. Op. cit. – P. 194).

19. ...*у трьох місцях готують судна для [переправи] через море*. – Яке саме море мав на увазі архієпископ Петро, важко встановити. Г. Деррі здогадується, що ці три місця мали бути розміщені на Чорному морі (Dörrie H. Op. cit. – P. 194). Ніщо, однак, не заважає припустити, що гавані, де закладався татарський флот, перебували на Каспійському морі.

20. ...*Калаладін, зять Чиркана*. – Кого тут мав на увазі архієпископ Петро, годі точно сказати, бо з численної родини Чингісхана, зятем якого мав бути цей Калаладін, джерела не донесли подібного імені. С. Томашівський висловив здогад, що ім'я цього Чингісханового зятя дуже подібне на титул *джелал-ед-дін* (djelal-ed-din), хоча припустив, що це могло бути і власне ім'я (Томашівський С. Цит. праця. – С. 232). Подібно вважає і Г. Деррі, який твердить, що *Калаладін* – це очевидно титул, але прочитав його по-своєму: *Хан-аль-Аділь* (Khan-al-Adil) (Dörrie H. Op. cit. – P. 194). Той факт, що навіть зять хана, який пробрехався, змушений був утікати на Русь, щоб уникнути найвищої кари, потверджує попередню інформацію Петра, що за брехню татари карали смертю. Про перебування у вигнанні в котромусь з руських князівств якогось татарського можновладця, та ще й зятя самого Чингісхана, не зафіксовано в жодному тогочасному джерелі, крім Петрової інформації.

АННАЛИ БУРТОНСЬКОГО МОНАСТИРЯ (БА). ANNALES BURTONENSES*

Публікацію і переклад фрагмента анналів здійснено за виданням: Monumenta Germaniae Historica. Ed. Societas Aperiendis Fontibus rerum Germanicarum medii aevi. Scriptorum T. 27. – Hannoverae, 1885. – P. 474–475.

Монастир св. Бенедикта в англійському містечку Буртоні-на-Тренті (Burton-on-Trent) у графстві Стаффордшір (Staffordshire) заснований 1002 р. і проіснував до 1539 р., коли на хвилях Реформації був закритий. Анналі починаються від 1004 р. із хартії про заснування монастиря. Записи подій до 1189 р. дуже лапідарні і стосуються життя переважно самого монастиря. З 1189 р. по 1201 р. аннали в основному повторюють “Хроніку” Роджера Говеденського. З 1211 р. записи набувають самостійного характеру, хоча деякі наведені в них документи взяті з “Великої хроніки” Маттея Паризького.

Examinatio facta de Tartaris apud Lugdunum per dominum param

Inter ceteros mundi prelatos venit ad concilium apud Lugdunum archiepiscopus Ruthenus nomine Petrus, qui, prout quidam asserebant de concilio venientes, neque Latinam neque Grecam neque Hebraicam novit linguam et tamen per interpretem peroptime coram domino papa exposuit euangelium. Ipse etiam seorsum vocatus cum domino papa ceterisque prelati in divinis, sacris vestibus indutus, set non eo modo quo ipsi, divinatorum assistebat celebrationi. Requisitus Petrus archiepiscopus de Russia super factis Tartarorum, primo de origine, secundo de modo credendi, tertio de ritu colendi, quarto de forma vivendi, quinto de fortitudine, sexto

Розпитування про татар, проведене в Ліоні кир папою [1]

Серед інших прелатів світу прибув на собор до Ліону руський архієпископ на ймення Петро, який за твердженням тих, що повернулися з собору, не знав ані латини, ані греки, ані гебрійської мови, але через перекладача досконало виклав перед кир папою Євангеліє. Він навіть був особисто запрошений і взяв участь у Богослуженні разом із кир папою та іншими прелатами, хоча його сакральні облачення відрізнялися від їхніх. [На соборі] архієпископу Петрові з Русі були задані запитання щодо татар: по-перше, про їхнє походження; по-друге, про вірування; по-третє, про виконання обрядів; по-четверте, про спосіб життя; по-п’яте, про їхню міць і вдачу; по-шосте, про їх чисельність; по-сьоме, про їхні наміри; по-восьме, про дотримання ними договорів; по-дев’яте, як вони приймають послів. І він відповів так:

* Про видання “Буртонських анналів”, а також бібліографію основних публікацій про них див.: Матусова В. И. Английские средневековые источники... – С. 177–178.

de multitudine, septimo de intentione, octavo de observancia federis, nono de nunciorum receptione, respondit sic:

Primo **de ipsorum origine** et dicit: Quod reliquie Madianitarum fugientes a facie Gedeonis usque ad remotas partes orientis receperunt se in quodam deserto quod dicitur Ethreu. Illi autem habebant 12 duces, quorum maior dicebatur Tatarcan, a quo Tartari dicti sunt. Ab illo autem descendit Chyrcan, qui habuit tres filios: nomen primogeniti Thessirican, nomen secundi Curthican, nomen tertii Bathatarcan. Qui quamvis essent montibus eminentissimis et quasi immeabilibus circumdati, provocati tamen a Curzeusa, nepote Salbatin, domini cuiusdam magne civitatis que vocatur Ornac, exierunt, pater scilicet et tres eius filii, cum magna multitudine armatorum, et interfecto Salbatin, et Ornac civitate eius occupata, Curzeusam, nepotem eius, per multas provincias insecuti sunt. Provincias vero ipsum recipientes devastaverunt, inter quas pro magna parte devastata est Russia, iam sunt 26 anni elapsi. Mortuo vero patre, tres fratres ab invicem sunt divisi. Tessirican autem ivit contra Babilonios, Curthican contra Thurcos, Bathatarcan remansit Ornachi et misit principes suos contra Russiam, Poloniam et Hungariam et alia multa regna. Qui quidem tres cum suis exercitibus modo circa partes intimas Sirie sunt coniuncti. Et iam, ut dixerunt, transierunt circiter 34 anni, ex quo exierunt de deserto Ethreu.

De modo credendi respondit: Quod unum dominatorem mundi credunt, unde, cum legationem emitterent ad Ruthenos, mandaverunt in hec verba: *Deus et filius eius in celis, Chyrcan in terris.*

Найперше **про їхнє походження** сказав, що вони – нащадки мадіанітів, які втекли від Гедеона ген аж до окраїн північного сходу і заховались там в одній безлюдній пустелі, що називається Етрев. Вони мали 12 старшин, головний з яких називався Татаркан, від [імені] якого зуться татарами. Від нього походив Чиркам, що мав трьох синів: ім'я первістка – Тессирікан, ім'я середущого – Куртікан, а ім'я наймолодшого – Бататаркан [2]. Хоч їхня країна була оточена височезними горами і непролазними нетрями, але, спровоковані Курзевсою, внуком Салбатина [3], володаря одного великого міста, що зветься Орнак [4], вирушили вони, тобто батько з трьома своїми синами та величезною кількістю воїнів, на місто Орнак, здобули його, Салбатина вбили, а Курзевсу, внука його, переслідували по багатьох краях. Краї, які давали йому притулок, вони немилосердно плюндрували; серед них постраждала значна частина Русі: відтоді минуло вже 26 років. Після смерті батька три брати розділились між собою: Тессирікан вирушив проти вавилонців, Куртікан – проти турків, а Бататаркан залишився в Орнаці і наслав своїх воєвод проти Русі, Польщі й Угорщини, а також багатьох інших країв. Ці троє зі своїми військами недавно з'єдналися у внутрішніх областях Сирії. Кажуть, що вже минуло 34 роки відтоді, як вони вийшли з пустелі Етрев.

Про вірування відповів, що вони вірять в єдиного владику світу, а коли відправляли посольство до русинів, то веліли сказати їм такі слова: *Бог і син його – на небесах, а Чиркан – на землі.*

De formavivendi respondit: Quod carnes comedunt iumentinas, caninas ac alias quascumque, humanas etiam in necessitate, non crudas tamen, sed coctas. Aquam bibunt et lac. Graviter puniunt scelera, scilicet fornicationes, furta, adulteria, homicidia, ultimo supplicio. Uxores habent unam vel plures. Ad convictum familiarem vel ad negotiorum tractatus vel ad consiliorum secreta alias nationes non admittunt. Seorsum ab omnibus aliis divisi castra metantur, quibus si quis alienorum irrepserit, confestim trucidatur.

De ritu colendi respondit: Quod quolibet mane manus ad celum levant. Comedentes primum moysellum in aera faciunt. Bibentes prius partem in terram fundunt in veneratione Creatoris et dicunt se habere sanctum Iohannem ductorem. In novilunio multum gaudent.

De fortitudine respondit: Quod fortiores et agiliores nobis sunt. Mulieres more masculorum equitant, militant et sagittant. Arma habent de corio rmultiplici et vix penetrabilia ad muniendum. Arma habent ferrea ad impetendum. Machinas habent multiplices et certe iacientes. Sub divo iacent, de intemperie temporum quasi non curantes.

De multitudine non dedit certum responsum; tamen dixit, quod quasi de omnibus nationibus et sectis universis sunt illis populi multi aggregati.

Про спосіб життя відповів, що вони споживають кінське, собаче та всяке інше м'ясо, а в крайньому разі навіть людське, однак не сире, а варене. П'ють воду й молоко [5]. Суворо карають за злочини, а за такі, як розпуста, злодійство, подружня зрада й людиновбивство – страчують. Жінок мають одну або більше. Вони не допускають [представників] інших народів до спільного з ними життя, до укладення з ними ділових стосунків чи до їхніх таємних нарад. Постой свої вони облаштовують окремо від усіх інших, а якщо туди проникає хтось із чужинців, то його негайно вбивають.

Про сповняння обрядів відповів, що кожного ранку вони підносять руки до неба. Коли споживають їжу, то перший кусник підкидують у повітря, а приступаючи до пиття, якусь частину [напою] зливають на землю, – усе це задля прослави Творця; при цьому кажуть, що за свого [духовного] патрона мають св. Йоанна. Під час настання нового місяця багато веселяться.

Про їхню міць і вдачу розповів, що вони сильніші й жвавіші від нас. Їхні жінки зазвичай їздять верхи, воюють і стріляють з лука, як чоловіки. Обладунки носять із шкіри, напластованої одна на одну [6], так що її годі проколоти. Зброю для наступу мають залізну. Володіють також різними металевими машинами, які влучно і сильно все пробивають. Лягають [спати] під голим небом і не зважають на примхи погоди.

Про їхню чисельність не відповів, але сказав, що начебто до них долучилося багато людей різних націй і віросповідань.

De intentione respondit: Quod intendunt totum mundum sibi subiugare, et quod insinuatum est divinitus, quod debent totum mundum per 40 annos uno minus vexare, asserentes, quod, sicut olim animadversio divina purgavit mundum per diluvium, sic in presenti ipsorum depopulatione purgabit ipsum mundum per vastationem gladii. Item credunt se habituros durum congressum cum Romanis et aliis Latinis, et est eis ambiguum, utrum vincant vel vincantur; quodsi vincant, debent dominari toti orbi.

De observancia federis respondit: Quod satis observant federa illis qui se sponte illis tradunt, accipientes ab eis bellatores, artifices ad varias servitutes, nullatenus eis parcentes qui eorum insultus expectant.

Denunciorum receptione respondit: Quod benigne eos admittunt, expediunt et remittunt. In fine requisitus de transmeatione fluminum et marium dixit: Quod flumina transeunt in equis et quod in tribus locis parent navigia super mare. Dixit etiam: Quod quidam de Tartaris nomine Kalalidin, gener Chyracan, exulatus est in Russia, quia deprehensus fuit dixisse mendatium; cui quidem ob gratiam uxoris sue parcitum est, ne occideretur. Super factis Tartarorum eum plenius non instruxit.

КОМЕНТАР

Коментар до тексту татарської лекції архієпископа Петра, поданого в “Буртонських анналах”, даємо тільки в тих випадках, коли з’являється якась нова інформація порівняно з текстом “Великої хроніки” Маттея Паризького (МП) або коли трапляється відмінність у написанні імен і місцевостей.

Про їхні наміри відповів, що прагнуть підкорити собі увесь світ, і що божественним промислом вони призначені володіти цілим світом упродовж 40 літ без одного року [7]; твердять при цьому, що як колись Божа кара очистила світ потопом, так і тепер він повинен очиститися їхнім руйнівним мечем. Отож вірять, що матимуть ще гострий удар з римлянами та іншими латинниками [8], але вагаються, хто кого переможе; якщо переможуть вони, то пануватимуть над цілим світом.

Про дотримання договору в відповів, що вони повністю виконують домовленості з тими, хто їм добровільно піддається; з них вони добирають собі воїнів, а також ремісників для різних служб, але в жодному разі не використовують тих, на кого збираються напасти.

Про прийом послів відповів, що вони гечно їх приймають, уважно вислуховують і відпускають. На закінчення [Петра] запитали, як вони переправляються через ріки й моря, і він розповів, що ріки вони перепливають на конях, і що мають у своєму розпорядженні три спеціальні місця для спуску суден на море. Сказав іще, що один татарин, на ім’я Калалідін [9], зять Чиркана, був прогнаний на Русь, позаяк його спіймали на брехні, і тільки завдяки заступництву дружини над ним змилосердились і не вбили. Стосовно діянь татар більше нічого [папі] не повідомив [10].

1. ...*кир папою*. – При перекладі фрази *dominus papa* ми зіткнулися з трудностю, позаяк жодний із сучасних українських відповідників латинського слова *dominus* (пан, володар, господар, владика чи богосл. Господь) не відповідає тому сенсу, який вкладали в нього середньовічні західні хроністи при титулуванні папи. У середні віки римський папа був не тільки главою Католицької церкви, але й сувереном папської держави (точніше області), тому титул *dominus* (володар) був тоді для нього цілком логічний. З уваги на це, латинське поняття *dominus* перекладаємо грецьким відповідником *кир* (° *κῆριος*), який віддавна вживається в українській церковній практиці стосовно вищих єрархів Церкви.

2. ...*Татаркан – Чиркам – Тессирікан, Куртікан, Бататаркан*. – Перші чотири імена (крім Бататаркана), подані тут в дещо іншій транскрипції, ніж вони записані Маттеєм Паризьким: *Тартаркан – Чіартхан – Тесиркан, Чурікан* (див.: МП. – Прим. 5). Проте немає сумніву, що це одні і ті ж особи.

3. ...*спровоковані Курзевсою, внуком Салбатина*. – Ім'я *Салбатин* згадано тільки в БА. С. Томашівський пояснював походження цього імені від титулу “султан”, який чужинці сприймали як власне ім'я (*Томашівський С.* Цит. праця. – С. 232). Г. Деррі спробував конкретизувати, хто із тодішніх правителів Хорезму міг приховуватись під іменем Салбатин, і висловив здогад, що це міг бути Аллах-ед-Дін, син якого (не внук) Джелал-ед-Дін був справді прогнаний татарами, але зумів повернути собі частину володінь, і татарам багато коштувало його остаточно знищити (*Dörrie H.* Op. cit. – P. 189). Боротьба татаро-монголів з Джелал-ед-Діном докладно описана в “Таємній історії монголів” (Див.: *Tajna historia mongołów. Anonimowa kronika mongolska z XIII w. / Przełoż. i komentarz / S. Kałużyński.* – Warszawa, 1970. – S. 169). Про похід татарів на чолі з Бату проти “Високого Султана” (Alli-Soldan) згадує також Плато Карпіні (История монгалов. – Гл. 5, § 3, IV. – С. 46). Про “Курзевсу, внука Салбатина” (див.: МП. – прим. 7).

4. ...*зветься Орнак*. – у Маттея Паризького один раз це місто, очевидно помилково, названо *Ернак*, в іншому місці воно виступає вже як *Орнак* (МП. – Прим. 6; 10).

5. ...*П'ють воду й молоко*. – Тут немає слова “кров”, яке є в МП.

6. ...*із шкіри, напластованої одна на одну*. – Повідомлення БА про спосіб виготовлення татарами шкіряних обладунків, коли на один пласт шкіри накладалися ще декілька пластів, пояснює, чому їх важко було проколоти. Цього уточнення бракує у МП.

7. ...*упродовж 40 літ без одного року*. – Тобто 39 років. Той самий термін подав і Маттей Паризький (МП. – Прим. 16).

8. ...*вірять, що матимуть ще гострий удар з римлянами та іншими латинниками*. – Про здобуття Риму та знищення західної християнської цивілізації, як про кінцеву мету монголо-татарських завойовників, писали також католицькі місіонери на Схід, зокрема угорські домініканці (див.: *Dörrie H.* Op. cit. – P. 194). Правда, Петро далі відзначає, що серед татар все-таки панували сумніви, чи вдасться їм це здійснити. Про татарські побоювання західного християнського світу натякає і Плато Карпіні (История монгалов. – Гл. 5, § 1, XI. – С. 44).

9. ...*на ім'я Калалідін*. – У Маттея Паризького це ім'я записано як *Калаладін* (див.: МП. – Прим. 20).

10. ...*Стосовно діянь татар [пані] більше нічого не повідомив.* – Це заключне речення хроніста “Буртонських анналів” не цілком зрозуміле. Його підрядковий переклад з латинської дослівно такий “Стосовно діянь татар його докладніше не ознайомив”. Тут не цілком зрозуміло, хто кого ознайомлював з діяннями татар, тобто, чітко не означено, хто суб’єкт, а хто об’єкт інформації. На думку Г. Деррі, цей текст слід розуміти так, що якусь частину відомостей про татар дав Петрові “татарський принц” Калалидін, коли перебував на Русі у вигнанні (*Dörrie H. Op. cit. – P. 194*). Однак, нам здається, що носії інформації тут не ханський зять, а Петро, і що займенник *eum* стосується папи Інокентія IV, який, як виразно зазначено хроністом БА на початку тексту, особисто розпитував руського архієпископа про татар, і саме йому відповідав Петро (див.: МП. – Прим. 1).

Ivan Paslavskyj. INFORMATION ABOUT TATARS, PRESENTED BY THE RUTHENIAN ARCHBISHOP PETRO AT THE FIRST LION COUNCIL IN 1245.

The article examines the evidence about Tatars which were provided by the Ruthenian archbishop Petro at the First Lion Council in 1245. The article contends that Archbishop Petro was sent to the West with the special diplomatic mission by Prince Danylo Romanovych.

Key words: *The First Lion Council, Archbishop Petro, Prince Daniel Romanovych, Tatars.*

Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України

Роман МОГИТИЧ

ЗАВЕРШЕННЯ МУРОВАНИХ СТІН У ТВЕРДИНЯХ РУСЬКОГО КОРОЛІВСТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТОЛІТТЯ

Запропоновано реконструкцію вирішення верхніх частин мурів у твердинях другої половини XIII ст. Дерев'яні завершення стін мали оригінальну конструкцію, що дозволяла влаштувати широкі галереї обабіч муру, оперті на консольні балки. Прототипів такого вирішення треба шукати насамперед у Передній Азії, синхронні аналоги добре збереглися на півдні Франції.

Ключові слова: *муровані оборонні стіни, консольні балки, городні, мерлони, обланки.*

Ще донедавна в уяві дослідників середньовічної історії зруйнування Києва Батиєм (1240) наче обривало золоту епоху “давньоруської” культури, після чого в усіх сферах життя настала стагнація. Еталоном матеріальної культури давньої України вважалася доба Київської Русі, осмисленню якої присвячено найбільше зусиль істориків. Натомість безперечні успіхи в державному будівництві правителів Данила і Василька, Лева, Юрія, коли Галицько-Волинська держава увійшла до спілки європейських держав як Руське королівство, імперська і “радянська” історіографія не надто висвітлювала з огляду на неминучий “сепаратизм” самої ідеї. Щобільше, прозахідна політика правителів вважалася чи не “зрадою Батьківщини”. Тому доба найбільшого піднесення Галицько-Волинського князівства в національній історії належить до найменше вивчених періодів. Справді, це була нова для України епоха, яка тривала щонайменше повне століття, політичний центр держави змістився до західних князівств і новозаснованих столиць.

Логічно припустити, що будівництво нової епохи зробило кроки порівняно з ситуацією з-перед середини XIII ст.; споруди – церкви, палаци, фортифікації – поставали за іншими типологічними взірцями, в іншій техніці, аніж у X–XII ст. На жаль, достовірно інтерпретованих пам'яток будівництва відтоді майже не знаємо. Все, що виходило за межі традиційної “давньоруської” культури, дослідники схильні були відписувати пізнішим прийшлим правителям – польським чи литовським. Цю тенденцію підтримувала офіційна та патріотична історіографія, насамперед, звичайно, – найактивніша у своїй традиційній експансії польська. Така позиція влаштовувала й офіційну російську історіографію, яка трактувала перебіг історії у вигідному для імперії напрямі.

Запропонована тема ґрунтується на порівнянні двох замків – Львівського і Кременецького. Якщо перший з них нині доводиться вивчати лише на підставі скромної

археології та писемних джерел, то другий збережений принаймні настільки, що можна доволі достовірно реконструювати його окремі своєрідні особливості.

Вихідний момент історії обидвох замків фіксує таке повідомлення з літопису (листопад 1259 р.): “А потім сказав Бурундай Василькові: “Якщо ви є моїми спільниками – розмічіте ж городи свої всі”. [І] розкидав Лев Данилів і Стіжок, а звідти пославши [воїв] Львів розметав. Василько ж пославши [воїв] Кременець розметав і Луцьк”¹. Укріплення Володимира на вимогу ординського темника довелося спалити, лише Холм – столицю короля Данила – завдяки хитрощам князя Василька вдалося вберегти від руйнування. Так, ціною замирення з Ордою правителі Руського королівства водночас позбулися найголовніших твердинь. Напевне, відновлення фортець після відходу ординців не забарилося. А застосовані фортифікаційні прийоми і будівельна техніка вже мала відповідати новим вимогам.

Заснування у Львові столиці Лева Даниловича, безперечно, пов’язане з амбіційними намірами князя стати правителем усього Руського королівства. Навіть послідовно вороже налаштований супроти руських князів львівський хроніст XVII ст. Юзеф Бартломей Зіморович (мабуть, передаючи якусь давнішу, не знану вже нам в автентичному переказі традицію) визнавав князя Лева видатним воєначальником та винахідником нових методів війни й оборони. Очевидно, заслужити такої оцінки князь не зміг би, якби і справді не стояв на чолі досягнень тогочасної військової справи. Не підлягає сумніву, що споруджений 1270 р. Високий замок на місці знищеного 1259 р. із наказу Телебуги, належав до новітніх здобутків оборонного будівництва. Адже, за словами львівського хроніста, “за прикладом князя пішли також дідичі менших народів, щоб уникнути вторгнення скіфів, які безжално витоптували їхні землі”². Однак авторитетний львівський історик кінця XIX – початку XX ст. Олександр Чоловський, виходячи з тодішньої обізнаності у відповідній проблематиці, безапеляційно твердив, що “...замків у значенні оборонних будинків невідомо у тих часах взагалі на Русі”³. Проте на тлі сучасного стану вивчення оборонного будівництва таке твердження виглядає голосливим.

На середину XIII ст. у сусідніх державах – Угорщині та Польщі – масово зводили муровані укріплення: вежі, донжони, замки⁴. На території сучасного Закарпаття охороняється вісім мурованих замків, початок яких за традицією сягає XII–XIII ст. Висунута на схід частина Європи, що була визнана християнською

¹ Літопис руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – Київ, 1989. – С. 421.

² *Зіморович Б.* Потрійний Львів / Переклад з латинської Н. Царьової. – Львів, 2002. – С. 50.

³ *Czolowski A.* Wysoki zamek. – Lwów, 1910. – S. 8.

⁴ *Pisoň Š.* Hradý, zamky a kaštele na Slowensku. – Martin, 1977. – S. 408 (до каталогу внесено 46 мурованих замків, збудованих не пізніше кінця XIII ст. на території лише сучасної Словаччини, масове їх спорудження розпочалось після ординської навали); *Polska technika wojskowa do 1500 roku.* Praca zbiorowa pod red. A. Nadolskiego. – Warszawa, 1994. – S. 304 (до кінця XIII ст. спорудження мурованих твердинь на усій території Польщі, крім Мазовша, стало масовим явищем, до рубежу XIV–XV ст. у сучасних кордонах Польщі їх налічувалось близько 350).

державою-королівством, внаслідок самого географічного розташування мусила дбати про надійну оборону. Літопис свідчить, що Данило Романович – досвідчений воєначальник, поставив багато городів замість знищених ордою⁵. Однак на Русі пам'ятки мурованого оборонного будівництва фіксуються ще навіть з рубежу XI–XII ст.⁶ Відомості про будівництво мурованих оборонних веж на Галицько-Волинських землях в XI – на початку XIV ст. узагальнив Іван Могитич⁷. Результати досліджень пам'яток мурованої оборонної архітектури княжої доби, зокрема у Львові та Луцьку, поступово визнає і польська наукова література⁸. Останніми роками закінчено дослідження вежі у Столп'ї (Столп), тривають дослідження замку у Холмі, що зараз на території Польщі. Обидва об'єкти польський археолог Анджей Буко однозначно співвідносить з правителями Русі⁹.

Вивчаючи оборонне будівництво середньовічної Європи, Огюст Шуазі відзначав модернізацію прийомів оборони через запозичення з Сирії та Візантії внаслідок хрестових походів кінця XI–XII ст. Названі ж осередки сформувалися на традиціях давнього Ірану і Халдеї. Побудовані у XII ст. для хрестоносців замки Палестини стали взірцем оборонного будівництва Західної Європи, зокрема Франції¹⁰. Окрім матеріальних зразків фортифікацій, не бракувало і теоретичних опрацювань. Одним із них, що дійшло й до нашого часу, були “Десять книг про архітектуру” римського будівничого Вітрувія (I ст. до н. е.)¹¹. Відтак, доволі чітко окреслюються осередки впливу на оборонну архітектуру Європи XII–XIII ст., якими стали Давній Рим та Передня Азія (Сирія, Палестина) і Візантія. Наскільки правомірним може бути пошук аналогів для українських замків в античній та візантійській традиціях?

У зв'язку з цим варто звернути увагу на те, що Київська Русь перебувала в безпосередньому сусідстві й постійному контакті із Візантією та черпала звідти взірці для розвитку своєї матеріальної культури¹². Північне Причорномор'я, зокрема пониззя Дунаю та Дністра, де функціонували муровані укріплення античних,

⁵ Літопис руський. – С. 419.

⁶ *Кирпичников А.* Ладога и Переяславль Южный – древнейшие каменные крепости на Руси // Памятники культуры: Новые открытия. Ежегодник, 1976 – Москва, 1977. – С. 432.

⁷ *Могитич І.* Оборонні вежі Галицької і Волинської земель XI – початку XIV ст. // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація” (далі – ВІУ). – Львів, 2000. – Ч. 11. – С. 3–14.

⁸ *Kubica E.* Stan badań archeologicznych nad zabytkami wczesnośredniowiecznej architektury monumentalnej Małopolski, Rusi Halickiej i Wołynia // Materiały Archeologiczne. – Kraków, 1996. – Т. 29. – S. 88.

⁹ *Buko A.* Stołpie, tajemnicy kamiennej wieży. – Warszawa, 2009 – S. 101, 104, 213. <http://www.rp.pl/artukul/542568.html>

¹⁰ *Шуазі О.* История архитектуры. – Москва, 1937. – Т. 2. – С. 535–537.

¹¹ *Витрувий.* Десять книг об архитектуре / Перевод Ф. А. Петровского. – Москва, 1936.

¹² Так, муровані Золоті ворота в Києві, споруджені за часів Ярослава Мудрого – своєрідна ідеологічна копія Золотих воріт у Константинополі (див.: *Пилявський П., Тиц А., Ушаков Ю.* История русской архитектуры. – Ленинград, 1983. – С. 87; *Вечерський В.* Курс історії архітектури. – Київ, 2006. – С. 247).

елліністичних, давньоримських та візантійських часів, у XII–XIII ст. входили до території Галицького князівства¹³. Галицько-Волинську державу пов'язували з Візантією і Кримом торгові стосунки¹⁴. У Візантії згідно з угодами між Володимиром та імператором Василем II від 988 р. перебував військовий підрозділ з Русі¹⁵. Галицькі воїни брали участь у хрестових походах XII ст. внаслідок політичних союзів та династичних зв'язків західноруських князів із німецькими королями і князями – активними учасниками хрестових походів¹⁶. Це, безперечно, було нагодою для безпосереднього знайомства із фортифікаціями Передньої Азії та новими замками, що їх спорудили хрестоносці. Цю ж тезу підтримує А. Буко на підставі археологічних досліджень Столп'я і Холма¹⁷.

Від Високого замку у Львові, залишки якого розібрали галицькі патріоти (!) у 1869 р., залишився лише невеличкий фрагмент, що датується 1530-и роками, іконографія, історичні описи, матеріали історичних досліджень, опрацьованих для реконструкції історії та особливостей замку¹⁸.

Найдавніші відомості про споруди і особливості оборонної системи Львівського замку знаходимо в описах та інвентарях. Перший інвентар 1495 р.¹⁹ не дає уявлення про сам замок, а лише перераховує запаси зброї, амуніції та провіанту. Принагідно згадуються і приміщення, в яких зберігалось назване майно. Інвентарі 1558 та 1570 рр. подають доволі багато інформації про планування та особливості замкових будівель, зокрема конструкцію брам, дверей, ґрат, вікон, перекриття веж, оборонних галерей поверх мурів²⁰. Доповнює інвентар 1570 р. складений

¹³ *Дашкевич Р.* Проблема державності на Галицько-Волинських землях (кінець X – середина XIV ст.) // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Матеріали міжнародної наукової конференції (Львів, 29–30 листопада 2001 р.). – Львів, 2003. – С. 15.

¹⁴ *Копитко А.* Галицька та Волинська землі і Візантія в системі міжнародних економічних зв'язків (XIII – 1 пол. XIV ст.) // Король Данило... – С. 97–101.

¹⁵ *Войтович Л.* Княжа доба на Русі, портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 238, 254, 262, 268.

¹⁶ *Його ж.* Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства // Галичина і Волинь у добу середньовіччя. – Львів, 2001. – С. 25; *Масан О.* Середньовічна Україна і Німецький орден: недосліджені проблеми взаємовідносин // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – Ч. 1. – С. 75–76.

¹⁷ “Taki sposób budowy świadczy o tym, że mamy tu do czynienia z wpływami wschodnimi, ruskimi, a nawet bizantyjskimi. Analogiczne obiekty i sposób budowania nie są znane z terenów Polski, ale można je znaleźć w strefie wpływów bizantyjskich”: *Buko A.* Bóg wspomagał księcia RP.PL <http://www.rp.pl/artukul/542568.html>

¹⁸ *Могутич Р.* Високий замок у Львові. До питання історії та реконструкції // ВІУ. – Львів, 2005. – Ч. 15. – С. 99–119.

¹⁹ Оpubліковано: *Грушевський М.* Інвентар Львівського замку з р. 1495 // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1897. – Т. 12. – С. 5–7.

²⁰ Оpubліковано у додатках до праці: *Czółowski A.* Wysoki zamek. – Dod. 1, 2. – S. 117–122.

Рис. 1. Високий замок у Львові на грав'юрі 1617 р.

майже водночас будівельний кошторис ремонту та реконструкції замкових споруд й елементів оборонної системи²¹. Відомості про замок розширюють інвентарі 1593 та 1645 рр., які уточнюють і доповнюють інформацію про планування та вигляд ансамблю²².

Перше зображення Високого замку вміщене в рукописі Мартіна Груневега, створеному, як прийнято вважати, у 1601–1607 рр. на підставі нотаток з кінця XVI ст.²³ Передано схематичний план та загальний вигляд, де виділяються великий палац, вежа-донжон і споруди західної куртини. Найдавніше панорамне зображення Львова із західної сторони – грав'юра за рисунком 1607 р., автором якого прийнято вважати Ауреліано Пасаротті (рис. 1)²⁴, де замок увінчує верхівку гори, що панує над містом. Хоча забудова відтворена доволі схематично, видно руку професійного фортифікатора. Тут передано такі особливості, як поділ території на дві частини великим будинком, характер завершення стін зубцями-мерлонами, що мали горизонтальні пропорції, а веж – стіжковими дахами та своєрідність верхньої частини мурів великої вежі. Потрібно зауважити, що від попереднього інвентарного опису минуло 37 р. і на той час могли бути реалізовані деякі наміри з реставрації. Тобто, грав'юра не може служити ілюстрованим додатком до опису 1570 р. Високий замок пристуній також на численних видах Львова XVII–XVIII ст. як один із найхарактерніших елементів міського силуету. Майже завжди зображення досить схематичне. Серед них О. Чоловський навів два найдокладніших – 30–40-х років XVII ст. з картини, що за його часів була у музеї Любомирських (Львівський музей історії релігії) та першої половини XVIII ст. із

²¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 52 (Магістрат міста Львова). – Оп. 1. – Спр. 391. – С. 102, 103.

²² Опубліковано в: *Czolowski A.* Wysoki zamek. – S. 61–63. – S. 122–124 (dod. 3).

²³ *Ісаєвич Я.* Найдавніший історичний опис Львова // *Його ж.* Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 136.

²⁴ Львівська національна наукова бібліотека України ім. Василя Стефаника. Палац мистецтв ім. Тетяни та Омеляна Антоновичів. Графічна збірка. – № 899.

Рис. 2. Західне прясло Високого замку на рисунку XVIII (?) ст.

зображення в монастирі домініканців (місцезнаходження не відоме)²⁵ Обидва вони фіксують етапи занепаду забудовань. З XIX ст. – як вважається – походять два зображення замку невіданих авторів. Одне виконане зі східного боку²⁶, інше – із західного (рис. 2)²⁷. Очевидно, тут присутні певні домисли автора рисунка, проте окремі прикмети споруд замкового ансамблю виглядають доволі переконливо і узгоджуються з іконографією Високого замку та відомостями про особливості середньовічних фортифікацій.

Зупинюсь лише на стінах Львівського замку. Порівняно незначна товщина мурів – 1,6–2,2 м свідчить про їх спорудження до часів широкого застосування польової артилерії для здобуття фортець. Вище мури мали ухил зовнішньої поверхні – “талос”, призначений відкидати кинуті із заборол камені і гарматні ядра. Верхні частини муру були, отже, значно вужчими. В інвентарях виразно стверджено відсутність нижніх та середніх бійниць і наявність лише призначених для верхнього бою. Тобто, верхом муру проходила бойова галерея, захищена парапетом із мерлонами. Щоб розташувати нормальної ширини бойовий поміст, на якому могли б розминутись двоє озброєних воїнів, доводилось влаштовувати консольний

²⁵ Czołowski A. Wysoki zamek. – Rys. 9, 12.

²⁶ Оpubліковано: Вуйцик В. Державний історико-архітектурний заповідник у Львові. Вид. друге. – Львів, 1991. – Рис. на с. 62.

²⁷ У О. Чоловського опубліковано “фантастичний”, на його думку, рисунок замку. У збірці І. Могитича є фотокопія подібного зображення у дзеркальному відображенні, очевидно, – прототип рисунку, що його наводить О. Чоловський. Тут усі частини замку відповідають реальному його стану, званому з іконографії. Тобто зображення цілком може бути джерелом для відтворення особливостей замкових будівель.

майданчик від подвір'я. Сходи на бойові помости дитинця провадили з галереї другого ярусу палацу.

На усіх видах замку зображено муровані зубці, причому лежачих пропорцій. Докладніше їхня конструкція показана на рисунках, як вважається, XIX ст. Тут зображено високі щілеподібні стрільниці – виразна вказівка на їх спорудження до введення вогнепальної зброї. Форми мерлонів з лучними чи арбалетними стрільницями, опущеними значно нижче від рівня бойового помосту, продиктовані потребою обстрілу підніжжя мурів. Інвентар 1570 р. виразно розрізняє “верх муру” і “бланки дерев'яні” як окремі елементи²⁸. Можна б, йдучи за схемою розвитку фортифікацій у Польщі, трактувати ці бланки як “гурдиці” – дерев'яні заборони (рис. 3)²⁹, між 1570 р. та початком XVII ст. змінені на муровані мерлони. Але така інтерпретація суперечить архаїчній формі зубців та стрільниць. Почавши від XIII ст. (Західна Європа), чи хоч би у львівських міських укріпленнях з-перед середини XV ст., верхні частини оборонних мурів отримували парапет у вигляді виступаючих за обріз мурів машикулів, що давали змогу обороняти підніжжя фортифікацій. Натомість вигляд зовнішніх стін Високого замку (які могли зазнати реконструкції після 1570 р. до їх фіксування в іконографії на рубежі XVI–XVII ст.) виразно вказує на архаїчну форму парапету стін із прямокутними зубцями-мерлонами у створі стіни зі щілеподібними стрільницями, призначеними для луків чи арбалетів. Очевидно, реконструкція верху стіни з наданням їй такого вигляду не могла відбутися наприкінці XVI ст. Ці елементи, безперечно, походять ще з часів побудови і цілком вписуються до типології фортифікацій з-перед розповсюдження вогнепальної зброї.

Що ж у такому разі означають вказівки на дерев'яні бланки? Тут слушно було би вдатися до досвіду західноєвропейських фортифікацій, які одержали потужний імпульс ще перед хрестовими походами, коли відбулось ознайомлення зі спадщиною Передньої Азії та Візантії³⁰. Ежен Емануель Віолле-Ле-Дюк на підставі вивчення середньовічних фортифікацій Франції реконструював прототип машикулі XII–XIII ст. як дерев'яних розбірних конструкцій, монтованих у спеціально заготовлених гніздах верхньої частини мурів на випадок військової небезпеки (рис. 4)³¹.

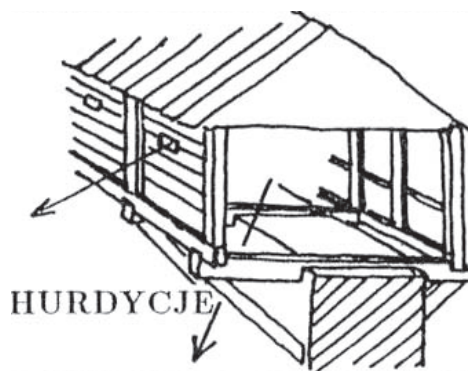

Рис. 3. Схема конструкції гурдицій у польських замках XIII–XIV ст. (За S. Fuglewicz)

²⁸ “Від того дому, великого мурованого, ганків і того поверху вихід є по обидва боки (на прохід) навколо верху муру і бланки того замку”: *Czolowski A.* Wysoki zamek. – S. 121.

²⁹ *Fuglewicz S.* Ilustrowana historia fortyfikacji. – Warszawa, 1991. – S. 7.

³⁰ *Шуази О.* История... – С. 535–537.

³¹ *Violet Le Duc E.* Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI au XVI siècle. – Paris, 1875. – T. I. – P. 361. – Fig. 14; T. 6. – P. 124. – Fig. 1.

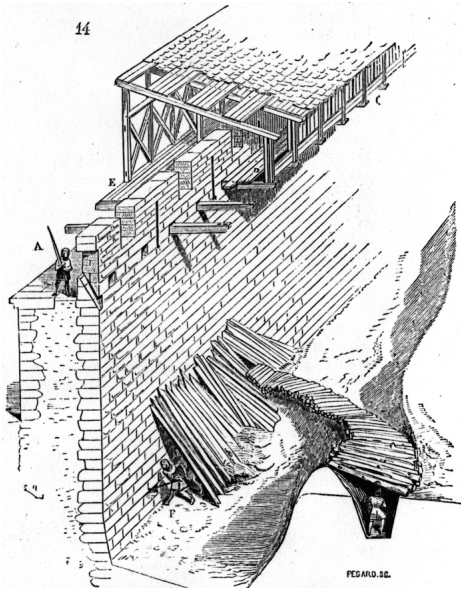

Рис. 4. Реконструкція оборонної стіни XII – XIII ст. (Франція)
(за Віоле ле Дюком)

В описах Високого замку згадуються “комірки драбів”, що вартували на обланках. Опис 1558 р. подає вісім таких комірок³², у 1570 р. – їх лише три. Очевидно, вартіві влаштували укриття для спостереження, використовуючи закладені в конструкціях стін гнізда для “обланків”. Інвентар 1570 р. відзначає усі бланки у стані руїни. Грав’юра, оригінал якої приписується А. Пасаротті (1607–1617), вже показує мури без них. Отже, на той час остаточно надано перевагу системі оборони з виступаючими за прясла мурів, фланкуючими вежами на кутах і зламах лінії мурів, тому “обланки” та “комірки драбів”, що дійшли до аварійного стану, демонтовано як непотрібні.

Проведені дослідження замку у Кременці³³ (рис. 5) дають всі підстави вважати його збереженим аналогом Львівського замку. Тут не так важливе питання, який з них збудовано раніше,

як умови будівництва³⁴. Кременецькі стіни також вимурувані з каменю, виламаною зі скелі, на якій стоїть замок. Причину треба шукати не у намаганні зробити якомога надійнішу і сучаснішу конструкцію, а в недостатці будівельного дерева на

³² “Бланки навколо над муром дерев’яні, старі недобрі... На тих же бланках комірок драбів 8, там же комірка вартового, який постійно на бланках стереже, де хто іде...”: Czołowski A. Wysoki zamek. – S. 118.

³³ Комплексні наукові дослідження замку провів інститут “Укрзахідпроектреставрація” (наук. керівник Роман Могитич), історичну довідку склав кандидат історичних наук Володимир Собчук (м. Кременець), попередні археологічні розвідки виконав Богдан Строць (м. Тернопіль), архітектурні обміри – АРМ-2 (ГАП – Остап Василина).

³⁴ Описуючи побудову львівського замку за часів князя Лева, львівський бургомістр та історик Ю. Б. Зіморевич, подав, що Високий замок збудований *e trahibus ibidem caesis*. Мартін Півочський вважав, що йдеться про “дерева, які тут росли”. Натомість Наталія Царьова переклала “з каменів, тут же виламаних”. Якщо говорити про “ціну питання”, то йшлося про те, чи руські князі будували кам’яні твердині і, зокрема – чи Високий замок споруджений за Лева чи за Казимира. Зовсім не зайвим було б у цьому контексті нагадати про небезсторонню позицію самого Ю. Б. Зіморевича, який описував епоху Руського королівства та його правителів відверто понурими барвами та супроводжував негативними коментарями. Навіть маючи під руками автентичні документи, які би свідчили про внесок князя Лева в розвиток міста, але водночас тиражуючи офіційну історіографічну версію Яна Длугоша, що оголошувала “першим мулярем” Русі польського короля Казимира III, львівський хроніст мусів вдатись до такого неоднозначного терміна, що ввів в оману наступних істориків.

самій горі. На це вказує, зокрема, і повідомлення ревізії 1545 р., що дерево, придатне до направи мостів і городень, доводиться везти за 7–8 миль. Можна здогадуватись, що подібна ситуація могла бути і в XIII ст., адже гора, на якій стоїть замок, не була залісненою.

Кременецькі мури у своїй основі дещо тонші за львівські. Південна стіна місцями ледве сягає 190–200 см, північна ще тонша – 170–180 см. Завдяки ухилу зовнішньої поверхні на рівні городень і заборол північна стіна має 1,35–1,4 м, південна – 1,60–1,70. Ширина парапету – 0,55–0,6 м, ширина полиці, що залишається перед парапетом, – 0,7–0,8 м – виразно недостатня для влаштування проходу, на якому мали б вільно розминутися двоє озброєних оборонців. Зубці-мерлони завширшки 1,6–1,9 м, а проміжки між ними – 1,0–1,13 м. Найбільша збережена висота такого мерлона від рівня реконструйованого помосту – 2,13 м. На рівні уступу, вздовж усієї стіни збереглися наскрізні отвори розмірами 41–47 x 31–34 см. Вони розташовані з кроком 1,9–2,4 м і не збігаються з кроком мерлонів парапету. Насправді – це гнізда для балок, що проходили крізь стіну і консольно виступали по обидва боки муру (рис. 6). Перевагою такою конструкції над традиційними для Польщі “гурдиціями” було те, що потужна балка (30x40 см) заземлювалася в кам’яному муруванні, дозволяючи виносити консолі по обидва боки не менше, ніж на 2 м (розміри прийняті для можливої сучасної реконструкції, насправді цей винос міг бути і більшим). Завдяки цьому вдавалося влаштувати не лише бойові галереї, а й ізольовані приміщення (“комірки драбів” Львівського замку). Дерев’яні городні та обланки на мурах, окрім забезпечення ефективної оборони, давали також надійний захист від атмосферних чинників (рис. 7–10).

Особливості дерев’яних оббудов на мурованих стінах можна зрозуміти з інвентарів та описів³⁵, насамперед у пунктах, де вказується на недоліки: “чотири

*Рис. 5. Кременецький замок.
Загальний вигляд*

Рис. 6. Кременецький замок. Гніздо несучої балки “городні” та “обланка” у верхній частині муру

³⁵ Ревізія Кременецького замку // Литовська Метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підгот. В. Кравченко. – Київ, 2005. – С. 195–200; Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства 1548 року // Наукові записки. Національний університет “Острозька Академія”. – Острого, 2007. – Вип. 8. – С. 10–36; Описание Кременецкого замка в люстрации 1552 года // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волыньском генерал-губернаторе. – Киев, 1890. – Ч. 7, т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России. – С. 23–35.

*Рис. 7. Фрагмент північного муру
зі збереженими мерлонами*

*Рис. 8. Той же фрагмент
Вилучено пізніші закладки*

*Рис. 9. Той же фрагмент.
Реконструкція первісного вигляду*

*Рис. 10. Той же фрагмент.
Вигляд полиці опертя галереї*

городні на мурі і на одній вежі поставлені, а дошками обшиті і покриті, до яких висхід від землі”, “за тими городнями прийшла стіна, обланками не зароблена, які бланки деревом на мурі повинні робити”, “аби були віконниці до вікон в мурі [не зроблено! – *Р. М.*], з яких вікон дощ від вітру на городні всередину іде і городням дерев’яним і мурові вельми зашкодить”, “бланкування навколо усього замку добре учинене і побите драницями”, “городня шумська... не накрита, ні сходів, ані помосту нема, лише стіна муру стоїть, 5 сажнів її”³⁶.

Ці особливості у співставленні з натурними дослідженнями дозволяють реконструювати систему дерев’яних конструкцій на мурах. Городні були поділені на секції, що ними опікувались різні землевласники. Від подвір’я вони, мабуть, могли використовуватися для тимчасового перебування оборонців замку та, ймовірно, були ізольовані одна від одної. Напевне, до кожної з них провадив окремий “висхід” від рівня подвір’я. Сполучення з обланками (зовнішніми елементами) здійснювалось через проміжки між мерлонами. Висота приступки при цьому становила

³⁶ Ревізія... – С. 200.

55–60 см, що дозволяло легко переступити через неї. Обланок, накритий дахом з драниць, мусів мати бойовий парапет, мабуть, що з надійнішого матеріалу (дошок, дилів), запущених у стовпи, бо драниці легко могли бути прострілені арбалетними стрілами або кулями. Оборона з обланків була як фронтальною, так і “вертикальною”, тобто обстріл підніжжя стін вівся водночас через люки в помості (рис. 11). Мерлони в первісних частинах мурів Кременецького замку не мають жодних бійниць. Це пояснюється, мабуть, не лише тим, що “на гору замкову з долу до стіни ніде з лука не дострілиш”³⁷, а й зосередженням оборони на обланках. Щоправда, прясло муру напроти самого в’їзду на замок не збереглося, можливо, з огляду на відповідальність цього відтинка оборони, тут могли бути стрільниці на зразок зображених на зарисовці Львівського замку.

Укладач опису 1545 р. проходи між мерлонами рекомендував ізолювати віконницями, щоби створити комфортніші умови для тих, хто перебував на городнях від подвір’я³⁸. Ймовірно, проміжки між мерлонами почали поступово замурувати, як видно на збережених до нашого часу стінах. Назагал, це пов’язано з переходом до ефективнішої системи оборони стін – фланкуючого обстрілу з виступних веж і бастей. Першим кроком до неї була побудова над містом вежі “Куряча лапка” за біскупа Януша у 1530–1536 рр. (рис. 12). Однак, вона не забезпечила повного прострілу прясел стін, тому обланки мусіли залишатись надалі. Щоправда, вони могли трансформуватись в окремі оборонні пункти,

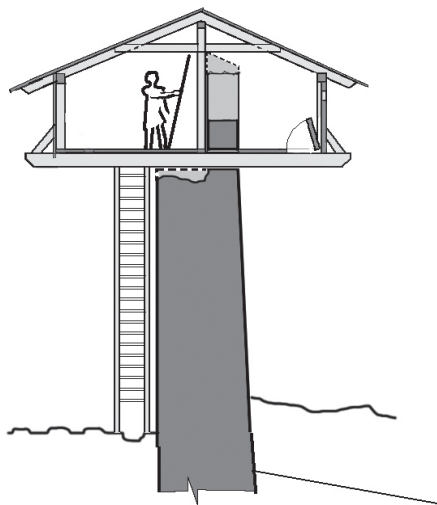

Рис. 11. Реконструкція “городень” і “обланків” у верхній частині муру (перетин)

Рис. 12. Реконструкція первісного вигляду вежі “Куряча лапка” збудованої у 1 пол. XVI ст.

³⁷ Описание Кременецкого замка... – С. 26.

³⁸ “На тие городни потреба есть бачности і опатрности, абы были оконьницы до оконь в муре”: Інвентар... – С. 200.

Рис. 13. Дерев'яний «викуш»
 («комірка драба») на стіні
 Луцького замку

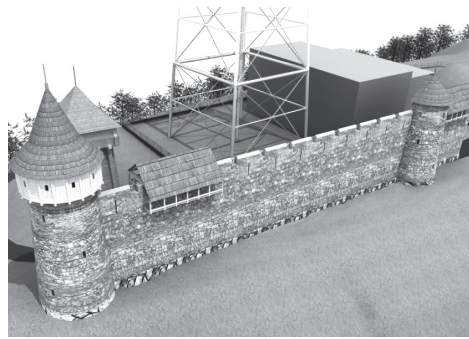

Рис. 14. Проектна пропозиція
 відтворення фрагменту
 Високого замку у Львові (2005)

як це бачимо, наприклад, у Луцькому замку (рис. 13) та можемо уявити із вказівок на «комірки драбів» Львівського замку. У проектних пропозиціях відтворення фрагменту Високого замку у Львові (Інститут «Укрзахідпроектреставрація», 2005) також пропонувалось показати подібний фрагмент бойового заборолу (рис. 14).

Як вдалий аналог описаної конструкції наводимо два зображення мурів, відреставрованих наприкінці XIX ст. у м. Каркассон на півдні Франції. На рис. 15 видно фрагмент міського муру з характерною формою стрільниць, опущених нижче рівня помосту та з прямокутними гніздами від винесених консольних балок (пор. з рис. 2). На рис. 16 показано в'їздовий вузол до цитаделі з дещо складнішим розв'язанням. Під час реставрації тут фрагментарно відтворено обланки на стінах та на одній з веж³⁹.

Описану конструкцію верхніх частин мурованих стін напевне і раніше будівлі. Такою, ймовірно, була холмська резиденція князя Данила Романовича⁴⁰ зведена, очевидно, в 1240-х роках⁴¹. На фото і обмірах вежі у Столп'є (дослідження Петра Покришкіна 1911 р.)

Рис. 15. Міський мур м. Каркассон,
 друга половина XIII ст.

³⁹ Фото за: Шёбер У. Замки и дворцы Европы. – Москва, 2003. – С. 155, 156.

⁴⁰ Коротко про неї див.: Вико А. Archeologia Polski wczesnośredniowiecnej. Odkrycia – hipotezy – interpretacje. – Warszawa, 2006. – S. 245–247.

⁴¹ Про датування будівництва Холма див.: Александрович В. Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 2009. – Вип. 13–14. – С. 38–42.

Рис. 16. В'їздова брама м. Каркасон. Фрагментарно відтворені "обланки", змонтовані на консольних балках, друга половина XIII ст.

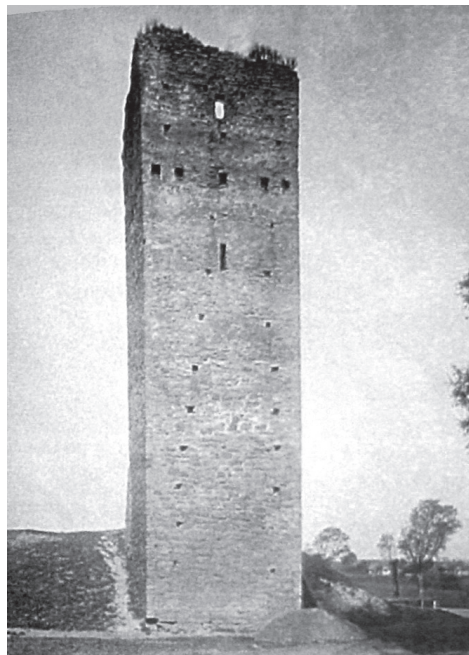

Рис. 17. Вежа у Солн'ї біля Холма (зараз Польща). Фото П. Покришкіна 1911 р.

видно виразні сліди потужних консольних балок, знівельовані пізнішими консерваціями (рис. 17)⁴².

Такі ж наскрізні отвори для балок досліджені у пресвітерії костелу у Дрогобичі, що почав зводитись у 1392 р. з використанням стін попередньої триярусної споруди, інтерпретованої як терем воеводи. У рівні перекриття третього ярусу гнізда балок проходять крізь стіну, засвідчуючи консольний винос для зовнішньої галереї (рис. 18)⁴³. Особливості цих отворів вказують на те, що балки не монтувались відразу при муруванні, а вкладалися пізніше у заздалегідь влаштовані прорізи, а також могли бути замінені при потребі.

Конструкцію мурованих стін, подібну до дослідженої у Кременці, можна також уявити, читаючи інвентар Окольного замку в Луцьку 1545 р., де, зокрема, чітко відзначено "городні" з боку міста та "обланки" назовні муру, якими можна було обійти увесь периметр укріплення: "...с тоє вежи проход злыи есть до обланокъ",

⁴² *Вико А. Archeologia...* – Рус. на s. 44, 47. Під час консерваційних робіт на початку XX ст. гнізда були видозмінені, або замуrowані.

⁴³ *Могитич І., Могитич Р.* Нове про давньоруський Дрогобич // Жовтень. – 1989. – № 11. – С. 114–118. Досліджено гнізда чотирьох балок перекроєм 25,5–27х30–31 см, перекритих гонтинами, що слугували тимчасовою перемичкою до затвердіння кладки.

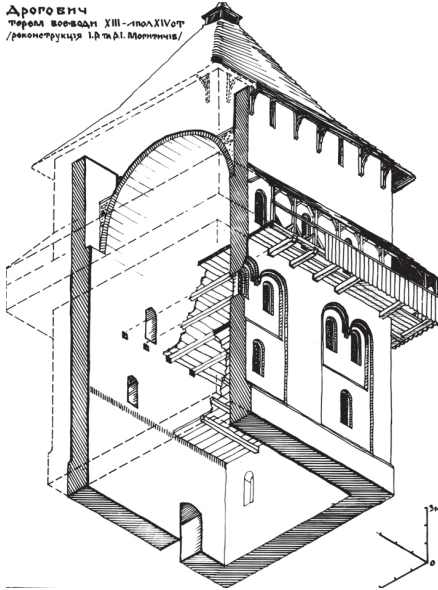

Рис. 18. “Терем” XIII ст. у Дрогобичі.
Реконструкція І. Могитича та
Р. Могитича на підставі натурних
слідів

“Проходов тежь отъ вежи до вежи и по обланкомъ, абы мел весь замок беспечно обойти, того немашь”⁴⁴. Враховуючи незначну товщину мурів Окольного замку (1,8 м), описана конструкція завершення стін була найдоцільнішою.

Отже, реконструйований спосіб влаштування виносних консольних конструкцій у верхніх частинах стін, що проходять наскрізь, можна вважати однією з характерних типологічних особливостей мурованих укріплень епохи Руського королівства. Найправдоподібніше, він запозичений з оборонної архітектури Передньої Азії та розвинутий за часів хрестових походів. Його аналогом виступають добре збережені й описані муровані укріплення на півдні Франції.

Roman Mohytych. COMPLETION OF WALLS IN CASTLES OF RUS KINGDOM IN SECOND PART OF XIII CENTURY

The reconstruction of upper parts of defense walls in stone citadels, dated second part of XIII century, was based on comparison of writing sources and model researches of Lviv's and Kremenets's castles. Renovated construction of wooden completion of walls was similar to original construction. That allows to make wide galleries astride, set on cantilever beams. First of all, we have to look for prototypes of similar decisions in Asia Minor. The same analogues are conserved well on the South of France.

Key words: *masonry walls, cantilever beams, merlons, hoarding*).

Інститут “Укрзахідпроектреставрація”

⁴⁴ Ревізія Луцького замку. – С. 133–143.

Ігор СКОЧИЛЯС

ГАЛИЦЬКА МИТРОПОЛІЯ XIV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XV СТОЛІТЬ: ОСОБЛИВОСТІ ЕКЛЕЗИАЛЬНОГО, ПРАВОВОГО ТА СУСПІЛЬНОГО СТАТУСУ

Розглядаються особливості еклезіального, правового та суспільного статусу Галицької митрополії від часу її заснування близько 1303 р. до 1458 р., коли вона папською буллою була підпорядкована київському митрополитові. Появу нової церковної провінції уможливив “парад єпископських фундацій” XIII ст., як складова політики місцевих князів щодо створення в підлеглих їй землях “своєї” Церкви. Впродовж багатьох десятиліть (напевне у 1308–1326 і 1347–1370 роках) Крилоська катедрa безпосередньо підпорядковувалася главі Руської церкви, який, правдоподібно, суміщав адміністрацію обидвома церковними провінціями. Однак аж до початку XIX ст. жодного канонічного акту про закриття Галицької митрополії видано не було.

Ключові слова: Галицька митрополія, Крилоська катедрa, Руська церква, київський митрополит.

1. “Парад єпископій” XIII століття та релігійна політика галицько-волинських князів

На кінець XIII ст. у межах Галицько-Волинського князівства (Королівства Русі) функціонували п’ять православних єпископій, що входили до складу Київської митрополії. Окрім давніх Володимирського (відкрите у 1070-х)¹, Галицького (фундоване, найвірогідніше, в першій половині 1140-х²) та заснованого перед 1220–1221 р. Перемишльського (відокремилося від Успенської катедрі), на цих землях у XIII ст. виникли ще два руські владцтва – Угрівське (вірогідно, в середині

¹ Згідно з Євгенієм Голубінським, Володимирська єпархія була фундована за Володимира Великого (тобто не пізніше 1015 р.): Голубинский Е. История Русской Церкви. – Москва, 1997. – Т. 1, ч. 1. – С. 336–340, 669–671, 698–700. Див. також: Poppe A. Biskupstwa na Rusi, 988–1300 // States, Societies, Cultures East and West. Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski / Ed.-in-Chief J. Duzinkiewicz. – New York, 2004. – P. 843; Senyk S. A History of the Church in Ukraine. – Rome, 1993. – Vol. 1. – P. 143.

² Детальніше про це: Скочиляс І. Заснування Галицької єпархії в середині XII століття: спроба нової інтерпретації проблеми // Studia z dziejów i tradycji metropolii kijowskiej XII–XIX wieku / Red. A. Gil. – Lublin, 2009. – S. 151–179; Його ж. Християнство у Прикарпатті та заснування Галицької єпархії в середині XII століття // Княжа доба: історія та культура. – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 9–59.

1230-х)³ та Луцьке (з'явилося не пізніше 1289 р., а найімовірніше, – ще до монгольської навали)⁴. “Парад єпископських фундацій” на теренах Південно-Західної Русі

³ Основне нарративне джерело для встановлення приблизної хронології відкриття Угрівської єпископії – стаття 1223 р. Галицько-Волинського літопису, укладення якої Петро Толочко датує 1258 р. (*Толочко П.* Стаття 6731 года Галицко-Волинской летописи и время ее написания // *Ruthenica.* – 2005. – Т. 4. – С. 47–53). У цій літописній вставці (Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 1996. – Т. 2. – Стб. 739), а також у Новгородському Патріаршому літописі, згадано угрівського владика Йоасафа. 1229 р., у сані володимирського єрарха, він фігурує одним із претендентів на престіл Новгородської архиспархії. Отже, князь Данило Романович Угрівську катедру не міг фундувати раніше 1229–1230 рр. Натомість перенесення владичого престолу з Угрівська до Холма (заснованого у 1237–1238) потрібно безпосередньо пов'язувати із конфліктом Йоасафа та князя Данила на початку 40-х років XIII ст., коли Святософійський собор у Києві залишався вакантним після виїзду 1240 р. зі столиці Русі, напередодні татарської облоги, митрополита Йосифа. Обурившись самовільною спробою Йоасафа “скочи на столь митрофолічъ”, Данило Романович усунув його від урядування катедрою (правдоподібно, це сталося у 1241–1242 рр.) та поставив на Холмську катедру владика Йоана, представника Володимирського єпархіального крилосу. Анджей Гіль, приймаючи аргументи Анджея Поппе, також відносить початки Угрівського єпископства не до 1223 р., коли про нього вперше читаємо в літописі, а до часу перед 1230 р., цілком слушно пов'язуючи його заснування із політикою “збирання земель” Данила Романовича, його планами освоєння “Забужанської України” й поширення впливу на Польщу та перенесення своєї столиці із неспокійного Галича в нове місце. Переміщення єпископської катедри з Угровська до Холма А. Гіль (він датує цю подію кінцем 30-х років) пояснює ймовірним занепадом Угровська (через невідомі для міста розташування торговельних шляхів, або ж його знищення під час військових дій), а безпосереднім приводом до зміни осідку катедри вважає загрозу монголо-татарського вторгнення в Галицько-Волинську Русь (*Gil A.* Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku. – Lublin; Chełm, 1999. – S. 60–66). Див. також міркування Софії Сенік, на переконання якої Данило Романович відкрив єпископію в Угровську “після 1219 р.”: *Senyk S.* A History of the Church... – P. 143. Надзвичайно цікаві результати археологічних обстежень у 2001 р. літописного Холма в районі Високої Гірки, де стояв палац короля Данила опубліковано в: *Буко А., Дзеньковський Т., Голуб С.* Холм доби Данила Романовича у світлі результатів найновіших розкопок // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 187–190; *Буко А.* Archeologia Polski wczesnosredniowiecznej. Odkrycia–hipotezy–interpretacje. – Warszawa, 2006. – S. 180–181, 243–248.

⁴ Намісник володимирського владика міг резидувати в Луцьку вже у XII ст., про що опосередковано свідчать виявлені залишки Святоюанівського собору див.: *Малевская М. В.* Церковь Иоанна Богослова в Луцке – вновь открытый памятник архитектуры XII века // Древнерусское искусство: Исследования и атрибуции / Отв. ред. Л. Лифшиц. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 9–36). Ярослав Щапов відносить заснування Луцької єпархії до 20–30-х років (*Щапов Я.* Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – Москва, 1989. – С. 52–55), натомість Євгеній Голубінський вважав, що місцева катедра могла бути відкрита ще в домонгольський період, можливо, за князя Василька Романовича, або ж пізніше, за його племінника Мстислава Даниловича (*Голубинский Е.* История Русской Церкви. – Москва, 1998. – Т. 4. – С. 27). Пор.: *Senyk S. A.* History of the Church... – P. 143.

у XII–XIII ст.⁵ наштовхує на думку про цілеспрямовану політику місцевих князів з роду Рюриковичів, особливо після ординського погрому, метою якої було створення “своїї” Церкви – майбутньої Галицької митрополії в сопричасті з Царгородським патріархатом. Те, що така церковна провінція сформувалася аж на початку XIV ст., пояснюється особливостями релігійної стратегії Романовичів⁶. Вони намагалися, з одного боку, політично впливати на стан справ у підконтрольних їм єпархіях Київської митрополії (південні та південно-західні землі Русі), а з іншого – підтримувати постійні контакти з Римським Апостольським Престолом задля досягнення військово-політичної мети – звільнення своїх володінь від монгольського панування. Натомість подією, що пришвидшила і безпосередньо актуалізувала ідею власної церковної провінції у володіннях Романовичів, став переїзд у 1299–1300 рр. з Києва до Владимира-на-Клязьмі митрополита Максима, про що йтиметься далі.

Видимим результатом контактів з Римом стало проголошення у 1246 р. формального поширення влади Папського Престолу на Галицько-Волинську Русь і прийняття Римом її земель “під свою опіку”⁷. Та жодних канонічно-юрисдикційних наслідків для південно-руських єпархій це рішення, певна річ, не мало. Натомість головною метою “латинської політики” Романовичів було, по-перше, зміцнення своїх позицій щодо західних сусідів – Польщі, Тевтонського ордену й Угорщини, і, по-друге, військова допомога у протистоянні з татарами (бажано у вигляді масштабного хрестового походу проти ординців). Саме в такому контексті потрібно розглядати коронування Данила у Дорогочині на Підляшші 1253 р., детерміноване передовсім політичними, а не духовними інспіраціями. Не одержавши

Фальсифікат дарчої грамоти князя Любарта Гедиміновича 1322 (1321?) р. для Луцького катедрального собору, з відповідними коментарями, опубл.: *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – С. 683–697; див. також: *Щапов Я.* Древнерусские княжеские уставы XI–XIV вв. – Москва, 1976. – С. 173–176 (документ датовано 1321 р.). Як припускає Борис Флоря, наприкінці XIII – на початку XIV ст. Святойоанівська катедрала тимчасово припинила своє існування й була відновлена завдяки ініціативі князя Любарта, коли Луцьк знову став центром окремого князівства. Одноійменне владцтво за довготривалого правління Любарта значно зміцніло й у 90-х роках XIV ст. його архиєрей небезпідставно претендував на Галицький митрополичий престіл: *Флоря Б.* Две грамоты князя Любарта (о луцкой епископской кафедре в первой половине XIV в.) // Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования (далі – ДГ). 1998 год. – Москва, 2000. – С. 250–254; *Его же.* О грамоте Любарта Гедиминовича Луцкой епископской кафедре // От Древней Руси к новой России: Юбилейный сборник, посвященный члену-корреспонденту РАН Я. Н. Щапову. – Москва, 2005. – С. 177–181.

⁵ Велику кількість єпархій у південно-західній частині Київської митрополії зауважив також: *Bieńkowski L.* Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce // *Kościół w Polsce: Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce* / Pod red. J. Kłoczowskiego. – Kraków, 1969. – Т. 2. – С. 796.

⁶ Найновіше дослідження, присвячене історії цієї династії: *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. – Poznań; Wrocław, 2002.

⁷ *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia* / Ed. A. G. Welykyj (далі – DPR). – Romae, 1953. – Vol. 1. – P. 30–32 (док. № 13–14).

мілітарної підтримки, король Данило⁸, хоч і продовжував орієнтуватися на союз із країнами латинського християнства, все ж, відмовився від ідеї церковної унії. Інтенсивні зв'язки Романовичів із західним латинським світом, як слушно зауважив Борис Флоря, “сприяли спаду напруги у міжконфесійних стосунках, що простежується вже у 30-х роках XIII ст.”. Однак ці контакти були безрезультатними з погляду Риму, оскільки не увінчалися впровадженням унії на території Галицької та сусідніх з нею православних єпископій, – навіть попри домінуюче в Римській курії середини XIII ст. уявлення про Русь як “терени схизматиків”, якими можна розпоряджатися на власний розсуд⁹.

Якщо так звані “унійні змагання” Данила Романовича (не беручи до уваги попередні, часто міфологізовані спроби контактів Галича та Риму, зокрема за посередництвом Польщі й Угорщини)¹⁰ добре відомі в історіографії, то генеза но-

⁸ Остання праця про найвідомішого галицького-волинського князя – науково-популярний нарис: *Котляр Н.* Даниил, князь Галицкий: документальное повествование. – Санкт-Петербург; Киев, 2008. Перипетії, пов'язані з коронуванням Данила та його унійними планами, розглядаються на с. 284–292. Спроби узагальнення проблеми: *Голубинский Е.* История Русской Церкви. – Москва, 1997. – Т. 3. – С. 82–88; *Ісаєвич Я.* Князь і король Данило та його спадкоємці // Галицька брама. – 2001. – № 9–10. – С. 3; *Чубатий М.* Історія християнства на Русі-Україні. – Рим; Нью Йорк, 1965. – Т. 1. – С. 625–642. Політичні обставини коронування Данила і випадки вживання королівського титулу щодо Галичини у XIII–XIV ст. досліджують: *Войтович Л.* Королівство Русі: реальність і міфи // Дрогобицький краєзнавчий збірник (далі – ДКЗ). – 2003. – Вип. 7. – С. 63–71; *Його ж.* Король Данило Романович: політик і полководець // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. (Матеріали Міжнар. наук. конф. 29–30 листопада 2007 р., Львів). – Львів, 2008 (далі – Доба короля Данила). – С. 22–97; *Головко О.* Держава Романовичів у східноєвропейській політиці Римської курії 40–50-х років XIII ст. // Княжа доба: історія та культура / Відп. ред. Я. Ісаєвич. – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 67–84; *Корона Данила Романовича.* – Рим; Париж; Мюнхен, 1955; *Котляр М.* Данило Романович як людина і державний діяч // Княжа доба: історія та культура. – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 85–92; *Лужницький Г.* Українська Церква між Сходом і Заходом: Нарис історії Української Церкви. – 2-ге вид., виправл. – Львів, 2008. – С. 133–139; *Могутич Р.* Будівництво Львова у XIII ст. (повертаючись до дискусії) // Галицька брама. – 2001. – № 9–10. – С. 6–8; *Фонт М.* “Житие” Данила Романовича // Княжа доба: історія та культура. – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 98–108; *Чубатий І.* Західна Україна і Рим у XIII в. у своїх змаганнях до церковної Унії // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі – Записки НТШ). – 1917. – Т. 123–124. – С. 1–108; *Dąbrowski D.* Koronacja Daniela Romanowicza w relacjach Jana Długosza i jego szesnastowiecznych polskich kontynuatorów // Княжа доба: історія та культура. – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 109–122. Титулування Данила, а також угорських монархів та Юрія Львовича, королем Русі (Галича, Галичини і Володимирії) аналізує: *Ісаєвич Я.* До історії титулатури володарів у Східній Європі // Княжа доба: історія та культура. – Вип. 2. – С. 7–19.

⁹ *Флоря Б.* Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье: Сборник. – Москва, 2007. – С. 204–205.

¹⁰ Йдеться, зокрема, про так зване “папське посольство” до Романа Мстиславовича у 1203–1204 рр., листування папи Інокентія III з угорським королем Андрієм II у справі коронації королевича Коломана на галицький престіл, переговори папського легата Джованні дель

вого еклезіального мислення галицько-волинської еліти досі практично не вивчалася. Аналіз подій у Київській митрополії після Батієвого походу дає підстави вважати, що в цей період Галицька єпархія, поряд з Володимирською, почала відігравати провідну роль в єрархічній структурі Руської церкви. Тому потребує переосмислення постать митрополита Кирила II (1248–1281)¹¹, з яким традиційно пов'язували (і нині пов'язують) зміщення центру тяжіння у Руській церкві від Києва до Владимира-на-Клязьмі та, пізніше, – Москви¹². Інтригує хоча б той факт, що прозахідну релігійну політику короля Данила підтримали ті владики, які резидували у володіннях Романовичів (як оповідає Галицько-Волинський літопис, князь прийняв папський вінець “від усіх своїх єпископів”)¹³. З цієї вістки дослід-

Плано Карпіні з князями Васильком і Данилом Романовичами у 1245 і 1247 рр. (зокрема за участю місцевих “єпископів та інших гідних уваги людей”), листування Інокентія IV з Данилом Романовичем у 1246–1247 рр. у справі папської корони тощо: DPR. – Vol. 1. – Р. 20–21, 30–45 (док. № 6–7, 13–32). Коментарі: *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви / Репр. вид. – Київ, 1998. – Т. 1. – С. 122–123; *Флоря Б.* Исследования... – С. 183–184, 199–204; *Чубатий М.* Історія християнства... – Т. 1. – С. 551–556.

¹¹ “Метрика” Святоюрського монастиря другої половини XVIII ст. датою номінації Кирила на митрополію подала 1250 р.: “Куриль Г., Русинъ; Время поставленія оcn.”: Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (далі – ЛННБ). – Відділ рукописів. – Ф. 3. – Спр. МВ-390. – Арк. 23.

¹² Див. згадки про цього архиєпископа в літописанні: Лаврентьевская и Троицкая летописи // ПСРЛ. – Москва, 1997. – Т. 1. – Стб. 473–474. Традиційний опис діяльності Кирила II подано у: *Власовський І.* Нарис історії... – Т. 1. – С. 101–102; *Голубинский Е.* История Русской Церкви. – Т. 3. – С. 51–55; *Лужницький Г.* Українська Церква... – С. 134–139; *Чубатий М.* Історія християнства... – С. 643–651. Іван Власовський визнає, що “ми не знаємо з історичних пам'яток, як реагували на явні симпатії до Суздальсько-Володимирської держави київських митрополитів Кирила III і Максима князі галицько-волинські Данило Романович і Лев I Данилович”. Натомість Микола Чубатий стверджує, що Кирило отримав номінацію на митрополита від царгородського патріарха в Нікеї 1248 р., а повернувшись на Русь наприкінці наступного року (за Є. Голубінським – 1250 р.), де мав би вступити в конфлікт з Данилом Романовичем через плани князя щодо церковної унії (*Чубатий М.* Історія християнства... – С. 628–631). Нове прочитання проблематики у: *Гудзяк Б.* Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Пер. М. Габлевич; Під ред. О. Турія. – Львів, 2000. – С. 4–6; *Ostrowski D.* Why Did the Metropolitan Move from Kiev to Vladimir in the Thirteenth Century? // *California Slavic Studies.* – 1993. – Vol. 16. – Р. 83–101. Див. також сучасний огляд: *Любащенко В.* До питання про церковну діяльність київського митрополита Кирила II // Галицька митрополія 1303–1807–2007: Статті і матеріали. – Львів, 2007. – С. 57–63. Розширена версія цієї ж статті: *Її ж.* Реформи в Київській церкві за митрополита Кирила II // *Доба короля Данила...* – С. 182–202. Пор.: *Її ж.* Київські митрополити Кирило II і Петро Ратненський: історичні паралелі // *Княжа доба: історія та культура.* – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 214–231.

¹³ Саме коронування Данила описано в: *Ипатьевская летопись...* – С. 807–808. Див. також: Галицько-Волинський літопис / Перекл. і поясн. *Т. Коструба.* – Стейт Коледж (Па), 1967. – Т. 2. – С. 46. Нещодавно цей сюжет став предметом дослідження Івана Паславського, який розглядає коронацію на тлі взаємин Галицько-Волинської Русі з Римською Апостольською столицею, латинськими державами Європи, Золотою Ордою

ники робили “логічний висновок”, що митрополит Кирило II, близький сподвижник Данила, був в опозиції до римської унійної політики князя.

Проте уважне прочитання літописних нарацій про цього видатного єрарха спонукає до нової інтерпретації його діяльності та, зокрема, “географії пастирських уподобань”. По-перше, жоден із літописів не згадує про ігнорування Кирилом коронації Данила, на що літописець звернув би увагу. Та ж святоюрська “Метрика” зазначає отримання митрополитом “привилею ѿ Іннокентія Д., еже совершаемой быти с[ва]той Літоурги діалектомъ славенскимъ”¹⁴. По-друге, Галицько-Волинський літопис виразно наголошує на близькості майбутнього предстоятеля Руської церкви до Данила Романовича та довірчому характері його взаємин з князем (під 1244 і 1250 рр. сказано про перебування Кирила II при дворі Романовичів¹⁵), а не на розходженнях між цим володарем і митрополитом. По-третє, літописні оповіді про тривалі подорожі митрополита в північно-східні землі ще не доводять, що так само не чинив він і щодо Галицько-Волинської Русі, як і його напружених стосунків з Романовичами (першим святительським актом Кирила після прибуття до Владимира, нагадаймо, було вінчання доньки Данила Романовича із суздальським князем Андрієм). Радше навпаки, йдеться про природне зацікавлення літописців Великого Новгороду і Владимиро-Суздальщини місцевою регіональною історією, а також труднощі в налагодженні церковного життя після монголо-татарської навали, з якими стикалися тамтешні владика, що й змушувало Кирила II тривалий час перебувати на Півночі. Показово: більшість прикладів “церковного нераденія” у Київській митрополії провінційний собор 1273 р. узяв саме з еклезіальної практики

та візантійським двором, а також унійних ініціатив Західної церкви і планів організації хрестового антиординського походу: *Паславський І. Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття.* – Львів, 2003. Див. також оцінку “зносин з Римом” Данила Романовича у класичній праці: *Грушевський М. Історія України-Руси /* Репр. вид. – Київ, 1993. – Т. 3. – С. 68–73. Різні аспекти події висвітлені також у: *Корона Данила Романовича: 1253–1953 //* Записки Чину Святого Василя Великого (далі – Записки ЧСВВ). – Рим, 1954. – Вип. 1–2. Серед діаспорних статей привертає увагу передрукована в Україні студія: *Великий Атанасій. Корона Данила Романовича: 1253–1953 //* Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава: Статті й матеріали. – Львів, 2005. – С. 48–53. Контакти Римського Апостольського Престолу з Галицько-Волинським князівством розкрито у: *Большакова С. Папские послания галицкому князю как исторический источник //* ДГ. 1975 год. – Москва, 1976. – С. 122–129 (опубліковано десять булл Інокентія IV з 1246–1248 рр. у перекладі російською мовою). Декілька листів і бреве римських понтифіків XIII ст., що стосуються руських земель і Галицько-Волинського князівства зокрема, видано у перекладі українською мовою: *Правда про унію: Документи і матеріали /* 2-ге вид., доповн. – Львів, 1968. – С. 17–23 (док. № 1–8).

¹⁴ ЛННБ. Відділ рукописів. – Ф. 3. – Спр. МВ-390. – Арк. 23.

¹⁵ “Даниль же затворивъ Холмъ, еха ко братоу си Василкови, пойма с собою Коурила митрополита” (Ипатьевская летопись. – Стб. 794; оповідь про відправлення у 1250 р. князями Данилом і Васильком Кирила “на поставление митрополье Роуское”: Там же. – Стб. 809). Див. також: Галицько-Волинський літопис. – С. 25, 34; *Чубатий М. Історія християнства...* – С. 615.

Новгородщини і Суздальщини¹⁶. Водночас літописи постійно наголошують, що Кирило II “приходив” на Залісся з Києва та й був похований також у золотOVERХІЙ столиці митрополії. Отже, цілком можлива лояльність Кирила II до Романовичів і його добрі взаємини з Галичем та Володимиром, сприймався “своїм” пастирем як у володіннях цих князів, так і в інших княжих столицях.

Становище галицько-волинських епархій в ерархічній структурі Київської митрополії радикально змінилося на зламі XIII–XIV ст., коли її новообраний архипастир Максим (1283–1305), із поширенням чуток про загрозу татарського погрому Києва, подався разом із катедральним крилосом і канцелярією на Північ (1299–1300), започаткувавши традицію резидування предстоятелів Руської церкви спершу у Володимирі, а згодом – Москві, де вони знайшли нових протекторів – золотоординських ханів¹⁷. Митрополит Максим наприкінці XIII ст. відвідував Галицько-Волинську Русь¹⁸, проте джерельні звістки про це потребують додаткового уточнення і реінтерпретації¹⁹.

2. Заснування Галицької митрополії та її суфрананії

Втрата Романовичами “свого митрополита” і фактична політична переорієнтація Святосфіївської катедри на Владимиро-Суздальщину, за якою проглядається також прагматична протатарська політика Візантії, спрямована на державне і церковне зміцнення цього князівства задля тіснішого політичного союзу із Золотою Ордою (реалізувалася за посередництвом Царгородського патріархату)²⁰, змусили Руське королівство, відновлюючи свій політичний престиж, вдатися до “еклезіального сепаратизму” – заснування в 1303 р. Галицької митрополії на теренах Малої Русі²¹. Це стало можливим за підтримки візантійського імператора

¹⁶ Це зауважив ще: *Голубинский Е.* История Русской Церкви. – Т. 3. – С. 57–59, 65–78.

¹⁷ *Senyk S.* A History of the Church... – P. 445–448. Перенесення митрополичого осідку з Києва до Владимира-на-Клязьмі канонічно підтвердив Священний Синод у Царгороді 1354 р. (*Голубинский Е.* История Русской Церкви. – Т. 3. – С. 90–97; *Назаренко А.* Русская церковь в X – 1-й трети XV в. // Православная энциклопедия. Русская Православная церковь. – Москва, 2000. – С. 50–51; *Чубатий М.* Історія християнства... – Т. 1. – С. 651–662; *Trajdos T.* Biskupi prawosławni w monarchii Jagielly // *Nasza Przeszłość.* – 1986. – Т. 66. – S. 115). Див. також інтерпретацію цього сюжету в контексті історичного розвитку Київської землі: *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли: Литовский период / Перевид. – Біла Церква, 2007. – С. 134–136.

¹⁸ Див. міркування: *Любащенко В.* Висвячення і канонізація київського митрополита Петра Ратенського // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник (далі – ІРУ: НІЦ). 2009 рік. – Львів, 2009. – С. 475.

¹⁹ Зокрема, нічого нового не повідомляє про митрополита Максима і святоюрська “Метрика”: ЛННБ. Відділ рукописів. – Ф. 3. – Спр. МВ-390. – Арк. 23.

²⁰ *Шевченко І.* Владимиро-Суздальське князівство як суперник та епігон Києва // *Його ж.* Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст. – Львів, 2001. – С. 61–73.

²¹ Появу цієї назви на теренах сучасної України з історичної ретроспективи аналізують: *Шевченко І.* Політика Візантійського патріархату у Східній Європі в XIV ст. // *Його ж.*

Андроніка II Палеолога (1282–1328) та благословення царгородського патріарха Атанасія I (1303–1309)²². Як припускають, князеві-королю Юрію Львовичу (близько 1301–1308) у ході довготривалих переговорів вдалося переконати Царгород відкрити Галицьку митрополію великою мірою саме з огляду перспективи контактів із Римом щодо церковної унії, які провадив ще дід Юрія – Данило Романович²³.

Нещодавно Ярослав Дашкевич висунув надзвичайно цікаву, хоч і дискусійну гіпотезу, що в 1303 р. Галицьку митрополію було не засновано, а тільки відновлено, та що “насправді вона існувала раніше”²⁴. Попри привабливість цієї теорії,

Україна... – С. 84; *Яковенко Н.* Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.) // Міжкультурний діалог. – Київ, 2009. – Т. 1. – С. 75–81.

²² За спостереженнями Ігора Шевченка, Візантія, згідно з її телеологічною візією, “була всесвітньою державою, а імператор на її чолі був представником Господа на землі [...]. У ролі всесвітнього правителя візантійський імператор, як заступник Христа, увінчував собою єрархію держав, у яких жили всі на світі християни. Цими державами правили місцеві володарі [топархи], до яких належав, серед інших, і московський князь. Ці володарі вважалися духовними синами чи небожами імператора, а то й просто підлеглими або ж союзниками” (*Шевченко І.* Політика Візантійського патріархату... – С. 75–76). Вартий уваги також коментар: *Паславський І.* Галицька митрополія: Історичний нарис. – Львів, 2007. – С. 12–14. Автор, услід за М. Грушевським і деякими іншими істориками, окрім чинника татарської загрози, цілком слушно наголошує на політичній зумовленості переміщення митрополичої резиденції з Києва на Північ. Йдеться про використання Візантією київських митрополитів (майже завжди – довірених осіб імператора) як агентів-дипломатів у протатарській політиці, до якої Владимиро-Суздальщина, безпосередньо залежна від золотоординських ханів, надавалася значно більше, ніж порівняно самостійна у своїй діяльності Галицько-Волинська Русь. За словами Івана Паславського, “кращого кандидата на роль посередника та політичного буферу між Візантією і Золотою Ордою годі було знайти, тому Нікея зробила своїм фаворитом саме Владимиро-Суздальське князівство” як молодшого політичного партнера на Сході Європи (Там само. – С. 24, 28). Наукові здобутки у вивченні цього еклезіального феномена XIV ст. описують: *Педич В., Тельвак В.* Проблема утворення Галицької православної митрополії в українській історіографії // ІРУ: НІЦ. 2008 рік. – Львів, 2008. – С. 484–488. Давніша праця Михайла Малиновського вже втратила свою актуальність: *Малиновскій М.* Историческое обозрение митрополіи рѣской Галицкой // Зоря Галицкая яко Альбумъ на годъ 1860. – Львовъ, 1860. – С. 182–192.

²³ *Голубинский Е.* История Русской Церкви. – Т. 4. – С. 7–10; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 112–113; *Назаренко А.* Русская церковь... – С. 51.

²⁴ Учений вказував на візантійський каталог церковних провінцій Царгородського патріархату, де йдеться не про заснування Галицької митрополії, а піднесення Галицької єпархії до гідності митрополії, яку, згідно з джерелами, ліквідовували та відновлювали чотири рази. Історик також покликався на відомі фальсифікати грамот князя Лева Даниловича з 1287–1301 рр. зі згадками про галицьких митрополитів, які, на його думку, “не мусять бути автентичними, що, однак, не може заперечити існування інституції, тобто митрополії”. Тож, за версією Я. Дашкевича, ідея Галицької митрополії виникла ще “за князів Романа Мстиславича і раннього Данила Романовича”, а була реалізована “за наказом Данила”, після монгольської навали й послаблення впливів Галицько-Волинської Русі

яка, без сумніву, стимулюватиме подальші дискусії, виникнення Галицької митрополії ще в середині XIII ст. маловірогідне (оскільки той-таки Данило Романович мав тоді “свого” підконтрольного митрополита – Кирила II²⁵) і не документується жодним джерелом. Зокрема, на відсутність у той час митрополії натякає ймовірний приїзд до Галичини київського архипастира Максима (1283–1305) невдовзі після його поставлення на Святософіївську катедру²⁶. Водночас теза автора щодо зародження серед правлячої еліти Королівства Русі автокефальної ідеї про власну помісну Церкву вельми продуктивна й опосередковано підтверджується “парадом єпископій” у Галицько-Волинському князівстві упродовж XIII ст.

Хронологія подій і перипетії, зумовлені фундацією цієї церковної провінції, достатньо відомі²⁷. В уявленні монахів-василіан, укладачів “Метрики” Свя-

на Київ. Щоправда, дослідник сумнівався, чи гіпотетичні галицькі митрополити середини – другої половини XIII ст. одержали благословення від нікейського патріарха, проте зазначав, що після 1261 р. номінацію цілком можна було здійснити у Царгороді. Див.: *Дашкевич Я.* Початки Галицької митрополії у світлі історичної полеміки // *Галицька митрополія 1303–1807–2007: Статті і матеріали.* – Львів, 2007. – С. 6.

²⁵ Див., зокрема, міркування Ярослава Щапова, який відкидає як безпідставні твердження багатьох науковців про послаблення зв’язків Кирила з князем Данилом із перенесенням митрополичого осідку з Києва до Владимира-на-Клязьмі (*Щанов Я.* Государство и церковь... – С. 205–206). Стосунки митрополита Кирила з королем Данилом і заснування нових єпископій у підвладних Романовичам землях висвітлюють також: *Poppe A.* The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus’ to 1300 // *Harvard Ukrainian Studies* (далі – HUS). – 1997. – Vol. 21. – № 3/4. – Р. 360–362; *Senyk S.* A History of the Church... – Р. 444–445 (дослідниця пише, що вже “за довгий час його [митрополичого] правління виразно дала про себе знати необхідність поділу Київської митрополії”).

²⁶ *Назаренко А.* Русская церковь... – С. 50.

²⁷ Досі найповнішою, хоча й дещо застарілою роботою з історії Галицької митрополії залишається монографія: *Stasiw M.* Metropolia Haliciensis. (Eius historia et iuridica forma) / 2 ed. – Romae, 1960. Сучасну концепцію генези та еклезіального статусу цієї церковної провінції запропонував: *Паславський І.* Галицька митрополія... – С. 7–43; *Його ж.* Заснування Галицької митрополії 1303 року: причини та наслідки // *Доба короля Данила...* – С. 203–227. Не втратила значення й давніша монографія: *Тихомиров Н.* Галицкая митрополія: Церковно-историческое исследование. – Санкт-Петербург, 1896. – С. 40–52. Автор ставив під сумнів достовірність даних про початки митрополії з грамоти Казимира 1370 р., підозрюючи польського короля в “добавлении собственных измышлений”, хоч і вбачав у ній певне раціональне зерно, водночас, слушно стверджуючи поінформованість патріаршого престолу щодо подій, пов’язаних із створенням митрополії у Галицько-Волинській державі.

Обставини відкриття митрополичої катедри в Галичі розглядають: *Дашкевич Я.* Початки Галицької митрополії... – С. 5–8 (стисло викладено гіпотези й концепції провідних дослідників історії митрополії); *Назаренко А., Турилов А., Флоря Б.* Галицкая епархия // *Православная энциклопедия.* – Москва, 2005. – Т. 10. – С. 325. Міркування про генезу митрополії узагальнено в: *Ісаевич Я.* Митрополія й єпископії // *Історія української культури: У 5 т.* – Київ, 2001. – Т. 2. – С. 227–230; *Лужницький Г.* Українська Церква... – С. 139–146. Комплекс джерел (насамперед літописних) і найважливіші дослідження з історії Руської церкви (і, зокрема, Галицької митрополії) XIV ст. аналізує: *Кричевский Б.* Митрополичья власть в

тоюрського монастиря XVIII ст., заснування Галицької митрополії безпосередньо пов'язане із князівськими міжусобицями та перенесенням великокняжого престолу в 1240 р. з Києва до Галича. Це нібито й обумовило, “кь чести новаго престола княжаго самоґ такожде метрополитѣ галицкаго титлѣ кїевскомґ начати прикладати”²⁸. Очевидно, з ініціативою фундації власної митрополії виступив ще князь Лев Данилович²⁹, продовжуючи політику “збирання епархій” свого батька Данила Романовича, у чому переконує також вибір Галича – вотчини Лева – на столицю митрополії³⁰. Одним зі стимулів до утворення власної церковної

средневековой Руси (XIV век). – Санкт-Петербург, 2003. – С. 7–35, 69–104. Нотатки грецькою мовою про заснування Галицької митрополії в перекладі польською мовою коментує: *Fijalek J.* Średniowieczne biskupstwa Kościoła wschodniego na Rusi i Litwie. Na podstawie źródeł greckich // *Kwartalnik Historyczny* (далі – КН). – 1896. – Р. 10. – S. 493–496.

Функціонування цієї церковної провінції у XIV ст. частково висвітлене у працях: *Власовський І.* Нарис історії... – Т. 1. – С. 103–106; *Голубинський Е.* История Русской Церкви. – Т. 3. – С. 96–97, 154–181; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 112–142, 270–272, 539–545; С. 539–545; *Гудзяк Б.* Криза і реформа... – С. 7–8; *Кметь В.* Галицька митрополія // *Енциклопедія Львова*. – Львів, 2007. – Т. 1. – С. 464–466; *Його ж.* Львівська православна епархія: короткий огляд історії // Шематизм Львівсько-Сокальської епархії Української Православної Церкви Київського пагірхату. 2000 рік: Статистично-біографічний довідник. – Львів, 2000. – С. 10–11; *Його ж.* Юрисдикційний статус та організаційна структура Галицької (Львівської) епархії (XII – середина XVI століття) // *Ковчег: Наук. зб. із церковної історії*. – 2001. – Ч. 3. – С. 136–138; *Коструба Т.* Нариси з церковної історії України X–XIII століття. – Торонто, 1955. – Т. 1. – С. 107–113; *Назарко І.* Галицька митрополія // *Записки ЧСВВ*. – 1958. – Т. 9, ч. 3. – С. 173–189; *Петрушевич А.* Краткое историческое извѣстие о времени введения христианства на Галичской Руси, особливоже объ учрежденіи святительскихъ столицъ въ Галичѣ и Львовѣ и святителяхъ, сидѣвшихъ на упомянутыхъ столицахъ. – Львовъ, 1882. – С. 3–8; *Рудович І.* Коротка історія Галицко-Львовскої епархії. (На основѣ грецкихъ жерель и иншихъ новѣйшихъ підручничковъ). – Жовква, 1902. – С. 10–11; *Чистович І.* Очеркъ історіи Западно-Русской Церкви. – Санкт-Петербургъ, 1882. – Ч. 1. – С. 106–115; *Чубатий М.* Історія християнства... – С. 663–680, 684–703; *Chodynicki K.* Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632. – Warszawa, 1934. – S. 3–7.

²⁸ ЛННБ. Відділ рукописів. – Ф. 3. – Спр. МВ-390. – Арк. 43зв.

²⁹ Більшість дослідників характеризує Лева Даниловича (хресне ім'я – Онуфрій) як одного з найяскравіших представників княжої доби. Він народився між 1225 і 1229 рр., а помер близько 1299–1302 рр. Князь Лев володів Перемишльським (близько 1240–1269), Бельським (після 1245–1269) та Галицьким (1264 – близько 1301) князівствами. Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 92–98, 104–106; *Войтович Л.* Князь Лев Юрійович: спроба портрета // *ДКЗ*. – 2006. – Вип. 10. – С. 127–131; *Його ж.* Штрихи до портрета князя Лева Даниловича // *Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.)* (далі – *Україна в ЦСЄ*). – 2005. – Вип. 5. – С. 143–144, 149; *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów... – S. 101–114). Гіпотези щодо місця поховання цього володаря висунув: *Лукань Р.* Могила князя Лева й Лаврівський некрополь // *Лавра*. – 1999. – Ч. 3. – С. 37–43; Ч. 4. – С. 44–46 (передрук давнішої статті).

³⁰ Отець Ян Фіялек називає фундатором Галицької митрополії не князя Лева, а його сина Юрія I (*Fijalek J.* Średniowieczne biskupstwa... – S. 498–499). Одним із перших таку схему

провінції стало те, що приблизно в 1320-х роках Королівство Русі втратило Київську землю, якою, разом з Переяславом, найвірогідніше, заволоділо в 1290-х роках за підтримки хана Ногай³¹. Не можна забувати і про конфлікт короля Юрія Львовича (1301–1308) із київським митрополитом Максимом, який перед 1299 р. покинув Київ (канонічне рішення про перенесення резиденції митрополії до Владимира патріарший синод ухвалив лише 1354 р.³²). Не маючи змоги повернути Максима, галицько-волинський володар і вдався до такого радикального кроку³³.

Реєстри Царгородського патріархату 1356 і 1389 рр. фіксують, що Галицька митрополія в системі “еклезіальних почестей” посіла 81-ше місце. У першому з них – “Ἡ ἔκθεσις αὐτῆ τῶν ὑποκεμένων μητροπόλεων τῷ ἀποστολικῷ καὶ πατριαρχικῷ θρόνῳ τῆς θεοφουλάκτου καὶ βασιλίδος Κωνσταντινουπόλεως ἐξετέθη ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ ἀοιδίμου βασιλέως κυροῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ γέροντος” – про Галицьку митрополію (“ὁ Γαλίτζης”) зберігся відповідний коментар укладачів “Ектези-са”: “Цю єпископію, яка первісно перебувала під юрисдикцією митрополії Великої Русі, славний василевс Андронік Старший підніс до митрополії 6811 (1303) року, за святішого патріарха Атанасія”³⁴. У додатках до реєстру перелічені також

заснування Галицької митрополії запропонував: *Коструба Т.* Юрій чи Лев: хто оснував Галицьку Митрополію? // *Його ж.* Вибрані твори / 2-ге вид., доповн. – Торонто, 1955. – Т. 1. – С. 107–113. Теофіл Коструба відносить виникнення митрополії до 1302–1303 рр., не пов’язуючи цієї події з переїздом митрополита Максима до Залісся; щоправда, він покликався на підроблений у XIX ст. запис Євангелія (нібито монаха Василька з тернів Галицько-Волинської Русі), яке в 1870-х роках належало князеві Д. С. Горчакову (Там само. – С. 108).

³¹ *Войтович Л.* Штрихи до портрета... – С. 150; *Ісаєвич Я.* До історії титулатури... – С. 14–22.

³² Русская Историческая Библиотека, издаваемая Императорскою археографическою комиссією. Изд. 2-е (далі – РИБ). – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 6: Приложения. – Стб. 63–70 (док. № 12). Коментар: *Кричевский Б.* Митрополичья власть... – С. 58–60.

³³ *Книш Я.* Столичне місто короля Юрія та його спадкоємців // *Історія Львова: У 3 т. – Львів, 2006. – Т. 1: 1256–1772. – С. 59.* На думку Леонтія Войтовича, заснування окремої Галицької митрополії (його датування – близько 1301 р.) могло свідчити про звільнення Галицько-Волинської держави від ординської залежності. Ймовірна коронація Юрія Львовича, проте, ще не означала, що він визнавав зверхність Риму, – князь, дружина якого була католичкою, а донька – черницею латинського монастиря кларисок у Старому Сончі, відмовив папі Климентові V (1305–1314), коли той пропонував йому прийняти унію (*Войтович Л.* Юрій Львович і його політика // *Галичина та Волинь... С. 72*). Фундація Галицької митрополії стала “символом державного суверенітету князівства, сприяла зміцненню його реальної незалежності”. Саме з цим Ярослав Ісаєвич пов’язує титулування Юрія Львовича “королем Русі, князем Лодомирії” (*Ісаєвич Я.* Князь і король Данило... – С. 4).

³⁴ “πα’ ὁ Γαλίτζης · αὐτῆ, ἐπισκοπῆ ἐξ ἀρχῆς οὄσα τῆς Μεγάλης Ῥωσίας, ἐτιμήθη εἰς μητρόπολιν παρὰ τοῦ ἀοιδίμου βασιλέως κυροῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ γέροντος, ἐπὶ τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου κυροῦ Ἀθανασίου ἐν ἔτει ρωια’ τῆς γ’ ἐπιμεμήσεως” (Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae / Texte critique, introduction et notes J. Darrouzès. – Paris, 1981. – P. 399 (notitia 17, nr 81 у списку)). Раниша публікація: *Gelzer H.* Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum, ein Beitrag zur byzantinischen

епархії, які увійшли до нової церковної провінції в Малій Русі (“καὶ εἰς τὴν Μικρὰν Ῥωσῖαν”): Галицька, Володимирська, Перемишльська, Луцька, Турівська³⁵ та Холмська (“ἡ Γάλιτζα, ἡ Βλαντιμοῖρη, ἡ Πρεμίσλη, ἡ Λουτζέσκα, ἡ Τουρόβη, ἡ Χόλμη”). Їх належність до Галицької митрополічної катедри Малої Русі “Ектезис” пояснював так: “Новішими часами Галицька єпископія у Малій Русі була піднесена до гідності митрополії за боговірного цесаря кир Андроніка Палеолога та за патріарха

Kirchen- und Verwaltungsgeschichte // Abhandlungen der philosophisch-philologischen Classe der königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften. – München, 1901. – Bd. 21. – S. 599–600. Див. також: *Ejusd.* Beiträge zur russischen Kirchengeschichte aus griechischen Quellen // Zeitschrift für Kirchengeschichte. – Gotha, 1892. – Bd. 13(253). – S. 246–281. Коментар: *Кричевский Б.* Митрополичья власть... – С. 70–71.

³⁵ Турівська єпископія заснована, найвірогідніше, в останній чверті XI ст. (можливо, 1088 р., коли виникло Турівське удільне князівство), виокремившись із Володимирського владичтва: *Poppe A.* Biskupstwa na Rusi... – P. 836–837; *Ejusd.* L'organisation diocésaine de la Russie aux IXe–XIIe siècle // Byzantion. – 1970. – Vol. 40. – P. 197–201; *Senyk S.* A History of the Church... – P. 138–139. Виникнення Турівської єпископії на підставі Києво-Печерського патерика, в редакції архимандрита Йосифа (Тризни, 1647–1656), коментує Євгеній Голубінський, перераховуючи міста, що входили до її складу: *Голубинский Е.* История Русской Церкви. – Москва, 1997. – Т. 1, ч. 1. – С. 679–681. Текст Турівської уставної грамоти середини XIV ст. наводить: *Щанов Я.* Древнерусские княжеские уставы... – С. 199–200. Показово, що один із найкомпетентніших дослідників історії Білорусі періоду Київської Русі – Петро Лисенко, вивчаючи початки Турівського православного владичтва, цілком ігнорує це унікальне джерело, традиційно відносячи заснування єпархії до часів Володимира Святославовича. При цьому, відкидаючи дату Києво-Печерського патерика редакції Йосифа (Тризни) як сумнівну, він “задавнює” фундацію Турівського владичтва часом появи Полоцької єпархії, зосередивши свої зусилля на спростуванні гіпотези про існування у Турові латинської катедри єпископа Рейнберна Колобжежського. Див.: *Лысенко П.* К вопросу об учреждении Туровской епархии // Восточная Европа в средневековье: К 80-летию Валентина Васильевича Седова. – Москва, 2004. – С. 27–32; передрук: Тысячелетие Туровской епархии. Материалы XI Минских епархиальных чтений 24 июня 2005 г., посвященных 1000-летию Туровской епархии (Вестник Белорусского экзархата: Альманах. – Т. 4). – Минск, 2005. – С. 17–23. Див. також міркування щодо виникнення Турівської єпископії: *Walczak W.* Powstanie i funkcjonowanie prawosławnej eparchii turowo-pińskiej // Україна крізь віки: Зб. наук. праць на пошану акад. НАН України проф. Валерія Смоля. – Київ, 2010. – С. 291–305 (історіографію цієї проблеми автор аналізує на с. 292–296, схиляючись до думки про відкриття єпархії “невдовзі після 1088 р.”); *Ejusd.* Struktura terytorialna unickiej eparchii turowsko-pińskiej w XVII–XVIII wieku // Studia z dziejów i tradycji metropolii kijowskiej XII–XIX wieku / Red. A. Gil. – Lublin, 2009. – S. 213–215. Дискусії про генезу цього владичтва підсумовує І. Паславський. Прокоментувавши відомі на сьогодні згадки про турівських владик давньоруського періоду, він датує фундацію православної катедри початком XI ст., періодом князювання Святополка Володимировича та висловлює здогад про її ймовірний занепад протягом наступного століття й відновлення у 30-х роках XII ст., “під час великого перерозподілу єпархій”: *Паславський І.* До питання про початкову історію Турівської єпархії // Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво: Матеріали I Міжнар. наук. конф. (м. Львів, 23–24 листопада 2009 р.) (Апологет. Богословський збірник Львівської Духовної Академії УПЦ КП. – 2009. – № 1–4(16–19). – С. 29–30.

кир Атанасія цісарською хризобулою і потвердженням патріарха”³⁶. Інший візантійський реєстр – “Ἐκθεσις τῶν ὑποκειμένων τῷ πατριαρχικῷ θρόνῳ τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων ἐκτεθεῖσα ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ αἰοιδίμου βασιλέως κυροῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ γέροντος” – у списку митрополій Царгородського патріархату подає Галицьку катедру на 82-у місці, між митрополіями “ὁ Ἀπαμείας” (81-е) і “ὁ Λιτβῶν (Λιτβάδων)” (83-е) та після митрополії “ὁ Ῥωσίας” (71-е місце)³⁷.

Тривалий час науковці не зосереджували уваги на належності до Галицької митрополії у XIV ст. катедри східного обряду в Аспрокастрі-Білгороді, розташованому на берегах Дністровського лиману³⁸. Тим часом найновіші досліджен-

³⁶ “Ομοῦ ἦσαν τῇ Μεγάλῃ Ῥωσίᾳ ἐπισκοπαὶ δέκα καὶ ἐννέα · νῦν δὲ ἐναπελείφθησαν αὐτῇ ἰβ’ . Ὑστερον γὰρ τιμηθείσης τῆς Γαλίτζης τῆς Μικρᾶς Ῥωσίας εἰς μητρόπολιν παρὰ τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως κυροῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου καὶ τοῦ πατριάρχου κυροῦ Ἀθανασίου διὰ τε χρυσοβούλλου λόγου καὶ πατριαρχικῶν ἐπικυρωμάτων, προσετέθησαν καὶ αὐτῇ τῇ μητροπόλει Γαλίτζης αἱ τοιαῦται ἐπισκοπαὶ” (Notitiae episcopatum... – P. 403 (notitia 17, Appendix 2, 3)).

³⁷ Notitiae episcopatum... – P. 407 (notitia 18). Див. також: *Gelzer H.* Beiträge zur russischen Kirchengeschichte... – S. 253.

³⁸ Різні аспекти культурного, релігійного, соціального життя та політичного статусу Білгорода розглянуто у працях американських і європейських учених, зокрема грецьких і румунських: *Bănescu N.* Maurocastrum – Mo(n)castro – Cetatea Albă // *Academia Romane, Memoriile secțiunii istorice.* – 1939. – Vol. 22. – P. 165–178; *Brătianu G.* Recherches sur Vicinia et Cetatea Albă. – București, 1935; *Bromberg J.* Toponymical and Historical Miscellanies on Medieval Dobrudja, Bessarabia and Moldo-Wallachia // *Byzantion.* – 1938. – Vol. 13. – P. 9–71; *Browning R.* Asprokastron // *The Oxford Dictionary of Byzantium* / Ed. A. Kazhdan. – New York; Oxford, 1991. – Vol. 1. – P. 212; *Honigmann E.* Studies in Slavic Church History // *Byzantion.* – 1944–1945. – Vol. 17. – P. 159–161; *Παπαγεωργίου Αγγελική.* Ασπρόκαστρο // *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Εύξεινος Πόντος* // <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=10684>. – 2009. – 28 квітня. Частина західних дослідників намагається довести давність заснування православної катедри Аспрокастро, зазвичай покликаючись на реєстр єпископій у рукописі XII ст., який датують епохою імператора Алексія I Комнина (1081–1118). На підставі цього візантійського диптиху, де справді знаходимо топонім “Маврокастр або Нова Русь”, вони відносять відкриття єпархії на берегах Дністровського лиману до близько 1060–1064 рр., некритично ототожнюючи Маврокастрон з Аспрокастроном (Παπαγεωργίου Αγγελική. Ασπρόκαστρο...). Проте зазначений у реєстрі Царгородського патріархату часів Алексія I Комнина Маврокастрон, тобто Чорне Місто, аж ніяк не може бути Аспрокастроном, тобто Білим Містом (сучасним Білгородом-Дністровським). Річ у тім, що в добу середньовіччя у нижній течії Дністра існували розташовані навпроти на лівому і правому березі два міста – Чорний Город (Черн) і Білий Город (Біла Фортеця, Білгород). На це, зокрема, звернули увагу: *Bromberg J.* Toponymical and Historical Miscellanies... – P. 50–68; *Richard J.* La papauté et les missions d’Orient au Moyen âge (XIII–XVe siècles). – Rome, 1977. – P. 95; *Ševčenko I.* The Date and Author of the So-Called Fragments of Toparcha Gothicus // *Dumbarton Oaks Papers.* – 1971. – Vol. 25. – P. 115–188. Обидва поселення нотуються у списку руських міст митрополита Кипріяна кінця XIV ст. як “Бельгород” і “Черн” (*Тихомиров М.* Русское летописание. – Москва, 1979. – С. 94, 99; *Его же.* “Список русских городов дальних и ближних” // *Исторические записки.* – 1952. – Т. 40. – С. 238), а в грецькомовних

ня³⁹ дають підстави вважати, що Білгородська єпархія також увійшла до митрополії Малої Русі, залишаючись у її складі аж до утворення близько 1401 р. в межах Молдавського князівства Сочавської митрополії. Найдавніший перелік єпископій Малої Русі катедри Аспрокастро́на (Білгорода) не зазначає. Відсутня вона й у реєстрі суфраганій Київської митрополії (зокрема, у списку семи владитв “Μικρὰν Ῥωβίαν”), укладеному в першому десятилітті правління Михаїла VIII Палеолога (з 1259–1261 по 1282)⁴⁰. Отже, Білгородська єпископія заснована вже після утворення Галицької митрополії близько 1303 р. Її основою стала православна спільнота міста зі своїм храмом, численні представники якої фігурують у “Житті Йоана Нового”⁴¹. Вперше Аспрокастро́н з’являється у візантійських реєстрах єпископій Великої церкви за правління імператора Андроніка II Палеолога (1282–1328) та патріарха Атанасія⁴². У “Notitia episcopatum” Аспрокастро́н вписаний серед суфраганій Малої Русі під № 156, після Смоленського владитва. Укладач грецького

джерелах – як Маврокастр (Маврокастро́н) і Аспрокастро́н, що є перекладною калькою з давньослов’янської мови. Поселення під назвою Чорна (Черн, Czarn) локалізується на історичних картах XVII–XVIII ст. навпроти турецького Аккермана, на лівому березі Дністра. Тому, якщо в другій половині XI ст. й заснована єпископія Царгородського патріархату на берегах Дністровського лиману, то її престіл був не в Білгороді, а в Черні, який церковні грецькі джерела називають “Новою Руссю”, а в патріаршій канцелярії на грецький лад іменували “Маврокастр”.

³⁹ Докладніше про юрисдикційний статус Білгородської єпархії та її інституційне пов’язання з Галичем див.: *Скочиляс І.* Аспрокастро́н-Білгород – кафедра Галицької митрополії у XIV ст. // *Ruthenica*. – 2009. – Ч. 8. – С. 120–137. Упродовж останнього десятиліття в румунській історіографії поживилась полеміка щодо церковного статусу середньовічного Білгорода на Дністрі. Найбільший внесок до вивчення проблеми зробив Штефан Андреску, низка публікацій якого спровокувала гостру дискусію у середовищі румунських та інших істориків: *Andrescu Ş.* Mitropolia de Halici și episcopia de Asprokastron. Câteva observații. (La métropole de Halici et l’évêché d’Asprokastron. Quelques observations) // *Național și universal în istoria românilor. Profesorului Șerban Papacostea*. – București, 1998. – P. 125–136; *EjUSD. The Metropolitanate of Halicz and the Bishopric of Asprokastron. A few considerations* // *Études byzantines et post-byzantines*. – 2001. – Vol. 4. – P. 141–151. Див. критичну рецензію на статті Ш. Андреску румунського дослідника Щербана Папакостеа (*Studies and Materials of Medium History / Studii și Materiale de Istorie Medie*. – 2000. – Vol. 18. – P. 251–252) та відповідь на неї автора (*Ibidem*. – 2001. – Vol. 19. – P. 315–320), де безпосередньо розглядається залежність Білгородської єпархії від Галича.

⁴⁰ *Fijalek J.* Średniowieczne biskupstwa... – S. 487–488; *Gelzer H.* Beiträge zur russischen Kirchengeschichte... – S. 246–248.

⁴¹ Див. публікацію цього джерела в: *Яцимирській А.* Из истории славянской проповеди в Молдавии. Неизвестные проповеди Григория Цамблака, подражания ем и переводы монаха Гавриила. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 3–11.

⁴² Фігурування Білгородської єпархії “з перервами” в диптихах Царгородського патріархату XIV ст. зауважив Йоан Мейєндорф: *Meyendorff J.* Byzantium and the Rise of Russia. A Study of Byzantino-Russian relations in the fourteenth century. – Cambridge, 1981. – P. 78.

реестру ототожнює місто саме з Білгородом на Дністрі: “τὸ Ἀσπρόκαστρον εἰς τὸ στόμιον τοῦ Ἑλισσοῦ ποταμοῦ” (“Білгород у гирлі річки Елісса”).

Як бачимо, візантійські реєстри виразно вказують на появу нової православної катедри Аспрокастро́на, відкритої після заснування Галицької митрополії, але не пізніше 1328 р. Можна обережно узалежнити фундацію нової єпархії від церковно-адміністративної реформи у Візантії 1312 р., коли там відбулася реорганізація мережі єпископій та митрополичих престолів, спричинена необхідністю пристосувати Велику церкву до політичних реалій Візантійської імперії, яка вже занепадала. Найвірогідніше, нова православна єпископія утворилась у традиційний для Східної церкви спосіб – виокремлення частини території якоїсь єпархії та входження до складу певної церковної провінції на правах однієї з її суфраганій. Входження Білгородського православного владицтва до Галицької митрополії відбулося не пізніше середини 80-х років XIV ст. та потребувало згоди чи навіть безпосередньої участі правителів, які в той час політично контролювали принаймні Білгородську та Галицьку катедри.

Існування катедри Аспрокастро́на впродовж наступних ста років після її заснування засвідчує низка руських і візантійських джерел. У першій половині XIV ст. один із білгородських єпископів – Кирило – згадується у “Записках митрополита Теогноста” як учасник хіротонії смоленського владика Євфимія (1345)⁴³. Іншим відомим єрархом Аспрокастро́на був Йосиф Мушат (близько †1415, син господаря Петра Мушата й доньки польського короля Володислава Ягайла), послушник монастиря в Нямці та майбутній предстоятель Молдавської церкви. На катедру Білгорода його висвятив галицький митрополит Антоній близько 1387 р. й лише згодом молдавський господар самостійно перевів владика Йосифа на Сочавський (Сучавський) престіл⁴⁴.

⁴³ РИБ. – Т. 6. – Стб. 431–434 (Приложенія; док. № 7). Інші публікації документа: *Васильевскій В.* Записи о поставленіи русскихъ епископовъ при митрополитѣ Феогностѣ въ Ватиканскомъ греческомъ сборникѣ // Журналъ министерства народнаго просвѣщенія. – 1888. – № 225 (Февраль). – С. 451 (“избраніе богоспасаемаго града Смоленска въ присутствіи боголюбимѣйшихъ епископовъ [...] бѣлогородскаго Кирилла”); *Г[оловацкій] Я.* Новооткрытый источникъ для церковной исторіи Галицкой Руси XIV столѣтія. – Львовъ, 1889. – С. VIII, XIX; *Regel W.* Analecta byzantino-russica. – Petropoli, 1891. – P. XXXII–XXXVIII, 52–56; История иерархии Русской Православной Церкви. Комментированные списки иерархов по епископским кафедрам с 862 г. (с приложениями). – Москва, 2006. – С. 47. Михайло Грушевський, знаючи про записи митрополичої канцелярії Теогноста, заперечував існування Білгородської єпархії у середині XIV ст., оскільки вважав, що вона не має нічого спільного з катедрою Аспрокастро́на (Акермана): “Уважати сього білгородського єпископа 1345 р. єпископом молдавським, з Акермана, як то роблять з єпископом білгородським 1401 р..., неможливо, та й гіпотеза про молдавську катедру в Білгороді – Акермані..., взагалі дуже непевна”: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 279.

⁴⁴ История Румынии / И. Болован, И.-А. Поп (координаторы) и др. – Москва, 2006. – С. 242; *Чучко М.* “И взят Бога на помощь”: соціально-релігійний чинник у житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу). – Чернівці, 2008. – С. 69–70. Див. також:

Білгородська (“Белогороцкая”) єпископія також названа у списку суфраганій Київської митрополії кінця 80-х – початку 90-х років XIV ст. (“А се єпископы, елици суть въ мире семь в Руси”). Вміщений у Типографському літописі, цей реєстр серед руських єпархій на 5-у місці подає і Білгородську катедру⁴⁵. У ще одному переліку єпископій Руської церкви – з Патріаршого (Никонівського) літопису (“Исторія, сирѣчь повѣстникъ, о єпископіахъ елици подлежатъ и послушни суть митрополиту Київському и всея Русіи”), катедра Білгорода нотується (у різних його списках) на 17–18-й позиції⁴⁶. Наявність у цьому поліптиху на останньому місці Пермського владичтва, існування якого документується з 1383 р.⁴⁷, а також датування XV ст. самого реєстру доводить, що Білгородська єпархія справді функціонувала, принаймні в останній чверті XIV – на початку XV ст.⁴⁸ Тривале джерельно підтверджене існування цієї катедри у складі Руської церкви (Галицької єпархії-митрополії) протягом щонайменше останньої чверті XIV ст. вказує на те, що єпископія обслуговувала громади Пруто-Дністровського межиріччя та нижньої течії Серету й Бирладу, тобто територію заснованої наприкінці XVI ст. Гушської (Хушської) молдавської єпархії. Південною межею Білгородського владичтва було узбережжя Чорного моря, а на півночі його територія обмежувалася поселеннями, які на початку XV ст. увійшли до Романської єпархії Молдавської церкви.

Майже одночасно з Галицькою було утворено (близько 1299–1300 р.; повторно – перед 1317 р., за наполяганням литовського князя Гедиміна) Литовську митрополію на чолі з митрополитом Теофілом (закрита близько 1330 р., коли помер Теофіл). До її складу, правдоподібно, перейшла й належна раніше до Галича Турівська єпископія. У 1354 р. Литовська митрополія відновлена зі столицею в Новгородку⁴⁹. Ці події започаткували довготривалий процес дезорганізації Руської

Голубинский Е. Краткій очеркъ истории православныхъ церквей Болгарской, Сербской и Румынской или Молдо-Валашской. – Москва, 1871. – С. 374; *Gorovei Ș.* Întemeierea Moldovei: Probleme controverse. – Iași, 1997. – P. 185–189; *Păcurariu M.* Istoria Bisericii Orthodoxe Române. – București, 1991. – Vol. 2. – P. 277.

⁴⁵ Типографская летопись // ПСРЛ. – Москва, 2000. – Т. 24. – С. 233.

⁴⁶ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – Москва, 2000. – Т. 9. – С. XXI.

⁴⁷ *Блажейовський Д.* Ієрархія Київської Церкви (861–1996). – Львів, 1996. – С. 53, 133.

⁴⁸ Летописный сборник... – С. 23. Зауважмо, однак, що самі упорядники літопису пов’язували цю катедру не з дністровським Аспрокастроном, а з Білгородом поблизу Києва, вмістивши в диптиху руських єрархів імена відомих на той час білгородсько-київських єпископів домонгольського періоду: Никита (зг. 1072 р.), Лука (зг. 1088, 1089 рр.), Теодор (зг. 1147, 1148 рр.), Денис (?), Йоан (?) та Кириней (?). Див. також: *Блажейовський Д.* Ієрархія Київської Церкви... – С. 67, 92–94 (до білгородсько-київських владик дослідник помилково відносить і згаданого під 1345 р. аспрокастронського єрарха Кирила).

⁴⁹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 274–275; *Кричевський Б.* Митрополія власть... – С. 85–86; *Тихомиров Н.* Галицька митрополія... – С. 51–52 (ініціатором відкриття митрополії дослідник уважав князя Юрія); *Fijałek J.* Średniowieczne biskupstwa... – S. 513–521 (історія Литовської митрополії, на підставі грецьких джерел, тут подана до 1350 р.); *Trajdos T.* Biskupi prawosławni... – S. 112–113.

церкви і падіння авторитету Києва як престольного міста, спричинений масштабними змінами на політичній мапі Східної Європи у XIV ст. За влучним висловлюванням І. Шевченка, “боротьба за Київську митрополію була водночас боротьбою кількох політичних осередків, і ставка у ній – залежно від точки зору – була двояка: або влада над цілою Руссю, або незалежність від нового політичного центру – Москви, яка щойно починала набирати ваги”⁵⁰.

3. Архипастирі Малої Русі та політика київських митрополитів щодо Успенської катедрі

На жаль, для більшої частини XIV – першої половини XV ст. ми не диспонуємо не тільки даними про будь-яку діяльність галицьких архиєреїв, а й не маємо навіть повного їх переліку. Інформація у фальсифікаті дарчої грамоти галицько-волинського князя Романа Мстиславича та княгині Анастасії для Києво-Печерського монастиря з 1240 р. про галицького митрополита Галактіона (як одного зі свідків документа)⁵¹, а також у восьми підроблених грамотах князя Лева Даниловича (датованих 1287–1301 рр.) і сфальшованому “покрайньому” записі Євангелія апракос кінця XIV ст. про сімох інших предстоятелів – Антонія з Крилоса (1292 – двічі), Григорія (“archiepiscopi Leopolitensis”, 1301), Йоана (1296), Йосифа з Крилоса (“venerabilis metropolitae Haliciensis Josephi s Krilosza”, 1292), Марка (1287)

⁵⁰ Шевченко І. Політика Візантійського патріархату... – С. 80.

⁵¹ У березні 1768 р. цей документ-фальсифікат, за сприянням тогочасного предстоятеля Унійної церкви Феліціана (Володковича, 1762–1778), виявлено й скопійовано в архіві Києво-Печерської лаври, тоді ж офіційно засвідчено у Київському магістраті та незабаром облятовано в актовій книзі Львівської генеральної консисторії: “Se aż Kniaz Roman, Haluckyi, Kyiewski, Władymerski, Łuckyi, y innych zemel Ruskych Obladatel z Zenoіu moіeіu Kniаhyneіu Anastasyieіu nadałyiesmo k Preczystoy Bohorodycy i Monastyru Peczerskomu po swoich Duszach y Rodyteley Naszych Zemlu Zabałdeckuiи z Ludmy z poszlynamy, y na Derewniach – rubezach czterech Czolowiekow, y so wsіmy prychodamy kak w predtym do tych zemel prysłurzało, a tym ludіam znaty Archymandryta Peczerskaho y po nem buduczaho, a ne na dobe ny nam, ny ditіam naszym w тоіe nadanyie wstupatsia, a chtob chotił тоіe nadanie ot Cerkwy Bożoy otdalaty, takowy razsudytisia s namy pred mylostywym Bohom, a Preczystaia sama sebe oboronyt, a na to posłuchy Kniaz Fedor Rostowskiy, da Mytropolyt Hałuckyi Hałaktyon, Diadki naszy Wanko y Herasym, a na twerdość тоho Peczat moіu k semu Łystu pryłożyłem. Pysasia w Hałyczy w Lito 6748” (Національний музей у Львові ім. [Митрополита] Андрія Шептицького. Відділ рідкісної та стародрукованої книги. – Ркл-76. – Арк. 156зв.–157). Фальсифікату грамоти 1240 р. присвячено низку праць. Найновіше дослідження з цієї проблематики – дисертація: *Русакова Ю.* Неавтентичні документи Києво-Печерського монастиря XVI–XVII ст.: текстологія та поземельний аспект побутування: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 2008. Див. також: *Русакова Ю.* “Грамоти” Андрія Боголюбського і Романа Галицького в контексті землеволодіння Києво-Печерського монастиря // *Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури.* – 2003. – Вип. 5. – С. 79–115; *Її ж.* Побутування фальшованої грамоти Романа Галицького 1240 р. (до вивчення “земельного питання” Києво-Печерського монастиря та Київської митрополії) // *Лаврський альманах.* – 2007. – Вип. 19. – С. 89–100.

і двох безіменних архиєреїв з Крилоса (1292 і 1301)⁵² не підтверджується іншими джерелами.

На відміну від двох попередніх століть, для XIV ст. перелік святителів Успенської катедрі вдається реконструювати досить повно – насамперед завдяки тій обставині, що майже всі місцеві єпископи тоді, найвірогідніше, одночасно були й предстоятелями Галицької митрополії. Основне джерело такої реконструкції – відомий лист польського короля Казимира з 1370 р.⁵³ У ньому наведено перелік усіх попередніх галицьких митрополитів – Нифонта, Григорія та Теодора. Перший з них, Нифонт, помер близько 1308 (за іншими даними, перед 1305 р.)⁵⁴. На його місце “князь Володимирії” Юрій Львович висунув кандидатуру Петра Ратненського, який, згідно з його житієм⁵⁵, походив з Волині. Як кандидата на Галицький митрополичий престіл князь відправив його за благословенням до Царгорода, однак патріарх Атанасій висвятив Петра на предстоятеля всієї Київської церкви, тому володареві Руського королівства довелося шукати іншого номіната на Успенську катедру. Водночас збережені редакції житія святителя Петра вказують, що перед своїм виїздом до Владимира він нібито резидував у Галичі⁵⁶, проте контрольних джерел, що підтвердили б цей факт, досі не виявлено.

⁵² Остання публікація фальсифікатів: *Купчинський О.* Акти та документи... – С. 430–453, 508–520, 533–611, 627–683. Грунтовний коментар: *Дашкевич Я.* Початки Галицької митрополії... – С. 6. Див. також: *Назаренко А., Турилов А., Флоря Б.* Галицька єпархія... – С. 323; *Чистович И.* Очеркь истории... – Ч. 1. – С. 7–8.

⁵³ Цей документ критично аналізує: *Кричевский Б.* Митрополичья власть... – С. 70–72.

⁵⁴ *Fijalek J.* Średniowieczne biskupstwa... – S. 496–498.

⁵⁵ Збереглися дві редакції цього нарративного джерела – коротка, авторства ростовського єпископа Прохора (1326–1327), та розширена – митрополита Кипріяна. Найновіші відомості про життя й пастирську діяльність Петра (Ратненського) опубл. у: *Кметь В.* Юрисдикційний статус... – С. 136–137; *Кучкин В.* Сказание о смерти митрополита Петра // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР (далі – ТОДРЛ). – 1962. – Т. 18. – С. 59–79; *Лобащенко В.* Висвячення і канонізація... – С. 473–482; *Пелешенко Ю.* Київський митрополит св. Петро (Ратненський) як письменник // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 90–95; *Петрик А.* Київський митрополит Петро Ратненський: ігумен, митрополит, іконописець, політичний діяч, проповідник, чудотворець // ІРУ: НІЦ. 2010 рік. – 2010. – Кн. 1. – С. 681–689; *Прохоров Г.* Древнейшая рукопись с произведениями митрополита Киприяна // Памятники культуры: Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология: Ежегодник 1978. – Ленинград, 1979. – С. 205–215; *Его же.* Житие митрополита Петра // Словарь книжников и книжности древней Руси (XI – первая половина XIV в.). – Ленинград, 1987. – Вып. 1. – С. 163–166; *Седова Р.* Рукописная традиция “Жития Петра” в редакции митрополита Киприяна // ТОДРЛ. – 1983. – Т. 37. – С. 256–268; *Ее же.* Святитель Петр, митрополит московский, в литературе и искусстве древней Руси. – Москва, 1993. Див. також давнішу роботу з описом обставин поставлення та діяльності митрополита Петра, потрактованого кандидатом князя Юрія Львовича на галицького митрополита (автор уважав, що згаданий у грамоті короля Казимира III “митрополит Петро” і св. Петро Ратненський – це різні особи): *Тихомиров Н.* Галицькая митрополія... – С. 52–63.

⁵⁶ Див. міркування з цього приводу: *Кметь В.* Юрисдикційний статус... – С. 137; *С[вистун] Ф. И.* Св. Петр Ратненский. – Львов, 1904. – С. 17.

Незважаючи на стереотипне в історіографії сприйняття першої половини XIV ст. як періоду функціонування Галицької катедри саме у статусі митрополії, окремі фрагментарні дані доводять не тільки те, що цей статус не ставився під сумнів у Володимирі-на-Клязьмі та Царгороді, а й те, що на практиці Успенський собор мав амбівалентний юрисдикційний характер (з огляду на обмежену джерельну базу, не до кінця зрозумілий). Можливо, після смерті першого галицького митрополита Нифонта митрополія Руського королівства перейшла у безпосереднє підпорядкування предстоятелів Київської церкви Петрові (Ратненському), який урядував нею аж до смерті 1326 р.⁵⁷ Кандидат короля Юрія Львовича (1301–1308) на Галицьку катедру ігумен Петро Ратненський був поставлений у Царгороді на митрополита київського перед 1308 р.

Так, св. Петро став предстоятелем усієї Руської церкви, перебравшись із Києва до Володимира-на-Клязьмі, а митрополичий престіл у Галичі впродовж його архиєрейського служіння залишався необсадженим. Щоправда, життя св. Петра згадують про його відвідування Галицько-Волинської Русі (“преходя волынскую землю и киевскую и суздальскую, уча везде вся”), хоч загалом головну увагу він, як пастир, приділяв Північно-Східній Русі, перебуваючи в останні місяці життя при дворі московського князя⁵⁸. Імовірний й інший розвиток подій – що київський архипастир тоді ліквідував Галицьку митрополію. Так чи інакше, але на середину 20-х років XIV ст. православні єпископства Королівства Русі визнавали духовну юрисдикцію святителя Петра. На це, серед іншого, вказує присутність на його похороні луцького владики Теодосія, який тоді очолював поховальний обряд (джерела фіксують його перебування у Москві 21 грудня 1326 р., тобто в день смерті Петра)⁵⁹. Про встановлення контролю київських митрополитів над Галичем свідчить і пастирська візитація Теогноста Галицько-Волинської держави 1328–1329 рр. Відповідний запис зберігся у Никонівському літописному зводі: “Тогшо же лета преосвященный Феогност, митрополит Киевский и всеа Русии, поиде из Новгорода в Волыньскую землю, а оттуда иде в Галичь и в Жараву, и оттуду прииде в Киев”⁶⁰.

У травні 1328 р. київський митрополит Теогност (1328–1354) хіротонізував на владику Галича єромонаха Теодора, обраного з-поміж інших кандидатів – також ченців Антонія й Петра. При цьому цей акт мав цілком канонічний характер і відбувся, очевидно, на скликаному Теогностом соборі єпископів Малої Русі (володимирсько-го – Атанасія, луцького – Теодосія, перемишльського – Марка, турівського – Стефана

⁵⁷ Діяльність митрополита Петра детально висвітлена у: *Голубинский Е.* История Русской Церкви. – Т. 3. – С. 98–144.

⁵⁸ Симеоновская летопись // ПСРЛ. – Москва, 2007. – Т. 18. – С. 87; Московский летописный свод конца XV века // ПСРЛ. – Москва; Ленинград, 1949. – Т. 25. – С. 159, 167–168.

⁵⁹ Таке припущення висунув ще: *Тихомиров Н.* Галицкая митрополия... – С. 63–64.

⁶⁰ Летописный сборник... – С. 203. Коментарі: *Голубинский Е.* История Русской Церкви. – Москва, 1997. – Т. 2, ч. 1. – С. 147; *Кричевский Б.* Митрополичья власть... – С. 73–75 (серед причин поїздки Теогноста до Галицької Русі названо “окатоличення західних земель Руської митрополії” та “хитке становище Православної церкви в галицько-волинських землях”, але це твердження не обґрунтоване).

і холмського – Григорія (Йоана?), тобто єрархів, політично підпорядкованих володарям Галицько-Волинської Русі)⁶¹. У квітні 1331 р. Теодор⁶² подається як митрополит Галича (“τοῦ Γαλιτζῆς καὶ ὑπερτίμου”⁶³) на патріаршому соборі Візантійської церкви. Тоді, на прохання князя Юрія-Болеслава Тройденовича, царгородський патріарх Ісайя надав галицькому єпископові титул митрополита, але незабаром це рішення було скасоване через протест київського архипастора Теогноста⁶⁴. Після приїзду до Константинополя Теогноста у серпні того ж року Ісайя був понижений до статусу єпископа⁶⁵. Близько 1335 р. цей єрарх укотре нотується в актах Царгородського патріархату, проте без зазначення сану⁶⁶. Галицький владика Теодор у 1334 р. фігурує також як один із сановників, наближених до князя Болеслава-Юрія II. Він підписався на грамоті цього володаря як “Chodor, episcopus galicensis”⁶⁷. Очевидно, про Теодора йдеться також у “Житті митрополита Петра”. Перед смертю митрополит благословив своїм наступником якогось Теодора – більшість дослідників ототожнює його з галицьким владикою. Можливо, що замість митрополичої катедри Теодор отримав Галицький владичий престіл, унаслідок досягнутого компромісу між висуванцем Петра (Ратненського) і ставлеником Царгорода⁶⁸. Галицько-Волинське князівство як верховний сюзерен місцевої Православної церкви тоді не могло реально підтримувати (передовсім дипломатично) Успенську катедру на Крилоській горі, оскільки переживало внутрішню династичну кризу, спричинену загадковою смертю 1323 р. синів Юрія Львовича – князів Андрія та Лева⁶⁹.

⁶¹ РИБ. – Т. 6: Приложенія. – Стб. 431–434 (док. № 7). Коментарі: *Голубинский Е.* История Русской Церкви. – Москва, 1997. – Т. 2. – С. 153–154; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 272–273; *Рудович І.* Коротка історія... – С. 10–11; *Trajdos T.* Biskupi prawosławni... – S. 111, 127.

⁶² М. Тихомиров у цьому галицькому митрополитові вбачав згаданого в королівській грамоті 1370 р. Гавриїла (*Тихомиров Н.* Галицкая митрополія... – С. 67–75). Юліан Пелеш датував перебування Гавриїла на галицькому престолі 1326–1329 рр. (*Pelesz J.* Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. – Wien, 1878. – Bd. 1. – S. 283).

⁶³ Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana collecta / Ed. F. Miklosich, I. Müller. – Vindobonae, 1860. – Vol. 1. – P. 164 (док. № 73).

⁶⁴ *Назаренко А., Турилов А., Флоря Б.* Галицкая епархия... – С. 326.

⁶⁵ *Fijalek J.* Średniowieczne biskupstwa... – S. 500–501. Див. також: *Голубинский Е.* История Русской Церкви. – Т. 4. – С. 8; *Лужницький Г.* Українська Церква... – С. 144–145.

⁶⁶ РИБ. – Т. 6: Приложенія. – Стб. 28; *Кричевский Б.* Митрополичья власть... – С. 77–78.

⁶⁷ *Барвінський Б.* Українські сфрагістичні пам’ятки XII–XIV століть // Записки НТШ. – 1996. – Т. 231. – С. 246.

⁶⁸ *Кричевский Б.* Митрополичья власть... – С. 72–73; *Макарий (Булгаков).* История Русской Церкви. – Москва, 1996. – Т. 4. – С. 21, 315; *Павлов А.* О начале Галицкой и Литов. митрополии и о первых тамошних митрополитах, по визант. докум. источникам XIV в. – Москва, 1894. – С. 11–12; *Соколов П.* Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV века. – Киев, 1913. – С. 273.

⁶⁹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 120–122.

Основне джерело для реконструкції взаємин галицького владика і Теогноста – виявлені ще наприкінці XIX ст. у Ватиканській бібліотеці копії грецькомовних записів із канцелярії Київської митрополії⁷⁰. З них дізнаємося, що впродовж 1328–1335 рр. Теодор визнавав юрисдикцію Теогноста, неодноразово брав участь спільно з іншими руськими єрархами у його святительських чинностях, подорожуючи з митрополитом, зокрема до міст Північно-Східної Русі⁷¹. Ці записи канцелярії Теогноста й деякі інші тогочасні джерела переконують, що принаймні у 1328–1335 рр. престіл Галицької митрополії був необсаджений, а пастирський нагляд за єпархіями, що входили до її складу, здійснював тогочасний київський митрополит, який резидував у Москві. Отже, всі православні єпископи Галицько-Волинського князівства в часи Болеслава-Юрія визнавали духовну владу Теогноста. Проте офіційного акта закриття самої Галицької митрополії, очевидно, не було, тобто формально вона діяла, а в 1337–1338 рр. (звістка непевна) у Царгороді з'являється новий галицький митрополит⁷².

Скориставшись політичною кон'юнктурою у Візантії, наполегливий Теодор у 1341 або 1342 р. (напевно, за підтримки князя Димитрія-Любарта) зумів домогтися від патріарха Йоана XIV Калекаса та малолітнього імператора Йоана V Палеолога визнання свого статусу предстоятеля Галицької митрополії⁷³. Та вже в серпні 1347 р., за наполяганням московського князя Симеона Гордого (1341–1353), митрополію ліквідовано хризобулою імператора Йоана VI Кантакузена (підтвердже-

⁷⁰ Г[оловацкій] Я. Новооткрытый источник... – С. 6.

⁷¹ Жовтень 1329 р. – участь у хіротонії єромонаха Антонія “во єпископа богоспасаємого града Ростова”; серпень 1331 р. – в “избраніи [архієпископа Василя до] богоспасаємого града Великого новгорода”; грудень 1331 р. – у поставленні Трифона во “єпископа Луцка”; квітень 1332 р. – у висвяченні єромонаха Павла “во єпископа Чернигова”; вересень 1335 р. – у рукоположенні Йоана “во єпископа богоспасаємого града Брянська” (РИБ. – Т. 6: Приложенія. – Стб. 433–436, 443–444 (док. № 7); *Васильевскій В.* Записи о поставленіи русских єпископов... – С. 445–463; Г[оловацкій] Я. Новооткрытый источник... – С. VII, IX–X). Собор у Володимирі 1331 р. за участю митрополита Теогноста та владик Галицько-Волинської Русі (зокрема галицького Теодора) також фіксують: Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград, 1950. – С. 99, 343–344, 381–382, 405; Софійские летописи // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1856. – Т. 6. – С. 52. Коментарі: *Кричевскій Б.* Митрополичья власть... – С. 75–76; *Мацуки Е.* Избрание и поставление Василия Калики на новгородское владычество в 1330–1331 гг. // Великий Новгород в истории средневековой Европы. К 70-летию Валентина Лаврентьевича Янина. – Москва, 1999. – С. 207–217; *Мусін О.* Єпископи Галицької кафедри і Великий Новгород. (До характеристики церковно-політичних зв'язків) // Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава. Статті й матеріали. – Львів, 2005. – С. 14; *Тихомиров Н.* Галицкая митрополия... – С. 64–67.

⁷² Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – Москва, 1980. – Т. 35. – С. 33, 55, 56, 73, 78; Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI века. – Москва, 1993. – Т. 5. – С. 945; *Грушевскій М.* Історія України-Руси. – Київ, 1994. – Т. 5. – С. 398–399, 403; *Назаренко А., Турилов А., Флоря Б.* Галицкая єпархия... – С. 325–326.

⁷³ *Назаренко А., Турилов А., Флоря Б.* Галицкая єпархия... – С. 326; *Рудович І.* Коротка історія... – С. 12; *Тихомиров Н.* Галицкая митрополия... – С. 78–83; *Stasiw M.* Metropolia Haliciensis... – P. 20–29; *Trajdos T.* Biskupi prawoslawni... – S. 127.

но тоді ж патріаршим Синодом), а її архипастир (проти цього, не названого на ім'я, єрарха патріарший суд висунув звинувачення⁷⁴) опинився у вигнанні на Волині, де його прийняв литовський князь Любарт Ґедимінович. Офіційно Царгород аргументував свій крок необхідністю відмінити “невластиву новину” й відродити канонічну єдність Київської митрополії, втрачену нібито через “порушення звичаїв”⁷⁵. Російський дослідник П. Соколов висунув дуже продуктивну гіпотезу, згідно з якою Галицька митрополія в 1303–1347 рр. узагалі не закривалася (більшість істориків гадає, покликаючись на неюридичні прецеденти, що це сталося принаймні двічі – у 1308 і 1328 рр.), а митрополити Петро (Ратненський) і Теогност поєднували адміністрацію двома церковними провінціями – Галицькою та Київською. На думку П. Соколова, саме цією обставиною пояснюється плутанина у грецьких джерелах щодо титулу Теодора, якого вони іменують то єпископом, то митрополитом⁷⁶.

Водночас із ліквідацією Галицької митрополії патріарх на прохання московського князя повернув Київській митрополії шість єпископств Малої Русі, серед яких і Галицьке⁷⁷. Але невдовзі, у 1354–1356 рр., владцтва Малої Русі, разом з

⁷⁴ РИБ. – Т. 6. – Стб. 39–40 (док. № 8). Див. також: *Дашкевич Я.* Початки Галицької митрополії... – С. 5; *Тихомиров Н.* Галицкая митрополия... – С. 86–89.

⁷⁵ “Въ недавнее время смуть, благопріятное для всякихъ безпорядковъ, правящіе дѣлами государства и недостойно предстоительствовавшій въ церкви, не помышляя ни о чьей другомъ, какъ только объ исполненіи своихъ прихотей (благодаря которымъ они привели въ безпорядокъ дѣла обществєнные и церковныя, почти всюду внесли разстройство и смуту и причинили всяческій вредъ и зло христіанскимъ душамъ и тѣламъ), – ввели и ту новизну, что отторгли отъ сей святѣйшей митрополіи кіевской поименованныя епископіи Малої Русі и подчинили ихъ галицкому архіерею, возведя его изъ епископовъ въ митрополиты, что не только учинено въ нарушеніе обычаевъ, издревле установившихся во всей Русі, но и оказалось тягостнымъ и ненавистнымъ для всѣхъ тамошнихъ христіанъ”: РИБ. – Т. 6: Приложенія. – Стб. 14–16 (док. № 2). Постанова патріарха Ісидора та Синоду про підтвердження хризубули Йоана VI Кантакузена: Там же. – Стб. 33–40 (док. № 7). Коментар: *Кричевський Б.* Митрополіччя власть... – С. 80–83.

⁷⁶ У висновках автор покликається на подібні випадки в історії Царгородського патріархату, коли в конфліктній ситуації митрополит нижчої за рангом катедри обіймав вищий за гідністю престіл, водночас залишаючись канонічним главою попередньої церковної провінції, з якої був переведений (*Соколов П.* Русский архиерей... – С. 223–224). Гіпотезу П. Соколова підтримав: *Кричевський Б.* Митрополіччя власть... – С. 83–84, 95. Див. також: *Любащенко В.* Висвячення і канонізація... – С. 477; *Її ж.* Київські митрополити Кирило II і Петро Ратненський... – С. 231–255.

⁷⁷ “Чтобы святѣйшія епископіи, находящієся въ Малої Русі: галицкая, владимірская, холмская, перемышльская, луцкая и туровская, которые, какъ сказано, въ упомянутое время смуть не по принадлежности отданы галицкому [епископу], снова подчинены были святѣйшей митрополіи кіевской”: РИБ. – Т. 6: Приложенія. – Стб. 18 (док. № 2). Див. також двомовні публікації грамот імператора Йоана Кантакузена київському митрополитові Теогносту, великому князеві московському Симеону та волинському князеві Димитрію-Любарту з вересня 1347 р. з повідомленням про відміну рішення патріарха Йоана VI щодо приєднання частини руських єпархій до Галицької митрополії: Там же. – Стб. 21–22 (док. № 4).

Полоцькою й Турівською єпископіями та містом Новгородком ухвалою Царгорода увійшли до юрисдикції литовського митрополита Романа⁷⁸ (підтверджено соборною грамотою патріарха Каліста з липня 1361 р.⁷⁹). Постанова не уточнює, які саме владцтва Малої Русі стали канонічною територією Литовської церковної провінції, проте можна припустити, що всі терени колишньої Галицької митрополії знову опинилися поза межами Київської митрополії. Приєднання Малої Русі до Литовської митрополії виглядає цілком логічним у контексті тогочасних заходів Царгородського патріархату, який у протистоянні Кракова та Вільна послідовно підтримував друге, побоюючись переходу православних русинів під владу католицьких правителів⁸⁰.

Отже, на нетривалий період єпархії ліквідованої Галицької митрополії ввійшли до складу відновленої на початку 1360-х років митрополії “Литви й Малої Русі”, на яку поперемінно претендували Теодорит і Роман – опоненти московського ставленика, митрополита Алексія (з 1354 по 1377–1378)⁸¹. Насправді ж здійснювати пастирську опіку над місцевим православним духовенством митрополит Роман

⁷⁸ Das Register des Patriarchats von Konstantinopel. – Wien, 2001. – Teil 3 / Hrsg. von J. Koder, M. Hinterberger, O. Kresten. – S. 104–139 (док. № 193–196; паралельні тексти грецькою та німецькою мовами). Давніша публікація: Acta et diplomata graeca... – Vol. 1. – P. 261–270 (листування царгородського патріарха та московського великого князя у справі ліквідації Галицької митрополії), 425 (постанови собору в Царгороді 1355 р.). Обставини закриття Галицької митрополії у контексті тогочасної візантійської політики та релігійних амбіцій Москви аналізують: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 539–545; *Гудзяк Б.* Криза і реформа... – С. 7–9; *Рудович І.* Коротка історія... – С. 13; *Тихомиров Н.* Галицкая митрополия... – С. 92–104; *Chodynicki K.* Kościół prawosławny... – S. 3–8; *Fijalek J.* Średniowieczne biskupstwa... – S. 502–511.

⁷⁹ Das Register des Patriarchats... – Teil 3. – S. 520–537, 548–557 (док. № 259, 262; паралельні тексти грецькою та німецькою мовами); давніша публікація: РИБ. – Т. 6: Приложения. – Стб. 69–91 (док. № 13–14).

⁸⁰ Див.: *Кричевский Б.* Митрополичья власть... – С. 90–91.

⁸¹ Номінаційна грамота царгородського патріарха Філотія владимирському єпископові Алексію на Київську митрополію від 30 червня 1354 р. опубл. у: РИБ. – Т. 6: Приложения. – Стб. 41–52 (док. № 9). Загальні відомості про митрополита Алексія, й, зокрема, його пастирську діяльність, наводять: *Седова Р., Турилов А.* Алексей, свт. // Православная энциклопедия. – Москва, 2000. – Т. 1. – С. 637–642. Боротьба за Київську митрополічу катедру в другій половині XIV ст. між кількома кандидатами різних політичних центрів, фактологічно повно описана в: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 5. – С. 386–392; *Чубатий М.* Історія християнства... – Рим, 1976. – Т. 2, ч. 1. – С. 20–33; *Fijalek J.* Biskupstwa greckie w ziemiach ruskich od połowy w. XIV na podstawie źródeł greckich // КН. – 1897. – Р. 11. – С. 2–21. Див. також: *Лужницький Г.* Українська Церква... – С. 153–155. За словами цього дослідника, Галицька митрополія “перестає фактично існувати” у 1401 р., коли “митрополит Кипріянін приїжджає на Україну”. Натомість А. Криловський роком її закриття вважає 1414 р.: [Предисловие] // Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ (далі – Архивъ ЮЗР). – Київ, 1904. – Ч. 1, т. 10. – С. 10–11.

навряд чи міг, адже Галицька Русь у 1349(50) – 1370 рр. перебувала під владою польського короля Казимира⁸², політичного конкурента тодішнього волинського князя Любарта Гедиміновича (1349–1383), який також претендував на спадщину Романовичів. Та вже після смерті литовського митрополита Романа (близько 1361 р.) ці єпархії, правдоподібно, не мали чітко визначеної юрисдикції, або ж підлягали Алексію. Згідно з грамотою патріарха Філотея від 8 жовтня 1364 р., Галицька митрополія приєднувалася до Київської катедри⁸³. Святоюрська “Метрика”, помилково датуючи поставлення Алексія 1364 р., називає його “русином-волинянином” (“Алеґей, Русинъ волинян”)⁸⁴, однак про походження з Малої Русі та відвідання цих теренів у сані предстоятеля Руської церкви джерела не інформують. Михайло Грушевський свого часу вважав, що у 50–60-х роках XIV ст. “тутешня церков прийшла до сильного упадку”⁸⁵, але таке твердження є, радше, уможлидним, оскільки ґрунтується на даних відомої грамоти Казимира 1370 р., яка наголошує на відсутності православної єрархії в Галицькій Русі, хоча зміст патріаршої грамоти 1371 р. виразно натякає на статус митрополита-електа Антонія (з 1370 по 1390–1391) – правлячого галицького єпископа.

Завдяки наполегливості руського боярства та політичному розрахунку короля Казимира III (“короля земли ляхской и Малой Руси, отъ князей русских, вѣрующихъ въ христіанскую вѣру, и отъ бояръ русскихъ великое челобитье”), у 1370–1371 рр. Галицька митрополія була відновлена. Цьому не завадила навіть опозиція Візантії, яка у той час, в умовах зростаючої турецької загрози, переживала не найкращі часи. Грецька церква, що була опорою імператора, схилилася від унії з Римським престолом до відвертої антипапської риторики, намагаючись урятувати занепадаючу імперію⁸⁶. Саме тому Царгород відмовився від власного принципу зберігати єдність Київської митрополії, надавши перевагу Москві – своєму новому “стратегічному” союзнику.

У грамоті Казимира до патріарха Філотея з 1370 р. Велику церкву відверто шантажували: в разі відмови поставити митрополита до Галича польський монарх погрожував повернути населення Малої Русі в латинство, водночас гіперболізуючи

⁸² Цей початковий період становлення нової адміністративної системи в Галицькій Русі розглянуто в: *Ehrlich L. Starostwa w Halickiem w stosunku do Starostwa Lwowskiego w wiekach średnich (1390–1501).* – Lwów, 1914. – S. 7–12.

⁸³ РИБ. – Т. 6: Приложенія. – Стб. 91–98 (док. № 15). Див. також: *Trajdos T. Metropolici kijowscy Syprian i Grzegorz Camblak (bułgarscy duchowni prawosławni) a problemy Cerkwi prawosławnej w państwie polsko-litewskim u schyłku XIV i w pierwszej ćwierci XV w. // Balcanica Posnanensia. Acta et studia.* – Poznań, 1985. – Vol. 2. – S. 213.

⁸⁴ ЛННБ. Відділ рукописів. – Ф. 3. – Спр. МВ-390. – Арк. 23зв.

⁸⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 5. – С. 391. Див. також: *Кричевський Б.* Митрополіччя власть... – С. 87–90.

⁸⁶ Тогочасну релігійну політику Константинополя в цей період характеризує: *Шевченко І.* Політика Візантійського патріархату... – С. 75–98. Див. також: *Ломізе С.* Царгородський патріархат і переговори про унію з Римським Апостольським престолом зі середини XIV ст. і до Ферраро-Флорентійського собору // *Ковчег.* – 2000. – Ч. 2. – С. 47–63; *Назаренко А., Турилов А., Флоря Б.* Галицька єпархія... – С. 326.

дезорганізацію місцевих структур Православної церкви: “Вся земля гибнеть нынѣ безъ закона, ибо законъ исчезаетъ”⁸⁷. Патріарх Філотей 9 травня 1371 р. благословив відновлення митрополії, обґрунтувавши своє рішення також відсутністю належної пастирської опіки з боку Алексія, який переважно резидував у Москві і дбав “не о всѣхъ христіанахъ, обитающихъ въ разныхъ частяхъ Руси, но утвердился на одномъ мѣстѣ...; въ продолженіе столькихъ лѣтъ не посѣщаль и не обозрѣваль Малой Руси”⁸⁸. Окрім Галицької архієпископії, до митрополії Малої Русі належали також Володимирське, Перемишльське та Холмське владцтва, тобто території, що в цей час контролювало Польське королівство. Як бачимо, за межами Галицької митрополії опинилися Луцька⁸⁹ і Турівська⁹⁰ єпархії, котрі в першій половині XIV ст. входили до її складу, але тепер перебували під політичним контролем Литви.

Архипастирем відновленої Галицької митрополії став Антоній (1370–1390-1391), призначений на цей уряд патріаршим собором Великої церкви у травні 1371 р.⁹¹ Згідно з грамотою короля Казимира, “мы вмѣстѣ съ нашими князьями и боярами избрали человекъ достойнаго, добраго, чистой жизни и смиреннаго сердца, преосвященнаго епископа Антонія...; чтобы престоль этой митрополіи не оставался пустымъ...; дабы не исчезъ, не разорился законъ русскій”⁹². Антоній згадується при дворі князя Володислава Опольського 1375 р. разом із місцевими боярами “грецької віри” (“Antonio, metropolitano

⁸⁷ РИБ. – 1908. – Т. 6: Дополненія. – Стб. 125–128 (док. № 22). Див. також: Acta et diplomata graeca... – Vol. 1. – P. 577–580 (док. № 319). Перипетії навколо відновлення Галицької митрополії у 1370–1371 рр. описують: *Голубинский Е.* История Русской Церкви. – Т. 3. – С. 208–210, 342–345; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 5. – С. 390–395; *Гудзяк Б.* Криза і реформа... – С. 94–95; *Кричевский Б.* Митрополичья власть... – С. 91–93; *Рудович І.* Коротка історія... – С. 14–18; *Тихомиров Н.* Галицкая митрополия... – С. 112–117; *Ульяновський В.* Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібн.: У 3-х кн. – Київ, 1994. – Кн. 1. – С. 26–28; *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге вид., переробл. та розшир. – Київ, 2005. – С. 161–164; *Stasiw M.* Metropolia Haliciensis... – P. 30–34; *Trajdos T.* Biskupi prawoslawni... – S. 111–113 (аналіз політичного аспекту проблеми, на підставі обширної бібліографії).

⁸⁸ РИБ. – Т. 6: Дополненія. – Стб. 141–144 (док. № 25).

⁸⁹ Там же. – Стб. 131–132 (док. № 23). У грамоті патріарха Філотея до київського митрополита Алексія з серпня 1371 р. наголошується: “Больше этого мы ничего ему [Антонию] не дали, ни Луцка, ни другой какой [епископії]” (Там же. – Стб. 145–146 (док. № 25). На цю обставину звернули увагу: *Тихомиров Н.* Галицкая митрополия... – С. 122–123; *Чистович И.* Очеркъ исторіи... – Ч. 1. – С. 112).

⁹⁰ Турівське владцтво назване складовою відновленої Галицької митрополії в діяннях патріаршого собору з травня 1371 р. (РИБ. – Т. 6: Дополненія. – Стб. 131–132 (док. № 23), натомість у грамоті патріарха Філотея до київського митрополита Алексія з серпня того ж року Турівська катедра в переліку єпархій Галича не фігурує, як не належна до володіння “ляського короля”: Там же. – Стб. 145–146 (док. № 25).

⁹¹ РИБ. – Т. 6: Дополненія. – Стб. 129–134 (док. № 23).

⁹² Там же. – Стб. 127–128 (док. № 22).

Haliciensis”)⁹³. Припускають, що він провадив активну пастирську діяльність, зокрема, візитуючи храми, висвячуючи новоєреїв та владик. Антонія підтримував тогочасний володар краю князь Володислав Опольський, якого цей єпископ неодноразово відвідував у Львові та супроводжував у поїздах. У серпні 1390 р. Царгород очікував на його близьку кончину, тому й ухвалено рішення про заміщення Галицької катедри адміністратором-греком. Інше підтвердження смерті Антонія саме в 1390(91) р. – лист царгородського патріарха до київського митрополита Кипріяна з 1393 р., в якому глава Великої церкви пише, що Галицькою митрополією управляє “від двох років” луцький владика Йоан⁹⁴.

4. Амбівалентність еклезіального статусу наприкінці XIV – у першій половині XV століття

Після смерті Антонія польському королю й великому князю литовському Володиславу Ягайлові, головно через супротив київського митрополита Кипріяна⁹⁵, так і не вдалося підтримати життєдіяльність Галицької церковної провінції. Ще за пастирства Антонія два підлеглі йому владика – володимирський (Йона) і турівський (Теодозій) – супроводжували київського митрополита Кипріяна (1375–1406) під час його пастирських подорожей до Києва і Москви⁹⁶. Після смерті Антонія царгородський патріарх делегував право презентування галицьких архиєреїв угорським вельможам волоського походження Балиці та Драгошу, намагаючись через Волощину тісніше пов’язати Малу Русь із Константинополем. Цим рішенням патріарха враховувалися й інтереси Угорщини,

⁹³ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (далі – AGZ). – Lwów, 1870. – Т. 2. – С. 6 (док. № 4–5); Lwów, 1880. – Т. 8. – Док. № 9. Коментар: *Юсяк П.* Оточення князя Владислава Опольчика в період його правління на Русі (1372–1379) // Вісник Львівського державного університету: Серія історична. – 1999. – Вип. 34. – С. 88. Див. також: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ, 1993. – Т. 4. – С. 105–113; *Тихомиров Н.* Галицька митрополія... – С. 121; *Stasiw M.* Metropolia Haliciensis... – Р. 37.

⁹⁴ Див.: *Lewicki A.* Sprawa unii kościelnej za Jagiełły // КН. – 1897. – Р. 11. – С. 320–321.

⁹⁵ Щодо цього видатного глави Руської церкви неодноразово цитована “Метрика” Святоюрського монастиря обмежується лише реплікою, що він уклав житіє свого попередника на митрополичому престолі – святителя Алексія, а також про хрещення великого князя литовського Ягайла: ЛННБ. Відділ рукописів. – Ф. 3. – Спр. МВ-390. – Арк. 23зв.–24.

⁹⁶ Детальний портрет митрополита Кипріяна як грекофіла можна знайти в: *Obolensky D.* A Philorhomaïos Anthropos: Metropolitan Cyprian of Kiev and all Russia (1375–1406) // *Dumbarton Oaks Papers.* – 1978. – № 32. – Р. 77–98. Див. також найновішу запропоновану у літературі спробу охарактеризувати його архиєрейське служіння в контексті політичної та релігійної історії земель колишнього Руського королівства: *Любащенко В.* Діяльність митрополита Кипріяна на Волині // ІРУ: НЩ. 2010 р. – 2010. – Кн. 1. – С. 550–558 (описано також довготривале перебування Кипріяна у Києві упродовж 1382–1386 рр. та пастирські візитації “в Литві”, й, зокрема, на Волині, у 1396–1397 і 1404–1406 рр.).

яка за декілька років після того втратила край і прагнула будь-якою ціною його повернути⁹⁷.

Ще в час хвороби Антонія предстоятель Грецької церкви відрядив до Галича монаха Симеона, який виконував обов'язки адміністратора цієї провінції. У серпні 1391 р. патріарх надіслав грамоту волоському еромонахові Симеону в Малу Русь (“πρὸς τὸν ἱερομόναχον Συμεὼν τὸν ἐν τῇ Μικρῇ Ρωσίᾳ”), щоб той з відходом у кращій світ Антонія взяв під контроль Галицьку митрополію⁹⁸. Однак після смерті Антонія (згодом, наприкінці 1390 – на початку 1391 р.) та своєї неканонічної хіротонії, яку здійснив авантюрист, грек Павло Тагаріс⁹⁹, Симеон зрікся уряду адміністратора. Чи був тоді призначений новий “екзарх Галицької церкви” за посередництвом воєводи Балиці та його брата Драгоша, як це передбачала патріарша грамота, – невідомо¹⁰⁰. 29 жовтня 1393 р. царгородський патріарх номінував вифлеємського архієпископа Михаїла (“Ἐρώτατε ἀρχιεπίσκοπε Βηυλεέμ”) легатом (“ἀπκρισιάρχιος”) “на [Галицьку] Русь”, з повноваженнями здійснювати святительські функції в “въ тамошней церкви, вдовствующей безъ своего пастыря ... и, когда будетъ нужно, безпрепятственно совершать рукоположеніе”¹⁰¹. Та через супротив королівської влади й частини православного духовенства він фактично не виконував обов'язків адміністратора митрополії.

Свого кандидата на престіл Галича висунув і польський король Володислав Ягайло. Проте його ставленик – луцький влади́ка Йоан (Сава (Баба) як митрополит-елект, попри майже десятилітнє домагання, так і не одержав від Царгорода благословення на Галицьку катедру (втім і через опозицію митрополита Кипріяна і не зовсім гнучку політику Ягайла¹⁰²). Незважаючи на це, щонайменше впродовж 1391–1393 рр. луцький єпископ де-факто був адміністратором Галицької митрополії, тривалий час перебуваючи при Успенській катедрі. Однак згодом його екс-кому́ніковано, в чому суттєву роль відіграв тогочасний київський митрополит у Москві Кипріан. Царгород спробував залагодити конфлікт. У січні 1397 р. патріарх Антоній знову відправив на Русь з широкими пастирсько-адміністративними

⁹⁷ На цей цікавий епізод звернув увагу: *Закинъ В.* Къ вопросу о положеніи Православной Церкви въ Польскомъ государствѣ въ XIV–XVII вѣкахъ. – Варшава, 1935. – С. 21.

⁹⁸ Acta et diplomata graeca... – 1862. – Vol. 2. – P. 157–158. Коментар: *Lewicki A.* Sprawa unii kościelnej... – S. 321–322.

⁹⁹ Див. про нього: Acta et diplomata graeca... – Vol. 2. – P. 224–230.

¹⁰⁰ РИБ. – Т. 6: Дополненія. – Стб. 229–232 (док. № 35).

¹⁰¹ Acta et diplomata graeca... – P. 194–197; републікація з паралельним перекладом церковнослов'янською: РИБ. – Т. 6: Дополненія. – Стб. 233–234 (док. № 36).

¹⁰² Див. патріаршу грамоту митрополитові Кипріяну від жовтня 1393 р. з вимогою усунення і навіть екс-кому́ніки луцького єпископа Йоана та номінації іншого кандидата на цей святительський уряд, а також листування Царгорода із Кипріяном і Ягеллонською династією у тій же справі: Acta et diplomata graeca... – P. 180–181; републікація з перекладом церковнослов'янською мовою: РИБ. – Т. 6: Дополненія. – Стб. 261–264 (док. № 39); *Darrouzès J.* Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople. – Paris, 1979. – Vol. 1, fasc. 6. – P. 214–216 (док. № 2935–2936).

повноваженнями екзарха, архієпископа Михаїла з Вифлеєма, який повинен був на місці врегулювати суперечку щодо канонічного статусу Галицької митрополії. Так само в цій справі патріарх звернувся з листами до польського короля та митрополита Кипріана. Згідно з волею патріарха, Йоан (Баба) мав передати екзархові управління Галицькою митрополією (патріарша грамота підтверджує перебування в той час Йоана в Галичі), покаятися перед Кипріаном та відбути до Царгорода для остаточного рішення патріаршого синоду щодо нього. Патріарх також виявив готовність прийняти від польського короля іншого кандидата, водночас засудивши митрополита Кипріана за втручання у внутрішні справи Галицької церкви¹⁰³ (зокрема, поставлення на одну з місцевих єпископських катедр свого кандидата). Проте король Ягайло не допустив екзарха Михаїла до управління Галичем. Навіть достеменно не знаємо, чи взагалі відбулася поїздка Михаїла Вифлеємського до цього міста¹⁰⁴. Остання достовірна згадка про Йоана сягає 1398 р., коли він, уже з-за меж Русі, звернувся до Ягайла з проханням про підтримку¹⁰⁵. За деякими свідченнями, владу Йоана близько 1401 р. нібито викликав Кипріан до митрополичого суду, відсторонив від Луцького владцтва і навіть ув'язнив у Москві¹⁰⁶.

Після декількох невдалих спроб обсадження вакантного Галицького престолу гідним кандидатом наприкінці XIV – на початку XV ст. королеві Ягайлу не залишалося нічого іншого, як визнати (1407) той титул Кипріана (“metropolitanus

¹⁰³ Acta et diplomata graeca... – P. 278–285; републікація з паралельним перекладом церковнослов'янською мовою: РИБ. – Т. 6: Дополнення. – Стб. 291–310 (док. № 43–45).

¹⁰⁴ Darrouzès J. Les registes des actes... – Vol. 1, fasc. 6. – P. 300–305 (док. № 3038–3040). Найповніше цей період виклав: Meyendorff J. Byzantium and the Rise of Russia... Панорамний огляд еклезіальної історії руських земель XIV ст. подано у: Гудзяк Б. Криза і реформа... – С. 6–8. Події 1391–1397 рр., пов'язані зі спробою Царгородського патріархату узалежнити від себе Галицьку митрополію, коментують: Назаренко А., Турилов А., Флоря Б. Галицька єпархія... – С. 327; Чубатий М. Історія християнства... – 1976. – Т. 2, ч. 1. – С. 76–82; Lewicki A. Sprawa unii kościelnej... – S. 322–331; Trajdos T. Metropolici kijowscy... – S. 215–217.

¹⁰⁵ Див. його лист 1398 р. до польського короля з обіцянкою дати 200 гривень і кількадесят коней у разі здобуття, за монаршої підтримки, Галицької митрополії: Головацький Я. Памятники дипломатического и судебного-дѣлового языка въ древнемъ Галицко-Володимирскомъ княжествѣ и въ смежныхъ русскихъ областяхъ, съ второй половины XIV столѣтія // Научовый сборникъ, издаваемый Литературнымъ обществомъ Галицко-Русской Матицы. – Львовъ, 1865. – Вып. 3. – С. 195–196; Грамоти XIV ст. / Упоряд., вступ. ст., комент. і словники-покажчики М. М. Пешак. – Київ, 1974. – С. 135–136 (док. № 73); Розов В. Українські грамоти. – Київ, 1928. – Т. 1. – С. 55–56 (док. № 30).

¹⁰⁶ Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссією (далі – Акты ЗР). – Санкт-Петербург, 1846. – Т. 1. – № 12. Коментарі: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 5. – С. 395–397; Гудзяк Б. Криза і реформа... – С. 95; Назаренко А., Турилов А., Флоря Б. Галицька єпархія... – С. 326–327; Рудович І. Коротка історія... – С. 18–22; Тихомиров Н. Галицька митрополія... – С. 124–139 (автор уважав Йоана Луцького та Саву (Саббу) різними історичними постатями); Fijatek J. Biskupstwa greckie... – S. 38–39, 42–43; Trajdos T. Biskupi prawosławni... – S. 116, 129; Ejusd. Metropolici kijowscy... – S. 216–218.

kioviensis et haliciensis totiusque Russiae”), що його сам митрополит почав використовувати ще з 1401 р. Тогочасні джерела теж фіксують виконання Кипріаном святительських чинностей на канонічній території давньої Галицької митрополії – 1404 р. він, у співслужінні з луцьким і холмським єрархами, хіротонізував володимирського єпископа Йоана (Гоголя), а також, на прохання Вітовта, усунув з Турівської катедри владику Антонія, якого звинувачували в підозрілих контактах з кримськими татарами¹⁰⁷. Так, не пізніше 1404–1405 рр. Кипріан об’єднав під своїм омофором дві церковні провінції – Галицьку та Київську. Як читаємо у Троїцькому літописі (щоправда, під помилковою датою – 1389 р.), до юрисдикції архипастиря належали “Київ і Галич і вся Русь”. Близько 1405 р. Кипріан, який тоді здійснював низку святительських чинностей на теренах Литви і Малої Русі, також названий “митрополитом київським і галицьким і всієї Русі”¹⁰⁸. Виглядає на те, що заходи київських митрополитів щодо встановлення безпосереднього адміністративного контролю над владичими престоломи стосувалися не тільки Галича, а й деяких інших єпархій Малої Русі. До такого висновку підводить хоча б той факт, що після святителя Харитона (остання згадка – 1428 р.) Холмською катедрою декілька років адміністрував митрополичий намісник “religiosus Choma”, аж поки на початку 1430-х років її не посів Сава¹⁰⁹.

Отже, з початку XV ст. й аж до 1440-х років Галицький престіл залишався вакантним, хоча, як уже зазначалося, надалі зберігав подвійний статус митрополичої та владичої катедри. Вакантність місцевої Православної церкви опосередковано підтверджують і реєстри руських єпископій останньої чверті XIV – середини XV ст. Спершу списки суфраганій Київської митрополії подавали також і Галицьке владичтво. Один із таких переліків, збережений у Типографському літописі, датується кінцем 80-х – початком 90-х років XIV ст. (“А се єпископы, елици суть въ мире семъ в Руси”), на 7-му місці подає Галицьку катедру (“Галичская”). Тут вона вписана поряд з іншими єпископіями колишнього Королівства Русі – Білгородською, Володимирською, Луцькою, Перемишльською, Турівською, Холмською та, що цікаво, – Самбірською¹¹⁰. Натомість реєстри, укладені наприкінці XIV – упродовж першої половини XV ст., Галицького владичтва не згадують. Зокрема, воно відсутнє у списку суфраганій Київської митрополії з Патріаршого (Никонівського) літопису (“Исторія, сирѣчь повѣстникъ, о єпископіахъ елици подлежать и послушны суть митрополиту Кіевскому и всея Русіи”)¹¹¹. Не вказана Галицька катедра і в іншому реєстрі (відображає еклезіальні реалії Руської церкви кінця XIV – першої

¹⁰⁷ Acta et diplomata graeca... – Vol. 1. – P. 157–158, 171, 180. М. Грушевський припускав, що Галицька катедра потрапила в залежність від митрополита Кипріана вже на початку XV ст. (*Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 5. – С. 432*).

¹⁰⁸ AGZ. – Lwów, 1878. – Т. 7. – S. 50 (док. № 26).

¹⁰⁹ *Gil A. Prawosławna eparchia chełmska... – S. 78, 118.*

¹¹⁰ Типографская летопись... – С. 233.

¹¹¹ Летописный сборник... – С. XXI.

половини XV ст.), що зберігся в рукописному збірнику XVI ст. з колекції колишнього Рум'янцевського музею в Москві¹¹².

До пониження еклезіального статусу Галицької (Крилоської) катедри безпосередньо спричинилася конкуренція з боку паралельних структур Латинської церкви, що з'явилися в землях колишнього Королівства Русі у другій половині XIV ст. Вони провокували щораз безоглядніше втручання світських чинників (передовсім старостинської адміністрації) у внутрішнє життя православної спільноти. Відчутним ударом по матеріальному й канонічному статусі Галицької єпархії (митрополії) стали події, пов'язані із фундацією 1375 р. у Галичі латинського архієпископства¹¹³. Це суттєво вплинуло на позиції Православної церкви. Згідно з нотатками польського хроніста Яна Длугоша, під катедру римо-католицького архієпископа місцева світська влада віддала “церкву грецького обряду”. Про погіршення становища Руської церкви в Галичині (й, зокрема, самої Успенської митрополичої катедри) свідчить лист-супліка місцевого духовенства та шляхти до київського митрополита Макарія від 13 грудня 1539 р., в якому з перспективи майже півтора століть у драматичних нотках описано ці події: “Якожь ваша милость господиных нашъ добръ знаешъ, ажь тотъ столецъ Галицкій былъ загинулъ отъ колька сотъ лѣтъ, и на томъ столци Галицкомъ учинено естъ арцибискупство Латинское: которыи были мѣста и села къ Галичу, то все отобрали и на томъ фундовали арцибискупство, гдѣжь имъ былъ то-то фундоваль Якгейло король и листы папезскими потвердилъ... крылошанъ Галицкыхъ у поворозѣ ись Крылоса ихъ вожено, и чересъ Днѣстръ под... ихъ плавлевано, принужаючи насъ и ихъ у свою моцъ”¹¹⁴.

Гадаємо, тоді ж, в останній третині XIV ст., у православних було конфісковано давній храм Св. Пантелеймона. Подібну політику нові володарі краю застосовували і щодо інших православних владитв Київської митрополії¹¹⁵. Формалізація не тільки митрополичого, але й навіть єпископського статусу Успенського собору й усього владитва негативно позначилася на різних аспектах культурно-релігійного і соціального життя Галицької Русі та Поділля. На це досить виразно нарікали потім самі русини, домагаючись обсадження владитва у Крилосі чи

¹¹² *Востоков А.* Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музея. – Санкт-Петербург, 1842. – С. 514 (№ 359).

¹¹³ DPR. – Vol. 2. – P. 94–97 (док. № 58). Коментар: *Ульяновський В.* Історія церкви... – Кн. 2. – С. 105–108.

¹¹⁴ Акты ЗР. – 1848. – Т. 2. – С. 350, 359 (док. № 198). Див. також коментар: *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI ст.: Дослідження і матеріали / Упоряд. М. Капраль. – Львів, 1994. – С. 77. Обставини заснування в Галичі латинського архієпископства викладено в: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 5. – С. 426–429; *Чубатий М.* Історія християнства... – Т. 2, ч. 1. – С. 54–56; *Krętosz J.* Organizacja archidiecezji łwowskiej obrządku łacińskiego od XV w. do 1772 roku. – Lublin, 1986. – S. 33–34.

¹¹⁵ Так, король Жигимонт I відібрав від Холмської катедри частину столових маєтків (декілька сіл) і передав їх місцевій латинській дієцезії, покликаючись на перехід у католицтво нащадків ктиторів цієї руської єпархії (*Gil A.* Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja. – Lublin, 2005. – S. 41).

заснування нового єпархіального осідку у Львові¹¹⁶. І все ж, немає підстав стверджувати про ліквідацію в цей час Галицької митрополії, як це зазвичай чинять дослідники¹¹⁷. Виглядає на те, що тут, радше, йдеться про об'єднання двох церковних урядів, а не закриття Галицької митрополії, адже жодного канонічного акта про її ліквідацію не ухвалено ні в Царгороді, ані в Москві.

У середині XV ст. актові матеріали фіксують декілька згадок про галицького митрополита Йоакима (Якіма; “Iakumo, Metropolitо Wladicze”)¹¹⁸. У першому випадку йдеться про протопопа Василя “Vassilo Propop comissaria auctoritate per dom[inum] Iakum Metropolitо”), який 18 червня 1450 р. у світському суді захищав прерогативи митрополита Йоакима¹¹⁹, а також запис в актовій книзі від 23 січня 1451 р., де фігурує представник того ж святителя “Iakum, Metropolitanі Constantinopoliensis et Halic[iensis] Ruthenorum”)¹²⁰. Науковці ототожнюють цього предстоятеля Галицької церкви з “архієпископом Йоакимом”, наступником померлого в листопаді 1447 р. глави Молдавської церкви Даміана (1437–1447), учасником Флорентійського собору, а до того – титулярним владикою Агафополя¹²¹. Згідно з листом польського канцлера й водночас краківського єпископа Збігнева Олесницького до папи Миколая V (не пізніше 1455 р.), Йоакима вигнали з Молдавії схизматики за прихильність до унії¹²². Опісля він подався до Кракова, де знайшов підтримку З. Олесницького, який у квітні 1449 р. допоміг митрополитові вибратися до Риму. Очолити Галицьку церкву Йоаким міг лише внаслідок хіротонії, яку здійснив, вірогідно, титулярний царгородський патріарх Григорій Мамма у 1449–1450 рр. На саме такий розвиток подій вказує титул Йоакима в одному із судових актів – “Reverendissimus Pater dominus Iakum, metropolitanus constantinopoliensis et haliciensіs ruthenorum”. Престіл у Крилосі він посів не раніше червня 1450 р. і залишався на ньому щонайменше до весни наступного року. Духовну юрисдикцію Йоакима визнавала світська адміністрація (зокрема, королівський староста у Галичі), наполягаючи на підлеглості йому, як галицькому митрополитові, також перемишльського православного владика. Богдан Бучинський припускав, що Йоакима підтримував львівський латинський архієпископ Ян зі Спрови, якому канонічно підпорядковувалися латинські парафії в столиці

¹¹⁶ “Епископія митрополії галицкой отъ колка сотъ лѣтъ згибла была а заронена была, не маючи пастира своего епископа: в тыхъ словутныхъ мѣстахъ въ Галичы, въ Лвовѣ, въ Каменцы подолскомъ [...] хвала Божа непомалу оскудѣла а злаша люде, стадо Христове, без пастира своего были”. (Цит. за: *Крип'якевич І.* Львівська Русь... – С. 78). Див. також: *Чубатий М.* Історія християнства... – Т. 2, ч. 1. – С. 58–59.

¹¹⁷ Див. міркування з цього приводу: *Lewicki A.* Sprawa unii kościelnej... – S. 326–327.

¹¹⁸ AGZ. – Lwów, 1889. – Т. 14. – S. 293, 312 (№ 2269–2270, 2409).

¹¹⁹ Ibid. – S. 293 (док. № 2269–2270). Коментар: *Крип'якевич І.* Львівська Русь... – С. 65.

¹²⁰ AGZ. – Т. 14. – S. 312 (док. № 2409). Згадку вперше прокоментував: *Lewicki A.* Sprawa unii kościelnej... – S. 329–330.

¹²¹ *Флоря Б.* Исследования по истории Церкви... – С. 411; *Gill J.* The Council of Florence. – P. 250, 257.

¹²² *Suttner E.* Ch. Kirche und Theologie bei den Rumänen von der Christianisierung bis zum 20. Jahrhundert. – Freiburg, 2009. – S. 33.

Молдавського князівства Сучаві, “котрий яко легат в імені собору базельського на Волощині міг нав’язати зносини з єпископом Сучави”¹²³.

Наступною спробою припинити вакантність Галицької катедри була ініціатива 1457–1458 рр. Апостольського Престолу та київського унійного митрополита Ісидора (1437–1458) поставити у Крилосі з’єданого з Римом владику. 3 вересня 1457 р. папа Каліст III (1455–1458) оголосив про номінацію єпископа на Галицький престіл, а 16 січня наступного року видав буллу про призначення сюди монаха з Царгорода Макарія, серба за походженням, який попередньо одержав благословення від Ісидора Київського. Також “з певних розумних причин силою апостольської влади”, Святіший Отець постановив визнати цю церкву катедральною й обсадити її “в спосіб, який враховував би установи самої Галицької церкви”¹²⁴. Передбачаючи труднощі у сходженні Макарія (“*Macharii de Servia, electi gallicensis*”) на Галицький престіл, папа тоді ж звернувся за підтримкою до польського короля Казимира¹²⁵. Ідея номінації Макарія на Успенську катедру і справді спричинила бурхливу реакцію місцевої Латинської церкви та, мабуть, також королівської адміністрації. Ініціативу Ісидора Київського нівелював рішучий супротив львівського латинського архієпископа Григорія зі Сянока та представників місцевої польської адміністрації. Врешті-решт цей чинник і повернув справу не на користь Макарія. Не витримавши тиску опонентів і не зумівши закріпитися в Галичі, він незабаром виїхав до Угорщини (за іншими даними, йому так і не вдалося добратися до катедри). Частину пастирських та адміністративних повноважень, які були складовою єрархічного служіння, вже з другої половини XV ст. на теренах Галицько-Волинської Русі та Поділля почали виконувати молдавські єрархи та єпископи сусідніх руських владцтв.

Імовірно, статус адміністратора-електа Галицької митрополії мав Андрій Свистельницький, якого деякі джерела (зокрема, в 1475 р.) звично титулували митрополитом – “*Andreas, metropolita Krylosiensis*”; “*generos[us] Andreas Swystelnyczki (Swystelnyczski)*”¹²⁶. Та вже у вересні того ж року в королівському привілеї пре-рогативи Свистельницького були обмежені до управління бенефіцієм Успенсько-

¹²³ Бучинський Б. Студії з історії церковної унії. I. Исидорова унія // Записки НТШ. – 1908. – Т. 86, кн. 6. – С. 22.

¹²⁴ “*Ex certis rationalibus causis in cathedralem ecclesiam duxerimus auctoritate apostolica erigendam et commendam huiusmodi*”: DPR. – Vol. 1. – P. 139 (док. № 78). Цю ініціативу Риму щодо Галицької катедри обговорюють: Кметь В. Львівська православна єпархія... – С. 11; Його ж. Юрисдикційний статус... – С. 139–140; Ульяновський В. Історія церкви... – Кн. 1. – С. 35–36; Чубатий М. Історія християнства... – Т. 2, ч. 1. – С. 231–235.

¹²⁵ DPR. – Vol. 2. – P. 140 (док. № 79).

¹²⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. XVIII. – № 64. – Арк. 1–1зв. Регестовий опис: AGZ. – Lwów, 1887. – Т. 12. – S. 367–368 (док. № CCLVII). Опубл.: *Dodatek Tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej*. – 1853. – S. 48. Коментарі: Кметь В. Юрисдикційний статус... – С. 138–139; Рудович І. Коротка історія... – С. 22–23, 26; *Trajdos T. Biskupi prawosławni*... – S. 117. Василь Кметь схильний уважати Свистельницького галицьким намісником і, ймовірно, ігуменом: Кметь В. Юрисдикційний статус... – С. 140.

го собору, а наступні актові записи ідентифікують його як “venerabilis Andreas Swystelnyczki, administrator in Kryłos”¹²⁷.

Підсумкові міркування

Від середини XII і до XIV ст. галицько-волинські єпархії входили до складу Руської (Київської) церкви. Приблизно 1303 р. константинопольський патріарх підніс Успенський престіл у Крилосі до рангу митрополії, а саме Галицьке владичтво набуло статусу архієпархії, спільно з іншими єпископіями Руського королівства та, вірогідно, катедрою Аспрокастро́на (Білгорода-Дністровського) сформувавши нову церковну провінцію. Зміни у релігійному ландшафті Східної Слов'янщини уможливив “парад єпископських фундацій” XIII ст. як складова політики місцевих князів, орієнтованої на створення в підлеглих їй землях “своїх” Церкви в сопричасті з Царгородським патріархатом. Однак уже після смерті першого предстоятеля Галицької митрополії Нифонта вона перейшла у безпосереднє підпорядкування глави Руської церкви, залишаючись упродовж 1308–1326 рр. без власного пастиря. У цей період Успенська катедрa, аналогічно до інших православних єпархій Королівства Русі, визнавала духовну владу київських митрополитів, що, правдоподібно, поєднували адміністрацію обидвома церковними провінціями. Галицький владика Теодор, який також безпосередньо підлягав предстоятелям Руської церкви, близько 1331 р. і 1341–1342 рр. домагався від патріарха титулу митрополита, проте вже 1347 р. за наполяганням московського князя Симеона, Царгород ліквідував Галицьку митрополію і разом з іншими шістьма владичтвами Малої Русі її повернено до складу Київської церкви.

Упродовж наступних кількох десятиліть катедрa мала амбівалентний юрисдикційний статус, зумовлений втратою головного її ктитора і покровителя – Галицько-Волинської держави, та дестабілізацією політичного й релігійного життя. У 1354–1356 і 1361 рр. синод Великої церкви передав Успенський престіл під омофор литовського митрополита Романа, відображаючи політику Візантії щодо підтримки Великого князівства Литовського в його протистоянні з Коронаю Польською. Тому після смерті Романа, побоюючись переходу православних русинів під владу католицьких єрархів, патріарх грамотою 1364 р. знову приєднав Галицьку церкву до Святософійської катедрі. Поновне надання їй митрополичого статусу в 1370–1371 рр. уможливили наполегливість місцевого боярства, політичний розрахунок короля Казимира III та тимчасовий відхід Візантії від еклезіологічного принципу збереження єдності Руської церкви. Після смерті митрополита Антонія (близько 1390–1391 рр.) краківський двір не зміг забезпечити тяглість архиєпископського служіння на Крилоській катедрі. Не мала істотних наслідків і практика делегування Царгородом ктиторських прав над нею угорським вельможам волозького походження та номінація її адміністраторами представників грецького духовенства.

Ще за пастирства Антонія деякі з його суфраганів почали визнавати духовну владу київського митрополита Кипріяна, якому не пізніше 1404–1405 рр. вдалося

¹²⁷ AGZ. – Т. 12. – С. 379 (№ 3864). Коментар: *Кметь В.* Юрисдикційний статус... – С. 140.

об'єднати обидві церковні провінції. Незважаючи на визнання нових еклезіальних реалій з боку короля Володислава Ягайла, Галицька митрополія не була ліквідована офіційно, а підпорядкована Святософійській катедрі шляхом поєднання її предстоятелем двох єрархічних урядів, що відобразилося і в його титулатурі. Уявлення про Православну церкву Галицько-Волинського князівства як сповнену Божою благодаттю церковну провінцію, рівну (або майже рівну) з Києвом та іншими митрополичими престоломи, підтримувалося пам'яттю про довготривалий період відособлення місцевих русинів від матірньої Церкви (юрисдикційно – впродовж XIV – першої половини XV ст., а фактично – до початку XVI ст.). У 20-х – на початку 40-х років XV ст. юрисдикцію над вакантним Успенським собором здійснювали київські архипастірі з резиденцією у Москві. Після від'їзду святителя Ісидора до Візантії у 1443 р. статус Крилоської катебри залишався непевним до близько 1450 р., коли її в сані митрополита очолив молдавський єрарх Йоаким, якому номінально підлягали також сусідні (зокрема Перемишльське) православні владцтва. Після невдалої спроби поставлення на Успенський престіл унійного єпископа Макарія та зі створенням 1458 р. українсько-білоруської Київської митрополії, вперше від початку XIV ст. на офіційному рівні – папською буллою – було підтверджено канонічну належність Галицької та інших єпархій Малої Русі до Святософійської катебри. Водночас значення Успенського собору у Крилосі як митрополичого осідку (на рівні титулатури) номінально збереглося. До фактичного пониження еклезіального статусу Галича безпосередньо спричинилася конкуренція з боку паралельних структур Латинської церкви (у 1375 р. засновано Галицьке римо-католицьке архієпископство). Унаслідок політики польської королівської адміністрації та за мовчазної згоди предстоятелів Руської церкви, з 1470-х років Галич фактично перетворився на адміністративний центр одного з генеральних намісництв Київської митрополичої архієпархії з не цілком визначеним правовим статусом.

Ihor Skochylas. METROPOLI OF HALYCH IN THE 14TH – FIRST HALF OF 15TH CENTURIES: PECULIARITIES OF ECCLESIASTICAL, LEGAL AND SOCIAL STATUS

The article examines the peculiarities of ecclesiastical, legal and social status of the Metropoli of Halych starting from its foundation date around 1303 until 1458 when it was subordinated to the Kyivan Metropolitan by the Papal bull. The appearance of a new ecclesiastical province was made possible by “the parade of Episcopal foundations” of the 13th century as a component of the policy of the local princes concerning the creation of “their own” Church on their dependant lands. In the course of many decades (perhaps, in 1308-1326 and in 1347-1370) the Cathedra of Krylos was directly subordinated to the head of the Rus’ Church who probably combined the administration of both ecclesiastical provinces. However by the beginning of the 19th century there was no any canonical act about the cancellation of the Metropoli of Halych published.

Key words: the Metropoli of Halych, the Cathedra of Krylos, Rus’ Church, Kyivan Metropolit.

Марта ЖУК

СПЕЦИФІКА УКРАЇНОМОВНИХ ГРАМОТ КНЯЗЯ ВОЛОДИСЛАВА ОПОЛЬСЬКОГО У СВІТЛІ ЛАТИНСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ ЙОГО КАНЦЕЛЯРІЇ

Проаналізовано українськомовні грамоти князя Володислава Опольського для Галичини. Показано особливості даного виду документів, охарактеризовано їх джерелознавчу вартість і визначено місце серед грамот, які видавала канцелярія цього правителя.

Ключові слова: *Князь Володислав Опольський, грамоти, канцелярія.*

Про маловідомого в Україні суверенного князя Галичини Володислава Опольського дотепер тривають дискусії щодо його юридичного статусу на цій території: управитель, намісник чи самостійний володар. Ще не так давно в польській історичній традиції Володислава однозначно розглядали як негативну постать через його причетність до плану розподілу польської держави, війну з королем Володиславом Ягайлом, дружні відносини з Люксембургами і Німецьким орденем. Сучасні польські історики до певної міри реабілітували князя, відійшовши від усталених поглядів і відзначивши, що освіченість, дипломатичний хист і амбітність допомогли цьому представникові династії П'ястів швидко піднятися на вершину політичного олімпу: палатин Угорського королівства, правитель Галичини, намісник Польщі¹.

Проблеми правління Володислава Опольського в Галичині упродовж 1372–1378, 1385–1387 рр. торкнувся й Михайло Грушевський. Попри те, що дослідник залишався під впливом давньої традиції про втрату основних ознак державності

¹ *Sroka S.* Itinerarium księcia Władysława Opolczyka z lat 1372–1378 // *Rocznik Przemyski*. – Przemysł 1992. – Т. 28. – С. 148–154; *Swieżawski A.* Otoczenie Władysława Opolskiego // *Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Zeszyty Historyczne*. – Częstochowa, 1996. – Nr 3. – С. 67–82, 81–91; *Sękowski R.* Udział rycerstwa śląskiego w rządach i kolonizacji Rusi Czerwonej przez Władysława Opolczyka – problemy genealogiczne i rozeznanie wstępne // *Władysław Opolczyk jakiego nie znamy. Próba oceny w sześćsetlecie śmierci* / Pod red. A. Pobog-Lenartowicz. – Opole, 2001. – С. 115–137; *Winiarska-Warzech M.* Polityka kościelna Władysława Opolczyka na Rusi // *Ibid.* – С. 85–91; *Sperka J.* Otoczenie Władysława Opolczyka w Latach 1370–1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą. – Katowice, 2006; *Książę Władysław Opolczyk fundator klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie* / Pod red. M. Antoniewicza, J. Zbudniewieka. – Warszawa, 2007.

Галичиною і Волиню вже у 1340 р.², він вважав Володислава самостійним правителем Галицького князівства, хоча й васалом Угорської Корони. Нові штрихи до історичного портрета Володислава Опольського додали й сучасні українські історики. Передусім львівський дослідник Леонтій Войтович, який зазначив, що бабусею Володислава Опольського була Гремислава Всеволодівна, донька белзького князя Всеволода Мстиславича, племінниця першого галицько-волинського князя Романа Мстиславича³. Інші українські історики, а саме Микола Котляр, Андрій Крижанівський та Ю. Кузьма також розширили джерельну базу проблеми, дослідивши руські грошики Володислава. М. Котляру було відомо близько 20 екземплярів монет князя, тоді як руських грошиків Володислава Ягайла – понад 400⁴. А. Крижанівський аналізує 129 срібних грошиків і 66 мідних руських динаріїв Володислава Опольського та близько 800 монет Володислава Ягайла⁵.

Потенціал Володислава розкрився під час правління в Галицькій землі 1372–1378 і 1385–1387 рр. За цей короткий період він зумів себе проявити, займаючись адміністративними, економічними і релігійними проблемами краю. І хоча збереглося достатньо джерельних матеріалів про нього, аналіз україномовних грамот Володислава сприятиме кращому розумінню тогочасного становища опольського князя в регіоні, особливостей його урядової, земельної політики та відносин з місцевою знаттю.

Відомі чотири грамоти Володислава Опольського, написані староукраїнською мовою. З них одна не опублікована⁶, а інша дуже знищена, тому важко піддається відчитанню⁷. Україномовні грамоти доводять, що при дворі Володислава Опольського функціонувала відповідна канцелярія, в якій працювало щонайменше двоє писарів. Звідси можна зробити висновок, що з княжої канцелярії виходила документація не лише латинською, а й староукраїнською мовою. Загалом з другої половини XIV – першої половини XV ст. збереглося дев'ять

² Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1992. – Т. 4. – С. 104–111, 117–120, 462; Т. 5. – С. 77–79; *Його ж.* Ілюстрована історія України. – Київ; Львів 1990. – С. 144–146.

³ *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С. 40, 93, 311, 346, 436, 446–447, 455, 469, 487–488; *Його ж.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 39, 103, 511, 642, 669.

⁴ *Котляр М.* Галицька Русь в другій половині XIV – першій чверті XV ст. – Київ, 1968. – С. 59.

⁵ *Крижанівський А.* Львівський монетний двір у період угорського підпорядкування Галичини (1370–1386 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Київ, 2002. – Вип. 2. – С. 105; *Кузьма Ю.* Галицькі монети 1350–1408 років – свідки української історії // Альманах УНСоюзу. – Джерсі Сіті; Нью Йорк, 1978. – Вип. 68. – С. 102–118.

⁶ Archiwum Państwowe w Krakowie. – Dok. nr 861.

⁷ Lustracja z 1469 r. Bona regalia onerata in terris Russiae. Lustratio z 1469 r. // *Źródła dziejowe.* – Warszawa, 1902. – Т. 18, cz. 1. – S. 56

донативних привілеїв, написаних староукраїнською, два з яких належать королю Казимирові III⁸, чотири – князю Володиславові Опольському⁹, п'ять – королю Владиславу II Ягайлові¹⁰. Українські грамоти княжої канцелярії складені за подібним до латиномовних привілеїв формуляром, у якому розрізняють інвокацію, інтитуляцію, інскрипцію, власне преамбулу, нотифікацію, диспозицію і заключну частину.

Вступна частина латиномовних документів Володислава Опольського зазвичай починалася зі слів “во імя Господа. Амін”. Інвокація україномовних привілеїв дещо відрізнялася від сталого латиномовного кліше й ближча до української традиції. Вона звучала так: “...во ім'я отця і сина і святого духа амін”. Інвокація окремих україномовних грамот Владислава Ягайла та Казимира III символічно позначена хрестом. Для галицьких привілеїв Володислава Опольського прикметною є інтитуляція, якій властива певна різноманітність і незграбний порядок слів у реченні. Так, в одній із грамот Володислав титулує себе так: “...ми, князь Володислав Опольський землі і Велюньської, і Руської землі господар і дідич, вічний землям тим самодержець князь”¹¹ (1378); в інших двох у титулі випущено останній зворот: “...божою милістю ми, князь Володислав Опольський землі і Велюньської, і Руської господар і дідич”¹² (1378, 1375). Подібні так звані “ламані” титули вживалися у грамотах його попередника Казимира III: “...божою милістю ми, король Казимир, Краківської, Сандомирської землі і Сірадської землі, Польської землі, руської землі господар і дідич, вічний тим землям самодержець”¹³ (1361). Використовувалися вони також у документах канцелярії короля Владислава Ягайла: “ми, великий король Владислав, божою милістю Польський, Литовський і Руський, інших земель господар”¹⁴.

Це дещо “неоковиристе” титулування у староукраїнських грамотах, спричинене взаємопроникненням і накладанням давньоруського та латинського зразків інтитуляції. Так, сучасний російський дослідник Сергій Пашин зауважив, що новгородським грамотам, а саме роздавничим і договірним, датованим XII – початком XIII ст., а також волинським актам властиве вживання імені перед титулом.

⁸ Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-показчики М. М. Пешак. – Київ, 1974. – № 12, 17.

⁹ Там само. – № 28, 29; Archiwum Państwowe w Krakowie dok. nr 861; Lustracja... – S. 56; Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (далі – AGZ) / Wyd. O. Pietruski, X. Liske, A. Prochaska. – Lwów, 1878. – Т. 7. – Nr 13; Ibid. – Lwów, 1884. – Т. 10. – Nr 12; Zbiór dokumentów małopolskich / Wyd. S. Kuraś i I. Sułkowska-Kurasiowa. – Wrocław, 1969. – Cz. 4. – Nr 1046.

¹⁰ Грамоти... – № 64, 70, 79.

¹¹ AGZ. – Т. 7. – Nr 13.

¹² Грушевський М. Кілька грамот князя Володислава Опольського // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1903. – Т. 51, кн. 1. – № 2 (передрук: *Його ж.* Твори у 50 томах. – Львів, 2005. – Т. 7. – № 2); Zbiór dokumentów... – Nr 1046.

¹³ Грамоти... – № 12.

¹⁴ Там само. – № 70.

Наприкінці ж XIII ст. першість титулу перед іменем в актах стає загальноприйнятою нормою¹⁵.

Характерна ознака українмовних привілеїв Володислава Опольського – мало розроблена преамбула. Тут практично відсутня інформативна частина з розгорнутим повідомленням про мотиви видання привілею. Майже не згадано про можливість ознайомитися зі змістом наданої грамоти, лише лаконічно зазначено, що її видано “нашею доброю волею і нашим добрим умишленієм”¹⁶. На противагу Володиславовим, у грамотах Владислава Ягайла цей нотифікаційний елемент де-не-де є: “...знаємо чиним сим нашим листом, хто коли на нь възрить чи пак услышитъ”¹⁷.

Інскрипція роздавничих привілеїв Володислава подає не лише ім’я адресата, а й зазначення його зв’язку з господарем за допомогою словосполучення на зразок “служі нашому” або “слуга наш вірний”. Така ж інскрипція простежується в латиномовних привілеях канцелярії Володислава Опольського. Хоча визначення “слуга” нібито повинно вказувати на нешляхетне походження. Тому важко диференціювати суспільне становище кожного “вірного слуги”, однак серед адресатів княжих надань найчастіше були шляхтичі, рідше – напівшляхтичі, інколи – міщани.

Диспозитивна частина актів – найважливіша та водночас найбільша за обсягом – однаково репрезентована як у латиномовних, так і українмовних грамотах статтями-клязулами. Передусім, у надавчих привілеях вказуються села та їх належність до того чи того повіту. Коли ж йдеться про заснування, то майже завжди зазначено, на яких умовах воно повинно відбутися. Окрім того, клязула є також інформацією про межі конкретного земельного надання, необхідну для уникнення земельної тяганини за умов сусідства з іншими населеними пунктами.

По-друге, українмовні привілеї Володислава на рівні з латиномовними подають детальний перелік усіх доходів, орних земель, сінокосів, лісових та рибних угідь, якими має право розпоряджатися адресат у межах наданого земельного володіння. Ця клязула не закінчується звичним для латиномовних привілеїв Володислава висловом: “на тих правах як ми колись тримали й володіли”.

По-третє, в усіх грамотах сказано, що власник та його діти отримують нерухомість “на віки” з можливістю продати, віддати або замінити.

По-четверте, зазначаються обов’язки обдарованого щодо надавача та його спадкоємців. Зокрема, йдеться про виконання військової служби. Кількість лучників і копійників пропорційно залежала від величини отриманого надання. Додатково від кожного кметя вимагали сплатити чинш у розмірі двох широких грошей.

Прикінцевий абзац грамот – повідомлення про привішену печатку – засвідчує місце й дату виставлення документа, список свідків і формулу закінчення “у веки Амін”. Зазначимо, що ім’я писаря вказане лише на одній із чотирьох грамот¹⁸.

¹⁵ Пашин С. Червонорусские акты XIV–XV вв. и грамоты князя Льва Даниловича. – Тюмень, 1996. – С. 58.

¹⁶ AGZ. – Т. 7. – № 13.

¹⁷ Грамоти... – № 64.

¹⁸ AGZ. – Т. 7. – № 13.

Отже, аналізуючи україномовні грамоти князя Володислава Опольського і співставляючи їх із латиномовними, констатуємо, що, незважаючи на мову як свідчення продовження традиції давньоруської дипломатики, за своєю структурою і лексичною наповненістю вони наслідують канони латинської канцелярії, роль якої зросте, коли від початку XV ст. українська мова буде витіснена з привілеїв.

Відомо, що першим українським писарем (*notarius*) був Костянтин (Костко) Болестрашицький, син священника Василя, 1377 р. призначений підлеглим новоіменованого канцлера (*cancellarius curie*) Миколая, сина Тичка з Ополя. У винагороду за вірну службу 7 листопада 1378 р. він отримав дві церкви поблизу Перемишля, а також два лани в підміських Малковичах¹⁹. Польський дослідник Єжи Сперка припустив, що Костко став писарем від 1375 р., оскільки саме з того часу відомі грамоти Володислава Опольського, написані староукраїнською мовою²⁰. Заслуговує на увагу одна з чотирьох грамот (усі 1375–1376) з помилковим датуванням 29 листопада 1370 р., оригінал якої втрачено²¹. Очевидно, новіший копіїст допустився помилки, чим і пояснюється неправильно вказаний рік. Є. Сперка датує її 1375 р., виходячи з того, що функції генерального старости від 6 липня до 16 серпня того року виконував Мерборт Святополк гербу Ліс з Жирови з Дроньович²². У цій грамоті Володислав Опольський поновив права на успадкування батьківщини – сіл Замостя і Дунькович в Перемишльському повіті дідичам Клішаку Новинчикові та його братові Йозефу, Івану Божевичеві та Олешку Кудиричові з роду Дрогойовських “на віки вічні”. Писар цієї грамоти не відомий.

Ще однією датованою 1 листопада 1375 р. грамотою, витяг якої зберегла люстрація 1469 р., Володислав Опольський надав село Копильчани невідомому за вірну службу з умовою служити одним лучником²³.

Костко Болестрашицький фігурує в україномовній надавчій грамоті Володислава Опольського від 26–31 грудня 1377 р. або 1378 р. (оригінал не зберігся) слугі Ладомиру Волошину. Згідно з цим наданням адресат набував прав на пустище Годле поле у тогочасному Сяноцькому повіті з метою закладення там села на волоському праві²⁴. Серед дослідників немає одностайної думки про час появи цієї грамоти. Хоча в документі поставлено 1378 р., Францішек Пекосінський, Агатангел Кримський, Євгеній Карський, Володимир Розов схильні були датувати її 1377 р., аргументуючи тим, що, згідно з тодішнім церковним календарем, рік

¹⁹ AGZ. – Lwów, 1875. – Т. 5. – № 13.

* Висловлюю щиро подяку професорові Є. Сперці за допомогу у визначенні вірогідності джерел.

²⁰ *Sperka J.* Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370–1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą. – Katowice, 2006.

²¹ Zbiór dokumentów... – № 1046.

²² *Sperka J.* Otoczenie Władysława Opolczyka... – S. 290; *Tenże.* Urzędnicy Władysława Opolczyka na Rusi // *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów.* – Warszawa, 2004. – Т. 10. – S. 85.

²³ Lustracja... – S. 56.

²⁴ AGZ. – Т. 7. – № 13; Грамоти... – № 28.

розпочинався з вересня і незрозуміло відколи прийнято відраховувати початок року з 1 січня. Крім того, вписаний свідком Сендзівой з Шубіна саме 1377 р. став краківським старостою, а з 22 грудня 1378 р. перебував у Кракові.

Казімеж Стадніцький в середині XIX ст. стверджував, що на перших порах оселі на волоському праві закладали лише волохи²⁵. Попри своє плебейське (здебільшого) походження, за обсягом привілеїв і повинностей вони наближалися до шляхтичів-нобілів або ненобілів, які отримували землю переважно *jure feodali*. Заснування сіл на німецькому чи волоському праві було вигідне передусім тим, що приносило прибутки від необжитих земель і давало змогу вирішити дуже актуальну для польських монархів проблему браку постійного війська. У цьому випадку Ладомир Волошин, окрім платні до королівської скарбниці (два гроші від кожного дворища) та особистої військової повинності, мав спорядити це й трьох стрільців²⁶. Отже, Володислав, як і Казимир III, був зацікавлений у колонізації галицьких теренів не лише через запровадження ленної системи, а й поширенням німецького чи волоського права задля надходження до скарбниці додаткових прибутків. По-друге, щедро обдаровуючи прибулу людність землями і привілеями (в обмін на виконання основних вимог: військової служби та податку), він заручався їхньою підтримкою для утвердження своєї влади на Русі та почувався захищеним, маючи військо у разі зовнішніх чи внутрішніх конфліктів. Щобільше того, земля, що її отримали князь чи солтис, належала королю як формальному власнику на протигагу землі, наданій *jure hereditario* у безумовне користування.

З іншого боку, роздавання землі в ленне володіння теж не було таким уже й вигідним для уряду. Васал, отримавши землю фактично безтерміново, розпоряджався нею “на віки вічні”, хоча король міг відібрати її через невиконання окремих повинностей, але при цьому не повернути собі, а віддати в “інші руки”. Власник мав право передати наділ дітям за умови дотримання повинностей, передбачених феодалним правом, позбавляючи уряд навіть тимчасової власності на землю. Отже, хоча фактичне монопольне право розпоряджатися земельним фондом належало князю Володиславові Опольському і повинності та обов’язки, які “докладалися” до отриманої (в умовне володіння) землі, утискали права земельних власників, досягнути матеріальної чи військової вигоди внаслідок запровадження феодалного права на практиці не зовсім вдавалося. Королівська скарбниця постійно відчувала нестачу коштів, компенсуючи її роздаванням державних земель, що негативно позначалося на статусі князя Володислава, і згодом короля Владислава Ягайла як верховних землевласників.

Наступна українська грамота, оригінал якої незнаний, датована 30 квітня 1378 р. – це надання сіл Старуні та Нового Села у Галицькому повіті “на віки вічні” з правом на власний розсуд розпоряджатися прибутками з отриманих земель братам Драгомиру і Некрі²⁷. На відміну від попередньої, укладач цієї грамоти

²⁵ *Stadnicki K.* O wsiach tak zwanych wołoskich na północnym stoku Karpat. – Lwów, 1848. – S. 5.

²⁶ AGZ. – Т. 7. – № 13; Грамоти... – № 28.

²⁷ AGZ. – Т. 10. – № 12; *Грушевський М.* Кілька грамот... – № 2; Грамоти... – № 29.

не вказаний. З її тексту не вдається з'ясувати походження братів, про яких нічого більше не відомо. Однак, судячи з їхніх імен та розташування згаданих сіл у Галицькому повіті, надання в якому зроблено приблизно для такої ж кількості русинів, як і волохів, припускаємо, що це або представники давнішої місцевої еліти, або вихідці з Валахії з-поміж наближених до Володислава осіб, що не відігравали помітнішої ролі при князеві²⁸.

Аналіз княжого оточення ставить очевидну проблему двоякості самого змісту цього поняття. Воно передбачає або винятково урядників – тобто тих, чия впливовість визначалася службовим становищем і довірою патрона, або також й тих, які формально не обіймали офіційних посад, але завдяки прихильному ставленню патрона виявлялися наближеними до нього. Стосовно останніх теж виникає запитання. Якщо окремі особи згадуються в доступних джерелах лише раз чи двічі (як у конкретних прикладах Драгомира і Некрі, Ладомира Волошина тощо), їхні імена не зафіксовані ані в числі урядників князя, ні серед свідків земельних операцій, то чи є підстави зараховувати їх до “свити” Володислава Опольського?

Якщо, знову ж таки, співставити староукраїнські грамоти з рештою латиномовних документів княжої канцелярії, то за стандартним переліком обов'язків (зокрема, військової повинності й сплати податку) та прав (землю могли продати, обміняти, володіли нею спадково, отримували її з усіма прибутками, людністю й оплатами), притаманних земельним наданням зразка *jure feodali* або *in feudum* (незважаючи на відсутність чіткого термінологічного визначення у самих грамотах), вони аналогічні актам “латинської” канцелярії.

Отже, грамоти Володислава Опольського, за їх очевидної вартості як важливого джерела історії української літературної мови, мають водночас також суттєве значення і для характеристики владного апарату та найближчого оточення Володислава Опольського періоду його правління на землях галицької спадщини, якого М. Грушевський оцінював як володаря тоді цілком суверенного. Окрім того, вони наочно показують процес взаємного проникнення традицій княжої доби та їх заміни порядками, привнесеними з появою нових правителів, одним з яких і був князь Володислав Опольський.

Marta Zhuk. THE PECULIARITIES OF UKRAINIAN-LANGUAGE LETTERS OF PRINCE WLADISLAS OPOLSKI IN THE LIGHT OF LATIN DOCUMENTS.

The article analyzes the charters of Prince Wladislas Opolski issued for Galicia and written in Ukrainian language. The article traces peculiarities of this sort of charters, their meanings and place among documents produced by the princely chancery.

Key words: Prince Wladislas Opolski, charters, chancery.

Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України

²⁸ *Persowski F.* Osady na prawie ruskim, polskim, niemieckiem i wołoskiem ziemi lwowskiej. – Lwów, 1926. – S. 77.

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

ЗДОБУТКИ І ПРОРАХУНКИ НАЙНОВІШИХ СТУДІЙ НАД ВЕЖЕЮ У СЕЛІ СТОВП (СТОЛП'Є) ПОБЛИЗУ ХОЛМА

Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003–2005 / Pod redakcją Andrzeja Buko. – Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN; Instytut Archeologii UW, 2009. – 375 s.

Мурована вежа у віднотованій на сторінках Галицько-Волинського літопису під 1205 та 1217 р.¹ місцевості Стовп (польськ. Stołpie) поблизу Холма (нині територія Польщі) належить до найзагадковіших історичних об'єктів Східної Європи. Вона привернула увагу ще в XVII ст., проте вже на той час, окрім цілком фантастичних (навіть із зовсім побіжного погляду) переказів, про неї годі було щось сказати². Лише в контексті лаконічного опису з фантастичним тлумаченням її вперше пригадала й новіша література³. За півтора століття, які минули від “новішого”, не кажучи про перше “відкриття”, можливості інтерпретації пам'яток минувшини, закономірно, немало змінилися, і притаманному раннім літературним пробам методів домінуючої фантазії на конкретному матеріалі давно належалося стати здобутком історії. Проте мовчання джерел, у поєднанні з “обов'язком повторення школи”, програмує очевидну дискусійність навіть у підходах до інтерпретацій. Самі інтерпретації наділені нею ще очевидніше.

Цю ситуацію з археологічного погляду, як випадало сподіватися, покликани були змінити широко закροєні дослідження, проведені упродовж 2003–2005 рр. Їх результати викладено в обширній колективній монографії⁴ (водночас з'явився також скромніший популярний огляд відповідної проблематики⁵). Обидва видання – кожне за законами “свого” жанру – підсумовують студії над вежею із заснованим

¹ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 721 (Л. 246об.), 732 (Л. 249об.). Найдокладніший, хоча не завжди прийнятний у тлумаченні поодиноких переказів (див. далі), аналіз цих повідомлень у широкому історичному контексті див.: *Dąbrowski D. Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu // Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003–2005 / Pod redakcją Andrzeja Buko. – Warszawa, 2009. – S. 40–44.*

² *Susza J. Foenix tertiato reddivivus. – Zamosciae, 1646. – P 45.*

³ *Łazowski J. K. Przedchrześcijańskie na ziemi naszej pomniki dla bóstw Lelum Polelum i Świstum Poświstum // Biblioteka Warszawska. – 1844. – Nr 1. – S. 211–212.*

⁴ *Zespół wieżowy...*

⁵ *Buko A. Stołpie. Tajemnice kamiennej wieży. – Warszawa, 2009.*

на різноманітному матеріалі (як археологічному, так і широкому історичному та архітектурному) розлогим коментарем, багатою добіркою ілюстрацій. Жоден об'єкт історичної спадщини західноукраїнських земель княжої доби досі не мав подібного опрацювання й публікації. Однак щодо з'ясування "таємниці", то комплекс найважливіших питань походження, первісного призначення та функціонування виняткового об'єкта холмської околиці надалі розкритий мало. Хоча водночас архітектурний, археологічний, документальний та іконографічний аспекти досліджень принесли, хоча й не завжди однозначний у сприйнятті, новий фактичний матеріал, який дав змогу значно поглибити уявлення про саму вежу, її реалії та історичні переміни.

Спершу, закономірно, випадає вдатися до історичного контексту. Як переконає аналіз монографії, в системі підстав запропонованих висновків йому відведено не останню роль. Комплексу таких матеріалів присвячена обширна стаття Даріуша Домбровського з аналізом, як переконає заголовок, писемних джерел до історії "zespołu wieżowego w Stołpiu" (s. 29–62). Однак опублікований текст послідовно доводить, що писемних переказів щодо самої вежі практично не віднайдено. Виклад включає дві явно нерівномірні частини: більшу відведено тому, що автор сприймає й подає за історичне тло. Меншу присвячено переказам щодо Спаської церкви в нинішньому сусідньому з вежею Спасі (тепер Подгуже), потрактованим... джерельними матеріалами до новішої історії вежі. Щодо елементу ширшого контексту, то, не применшуючи його значення, все ж, випадало б визнати за ним лише посередній, виразно дальший стосунок до проблеми походження та функціонування вежі. Елемента широкого тла доводиться залучати не лише із закономірного історичного погляду, а й через відсутність відповідних свідчень прямої вимови. Натомість у частині документальній не може не привернути уваги робота здебільшого з опублікованими джерелами. Власні пошуки автора показово ілюструє нотатка, згідно з якою з-поміж архівних матеріалів холмського походження – у них випадало насамперед сподіватися потенційних відомостей до історії об'єкта та місцевості – опрацьовано лише по одній найстаршій книзі холмських гродського та земського судів. Другу з них навіть переглянуто не повністю (s. 35, przyr. 12).

Проте підсумок роботи програмують не кількісні показники. За відсутності прямих і однозначних відомостей визначальною неминуче виявляється майстерність "ходження між рядками", зіставлення дальших переказів, здатність до якнайповнішого відчитування їхньої вимови. Звичайно, немає підстав для сумнівів щодо володіння ремеслом. Проте водночас опрацювання запропонованого тексту переконає в очевидній своєрідності застосування потенціалу наукового досвіду, запрограмованій послідовним домінуванням знаного й не так уже й рідко практикованого підходу. Вибудований документальний ряд не служить джерелом реконструкції явища, а виявляється тільки підтвердженням наперед готової концепції.

"Заздалегідь даним" стрижнем аналізу писемних джерел стало переконання в первісному монастирському призначенні вежі (показово, що не розділене фахівцями інших напрямів студій – див. далі), виведене від каплиці, вміщеної на верхньому ярусі. Так вибудоване "тверде переконання" супроводить впевненість у занепаді "монастиря-вежі" віддавна. І це при тому, що літературі добре відомий

Спаський монастир у місцевості Стовп (Столп'є), досить широко відображений джерельними матеріалами XVI ст.⁶ Нещодавно привернуто увагу до групи однозначної вимови документальних свідчень середини – другої половини століття про Спаську церкву монастиря в місцевості Стовп. У них фігурують кметь попа “de monaster Stolpen[is]” (1545), “filius poponis dicti spaski monasterii Stolpienski” (1578), “Nobilis Zacharias dito Zanko poponi, filiiis religiosi poponis Spaski al[ia]s monasteriski de villa Monaster Stolpie” (1593) і навіть (у реєстрі податку від поодиноких місцевостей Холмської землі за 1592 р.) – “Stołp cum manaster”⁷. Видавалося, йдеться про Спаську монастирську церкву в місцевості Стовп – давню церкву в нинішньому Подгужу⁸. Одначе для Д. Домбровського це лише “informacje potwierdzające istnienie w XVI w... tradycji [виділення – В. А.] spaskiego monastygu stołpijskiego, a równocześnie pozwalające stwierdzić, że była to we wspomnianym czasie *wyłącznie tradycja, a nie w praktyce funkcjonujący klasztor* [виділення – В. А.]” (s. 33, przyp. 7). Цим монастирем, за його стійким переконанням, мала бути не Спаська церква, а... вежа⁹. Тому навіть, видається, цілком зрозуміле, позадискусійне відзначення попа Вавили “от Святого Спаса от Столпа” як священника Спаської церкви в місцевості Стовп (1440)¹⁰, тобто того ж храму в нинішньому Подгужу, перетворюється на доказ “związku ze stojąca w pobliżu wieżą (Spas ot Stołpa)” (s. 35). В іншому ж місці мова “o dostrzeganiu w 1440 r. związku między stołpem a cerkwią spaską” (s. 37). При цьому закономірно виникає проблема написання слова “стовп” нібито у значенні

⁶ Gil A. Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku (Archiwum Chełmskie. – Т. 3). – Lublin; Chełm, 1999. – S. 80, 144; *EjUSD*. Katalog monasterów prawosławnej eparchii chełmskiej do końca XVI wieku // *Ruthenica*. – 2005. – Т. 4. – С. 87–91.

⁷ *Александрович В.* Архітектурний ансамбль середини XIII століття у Спасі-Стовпі в околицях Холма // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 3б. наук. праць. – Львів, 2006–2007. – Вип. 13: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 112–113.

⁸ Єдина спільна назва місцевості виступає, наприклад, в добре знаному аналізованому королівському наданні 1570 р. для спаського священника Івана Гавриловича (s. 36).

⁹ Хоча водночас він повторив (S. 55) запропонований 2007 р. погляд про вежу та церкву як єдиний комплекс: *Александрович В.* Архітектурний ансамбль... – С. 110–114. Версію про стовпівську вежу як монастир, де жив “иеромонах-отшельник” Вавила [у документі під цим іменем вказано “попа” – В. А.], останньо подав: *Майоров А.* О происхождении имени и уточнении даты рождения Даниила Галицкого // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – Львів, 2011. – С. 460.

¹⁰ *Harasiewicz M.* Annales ecclesiae ruthenae... – Leopoli, 1862. – P. 75–76; Архив Юго-Западной России. – Киев, 1883. – Ч. 1, т. 6. – С. 5. Таке тлумачення вжитого звороту засноване не лише на звичному керуванні, притаманному сучасній українській мові, згідно з яким він виступає у версії “зі Стовпа”, а й на матеріалах її історичного словника, де відповідний зворот зафіксовано у формі, вжитій у цитованому джерелі, й документ 1440 р. служить одним із залучених прикладів: *Словник староукраїнської мови XIV–XVI ст.* – Київ, 1978. – Т. 2: Н–Ө. – С. 115. У новішій літературі його прийняв, зокрема: *Gil A.* Prawosławna eparchia chełmska... – S. 80.

“вежа” в тексті самого автора з великої літери. Однак це якраз одне з тих запитань, які залишаються без відповіді. Версія про Спаську церкву теперішнього Подгужа як храм села Стовп (Столл’є) не приймається, хоча джерела згідно і послідовно вказують “villa Monaster Stolpie”. Навіть формуляр королівського підтвердження священникові на церковні угіддя “do tego monasteru albo czierkwye starodawna należącymu” (s. 37) для Д. Домбровського виявляється свідченням лише того, “że sam Iwan grunty “starodawna dzierżał”, co oznaczać może najwyżej kilkudziesięcioletni (a pewnie w rzeczywistości krótszy) czas ich posiadania” (s. 37). Хоча формулювання диплома королівської канцелярії ніби виразно й однозначно твердить про належність угідь віддавна до монастиря чи церкви, а священникові як парохів вони щойно надаються. Проте автор послідовно трактує кожне джерельне свідчення через призму прийнятого первісного монастирського призначення вежі. “Тверде переконання”, природно, не могло не увінчатися визнанням власної правоти. Принаймні пророблений під відповідним поглядом перегляд писемних відомостей до історії місцевості у запропонованому викладі покликаний виступити чималим відрізком дороги до пожаданого успіху.

Ширші історичні дані теж потрактовано згідно із задалегідь прийнятим баченням. Тут важливим видається погляд про пізніше, щонайраніше з 1240-х років, походження тієї частини літописної розповіді, яка зберегла обидві згадки про місцевість Стовп (s. 40–42). Він виділяється, зокрема, на тлі схильності, визнаючи походження назви місцевості від вежі, вбачати в обох записах *terminus ante quem* для її спорудження. На цій підставі пропонувалися винятково фантастичні датування та інтерпретації як поява вежі не лише перед початком XIII ст., а й навіть значно раніше, починаючи ще від кінця X ст., та її тлумачення “баптистерієм”, за логікою викладу вміщеним мало того, що “в чистому полі”, а ще й на верхньому ярусі багатопверхової споруди¹¹! Д. Домбровський теж визначив верхню часову межу для будови вежі за згадками про виведену від неї назву місцевості Стовп, проте, виходячи з реалій відповідної частини літопису, прийняв спорудження щойно в 1246–1247 рр. (s. 56). Водночас, поряд із цією “літописною” датою, у тексті фігурує “всесильніше” в зіставленні з нею, “переплетення умов економічних та політичних”, за якими вірогідні початки вежі повинні сягати ще перших кроків гаданої активності на цих теренах молодого князя Данила Романовича одразу після його одруження, тобто часу з-перед 1220 р. (s. 57). До мозаїки додано ще й знову ж таки “сильніші” “генеалогічні міркування”, за вимовою яких *terminus ante quem* мало б визначити... візантійське одруження князя Романа Мстиславовича зі зламу століть.

Дві останніх версії здатні перекреслити не лише літописну основу датування, а й разом із нею – елементарну логіку. Адже, згідно з “монастирською версією”, вежі “належалося з’явитися” для вдови князя Романа мало що перед їх одруженням, а й на терені, де не зафіксовано ніяких конкретних слідів діяльності князя. Таким же контекстом не менш виразно наділене й спорудження вежі уже для “справжньої вдови” зразу після її постригу десь за два десятиліття до того, як наступний вірогідний, за логікою викладу, будівничий, князь Данило Романович,

¹¹ Короткий виклад цих інтерпретацій див.: *Dąbrowski D. Źródła pisane... – S. 32.*

розгорнув свою діяльність на відповідному терені. Проте ці міркування випадають на долю все того ж “вимогливого” читача. Імовірний же час появи вежі знову визначає znana теза: “...że w miejscowości tej istniało nadługo przed XV w. założenie klasztorne, związane z prywatną dewocją osoby z kręgów władzy, którego głównym ośrodkiem był stolp, zaś funkcje pomocnicze wobec niego pełniła położona w odległości około kilometra cerkiewka pod wezwaniem Spasa” (s. 57). Над так сформульованим висновком однозначно панує інший. Оскільки мати князя Данила прийняла постриг невдовзі після його одруження й, за свідченням Галицько-Волинського літопису, ще восени 1253 р. радила йому прийняти папську корону¹², “mamą źródłowe świadectwo istnienia na Rusi halicko-wołyńskiej w wymienionym okresie fundacji zakonnej, przeznaczonej do prywatnej dewocji osoby z kręgu władzy. Tymczasem – według naszych dotychczasowych ustaleń – wieża w Stolpiu pełniła właśnie taką funkcję. Przedstawioną zależność zdaje się potwierdzać również samo położenie Stolpia, odległego od ulubionej rezydencji Daniela Romanowicza zaledwie około 10 kilometrów. Było to wprost idealne miejsce do ulokowania monasteru przeznaczonego dla księżnej matki” (s. 58–59).

Незалежного від викладеної з очевидним переконанням ідеї, неможливо не вловити в такій пропозиції явної переваги “ідеальності місця” над аргументами на користь прийнятої версії його використання. Пропозиція сприймається на полегливим осягнення пожаданого без огляду на факти, “непридатні” для погодження з прийнятою версією. Отож, “wieża w Stolpiu była głównym elementem monasteru, założonego najprawdopodobniej w okresie od około 1220 do 1246–1247 dla wdowy po Romanie Mściślawowiczu, bizantyjskiego pochodzenia matki Daniela i Wasylka” (s. 59). Висновок має виразно заакцентоване продовження “Z całą jednak mocą podkreślam, że jest to tylko hipoteza, która co prawda opiera się na licznych niezależnych i uzupełniających się przesłankach, jednak należy pamiętać, że wszystkie one mają charakter pośredni” (s. 59)¹³. Однак, все-таки, наскільки пропозиція переконлива для “чужого ока”?

Тут насамперед заслуговує перегляду та докладнішого аналізу літописна хронологія холмської околиці. Хоча перші кроки молодого князя Данила зафіксовано, власне, на цьому напрямку його головного інтересу в майбутньому, ніяких слідів ширшої присутності князя на відповідних тренах у так ранній час не лише немає, а й за логікою історичного процесу та знаним викладом Галицько-Волинського літопису – бути не може. Новіші дослідження здатні наголосити ймовірність активності молодого князя у Володимирі¹⁴, після чого мав бути ще зовсім невідомий

¹² Ипатьевская летопись. – Стб. 827 (Л. 276об.).

¹³ Відповідний комплекс аргументів прийняв: *Майоров А. В.* Дочь византийского императора Исаака II в Галицко-Волынской Руси: княгиня и монахиня // *Древняя Русь: вопросы медиевистики.* – 2010. – № 1(39). – С. 89–90.

¹⁴ Aleksandrowycz W. *Sztuka XIII-wiecznego Chełma. Zasadnicze problemy badawcze* // *Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego i grecko-katolickiego.* – Chełm, 2003. – Т. 1: Referaty. – S. 57–58; *Його ж.* Володимир часів князя Данила Романовича. Вступні нотатки до непоцінованого періоду історії міста //

короткий угровський період, під час якого і відбулося “відкриття” холмської “гори”, де невдовзі з’явився “градъць малъ”, а за якийсь час – “град иныи”, що, подібно до розташованих на горах давніших Крем’янця, Данилова і Стожка, встояв у монгольському нашесті 1241 р.¹⁵ Д. Домбровський визнає очевидне: активніша діяльність князя Данила на ґрунті Холма припадає шойно на 40-ві роки. Водночас, за логікою пропонованого викладу, князь мав звести в околиці міста, що його... повинен був збудувати лише за чверть століття (!), на цій ще не обжитій тоді території, в чималому віддаленні від своєї тогочасної столиці Володимира, вежу – монастир для матері. Бо якщо прийняти появу згаданого “монастиря-вежі” шойно в період розбудови Холма від 1240-х років, неминуче виникає завідомо “небажане” запитання про місцеперебування княгині-черниці після постригу та її “перенесення” до вежі у Стовпі...

Поняття “монастиря” у вежі заслуговує окремої уваги. Головним монастирським об’єктом завжди є храм¹⁶. “Монастир”, обмежений вежею, крім каплиці на верхньому її ярусі, храму, як виявляється, не мав. Чи випадає говорити про монастир без храму? До того ж, проведені дослідження не виявили ніяких слідів власне сакрального використання об’єкта (s. 119–135). Ще своєріднішою сприймається версія про жіночий монастир у вежі. Наведені в архітектурній частині опублікованого збірника аналогії веж із каплицями належать до розбудованих монастирських ансамблів, з якими стовпівська вежа, крім одинокої каплиці та це джерел в основі, природно, не може мати рішуче нічого спільного. Правда, серед аналогів подано й вежі-резиденції середньовічної грецької знаті так само при кам’яних платформах (s. 328). Незалежно від аналогів та аргументів, архітектурний комплекс у селі Стовп для місцевої ситуації виступає насамперед об’єктом самотнім і винятковим.

Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир Волинський в історії України та Волині. Збірник наукових праць. Матеріали XIV Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимирові-Волинському Магдебурзького права, м. Володимир-Волинський, 2004 р. – Луцьк, 2004. – С. 3.

¹⁵ Дослідники вже призвичаїлися одностайно ігнорувати очевидну протяжність передісторії Холма як нової столиці князя Данила, спорудженої після нашестя, тобто “під монгольським ігом”, що мало б викреслити саме поняття “іга” з української історії. Присутність ординців в Україні, очевидно, виглядала зовсім інакше: літопис фіксує не постійне їх перебування, а лише поодинокі “каральні експедиції”. Про хронологію початків Холма з послідовним наголошенням на її засвідченій літописом, проте досі так і не сприйнятій протяжності див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 2009. – Вип. 13–14. – С. 38–42.

¹⁶ Не випадає вбачати у нашому конкретному випадку виняткової приватної оселі монастирського типу того зразка, до якого останнім часом привернуто увагу у зв’язку з постригом доньки візантійського імператора Ісаака II: *Майоров А. В.* Дочь візантійського імператора... – С. 84–85. Втім, конкретніші відомості про цей різновид монастирського співжиття відсутні, не підлягає, однак, сумніву, що сам монастир мав розташовуватися у столиці.

Незрозумілою є пропонована залежність від вежі сусідньої Спаської церкви. Доступні матеріали різного часу неспростовно доводять, що саме вона є Спаською монастирською церквою в селі Стовп (Столл'є): ніякого пізнішого нібито “перенесення” на неї посвяти монастиря “у вежі” (s. 335), звичайно, бути не могло. Зайве доводити також, що Спаська церква так само не здатна була відігравати якоїсь “підпорядкованої” ролі щодо вежі (s. 37), а їх не з’ясоване співвідношення, з огляду на каплицю на верхньому ярусі вежі, спробовано пояснити знаним із пізнішої української церковної традиції її скитським статусом щодо церкви як храму заміського монастиря – резиденції холмського єпископа¹⁷. Пропозиція, звичайно, цілком здогадна, однак вона враховує як знані факти, так і логіку історичного процесу в Холмі та його найближчій околиці, співвідносячись з окремими пізнішими аналогами, знаними в українській церковній традиції.

Щодо монастиря, у якому мала перебувати княгиня-вдова – “fundacji zakonnej, przeznaczoniej do prywatnej dewocji osoby z kręgu władzy” (Д. Домбровський), то ним випадало б визнати віддавна відомий, археологічно досліджений монастир святого Федора у Володимирі¹⁸. До того ж, за результатами новіших студій, саме його згадано як “монастир святого Федора” в літописному описі холмської церкви святого Іоана Златоуста у зв’язку з сестрою князя Феодорою¹⁹. Тому, випадає здогадуватися, саме в ньому князь Мстислав Данилович “созда гробницу каменю. надъ гробомъ. бабы своеи Романовои. в монастырѣ. въ стѣи И свѣца ю во има правѣдникуо Акима и Анъны”²⁰. Логічно, саме в цьому володимирському монастирі прийняла постриг, прожила до смерті й була похована мати князя Данила Романовича.

Отже, аналіз матеріалів до історії Стовпівської вежі зобов’язує віднести версію про неї як монастир для матері князя Данила Романовича до “побічних” продуктів історіографії. Проте цілком очевидно, що власне ця візія заздалегідь визначила підсумок джерельного аспекту студій. Саме ж опрацювання писемних матеріалів, потрактованих джерелами до історії вежі, за “романтизованих” підходів фактично не принесло однозначних відомостей, здатних не те що вирішити проблему походження, призначення та функціонування будівлі, а й навіть наблизити до неї. Запропоновані нагромадження гіпотез засновані не так на конкретних фактах та їх коректній інтерпретації, як відданості певній облюбованій ідеї, так само випадає визнати “побічним” історіографічним продуктом.

¹⁷ *Александрович В.* Архітектурний ансамбль... – С. 110–114.

¹⁸ *Раппопорт П. А.* “Старая кафедра” в окрестностях Владимира Волынского // Советская археология. – 1977. – № 4. – С. 253–266.

¹⁹ *Александрович В.* Мистецькі сюжети... – С. 57. Докладніший аналіз літописного запису зі згадкою про монастир святого Федора та його тлумачень у літературі див.: там само. – С. 54–57. Вкрай критично потрактував джерельну вартість згадки Д. Домбровський: “Przekaz ten stał się dla badaczy podstawą do uznania Fiodory za zakonnicę. Jest jednak na tyle niejasny, że nie da się na jego podstawie w sposób pewny zlokalizować monastynu, w którym przebywała siostra Daniela” (s. 59).

²⁰ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 937 (Л. 307об.).

Це якоюсь мірою усвідомлювали й співучасники видання, внаслідок чого з'явилося, зокрема, твердження: “*Samą wieżą... nie wykazuje żadnych cech formalnych bądź innych, świadczących, że została wykorzystana jako jej [матері князя Данила Романовича – В. А.] rezydencja*” (s. 262) (Тереза Родзінська-Хоронжи). З нею фактично згідний Анджей Буко: “*Brak natomiast rzeczywistych przesłanek, aby zakładać klasztorną funkcję wieży w ścisłym znaczeniu tego słowa*”. Правда, зразу ж після цього додано показове продовження: “*Jednak jeśli przyjmujemy, że mogło to być miejsce spełniania praktyk religijnych (kaplica na ostatnim piętrze, liczne źródła wypływające spod obiektu, odosobnienie użytkowników obiektu od bezpośredniego otoczenia), nie można wykluczyć, że zespół wieżowy mógł być postrzegany jako obiekt klasztorny [підкреслення – В. А.]*” (s. 335). В такому уточненні виявляється не тільки виразна спроба запропонувати відступ від попереднього сприйняття, яка засвідчує не просто відсутність у розпорядженні автора матеріалів, здатних стати основою для аргументованих висновків переконливого “остаточного” ствердження. Цей “частковий” факт, безперечно, наділений набагато ширшою вимовою, виявляється показовою ілюстрацією підходів, які на сторінках збірника виступають неодноразово.

Якщо висновки проведеного аналізу писемних відомостей виявилися наперед запрограмованими й через те щодо самої вежі фактично повинні бути визнані безваргісними, то звернені до реалій будівлі архітектурні дослідження принесли немало нового про саму вежу. Насамперед вперше склалося виведене з докладнішого аналізу її актуального стану уявлення про фази будівництва. Привертає увагу версія про невисоку первісну наземну частину та її пізнішу добудову. Як слушно зауважив А. Буко (s. 325–326), вона здатна співвідноситися з літописним повідомленням про наполовину муровану й наполовину дерев'яну вежу в ансамблі холмської резиденції²¹. У цьому контексті не можна не пригадати й добудованої за часів короля Владислава II Ягайла²² збереженої донині вежі в ансамблі Люблінського замку. Т. Родзінська-Хоронжи у висновках щодо архітектури послідовно наголосила на світському й оборонному призначенні споруди (s. 255–256). За її викладом, від першої фази будівництва немає ніяких відомостей про завершення вежі (s. 256, 326) й каплиця, яка на верхньому ярусі могла з'явитися щойно на другій фазі будівництва (s. 256, 257, 259), що мало б категорично заперечити твердження Д. Домбровського про первісне сакральне призначення споруди. Втім, існування каплиці від початку – версія, як уже зазначалося, винятково здогадна. Перед авторкою навіть виникло запитання “*czy pomieszczenie to zostało ukończone i czy w ogóle “zdarzyło” zaistnieć jako wnętrze sakralne?*” На ньому, на її думку, додатково наголосила цілковита відсутність серед речових знахідок матеріалів релігійного призначення (s. 261). На первісній стадії існування ансамблю житлове навантаження мало належати гаданій дерев'яній забудові (s. 262), реліктив якої археологічно, однак, не засвідчено. Тут, безперечно, далися ознаки результати вибіркового розкриття платформи з вежею шляхом закладення поодиноких шурфів. Недосліджені

²¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 844 (Л. 282). Новіший аналіз цього повідомлення див.: Александрович В. Мистецькі сюжети... – С. 59.

²² Zbiór Dokumentów Małopolskich. – Wrocław etc., 1975. – Cz. 8. – S. 10 (dok. nr 2183).

ділянки її поверхні, звичайно, здатні зберігати матеріали, важливі для відтворення цілісного образу унікального ансамблю.

На жаль, ретельне вивчення мурів і продумані висновки з їх дослідження теж поєднуються з доволі поверховим сприйняттям історичних реалій. Внаслідок цього також розглядається версія про спорудження вежі за князя Романа. Виклад пропонує очевидні суперечності й навіть взаємовиключення. “Ponieważ w materiale zabytkowym odkrywanym w pobliżu wieży nie znaleziono żadnych sakraliów mogących poświadczyć sprawowanie liturgii (sic!), a w tradycji miejsca nie zachowały się żadne przekazy o kultowym charakterze budowli, sądzić można, że: albo wnętrze to nie uzyskało swego ostatecznego kształtu, albo spełniało swe funkcje na tyle krótko, że nie odcisnęło znaczącego piętna na swoim otoczeniu” (s. 261). “Prawdopodobieństwo pełnienia funkcji mieszkalnych zdecydowanie wzrasta w fazie dugiej, w której po przebudowie (czy też rozbudowie) pojawia się pomieszczenie z trzema oknami szczelinowymi oraz kaplica” (s. 262). “Pytanie o to czy – w kontekście ewentualnego związku funkcjonalnego między cerkwią spaską a wieżą – kaplica w wieży pojawiła się już w pierwszej fazie, czy też została wzniesiona dopiero w okresie, kiedy ów związek funkcjonalny osłabł, pozostaje kolejnym problemem otwartym” (s. 262). “Ośmioboczna kaplica z okładziną ceglana mogła powstać zarówno z końcem XIII w., jak i na początku wieku XIV, a jej wzniesienie było zapewne oryginalną inicjatywą możnowładcy, w którego ręce przeszło stołpijskie dziedzictwo Romanowiczów” (s. 261). Як і в Д. Домбровського, визначальним для цих розмірковувань виявляється очевидне абстрагування від реалій історичного процесу на місцевому ґрунті, внаслідок якого постійно виникає “привид продукту активності” князя Романа Мстиславовича, не підтверженої жодним конкретним фактом, й так само засноване винятково на приблизній даті постригу вдови князя Романа Мстиславовича позаджерельне відсилення до можливості побудови вежі на початковому етапі активності князя Данила Романовича.

Підсумовуючи й аналізуючи поодинокі тематичні групи відомостей, А. Буко теж схилився до визнання початків вежі ще за часів князя Романа Мстиславовича (s. 327), виходячи насамперед із даних радіо-вуглецевого аналізу поодиноких знахідок. Водночас він виявився також прихильником зв'язку зі спорудою вдови князя Романа, який, з погляду археології, мали підказати споріднені з відповідними холмськими матеріалами керамічні залишки (s. 326–327), візантійський типологічний родовід самого комплексу (s. 328–329, 333–334) та найстарші літописні згадки про місцевість Стовп (s. 327). Хоча показово, що, попри наведені монастирські аналогії, монастирське призначення тепер, як зазначалося, заперечено. При цьому автор, все ж, добачає таку можливість, водночас припускаючи ймовірність розташування власне резиденції поза пагорбом з вежею (s. 334). Оскільки на терені села не зафіксовано жодних вказівок на її існування, така пропозиція не позбавлена несподіваності. Версію про можливість новішого “вбудування” каплиці до вже існуючої вежі він відкинув (s. 334). Схиляючись на підставі насамперед загальновідомого своєю непевністю в докладних датуваннях радіо-вуглецевого аналізу до визнання появи вежі ще за часів князя Романа Мстиславовича, А. Буко не лише ладен сприйняти її “materialnym świadectwem pierwszej monumentalnej (jeszcze przed Chelmem!) inwestycji Romanowiczów na ziemi chełmskiej”. З огляду на її існування, в знаній літописній нотатці під 1205 р. про князя

Данила, який перейняв батьківщину з місцевістю Стовп, у ній пропонується доказ “istniejącej w tym regionie jakiejś dynastycznej (?) budowli” (s. 326). Останнє ствердження – класичний приклад того, наскільки історики “закрутили голову” археологу. Не випадає доводити, що князь Роман як довголітній правитель Володимира, а від 1199 р. – ще й приєднаного тоді Галича ніяк не міг мати приписаних йому інтересів на своєму віддаленому прикордонні – майбутній холмській околиці. Можливість появи тут за його часів якоїсь “династичної будівлі(!)” навіть всупереч тому, що всі археологічно засвідчені реалії послідовно вказують на функціонування комплексу щойно за активної розбудови Холма та освоєння його околиці, дискутувати не випадає. Того ж походження й інший залучений “аргумент” на користь появи вежі перед часами князя Данила, віднайдений у відсутності згадки про її спорудження на сторінках Галицько-Волинського літопису: “Zastanawiać przy tym musi, że kronikarz, pisząc o rozmaitych inicjatywach danielowskich związanych z budową Chełma, ani słowem nie wspomina o jkichkolwiek pracach przy wznoszeniu nowej inwestycji w pobliskim Stołpiu. Może dlatego, że wieża ta już wcześniej tam stała” (s. 327). Нагадаємо: над його “вартістю” розважав Д. Домбровський, цілком слушно вказавши на відсутність у літописному викладі будь-яких відомостей про холмське будівництво (s. 45). До цього як додатковий аргумент варто ще тільки пригадати вміщену під 1223 р. знану не сповнену обіцянку літописця розказати про спорудження міста²³.

Сусідство вежі з іншим не менш загадковим об’єктом холмської околиці – унікальною для регіону давньою мурованою Спаською церквою в сусідньому нині селі Подгуже – давньому Спасі, визначило її постійну присутність на сторінках публікації не тільки на “сусідських правах” та обумовило необхідність звернення також і до неї у пошуках відповіді на загадку стовпівської вежі. Сам храм дотепер докладніше не досліджувався. Щобільше, як на конкретних прикладах показав у своєму тексті Станіслав Голуб, принагідні okazji для цього систематично не використовувалися відповідно до доступних можливостей, а зроблені відкриття, до того ж, ще й належно не документувалися (s. 298–300). Внаслідок цього Спаський храм ніби виявляється “не зовсім присутнім” на своєму історичному терені. Постає при широко закросних дослідженнях вежі у Стовпі перспективу паралельного студіювання двох, безперечно, якнайтісніше пов’язаних між собою об’єктів так само не використано – зусилля фактично не вийшли поза декларування такої необхідності. Попри первісний намір, роботи, проведені при вивченні вежі неподалік від Спаської церкви, ніяк не вплинули на ситуацію. Фактично вони також стали зовсім “випадковими”, чомусь велися у чималому віддаленні від самої споруди, тобто, стосовно неї, у правду кажучи, достатньо “нейтральному”, не відомо на яких підставах місці. Здобуті при цьому матеріали, насамперед придатна для докладнішого датування кераміка, навіть потрактовано доказом пізнішої – порівняно з вежею – появи Спаської церкви (s. 335), хоча, з огляду на конкретне місце віднайдення, за самим походженням вони ніяк не здатні сприйматися уповноваженням до висновків щодо церковної споруди та її хронології.

Водночас уже зроблені в Спаській церкві окремі навіть виняткові відкриття так само виявилися “не зауваженими”. Правду кажучи, в жодному з опублікованих

²³ Ипатьевская летопись. – Стб. 740 (Л. 251об.).

текстів про сам храм фактично не йшлося. Мимоволі складається враження про звернення до нього тільки тому, що не випадало робити вигляд ніби він не існує зовсім. Зокрема, у відповідних текстах марно шукати відкликань до відзначеної винятково в бібліографії статті холмської авторки Станіслави Руднік, яка єдина докладніше розглянула споруду й датувала її XIII ст.²⁴ При цьому опубліковано віднайдені в інтер'єрі одинікі для західноукраїнського регіону декоративні розписи, які пропонують малярську імітацію викладення стін з кам'яних блоків²⁵.

Не випадало б обстоювати погляд, що тільки проведення повного комплексу всебічних історично-архітектурних досліджень здатне принести надійні підстави для суджень про храм. Запропоновані висновки на очевидно випадковому матеріалі трактувати прийнятними, звичайно, не випадає ніяк. Поки звернення до церкви не лише в аналізованій публікації, а й польський літературі загалом виказують один з яскравих прикладів стійкого комплексу ознак обговорення чогось несприйнятого (щоби не сказати “небажаного”). Принаймні цього разу про дослідження церкви так само не йшлося. На очевидно некоректно вибраних підставах стверджено її пізнє, шойно нібито з XIV ст., походження, хоча водночас відзначено віднайдення при будівельних роботах неподалік від неї й кераміки XII–XIII ст. (s. 299). Проте щодо останньої повторено за першопублікацією про її вірогідне нібито випадкове походження (s. 299–300). За такого тлумачення неминуче мало б постати закономірне питання про джерело “випадковості”, проте воно залишене поміж “запитаннями без відповіді”.

Приклад висновків на ретельно опрацьованому матеріалі пропонує опис археологічно стверджених реалій унікального стовпівського об'єкту (Томаш Дзеньковський) та аналіз решток набагато “доступнішої” й уже тепер достатньо докладно датованої кераміки (Міхал Аух). Грунтовне вивчення чималої кількості зібраних на території при вежі керамічних фрагментів та їх зіставлення з відповідними знахідками з околиці (втім і з території у віддаленні від Спаської церкви) допровадило до висновку про “niezwykłe wprost podobieństwo” зібраної на місці дослідження елітарного призначення кераміки з віднайденою на території княжої резиденції у Холмі (s. 163). Враження посилювала наявність серед комплексу речових знахідок при вежі рідкісних для цих теренів керамічних плиток з поливою. Звідси напрошувався закономірний висновок, який, при очевидних немалих “ваганнях”, а навіть взаємно заперечуючих інтерпретаціях, що їх подали залучені до робіт фахівці інших практикованих на об'єкті напрямів студій, здатний послужити рідкісною “твердою наповнення” підставою для інтерпретації стовпівського архітектурного ансамблю: “Ceramikę ze Stołpia należy zatem wiązać głównie z czasami panowania Daniela i jego następców” (s. 163). Однозначна вимова самого матеріалу, природно, не могла не привернути уваги як надійний аргумент при ширших узагальненнях (s. 334). Однак водночас використання опрацьованого на відповідному комплексі археологічних джерел аргументаційного потенціалу у

²⁴ Rudnik S. Wyniki badań architektonicznych kościoła w Podgurzu, gm. Chełm // Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic. Materiały z sesji naukowej, odbytej w Chełmie 1 XII 1995 r. – Chełm, 1997. – S. 47.

²⁵ Ibidem. – S. 42. – Fot. 2 (na s. 51).

підсумкових міркуваннях не випадало б визнати доступно вичерпним. Принаймні, над його вимовою виразно задомінували інші прийняті у розважаннях аргументи, про доказовість яких йшлося вище.

Зіставлення окремих статей збірника показує досить суттєві розходження поодиноких авторів у поглядах на вежу, серед яких – уже відзначалося – не бракує і взаємних заперечень. Попри ретельні дослідження вибраних аспектів та важливі відкриття, здатні пояснити окремі істотні особливості студійованого комплексу, єдиного цілісного погляду на нього виробити, все ж, не вдалося. І це вказує на прорахунки як у підходах до вивчення, так і в опрацьованні доступної цілості фактичних відомостей. Одним з них сприймається насамперед вибіркове, лише часткове дослідження окремими шурфами території пагорба з вежею, а також – назагал скромної частини його найближчої околиці. Неминучі й неунікненні вади такого підходу ще очевидніше виявилися у, правду кажучи, незрозумілому намаганні пропонувати нібито “остаточні” висновки щодо Спаської церкви на не лише цілком випадкових, а й хіба що дуже віддалено дотичних до неї матеріалах. Того ж родоводу також значно скромніше за його власним навантаженням припущення про гаданий “двір” поза тереном вежі у Стовпі, якого, здається, навіть не пробували шукати. Одним із найочевидніших недоліків, безперечно, є традиційна для польських авторів тенденція послідовно трактувати стовпівську вежу “ізолюваною” від тільки в загальних рисах знаного, досі лише зовсім поверхово опрацьованого, як підкреслив і сам А. Буко (s. 325), відповідного напряму будівництва Галицько-Волинського князівства середини – другої половини XIII ст. Фактично поза увагою виявилися навіть найближчі сусідні, уже через розташування під багатьма оглядами неминуче аналогічні з походження споруди у Білавині та Холмі. Принаймні їх присутність та використання на сторінках аналізованого збірника ніяк не відображає їхнього історичного якнайтіснішого співвіднесення зі стовпівським ансамблем уже внаслідок самого сусідства та безперечної належності до єдиного культурно-історичного комплексу. Інша виразно зарисована тенденція виявляється в заснованому на цілком побіжному сприйнятті історії регіону намаганні співвіднести стовпівську вежу з часами князя Романа Мстиславовича. Для цього насправді – випадало б все-таки визнати з усією відповідальністю – немає жодних підстав, а практиковані “загально-теоретичні” розмірковування за канонами “можливої” чи “вірогідної” історії, природно, не здатні увінчатися прийнятним у науці результатом. Не підлягає сумніву, що студіям над вежею, все ж, доведеться остаточно відмовитись від спроб чогось подібного до пошуків “баптистерію в чистому полі”. Винятковий під усіма оглядами автентичний історичний об’єкт неодмінно дочекається сприйняти через контекст не інакше як його власних індивідуальних особливостей та реального історичного контексту. Для їх виявлення поодинокі автори збірника зробили немало й наявні у запропонованих текстах очевидні прорахунки та недоліки не здатні перекреслити їхнього безперечного внеску у вивчення винятково “непіддатливого” об’єкту холмської околиці. Не випадає сумніватися, що своє місце в його осмисленні посядуть і реалії часу, місця та обставин появи стовпівського архітектурного ансамблю і його функціонування. Поки ж у запропонованих тлумаченнях їх, здебільшого, все ж, однозначно бракує.

Видається цілком очевидним, що з'ясуванню таємниці вежі повинно передувати належне відкриття й осмислення усе ще не сприйнятого унікального історичного феномену холмського осередку князя Данила Романовича²⁶, зрештою, для польської науки як явища чужорідної історичної традиції закономірно особливо “маловідомого”. Найновіші археологічні дослідження на території резиденції у Холмі, проведені під керівництвом А. Буко²⁷, відкривають для цього ті перспективи, про які досі випадало хіба що мріяти. Однак водночас аналізоване видання в окремих показових моментах засвідчує незрозумілі зусилля, спрямовані на пошуки “чогось іншого” там, де навіть *secundum non datur*. Такі намагання здатні лише наголосити одну з особливостей книги у відсутності в розпорядженні авторів більшості оголошених текстів системи аргументів та фактів однозначно переконливої вимови, що запрограмував як актуальний стан доступності й осмислення аналізованого об'єкту, так і – нерідко – особиста позиція поодиноких учасників колективної праці. Позиція, досвід та власні враження здатні виступати у конфлікті зі студійованими реаліями із незмінною в таких випадках перемогою “теорії”, попереднього, старшого знання. Аналізований стовпівський збірник сприймається ще одним яскравим підтвердженням цієї досить поширеної, незмінно “надійно працюючої” закономірності.

Проведені студії, результати яких підсумовує аналізований том, безперечно, принесли, у зіставленні з можливостями та зусиллями попередніх дослідників, винятково важливі матеріали до осмислення поодиноких, нерідко дотепер ще навіть не зауважених прикмет унікального історичного комплексу в селі Стовп поблизу Холма та певних аспектів ширшого контексту його функціонування. Проте очевидний і незаперечний “поступ науки” виявився обмеженим у найважливішому – його природному розвитку: запропонованому тлумаченні об'єкту інтересу. Головний висновок із ознайомлення з викладеними підсумками вивчення виняткового архітектурного ансамблю холмської околиці, все ж, полягає у тому, що їх теж випадає розглядати лише наступним кроком до вирішення головної проблеми – розкриття таємниці походження вежі. Само воно залишається завданням, і надалі зарезервованим для майбутніх дослідників.

Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України

²⁶ Новіші вступні міркування з цього приводу див.: *Aleksandrowycz W. Sztuka...* – S. 52–59; *Його жс. Мистецтво Холма доби князя Данила Романовича // Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2007. – Вип. 1. – С. 136–153; *Його жс. Мистецькі сюжети...* – С. 38–72. Скромні, хоча на тлі доступних досі можливостей винятково важливі перспективи відкриття найдавнішої холмської спадщини на прикладі літератури та релігійної іконографії принесло вивчення теми Покрову Богородиці в середньовічному українському малярстві, а навіть її досить новіших прикладів: *Його жс. Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія (Студії з історії українського мистецтва.* – Т. 4). – Львів, 2010. – С. 83–181; *Його жс. Переказ холмської та київської іконографії XIII століття у храмовій іконі Покрову Богородиці початку XVIII століття з церкви в Андроніві поблизу Кобрини // Україна...* – С. 55–71.

²⁷ Найновіша публікація з врахуванням їх результатів: *Dzieńkowski T. Rozwój przestrzeni Chełma w średniowieczu na podstawie badań archeologicznych // Rocznik Chełmski.* – Chełm, 2010. – Т. 14. – С. 8–27.

Геннадій БОНДАРЕНКО

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК З КУЛЬТУРИ ВОЛИНИ ТА ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ КНЯЖОЇ ДОБИ

Кучинко Михайло, Охріменко Григорій, Савицький Володимир.
Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. – Луцьк: Волинська
обласна друкарня, 2008. – 328 с.

У “Волинській обласній друкарні” побачила світ книга Михайла Кучинка, Григорія Охріменка і Володимира Савицького “Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби”. Це навчальний посібник, присвячений питанням розвитку культури відповідного періоду. У вступі зазначено: “Культура західноруських (західноукраїнських) земель отримала менше висвітлення, ніж культура інших регіонів Русі-України. Це пояснюється низкою причин. По-перше, західноруські землі значно пізніше, ніж центральні землі Київської Русі, потрапили в поле зору літописців і тому давньоруські писемні джерела майже не торкаються подій, що мали місце там до XII століття. Другою причиною було те, що вже з середини XIV ст. західноруські землі втратили політичну незалежність внаслідок загарбання їх Литвою і Польщею, в складі яких вони перебували впродовж кількох століть... І насамкінець, та обставина, що після 1939 року ці землі були приєднані до тодішнього Радянського Союзу теж не сприяла вивченню витоків української культури” (с. 14).

Книга складається з двох частин із чотирма розділами в першій та додатками у другій. Територіально посібник охоплює Велику Волинь. Це важливо тому, що геополітичні та адміністративно-територіальні зміни в різні часи визначали поняття “Волинь” і “Полісся”, що показав Олександр Цинкаловський у праці “Волинь і Волинське Полісся”¹. Тому автори справедливо вказують на необхідність локалізації та подають картографічний матеріал, який визначає ці поняття за княжої доби, коли існували Київська і Волинсько-Галицька держави. Саме в цей період на означення території і згадуються у літописах Волинь під 1077 р.² і Полісся під 1274 р.³

У книзі використано археологічні знахідки та інші матеріали, які автори отримали від багатьох музеїв, історико-культурних заповідників у Луцьку, Острозі, Дубно, Володимирі та приватних колекціонерів.

¹ *Цинкаловський О.* Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року: У 2-х т. – Вінніпег, 1984, 1986. – Т. 1–2. – 600 с., 578 с.

² *Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей.* – Москва, 1998. – Т. 1. – Стб. 190.

³ Там же. – Стб. 873.

Кожний розділ має декілька параграфів, виклад яких може бути використаний для проведення занять: факультативів, спецкурсів, семінарів, уроків, засідань краєзнавчого гуртка або проблемної групи.

Матеріали посібника переконують: у регіоні географічної ніші життя, до якої належать Волинь і Волинське Полісся, закладались певні традиції, звичаї, побут, що засвідчують можливості саморозвитку населення. Хоча водночас суттєво впливали й змінні чинники не тільки місцевого, а й регіонального, державного і навіть епохального значення, зокрема війни, епідемії, екологічні зміни.

Перший розділ розповідає про язичництво і раннє християнство Волині. Особливо цікавими тут є язичницькі обереги: лунниці, сокирки, кинжалики тощо та християнські хрести-енколпіони, які населення краю використовувало у IX–XII ст. У тексті і на окремих кольорових вкладках відтворено частину згаданих предметів. Їх велика кількість свідчить про можливе існування місцевого виробництва реліквій. Знахідки амулетів у похованнях XI–XII ст. вказують, що язичництво і язичницькі обряди зберігалися і тоді, коли частина населення сповідувала християнство і масово використовувала християнські реліквії – хрести та іконки.

Важливим для створення колекцій та ідентифікації наступних знахідок є перелік енколпіонів (с. 78–86), знайдених на території Західної Волині, які описав О. Цинкаловський. Такі знахідки підтверджують поширення християнства на Волині та Поліссі не з часів хрещення святого Володимира Великого, а від поширення християнства за Кирила і Мефодія через Болгарію та Сербію.

У другому розділі показано розвиток декоративно-ужиткового мистецтва на прикладі кистенів, булав, кресал та фігур шахів, шашок і гральних костей зі скарбів речей. Їх віднайдено на території Рівненської, Хмельницької, Волинської та інших областей. Найбільше матеріалів знайдено в Городищенському скарбі срібних виробів із Волинської області, з намистинами, шийними гривнами і браслетами та гривневому Торговицькому з Рівненщини (с. 104, 106–108, кол. вкладка XXIV, XXV).

Високий рівень ювелірного мистецтва ілюструють жіночі прикраси: персні, колти, підвіски, сережки скарбів із Дорогобужа Гошанського району (с. 116) і Городища Шепетівського району (с. 109–114). У книзі докладно розглянуто скарб з Городища Шепетівського району та подано реконструкцію парадного вбрання знатної жінки XII–XIII ст. (с. 115).

Серед знахідок зброї автори виділяють кистені та булави, які були ударною зброєю ближнього бою. Їх оздоблення і виготовлення з різного металу – заліза, бронзи – свідчать, що вони належали як простим воїнам, так і знатним, а ще, судячи з форми і оздоблення, могли бути й атрибутом влади (с. 122).

Побутову культуру розглянуто також на основі аналізу різного типу кресал, нерідко у вигляді фігур звірів, птахів, людей тощо, які могли бути виготовлені місцевими майстрами або потрапили з інших країв. Руків'я кресал часто оздоблювалися бронзою, сріблом і були мистецьким витвором (с. 137–139).

Фігури шахів, шашки і кості на території Русі з'являються у X ст. і, як вказують знахідки, стали популярним явищем у дозвіллі всього Волино-Поліського регіону. Автори вважають, що ці ігри поширилися майже в усіх містах Русі у середовищі

дорослих. Знаряддя для ігор виготовляли з різного матеріалу, зокрема, глини, кістки, металу, каменю, бурштину, скла, а також дерева. Вони оздоблювалися і часто були мистецьким виробом, особливо гральні дошки і шахові фігури (с. 150–157).

Розглянута у третьому розділі тема писемності охоплює важливі питання матеріалів і знарядь письма, приділено увагу берестології – грамотам і писалам, та розповідається про воскові дощечки. Залізні, бронзові, кістяні писала-стилоси знайдені у Луцьку, Дорогобужі, Пересопниці і під час археологічних досліджень в інших місцях Волині та Полісся, вказують на поширення писемності серед різних верств населення. Такі висновки підтверджують знахідки Ігора Свешнікова, який вважав, що берестяні грамоти в писемності охоплюють період з XI по XV ст. М. Кучинко вважає, що ми ще перед знахідками берестяних грамот на Волині, оскільки їх заготовки трапляються в культурному шарі IX–XII ст. Такі заготовки є в експозиції Археологічного музею Волинського національного університету ім. Лесі Українки. На кольорових вкладках і на с. 167–180 показано різні форми стилосів, вощених дощечок, берестяні грамоти, застібки від рукописних книг, що підтверджує давню традицію рукописання на цих теренах. Вощені дощечки використовувались в основному для навчання грамоті. Автори зазначають, що вони, як і стилоси, могли мати різне походження, тобто не лише місцеве.

Про особливості культури в регіоні та її зв'язки розповідає четвертий розділ з матеріалами скарбів, поданими в ілюстраціях М. Кучинка та Г. Охріменка (с. 323–324), зокрема, знайдених на Волині. Розділ охоплює також питання розвитку культури та її своєрідність порівняно з іншими регіонами й зовнішніми зв'язками Волині і Волинського Полісся X–XIV ст., переважно в торгівлі. На основі аналізу археологічних знахідок та скарбів показано тісні торговельні контакти населення краю з Києвом, Холмом, народами Центральної і Східної Європи. Акцентовано й на тому, що через Волинь проходили міжнародні торговельні шляхи – у Прибалтику, Польщу, Угорщину та інші держави (карта на с. 279).

Щодо художньої культури, то в ній панують загальноруські традиції. Переважає декоративно-ужиткове мистецтво, знане за коштовним оздобленням зброї, посуду, шатами ікон, оправами рукописних книг тощо. Особливості розвитку культури засвідчені в оборонних спорудах городищ, архітектурі, житловому будівництві, поховальних обрядах та образотворчому мистецтві.

Друга частина книги – це додатки. У них вміщено наукові статті з тематики книги, ілюстративний і картографічний матеріали, подано коротку історію археологічних досліджень княжого періоду, де згадуються археологи, дослідники Волині Володимир Антонович, Ян Фітцке, Олександр Цинкаловський, Микола Пелешин, Михайло Островський, Ігор Свешніков та інші. Про Ю. Крашевського та О. Цинкаловського розповідають у статтях дослідники з Польщі Єжи Кусьнеж і Анжей Гачол.

Для учнів і студентів, що користуватимуться цим посібником, корисним буде словник археологічних термінів, який уклала Світлана Локайчук (с. 300–306). Велика кількість географічних назв та імен у таких виданнях вимагає відповідних вказівників, які у книзі, однак, відсутні, що варто враховувати у наступних виданнях.

Посібник “Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби” має важливе значення для формування цілісного уявлення про розвиток культури у краї і дає можливість ґрунтовно розглянути відповідний матеріал в історичному краєзнавстві та курсі “волинезнавство”, запровадженому у школах Волинської області, певні теми з історії традиційно-побутової культури та її зв’язків. Він покликаний заповнити прогалину у знаннях учнів та студентів на основі тих джерел, які використані для викладу тем. Писемні та речові джерела, скарби, знаряддя праці, зброя, предмети побуту, твори мистецької спадщини тощо можуть зацікавити краєзнавців, дослідників історії культури Волині та Волинського Полісся. Важливими є також окремі висновки і концептуальні положення про розвиток культури краю за княжих часів, що підтверджують уявлення про Волино-Поліський регіон як один із найдавніших центрів формування слов’янства і слов’янської культурної ідентичності.

Волинський національний університет ім. Лесі Українки

ЗМІСТ

СТАТТІ	5
<i>Леонтій Войтович</i> ДИСКУСІЯ ПРО РАННЮ ДЕРЖАВУ	7
<i>Віра Гупало</i> АПОТРОПЕІЧНІ ПРЕДМЕТИ З ЛІТОПИСНОГО ЗВЕНИГОРОДА	17
<i>Наталя Кальницька</i> ВПЛИВ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ НА МІЖКНЯЗІВСЬКУ ДИПЛОМАТІЮ ПІВДЕННОЇ РУСИ В ХІ–ХІІ СТОЛІТТЯХ	37
<i>Павло Пеняк</i> АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ОКОЛИЦЯХ ГОРЯНСЬКОЇ РОТОНДИ	43
<i>Вікторія Любащенко</i> ЦЕРКОВНІ РУКОПИСИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ РУСИ ХІІ–ХІV СТОЛІТЬ: СПРОБА УЗАГАЛЬНЕННЯ	65
<i>Роман Голик</i> “ТОЗЕМЛЬЦЫ И ИНОПЛЕМЕННИКЪ”: “РУСЬКИЙ ПАТРІОТИЗМ”, “ОБРАЗ СВІТУ” ТА ЕТНІЧНІ СТЕРЕОТИПИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ГАЛИЧИНИ Й ВОЛИНИ	100
<i>Олександр Баран</i> МЕШКАНЦІ МІСТ У ТЕРМІНОЛОГІЇ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПІСУ	119
<i>Віктор Мельник</i> ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ МОНУМЕНТАЛЬНОГО МАЛЯРСТВА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА.....	139
<i>Володимир Александрович</i> ВІДКРИТТЯ МАЛЯРСЬКОЇ СПАДЩИНИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА ХІІІ СТОЛІТТЯ	154
<i>Олександр Майоров</i> НЕВІДОМИЙ ЕПІЗОД 1237 РОКУ У ВЗАЄМИНАХ КНЯЗЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА З ІМПЕРАТОРОМ ФРІДРІХОМ ІІ	180

<i>Олександр Майоров</i>	
ЗВІСТКА НІКОЛО ДА КАЛЬВІ, КАПЕЛАНА ПАПИ ІНОКЕНТІЯ ІV, ПРО КОРОНАЦІЮ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА	187
<i>Джура Гарді</i>	
ОСТАННЯ ЗУСТРІЧ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА І РОСТИСЛАВА МИХАЙЛОВИЧА	193
<i>Іван Паславський</i>	
ІНФОРМАЦІЯ ПРО ТАТАР РУСЬКОГО АРХИЄПІСКОПА ПЕТРА, УЧАСНИКА І ЛІОНСЬКОГО СОБОРУ (1245).....	208
<i>Роман Могитич</i>	
ЗАВЕРШЕННЯ МУРОВаних СТІН У ТВЕРДИНЯХ РУСЬКОГО КОРОЛІВСТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІІІ СТОЛІТТЯ.....	232
<i>Ігор Скочиляс</i>	
ГАЛИЦЬКА МИТРОПОЛІЯ ХІV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХV СТОЛІТЬ: ОСОБЛИВОСТІ ЕКЛЕЗІАЛЬНОГО, ПРАВОВОГО ТА СУСПІЛЬНОГО СТАТУСУ	246
<i>Марта Жук</i>	
СПЕЦИФІКА УКРАЇНОМОВНИХ ГРАМОТ КНЯЗЯ ВОЛОДИСЛАВА ОПОЛЬСЬКОГО У СВІТЛІ ЛАТИНСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ ЙОГО КАНЦЕЛЯРІЇ.....	280
ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ	305
<i>Володимир Александрович</i>	
ЗДОБУТКИ І ПРОРАХУНКИ НАЙНОВІШИХ СТУДІЙ НАД ВЕЖЕЮ У СЕЛІ СТОВП (СТОЛП'Є) ПОБЛИЗУ ХОЛМА.....	289
<i>Геннадій Бондаренко</i>	
НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК З КУЛЬТУРИ ВОЛИНИ ТА ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ КНЯЖОЇ ДОБИ.....	302

Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2011. – Вип. 4. – 308 с.

Художник
Федір Лукавий

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Літературний редактор
Наталя Лех

Коректор
Світлана Іваник

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
м. Львів-26, вул. Козельницька 4, тел. (032) 270-14-18

Підписано до друку 28.06.2011. Формат 70x100/16.
Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 20,4.